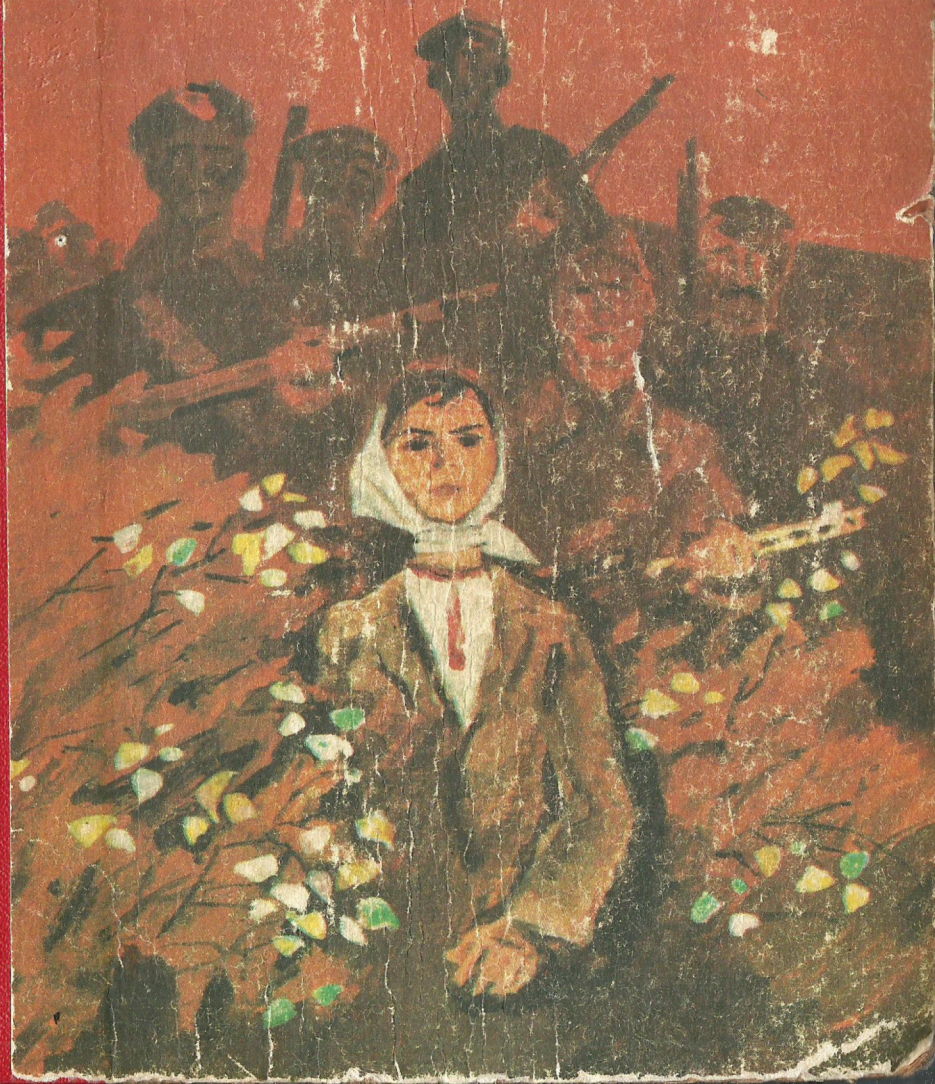

С 821(477)
К 73

Іван Купіу

РОВЕСНИКИ

Іван Кирій
РОВЕСНИКИ

Повісті
та оповідання

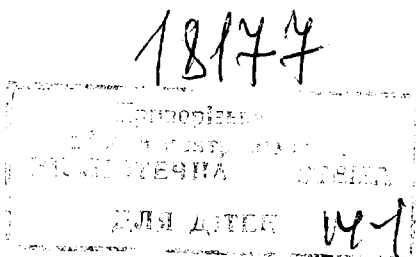
Для молодшого та
середнього шкільного віку

Малюнки
ВАСИЛЯ ЄВДОКИМЕНКА

У2
К43

Повести и рассказы украинского советского писателя о юных героях Великой Отечественной войны, отдавших жизнь в борьбе за освобождение Родины от фашистских захватчиков, о судьбе девочки, попавшей в сети сектантов, а также о жизни современных сельских школьников, об их учебе и веселом досуге.

Рецензент
ПЕТРО МОРГАШКО

К 4803010200—235 123.84.
М206(04)—83

© Видавництво «Молодь»,
«Хай не падають зорі», 1979.
Видавництво «Веселка»,
«П'ята осінь», 1974,
«Пригоди Касі-Васі Гармаша», 1980.
передмова та оформлення, 1983

СЛОВО ПРО АВТОРА

Трудна робота в сільського журналіста. У будь-який день, за будь-якої погоди мусить він кидати свої особисті справи і вирушати у найглухіший, найвіддаленіший закуток району, якщо там сталася подія, цікава для читачів газети. А Іван Іванович Кириї — людина спокійна, лагідна, до постійних мандрів, на перший погляд, не пристосована.

Тим-то й дивно, що двадцять п'ять років свого життя віддав він цій клопітній, бентежній роботі. І любив цю роботу з молодих літ: був і в школі членом редколегії стінної газети, і допомагав випускати стіннівку у тракторній бригаді свого рідного села Пасківщина Згурівського району на Київщині, де 12 червня 1924 року він народився. У дванадцять років Іван Кириї уже був юнкомом республіканської піонерської газети «На зміну», а семикласником надрукував своє перше оповідання.

А потім була війна, тяжкі роки окупації... Після перемоги, як тільки з'явилася можливість, повертається Іван Іванович до кореспондентської роботи, тепер уже в газеті «Прапор Леніна» свого рідного Згурівського району. З часом він стає редактором цієї газети.

Важкі були післявоєнні часи. Молодому журналістові часто доводилося добиратися у далекі села пішки і в осінню сльоту, і в зимову холоднечу. Але як би він не стомився в дорозі, обов'язково навідувався у місцеву школу, розпитував про навчання, давав поради юнкарам.

Міцна дружба із школярами і спонукала Івана Івановича Кириї до роботи над творами для дітей. У своїй першій книжці «Ключі до щастя», яка вийшла у 1958 році, він розповів читачам про дитячі та юнацькі роки Івана Франка. І, мабуть, саме серед таких друзів — сільських дітлахів — не раз зустрічав Іван Іванович героїв своїх майбутніх книжок: і діяльного, вигадливого та дотепного хлопця, який став головним персонажем книжки «Пригоди Касі-Васі Гармаша», і метикованих п'ятикласників, що діють у повісті «П'ята осінь».

Героїню повісті «Хай не падають зорі» Іван Іванович теж знайшов у своїх кореспондентських мандрах. Власне, не її саму, а пам'ять про неї, бо жителі Бориспільщини і

досі пам'ятають відважну піонерку, партизанську зв'язкову Прісію Ворону, яка загинула у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Про її подвиги і розповів Іван Кирій своїм читачам.

Крім повістей, Іван Іванович написав ще багато оповідань, вони час від часу виходили книжками — «Як ми їздили в Каховку» (1960), «Сигналісти» (1964), «Пташкам літати в небі» (1968), «Катруся і Майка» (1973). Гумористичні оповідання пише Іван Кирій і для дорослих.

У 1984 році письменникові минає шістдесят років.

Діти — найулюбленіші його читачі, і для них Іван Іванович пише з особливою охотою і радістю.

ІРИНА МАЦЕНКО

ХАЙ НЕ ПАДАЮТЬ ЗОРИ

ПОВІСТЬ

«НІЧ ЯКА ТЕМНА, ПАДАЮТЬ ЗОРІ»

Дніпро був поруч. За крок чи два від Прісі. В темряві вона його не бачила, лише чула плескіт хвиль і холодне дихання води. Широко розлився він цієї весни, далеко вийшов з пологих берегів, затопив луки, узлісся.

Пріся дуже любила весняні розливи Дніпра, коли воді, здається, немає меж, коли човном можна допливти до самісіньких хат, коли над безмежною широчінню зграями шугають білокрилі чайки.

А потім вода спадає, і на луках зацвітає верболіз, безліч квітів. У гущавинах мостять гнізда дикі качки і вечорами голосно перекликаються: кха-х, кха-х, кха-х.

Гарно як. Та цьогорічної весни Пріся ще ні разу не сідала в човен, не бачила тієї чарівної краси. Більше ночами доводиться ходити. А вночі що побачиш.

От і цієї ночі вийшла до Дніпра, де найгустіші куці верболозу, зустріти чотирьох довірених людей і провести в свій, гусинський, ліс, до урвища Забока. А звідти сестра Дуся поведе їх у партизанський загін. Прибути ті люди мають із Ржищева човном. Хто їх привезе і хто вони такі — Пріся не знає. Їй не сказали, а вона не допитувалась. Такий порядок у підпільників. Не порядок — закон. Тож вийшла, вибрала під кущем зручне місце, стоїть і жде.

А темінь навколо, як дьоготь. Чорна хлопочеться за крок вода, чорно навкруги, чорне над головою небо.

Від цієї темноти аж моторошно стає, аж морозом поза шкірою сипле. Пріся міцніше стискає в руці німецький електричний ліхтарик, якого дав батько, і проганяє від себе сгідний страх. Їй треба подавати ліхтариком сигнали тим, хто плистиме човном на цей берег, щоб знали, де пристати. Треба мигати ним по три рази з короткими інтервалами через певний проміжок часу. Так домовлено.

Скільки Пріся простояла під кущем верболозу в темряві — не знала. Але їй здалося, що відтоді, як прийшла сюди, минула не одна година. Уже в неї й ноги заклакли, переступала з одної на другу, і очі від напрути заболіли, і змерзла, а човна все не було.

А може, цих людей затримали на тому березі поліцаї, бо їх у Ржищеві, як собак? Та одразу ж відігнала цю думку. Ні, ні. Такого не може бути. Підпільники діють обережно. Отже, все буде гаразд. Повинно бути.

Стоїть, прислухається Прися до нічного Дніпра. Жде.

Нарешті — що це? Десь неподалік немов сплеснула велика рибина. Потім ще раз, ще. Прися і дух притаїла. Невже пливуть?

Прислухалась — тихо. Обізватись? Ні, краще мигне ліхтариком.

Обхопила долонею кругле скельце, щоб світло не розсівалося, натиснула тричі на вмикач і відступила далі за кущ.

За хвилину чи дві по тому почула, як недалеко від неї в пісок з м'яким сичанням уткнувся човен.

І знову тихо. Ні шелесту, ні звуку.

Прися теж затамувала дихання.

Невдовзі від човна долинуло шепотіння, немов прощаньків вітер, щось стукнуло, мабуть, об борт, і під ногами зарипів мокрий пісок. Значить, з човна хтось зійшов.

Присіла за кущем, стала вичікувати. Прибулі повинні обізватися перші, сказати половину пароля.

І тут же в голову, немов гвіздок, страшна думка: а раптом це поліцаї або німці? Помітили її сигнали й причадили.

По тілу пробігли холодні мурашки, а серце застукало дрібно-дрібно. Ні, ні! Вона мовчатиме до останнього, не видасть себе жодним рухом, зайвим подихом. Якби можна, стиснула б серце рукою, аби не так голосно калатало в грудях.

А біля човна знову зарипів пісок, знову хтось зійшов на берег. Вже двоє.

Затим зійшло ще двоє. Отже, четверо, отже, ті, кого чекає.

У Присі полегшало на душі, але вона продовжувала ждати.

І дочекалась.

— Ніч яка темна,— сказав хтось біля човна у її бік.

У Присі зовсім гора з пліч. Зітхнувши на повні груди, виступила із-за куща.

— Падають зорі,— доказала другу частину пароля і в одну мить опинилася біля човна.— Здрастуйте! — привіталася.

Четверо тихо відповіли, а той, що був у човні, тут же кинув їм «щасливо» й одіпхнувся веслом од берега. Він знав: раз є провідник, його справа закінчена, треба негайно вертати назад.

Не стала гаяти часу й Прісія.

— Ідіть за мною по-одному,— звеліла прибулим і рушила від берега лугом.

Йшла швидко, спритно маневруючи поміж кущів, обминаючи пеньки, обходячи невеличкі озерця. Поспішала, бо шлях лежав далекий. Треба було обійти село зі сходу, поза кладовищем, перейти дорогу і далі лісом, до того місця, де ждатиме їх її старша сестра Дуся.

Прибулі не відставали від неї. Ішли один за одним, тихо, скрадливо. Мабуть, не вперше ходити ночами отак. Лісом, полем, пісками. Напевне ж усі військові.

Як минули кладовище, десь біля крайніх хат завалували, аж захлинаючись від гавкоту, собаки. Далі скрізь гавкіт почувися сердиті голоси, лайка.

Прісія зупинилась. Стали й четверо за нею.

— Поліцаї вештаються,— сказала немов сама до себе.— Собаки їх не люблять.

І, немов на підтвердження її слів, гавкіт собак заглушили постріли. Один, другий. Собаки з ляку заскавучали. Довго й протяжно. Може, підстрелили котрого. Луна від пострілів і скавучання вдарила у вуха, покотилася лугом і обізвалася в недалекому лісі.

Стояли хвилини, може, з п'ять а то й десять, поки все знову стихло навкруг, заколихане ніччю.

— Ходімо,— прошепотіла Прісія, й знову за нею скрадливі кроки, стримане дихання і запах поту з махоркою.

Ліс зустрів їх суворою настороженістю й ще гущішою темрявою. Пахло зеленим молодим листям, хвоєю, приємною лісовою сирістю, від чого аж розпирало груди, аж забивало дух.

— Вже недалеко,— повідомила Прісія своїх супутників і тричі крякнула дикою качкою.

У відповідь почувся тихенький свист, і за дві-три хвилини ходу десь попереду хтось запитав:

— Ворон?

— Ластівка,— відказала Прісія й обернулася до своїх супутників.— Далі вас поведе інша провідниця.

Всі четверо мовчки підступили до Прісії й по черзі міцно потиснули їй маленьку худорляву руку.

— Спасибі тобі, хоробра дівчино,— подякував останній.

Дуся обняла сестру, поцілувала в щоку.

— Ну, йди вже додому, бо мама з татом, певне, хвилюються. Ми теж підемо.

П'ять постатей тієї ж миті розчинилися в темряві, й Прися залишилась одна серед німих стовбурів та лапатих кущів з почуттям радості на душі за виконане доручення, за те, що нарешті й її прилучили до справжнього діла. Бо все, що робила досі, вона вважала дріб'язковим, незначним. І вартування під своєю хатою, поки в ній ішла нарада підпільників, і розклеювання вночі листівок по сусідніх селах про успіхи наших військ на фронті, і неодноразове ходіння на зв'язок з лісником села Дівички.

Чималенько доручень виконала Прися за час діяльності створеної батьком у селі підпільної групи, але вони не вдовольняли дівчину. Вона не раз думала: чому дорослі зволікають, не беруть зброї до рук і не нищать гітлерівців, поліцаїв за те, що вбивають радянських людей, грабують села? Чому? Адже знала: в лісі чимало закопаної зброї. Тільки вони з Дусею знайшли понад Дніпром, у шелягах, близько тридцяти гвинтівок, кулет, сотні патронів.

Питала про це не раз у батька, а він: «Усьому свій час, в цьому ділі спшити не треба, щоб не наламати дров».

Прися знала: їхня підпільна група збирає в лісі партизанський загін, та їй здавалося — дуже поволі.

І ось нарешті той час, про який казав батько, настав. Вже кілька разів по три-чотири чоловіки провела вона від Дніпра в ліс. Як і сьогодні, їх хтось перевозив човном, як і сьогодні, вона не бачила їх в обличчя, не знала, хто ці люди, але знала — йдуть вони в ліс, щоб узяти зброю до рук і бити фашистів, гнати їх з рідної землі.

Батько з односельчанами-підпільниками, тільки сніг із землі, вибрали глухе місце в лісі, викопали землянки, перенесли туди зброю, патрони, підготували базу.

Отже — скоро.

Йде Прися поволі нічним лісом, пригадує, як усе починалось.

А почалося все з осені сорок першого.

Десь у кінці вересня чи на початку жовтня до них у Гусинці прибув загін гітлерівців. Вони зігнали до школи людей, і дебелий офіцер у пенсне звелів обрати старосту, писаря й поліцаю, щоб вони через німецьке командування здійснювали на селі «новий порядок». Прися не

пригадує, з цієї ініціативи старостою став Уляницький Остап, писарем — Горюк Олександр, а поліцаєм Зубар Федір. Всі вони були свої люди, колгоспники, працювали в бригаді по плетінню корзин і кошелів із лози. Село їхнє в лісі над Дніпром, колгосп не мав жодного шматка поля і займався виготовленням корзин і кошелів та ловлею риби.

Пізніше і староста Уляницький, і поліцай Зубар будуть допомагати партизанам, Зубар загине в бою з гітлерівцями та поліцією під Ржищевом, лише писар Горюк стане підлою людиною й понесе за це покарання, але тоді, після сільської сходки, коли вони очолили німецьку владу на селі, Прися зненавиділа їх лютою ненавистю. Вона не розуміла, не хотіла розуміти, як це можна вчора бути радянською людиною, а сьогодні стати на службу до лютого ворога, фашистів, які вбивають тисячі таких же радянських людей, руйнують міста й села, грабують. Це не вкладалося в її голову, від цього клекотіла в її гарячому серці злість, і Прися вирішила оголосити новій сільській владі війну, шкодити їй на кожному кроці. Але як, з чого почати — не знала і довго міркувала над цим.

Не придумавши нічого дошкульного, вирішила на перших порах написати десятків зо два листівок і розкидати по селу, а старості, писарю й поліцаєві наклеїти на дверях хат і воротах. Текст мав бути короткий і закличний: «Смерть німецьким окупантам і їх прислужникам! Слава Червоній Армії! Ворог буде розбитий, перемога буде за нами!»

Та яке було гірке розчарування Прісі, коли вона дізналася, що її випередили.

Якось уранці батько прийшов із центру села й похвалився матері, що вночі хтось на всіх вулицях розклеїв на хатах і повітках листівки, в яких заклик до людей не занепадати духом. Червона Армія хоч і відступила, але скоро повернеться, і, щоб вона швидше розбила ворога, треба допомагати їй у тилу, не давати гітлерівцям хліба, продуктів, брати в руки зброю й бити їх, як хижих звірів.

— Ти бачиш? — здивувалася мати. — Хто ж це міг зробити?

— Знайшлися, значить, люди, — пройшовся по хаті батько. — Листівки написані від руки на листках із учнівського зошита, — і загадково подивився на Дусю, що чистила на лаві навпроти печі картоплю.

Але Дуся немовби й не почула батькових слів, продовжувала чистити, а Прісю розібрала заздрість до того, хто випередив її. Заздрість і досада. Досада на себе, що так довго збиралася, а зробив хтось інший.

Тепер Прісі треба було придумати щось друге, значніше, що іще більше привернуло б увагу людей, а старосту з писарем і поліцаєм ще дужче налякало.

І вона придумала.

...Хто його повісив при вході до сільської управи (колишньої контори колгоспу), Пріся не знала, а тільки появився він, портрет Гітлера, над дверима після приїзду в село фашистів. Набундючений, самовдоволений, з пасмом волосся на лобі, фюрер дивився з портрета гострим, пронизливим поглядом своїх банькатих очей, який мав викликати страх і покору. Проте жителі Гусинців без потреби в управу не ходили, на Гітлера не дивились і, відповідно, погляду його не боялись.

Проходячи одного разу мимо управи, Пріся звернула увагу на цей портрет фюрера, і тут же в її голові народилася смілива думка.

Тієї ж ночі вона свій задум здійснила: прийшла до управи (тоді її ще ніхто не охороняв), зняла фюрера, виколола йому банькати очі, через усе обличчя написала червоним олівцем: «Смерть Гітлеру!» — і повісила на старій вербі через дорогу вниз головою.

Першими побачили його вранці жінки, які відганяли пастиць корів на луг.

— Оце йому якраз тут і місце! — сказали, посміхаючись.

Ідучи з вудками до Дніпра, сільські дідусі-рибалки визначили це по-своєму:

— Не портрета, а його, Гітлеряку, самого б у зашморг...

Дітлахам витівка з портретом Гітлера принесла особливе вдовolenня. Вони бігали босоножим гуртом по вулицях — осінь того року видалася теплою — і голосно кричали: «Гітлера повісили! Гітлера повісили!»

Зняв Гітлера з верби писар управи Горюк, лаючись:

— От байстрюки чортові, через них біди не обберешся, німці цього не простять, коли довідаються.

Він нарікав на сільських хлопчаків, вважав, що це їхня робота, і, боячись, щоб саме йому не дісталось за знівечений портрет від німців, десь запроторив його й не став повідомляти у Ржищів.

В селі довго обговорювали цю подію, а Прісін батько того ж дня звернувся до неї й Дусі:

— Ось що, дівчата! Щоб це було останній раз! Ви вже не маленькі, повинні знати, що за найменший прояв непокори, за будь-який виступ проти них фашисти розстрілюють десятки, сотні людей. Цілі сім'ї. Старих і малих. Спалюють села. Тож ніяких більше листівок! Ніяких фокусів! Я забороняю! Чуєте?

Голос його був різкий, сердитий. Відколи Пріся пам'ятала, він ніколи так не говорив з ними. І потім, на що він натякає? За листівки вона нічого не знає, а за портрет... Невже... не встигався?

Але звідки? Як?

Крадком глянула на Дусю. Та мовчала, опутивши очі.

Сердитий батько ходив по хаті, заклавши руки за спину. На його блідих щоках виступив рум'янець, на лобі й перенісці залягли зморшки. Ось він знову зупинився біля столу, з-за якого Пріся з Дусею ще не встигли встати, й знову звернувся до них:

— Думайте, я не знаю, що то ваша робота? По черку впізнав. І на листівках, і на портреті Гітлера. Фашисти теж можуть встановити, хто писав. А ви про це не подумали!

Мати, що досі мовчки стояла біля печі, сховавши на-труджені жилаві руки під фартух, зітхнула важко:

— Батько правду каже, донечки. Тепер такий час.

Увечері, коли полягали спати, Пріся пригорнулася до сестри, обняла її за ший, шепнула у вухо:

— Так то ти листівки?..

— Я,— почула у відповідь.— А портрет Гітлера ти?

— Я,— призналась Пріся.— А чому ти листівки сама, без мене?

— Небезпечно це, тому й вирішила сама. Але ж і ти Гітлера без мене на вербу почепила.

— Боялась, що ти не дозволиш. Та й потім злість мене взяла. Я теж збиралась листівки написати, але не встигла. Коли б знала, що ти,— призналась б.

Дуся тихенько засміялася:

— Ну й сестричка в мене! — і поцілувала Прісю.

Помовчали, слухаючи, як в обох б'ються в грудях серця. Потім знову Пріся прошепотіла сестрі у вухо:

— А тобі було страшно?

— Трохи. А тобі?

— Я теж боялася.

На цей раз Прися поцілувала сестру й більше ні про що не питала. Дуся мовчала теж. Так вони й послули, міцно обнявши одна одну.

Свою старшу сестру Дусю Прися любила не менше ніж батька й матір. Дуся була її вірною подругою і порадицею. І коли вчилася в школі, і на курсах піонервожатих при Ржищівському педучилищі, і коли вже працювала піонервожатою в сусідньому селі. Прися звиряла їй свої найпотаємніші мрії, в усьому радилася з нею, і коли Дуся навесні сорок першого вийшла заміж за старшого лейтенанта й виїхала з ним у Проскурів, це її дуже засмутило. Прися не уявляла себе без Дусі, без її щирого, теплого слова.

Вони часто листувалися. Дуся писала Присі, що дуже скучає за нею, запрошувала на канікули до себе в гості. Прися обіцяла — неодмінно приїде...

І раптом — війна... Першого ж дня Дуся написала додому, що провела чоловіка на фронт, просилася сама в армію, але поки що відмовили.

Після того листа жодної звістки від неї не було, а на початку вересня Дуся з'явилася додому сама. Разом із сім'ями командирів Червоної Армії вона евакуювалася у глибокий тил. Їх ешелон у Борисполі загнали на цілу ніч у тупик, і вона дісталася в Гусинці на машинах військових, щоб забрати з собою батьків і Прися. На ранок вони колгоспною підводою прибули в Бориспіль, але ешелону не застали, відійшов. Начальник вокзалу пообіцяв посадити їх в перший же ешелон, який ітиме слідом, але... увечері Бориспіль зайняли фашисти.

Довелось вертатись у Гусинці, де на них чекала друга біда: село бомбили ворожі літаки, і їхню хату рознесло дотла. Добре, що неподалік уціліла контора лісництва і вони поселилися в ній.

А потім у село приїхали гітлерівці, настановили свою владу, й почалося нужденне, тривожне життя під знаком: все для Великої Німеччини, все для армії великого фюрера.

Не сприйняла «нового порядку» Прися, не могла сприйняти. І сестра Дуся теж. Обидві відкріпили свій протест ділом, щоб привернути увагу людей, щоб і вони не мовчали, боролися, а батько, бач, нагримав на них за це, заборонив.

Прися довго думала над цим, дивувалася, навіть обурювалася. Як же так, її любий тато, один з перших орга-

нізаторів колгоспу в селі, сільський активіст, не дозволяє сказати гнівного слова проти окупантів.

Питала про це в Дусі, та теж здивовано стонула плечима.

— Раз тато так каже, значить, він має рацію, і нам треба слухатись,— сказала згодом.

Прися після того замкнулася, більше мовчала, знаходила собі якусь роботу по господарству або до вечора блукала в лісі.

А коли одного погожого дня батько прийшов від сільської управи й похвалився, що староста велів усім жителям села шукати в лісі зброю і боєприпаси (понад Дніпром точилися бої наших військ з гітлерівськими частинами) й здавати в управу для відправки в Ржищів,— такий наказ військового коменданта,— Прися вигукнула сердито:

— Я не піду, нехай мене хоч розстріляють!

Тоді батько підійшов до неї, поклав руку на її чорнокосу голову й сказав тихо, розсудливо:

— Треба йти, Прися. І збирати. Тільки здавати зіпсовану, побиту, а цілу... ховати. Там же, в лісі, закопувати в землю. Може, вона колись комусь пригодиться. І патрони теж. І вибухівку, коли трапиться.

Почувши таке від батька, Прися мало не підстрибнула від радості. Так он він який у них, татусь! А вона... Сором запалив їй щоки, все обличчя. А вона думала, що він... злякався, вирішив змиритись. Простіть мені, мій таточку! Їй хотілося тут же обняти його, поцілувати в колючі неголені щоки. Не посміла. Сором за такі свої думки не дозволив. І вона тільки притулилася до нього.

Батько ж після паузи докінчив:

— Робити це треба акуратно, щоб не бачили зайві очі. Місце, де сховаєте зброю, позначити так, щоб легко було знайти вночі.

А коли випали великі сніги, закрипіли тріскучі мори-зи, в хаті у них вечорами стали збиратись батькові товариші-односельці Жало Петро, Дзюба Микола, Дрок Григорій, Горюк Данило, Шепета Василь. Подовгу грали в карти за столом, про щось тихо говорили. Про що саме — Прися не знала і чути не могла, бо вони весь вечір, поки гості не розходились по домівках, чергували з Дусею надворі, біля хати. Та Прися й не чуючи догадувалася, що говорять вони про те, як організувати боротьбу з окупантами, щоб допомогти Червоній Армії швидше вигнати їх з нашої землі. І коли батько, повер-

нувшись одного пізнього вечора додому, доручив їм з Дусею розповсюдити по селу два десятки листівок, у яких повідомлялось про розгром фашистських військ під Москвою, Пріся зрозуміла: хтось регулярно слухає повідомлення Радянського Інформбюро.

Ні Пріся, ні Дуся після тієї пам'ятної розмови з батьком восени ніколи ні про що в нього не розпитували і більше не проявляли ініціативи, лише акуратно виконували його доручення. З радістю розповсюдили вони й ті листівки, порадувавши ними людей, бо гітлерівці поширювали чутки, що скоро їхні війська візьмуть Москву і Радянська влада перестане існувати.

Іде Пріся нічним весняним лісом і пригадує, як вони з Дусею збирали й ховали в ньому гвинтівки, патрони, гранати, як потім з батьком і його товаришами переховували все те в надійніше місце, як носили й розповсюджували листівки в сусідні села, як переховували військовополонених, котрі втікали з таборів і пробирались до лінії фронту, як їхня підпільна група з семи чоловік (разом з ними) виросла до дванадцяти, як батько встановив зв'язок з підпільниками Ржищева і всі вони зраділи цьому. І ось тепер на їхню групу покладено завдання створити в гусинському лісі базу для партизанського загону й стати його основою. Отже, незабаром від таємної підпільної боротьби з окупантами вони перейдуть до збройної.

Як було не радіти їй, піонерці, учениці шостого класу першої Ржищівської середньої школи, Прісі Вороні, адже в цьому була і її маленька заслуга.

Нарешті ліс скінчився і Пріся опинилась на околиці села. Ще кілька кроків — і вона буде вдома, рукою подати до хати, де на неї чекають матуся, тато. Мабуть, не сплять, виглядають її. А село, затиснуте з усіх боків темним лісом, спить у ви долинку. Рідне, любе село. Спить і не знає, де ходить вона, худорлява, боса дівчина; не бачить, як тремтять над ним у темному небі лапаті весняні зорі, які послужили сю ніч дівчині паролем.

Спить село. Спить навколо ліс. Пора спати й Прісі. Стомлена, вона поволі йде до хати.

РОВИ НА ДОРОЗІ

Начальник гусинського куща поліції Ільїн сидів за столом у своєму кабінеті (колишньому кабінеті голови сільради, в приміщенні якої тепер розміщувалася поліція) й, обхопивши голову руками, думав, як її знести на плечах, ту свою голову. Ситуація складалась така, що, як у тому прислів'ї мовиться: хоч сядь та плач, а хоч стоя реви.

Коли взимку сорок другого року його призначили в новостворений у Гусинцях кущ, він, відверто кажучи, зрадів. Як же: начальник — це не рядовий поліцай, не він буде підлеглий, а йому підлягатимуть дванадцять чоловік. Крім того, і в Гусинцях, і в прилеглих селах його боятимуться від малого до старого, він буде для них цар і бог. Жити на цій посаді можна спокійно й довго, німці погнали Червону Армію аж до Волги, не вернутися їй назад. Правильно він зробив, що під час відступу своєї частини мимо Ржищева восени сорок першого року відпросився в командира забігти на годину додому й не повернувся. Він тоді вирішив так: куди й чого відступати? Однак такої сили, як німецька армія, не перемогти. А вмирати по-дурному — навіщо? Набачився він смертей, скільки загинуло його однополчан... А йому хотілося жити, жити. Адже раз людині життя дається.

Так він думав, ідучи на службу в поліцію, як тільки німці зайняли Ржищів; так він думав, коли його за сумлінну службу призначили начальником куща в Гусинці.

Але виходило не так, як думалось, як хотілось. Його ніхто (він це добре бачив) не боявся, влади його не визнавав. Навіть підлегли йому поліцаї не слухались. Вони боялися лиш німців, котрі видавали накази і примушували їх виконувати. Німці керували поліцією і ним, начальником. Із району йшли все нові й нові розпорядження заготовляти в селах для фронту одяг, м'ясо, молоко, яйця, хліб, відправляти в Німеччину молодь, виявляти й вилловлювати радянських активістів, підпільників, які з кожным днем посилюють свою діяльність: розповсюджують листівки, влаштовують диверсії, саботують заготівлю продуктів. Більше того, вони ще й розправляються з німцями та поліцаями. Погіршали справи й на

фронті. Кажуть, відступають німці під натиском Червоної Армії.

Було над чим ламати голову Ільїну: опинився він між двома вогнями. За невиконання наказів німецького командування йому погрожували покаранням по закону воєнного часу (а закон той один — розстріл), а за ретельне виконання цих же наказів — від підпільників теж куля в потилицю. Та й про партизанів чутки ходять. Униз по Дніпру, кажуть, на Канівщині, за Григорівкою в лісах діють уже великі загони, нападають на комендатури, гарнізони, поліцію. А раз там появилися, то й до них дістануть або свої заведуться. Вже йому доповідали, що бачили в їхньому ж гусинському лісі підозрілих людей. Раз підпільники є, значить, і партизани будуть.

Ось і думай, пане начальнику, і викручуйся, як зумієш, бо не зносити тобі таки голови.

Але скільки не думає Ільїн, нічого розумного придумати не може, бо в голові поміж думками джмелі гудуть від випитого вчора. Та й позавчора він пив, і ген позавчора. З горя п'є. З досади. Зі злості. Хіба ж не гризтиме злість, коли за що не візьметься, а воно не виходить, щось (чи хтось) перешкоджає. Ще ні разу, в жодному селі не було виконано плану заготівлі хліба, відправки худоби і людей. І худоба, й люди, і продукти немов крізь землю провалюються, скільки не шукай — не знайдеш.

Вчора знову прислали спеціальним гінцем із Ржищева розпорядження відправити з його куца на станцію Борисполь сто голів рогатої худоби. А де їх узяти, коли в селах корів тих і телят на пальцях перерахувати.

Життя, хай йому чорт!

Відсунувши розпорядження на край столу, Ільїн потягнувся, аж суглоби затріщали, закурив дешевеньку німецьку сигарету. Що ж робити? Мабуть, викликати старосту, нехай складе список, у кого в селі є худоба, і завтра зранку нею зайнятись.

Важко підвівся з-за столу й тільки рушив було до дверей, щоб гукнути якогось поліцає, як двері кабінету розчинилися, і в нього не зайшов, а вбіг високий і тонкий, мов жердина, поліцає, прізвище якого Ільїн завжди плував — чи Тягнирядно, чи Тягнівідро.

— Пане начальнику... до... дозвольте доложити,— сказав той захекано.— В селі обнаружено листівки... проти... проти... фашистської влади...

Ільїна пересмикнуло.

— Проти якої, дурню?

Поліцай схаменувся.

— Звиняюсь... проти німецької. Я лічно зірвав на колодязі. Іду, значить, з поста, аж гурт жінок стоїть з відрами і, значить, читають. Ну, я прийняв мери... Ось,— і простягнув зіжмаканий у руці папірець.

Ільїна немов хто голкою штрикнув. Брезкле обличчя побагровіло, очі налилися гнівом.

— П'яниці! Дармоїди! Як же ви вартуете, коли у вас під носом листівки наклеюють! — накинувся на поліцай. — Я тебе питаю, Тягнівідро!

Поліцай винувато закліпав віями, виструнчився ще дужче.

— Тягнирядно, пане начальнику, — поправив Ільїна. — Але я вартував на сошниківській дорозі.

— Тягнирядно, Тягнівідро, чорт з тобою, як там тебе! — кричав Ільїн. — А й ти мусив слідкувати! Всі мусите! Всі! Всі! Зрозумів?

— Так точно, зрозумів! — виструнчився Тягнирядно.

Ільїн швидко пробіг листівку очима. В ній писалося, що Червона Армія успішно б'є фашистських загарбників, що скоро прийде день визволення, а щоб прискорити його, треба населенню всіх сіл самим брати зброю до рук і бити ворога в тилу, не давати йому спокою ні вдень ні вночі. Написано було від руки, чорнилом, розбірливо.

— Ще десь бачив листівки? — запитав Тягнирядна.

Той винувато закліпав очима.

— Не бачив, пане начальнику. Оцю зірвав і прямо до вас.

— Гаразд, поклич сюди всіх, хто є в поліції вільний від чергування, — наказав Тягнирядну і став ходити по кімнаті, роздумуючи: невже партизани? Невже з'явилися і в їхніх лісах? Погані ж тоді твої справи, пане начальнику поліції.

Витерши спітнілий від хвилювання лоб, Ільїн дістав з-під столу пляшку самогону, налив у склянку і видудлив, як воду, одним духом. Він сам собі не хотів признатися, що горілкою намагається заглушити страх, який з кожним днем все глибше заповзав у душу. Але це було так. Він боявся. Боявся вдень і вночі, боявся німців і поліцаїв, людей у кожному селі. І від того лютишав ще більш.

В Гусинці заїздили трьома шляхами: із сіл Старого, Сошникова і Єрківців. Основними ж були дороги із Старого й Сошникова, які проходили тільки через ліс. Більше в'їхати у село нізвідки.

Обидві дороги — старинська й сошниківська — зяяли такими вибоїнами й баюрами з водою, що проїхати по них і підводою, й машиною було нелегко, а тому з району надійшов суворий наказ: в найкоротший строк привести їх в належний стан. Доручено це було безпосередньо поліції, і вже кілька днів підряд поліцаї вигонили людей на дорожні роботи. Кожного ранку гасали попід хатами й вигукували:

— На дорогу! На дорогу! Виходь!

Кленучи окупантів, з дворів виходили жінки з лопатами, тягнучи за собою дітей,— бо на кого ж їх залишити вдома,— йшли дівчата, підлітки-хлопці. Народ переважно непрацездатний, йшли, аби чергу відбути.

Від Ворон ходили наперемінки то Дуся, то Пріся. Частіше зголошувалась Пріся.

— Я їм напрацюю,— казала.— А ти відпочинь,— веліла сестрі, бо Дуся тепер частіше від неї не спала ночами. То ходила з батьковими дорученнями в села по той бік Дніпра, то відводила в партизанський загін нових його бійців.

Хоч як неохоче працювали люди на ремонті дороги, однак робота посувалася, особливо грязькі місця закладались сосновими колодами, які заготовляли тут же, в лісі.

Біля кожної групи людей завжди був наглядач-поліцай. По два, а то й по три рази на день роботу контролював сам Ільїн.

— І що це за спішка з цією дорогою? Чи не Гітлер, бува, пожалує в наші Гусинці? — запитала якось рудого поліцай котрась із жінок.

— Ич чого захотіла, Гітлера! Гітлер не Гітлер, а пан комендант із Борисполя має на днях приїхати. Ось як тільки закінчимо дорогу.

Прісі це застряло в ушах, запам'яталося. Увечері вона похвалилася про цю новину батькові і слідом за цим запропонувала:

— А що, як налякати коменданта, щоб він не доїхав у наше село?

— Як же ти це зробиш? — запитав батько.

Пріся виклала свій план.

— Справді! Це неважко зробити по свіжих слідах на дорозі,— підтримала її Дуся.— Ніхто не додумається перевірити, а німці переполошаться, подумають, що це робота партизанів. Ох, і дістанеться ж тоді нашим панам поліцаям!

Батько відповів не одразу. Подумав, як це він робив завжди, коли мав вирішити щось важливе, пройшовся по хаті, погладжуючи себе лівою рукою по неголеній щощі.

— Що ж, робіть,— сказав нарешті.— Тільки обережно й акуратно. Бо вночі можете чогось недогледіти, не врахувати.

— Зробимо, тату, як слід,— запевнила його Пріся, рада, що батько погодився.— Не турбуйтеся!

* * *

Ільїн старанно готувався до зустрічі коменданта, хоч про себе думав: «І якого чорта йому тут треба, в цих Гусинцях?»

У приміщенні поліції два дні мили підлогу, вікна, двері, побілили витерті спинами стіни в коридорі. Навели порядок на подвір'ї. Вимели його мітлами, виклали стежку битою цеглою. Всім поліцаям Ільїн наказав підстригтися, поголитись, почистити й випрасувати одяг, привести в порядок зброю. Нехай пан комендант побачить, що в гусинській поліції теж люблять охайність і чистоту.

Коли все в поліції було, на думку Ільїна, вилизане язиком, він завітав у сільську управу.

— Як тут у вас діла? — поцікавився в старости Ульяницького.— Чи все готове до зустрічі високого гостя?

Староста вайлуватو встав із-за столу, спроквола відповів:

— Та нехай їде. З паперами ніби все гаразд, полідшивали акуратно, а більше що.

— В приміщенні б треба прибрати,— кинув старости.— Чи так ото й будуть недокурки та лушпиння на долівці валяться?

— Ні, чому ж! — заперечив староста.— Підметемо завтра. Це ось писар Олександр Лук'янович нащот бичків старається,— кольнув писаря, що сидів за столом, обклавшись паперами. У них з першого ж дня не було контакту, бо цей Горюк став перебирати на себе обов'язки

старости, у всьому підміняє його, намагається керувати ним.

— Не я тільки тут один курю,— підхопився ображений Горюк.— І поліцаї кидають недокурки, як заходять. А як чергують уночі, то страшно вранці зайти. Сміття по коліна.

Ільїн презирливо зміряв писаря колючим поглядом.

— А ви менше базікайте. Сидите в смітті, як свині. Не поодпадають руки, коли візьмете віник та й заметете.

Він теж не любив Горюка, бо писар стромляв свого прищуватого носа і в діла поліції, доніс у гестапо, що в Гусинцях поліцаї тільки п'ють, а з підпільниками, які розклеюють листівки, не борються, ще нікого, мовляв, і досі не впіймали.

Походжаючи по управі, Ільїн звернув увагу на портрет Гітлера на стіні (другого тепер почепили в приміщенні), зауважив:

— На фюрера б рушник почепили, аби не так видно було, що мухи обгидили.

— Завтра я принесу свій з дому,— закрутився писар винувато.— І в управі наведемо порядок.

— Отож,— промимрив задоволений тим, що його зверху, Ільїн і повів із старостою розмову про те, як, чим і де частувати пана коменданта та його почет.

* * *

Весняна ніч коротка, як заячий сон, а зробити до світанку треба багато, тож і вирішили Пріся з Дусею йти з дому, лиш тільки надворі стемніло. Взяли лопати, кілька старих, розпоротих на ряднини мішків, по шматку хліба, щоб підкріпитися.

— Поки дійдемо до місця, якраз і буде добре,— сказала Пріся батькові. Йй не терпілося швидше здійснити задумане.

Батько не перечив, та мати в одну душу — зачекайте й зачекайте, рано ж іще, сусіди надворі вештаються. А раптом хто заглядить, куди це, мовляв, дівчата з лопатами проти ночі.

Однак Прісію годі було втримати. Хто там углядить? Вони шмигнуть із-за повітки в сосни, і все. Ліс же — рукою подати, через дорогу.

— Та нехай ідуть, стара,— втрутився Тарас Григорович.— Що вони — маленькі чи перший раз?

Тоді Горпина Федорівна сама вийшла надвір, обдивилася навколо, послухала.

— Ідїть уже, горе ви моє, — сказала лагідно дочкам. — Тільки ж обережненько там...

Сестри поодино перебігли з сіней до повітки, а там — за розлогий кущ акації, що аж на дах простягнув своє гілля, і розтанули між дерев.

Незважаючи на темїнь і густі кущі, які раз по раз перепиняли їм шлях, Прися з Дусею йшли швидко, навчилися ходити ночами та й знали в лісі стежки як свої п'ять пальців. Ішли, весь час тримаючись уздовж села, що притулилося до лісу однією довгою вулицею, котра виходила на старинську дорогу.

Та коли село залишилося позаду, дорогою вони також не пішли, а тримались лісом, за кілька метрів від неї.

Аби не проминути місця, зручного для їхнього діла, Прися через двісті-триста метрів виходила з лісу, розглядалася навколо, щоб упізнати, де вони, казала сама собі «не тут» і простувала далі.

Нарешті вона, мабуть, знайшла те місце, що шукала, бо випросталась на дорозі і тихенько гукнула сестру. Дуся негайно опинилась біля неї.

— Тут?

— Так, тут буде найзручніше, — прошепотіла Прися.

Дуся перейшла на другий бік дороги, пройшлася туди й назад, приглядаючись. Місце справді було зручне. З обох боків шляху тягнулися глибокі баюри з водою, а за ними одразу товстелезні дерева. На випадок якоїсь пробки на цій дільниці розминуться двом машинам неможливо.

Отже — тут.

Хутко взялися за лопати, стали перекопувати дорогу. Копали широкий, близько метра рів, у який мала провалитись машина коменданта, коли їхатиме до них. Рів вони замаскують так, що ніхто й не помітить. Адже тут недавно пройшли ремонтні роботи.

Копати було неважко, бо земля піщана, лопата сама лізла в ґрунт. Довше довелося маскувати рів. Поки дівчата сходили в ліс, наламали соснового гілля, поки акуратно переклали ним рів та заслали зверху мішковиною, щоб не просипалась земля, поки дбайливо, щоб не обрушити, закидали його — минуло, мабуть, добрих дві години. Ту землю, що залишилась, на певній відстані розкидали по колії. Все вийшло так, немов на дорозі

чиїмись дбайливими руками закидано вибоїну, щоб не тряснуло пана коменданта, коли їхатиме.

Було вже десь опівночі, а дівчата впорались лише з одним ровом.

Другий викопали метрів через п'ятдесят від першого, ближче до села.

Як скінчили, із-за Дніпра висунувся червоний, вищерблений місяць, немов заспаний нічний сторож. Хоч світло від нього було блідо-червоне, кволе, однак стало трохи видніше, і це допомогло сестрам швидше замаскувати рів.

— Здається, все, — полегшено зітхнула Прися. — Поки дійдемо додому, якраз світати почне.

— Справді, адже місяць сходить тепер незадовго перед світанням, — сперлася на лопату стомлена Дуся. — Ночі як не було. Але дарма. Тільки б когось не понесло дорогою перед приїздом коменданта, бо вся наша праця загине марно.

— Не понесе, — заспокоїла її Прися. — Адже поліцаї з села нікого не пускають, а самі не насміляться їхати, бо гостя ждатимуть.

— Що ж, будемо сподіватись, — погодилася Дуся.

Ніч стояла тиха-тиха, як сон, і тепла, як літепло. І пахла зеленим рястом, молодим на деревах листям, солодкою свіжістю придніпрових лук і холодною росою, що зрошувала сестрам босі ноги. Як підходили до хати, десь над Дніпром кигикнула кимось сполохана чайка, із затоплених луків обізався спросоння водяний бугай. Затим на протилежному кінці села кукурікнув півень.

— Ось тобі й ранок, — зітхнула Прися.

Із сінешніх дверей їм назустріч виходила мати.

* * *

Ортскомендант Отто Штільке їхав у Гусинці вперше. Йому сказали, що в цьому невеличкому селі в лісі населення не виконує поставок сільськогосподарських продуктів, що з нього поліція не відправила на роботи у Велику Німеччину жодного юнака і дівчини. Це повідомлення, звичайно, розгнівило Штільке, і він вирішив побачити жителів цих Гусинців на власні очі, поговорити з ними мовою автоматів, з якими їде за ним повна машина солдатів.

Дорога бігла лісом. І праворуч, і зліва скільки сягне зір мигтіли товстелезні дуби, липи, сосни, віяло приєм-

ною прохолодою. Відкинувшись на сидіння, Штільке задоволено вдихав на повні груди свіже лісове повітря й думав про те, як би було добре мати ось у такому лісовому закутку свій маєток. Треба обов'язково про це поклопотатися: адже заслуг у нього перед фатерляндом немало. От тільки чи скінчиться ця війна щасливо? Після Москви й Сталінграда віра в їхню швидку перемогу у Штільке похитнулася...

Нарешті шосейна дорога скінчилась, машина з'їхала на ґрунтову, піщану і стишила хід.

— Що сталося? Чому ми повземо, як черепаха? — немов зо сну прочувався від своїх думок Штільке.

— Ґрунтова дорога, гер майор, пісок,— відказав молоденький солдат-водій, пильно вдивляючись уперед.

— Прокляття, дика країна! — обурився Штільке.— І проїхати як слід не можна. Скільки ще до того села, як його? — не обертаючись, кинув через плече своєму ад'ютантові на заднє сидіння.

— Гусинці, гер майор,— відрпортував той.— Залишилось шість кілометрів.

Штільке щось пробурмотів під ніс, заплющив очі й поринув у дрімоту. По піску не так трясло, як на шосейці, чому б і не подрімати. Йому навіть почало снитися, що летить він у літаку додому. Рівно гудуть мотори, на душі гарне передчуття скорої зустрічі з дружиною, дітками, яким він везе з України багато подарунків. Коли раптом — що це? Літак сильно труснуло, кинуло вбік, Штільке з силою вдарився лобом у вікно й... прокинувся від страшного болю. Обпекло лоба, а очі заслав туман. Труснув головою й відчув, як по обличчю побігло щось гаряче й липке. Провів рукою — кров.

— Що? Що сталося, чорт забирай?! — гукнув до водія. Але ні його, ні ад'ютанта в машині не було.

— Гер комендант! Гер комендант! Швидше сюди! — гукнув його хтось збоку.— Ми попали в засаду партизанів!

Почувши останнє слово, Штільке каменем вивалився з машини.

— Свині! Паскудні свині! — лаяв він водія й ад'ютанта.— Як ви посміли кинути мене? — І поповз, рачкуючи, до баюри, з якої виглядав вершечок ад'ютантового картуза.

Зробивши різкий рух правою рукою, Штільке відчув пекучий біль у плечі. «Мабуть, пошкодив ключицю»,— майнуло в голові.

Тільки він устиг перевалитись всім своїм важким тілом у глибоку баюру, як позаду затріщали автомати. Штільке зіщулювся всім тілом, припав до землі, забувши, що на животі в нього муляв важкий парабелум.

— То наші по лісу б'ють,— заспокоїв Штільке ад'ютант, аж тепер розстібаючи кобуру пістолета.

Побачивши, як «опель» коменданта ускочив передком у глибокий рів поперек дороги і з нього з криком «партизан, партизан» вискочили шофер і ад'ютант коменданта, солдати, що їхали слідом машиною, на ходу вистрибнули з кузова, залягли навколо машини й відкрили на обидва боки по лісу автоматний вогонь.

Отямившись від переляку, почали стріляти зі своїх пістолетів і ад'ютант з шофером. Лише Штільке стогнав на дні канами від болю, витирав брудною рукою з розсіченого лоба кров і лаявся:

— Свині! Паскудні свині! Дикуни прокляті!

Кілька хвилин палили з автоматів по порожньому лісу фашисти, а потім затихли. Проте підводитись боялись, лежали, притиснувшись до землі, чекали нападу партизанів.

— Чому вони не стріляють? — сердився Штільке. — Чого чекають? — Але сам теж не підводився, так і мокнув у смердючому баговинні.

А солдати не стріляли. Мабуть, подумали, що партизани злякались їхнього навалного вогню й не посміли нападати, втекли.

Переконавши себе у цьому, вони нарешті по одному підвелись. Обійшли навколо машину, загелготіли до коменданта.

Лаючись на всі заставки, тримаючи руку з хустинкою біля закривавленого лоба, Штільке виліз із багна. Його підтримували під руки шофер і ад'ютант.

Поки солдати випихали «опеля» з рову і шофер пробував, чи машина справна, ад'ютант перев'язував коменданта, і той наказав усім вертати назад, у село Старе.

— Я їм покажу, свиням! — кричав він, пирскаючи слиною. — Вони довго пам'ятатимуть Отто Штільке!

Із Старого він послав на конях двох поліцаїв, щоб йому негайно доставили того кретина, начальника гусинської поліції, котрий не зумів забезпечити порядку на дорозі і гідної зустрічі його особи.

Тремтячи від страху, Льїн примчав на змиленому коні в Старе і з'явився на ясні очі коменданта, ще той не встиг пообідати.

Штільке звелів йому почекати, поки пообідає, а по обіді матиме з ним розмову.

Про що говорили вони — нікому невідомо, а тільки повернувся Ільїн увечері в Гусинці з розквашеними губами й кривавими синцями під очима, проклинаючи на чім світ стоїть свою службу і новий німецький порядок.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

КЛЯТВА БІЛЯ ВОГНИЩА

Поштовхавшись з годину на ржищівському базарі, Тарас Григорович Ворона виміняв нарешті в однієї баби за чотири десятки яєць два стаканці солі й став вибиратися з гамірливої людської юрби. Вже майже вибрався, як прямо йому назустріч — поліцай. У чорній шинелі, на голові насунута аж до брів пілотка з орлом із фашистською свастикою в кігтях, за плечима гвинтівка. «І несуть же його чорти назустріч! — затривожився Тарас Григорович. — Невже причепиться?»

За наказом начальника ржищівського гестапо поліція мала перевіряти всіх німецьких чоловіків.

Але поліцай пройшов мимо, не звернувши на нього уваги: мабуть, кудись поспішав.

Тарас Григорович полегшено зітхнув. Пронесло. Поставив на сухенькій місцині корзину до ніг, розстебнув піджака. Було жарко, день видався сонячний, погожий. Чи то від хвилювання в жар кинуло? Може, бо давно вже попередили його товариші з Ржищева, щоб остерігався. І життя ж настало, хай йому грець, у себе дома, на рідній землі, й остерігайся.

Постояв хвилину чи дві, поки звідкись вітерець війнув, освіжив лице. Повів навсібіч очима. Ніде нікого. Взяв корзину й рушив стежкою у вуличку, що вела повз школу.

Ішов попід тинами не поспішаючи, бо на вулиці ще грязько, хоч насправді хотілося наддати кроку, швидше потиснути руку Юхиму Івановичу. Адже це до нього він ішов, до Стеценка, першого секретаря підпільного райкому партії. В якій справі викликав його Стеценко, Тарас Григорович не відав, але знав: коли викликає — значить, треба, значить, щось важливе.

Розмахуючи кошиком, в якому, крім двох стаканів солі, була ще торбина махорки для Юхима Івановича та

півлітра самогону на всяк випадок, Тарас Григорович перейшов вулицю на другий бік і попрямував до школи.

Перед тим як завернути на подвір'я, оглянувся, чи не йде хто слідом, і лише тоді штовхнув хвіртку.

Його, мабуть, уже чекали. Неподалік од ганку біля діжки з мокрою ганчіркою в руці стояла дружина Юхима Івановича Меланія Гаврилівна.

— Добрий день, — привітався до неї Тарас Григорович. — Чи не треба вам солі?

Меланія Гаврилівна ледь помітно осміхнулася, — вона добре знала Ворону, — але відповіла паролем:

— Добрий день! Кому ж зараз сіль не потрібна? Заходьте в хату.

Проте сама за ним до хати не пішла, продовжувала поратись біля діжки.

Стеценко був у хаті один. Сидів на низенькому стільчику навпроти вікна біля столу й латав старі черевики. В зубах, як завжди, погасла люлька, на чоло звисали пасма русявого чуба.

Привітавшись, Тарас Григорович роздягнувся, повісив піджак і картуз на кілочку біля дверей, сів скраєчку на лаві поруч Юхима Івановича.

— Шевцюсте?

Стеценко кивнув головою, глянув примружено на Ворону.

— Наука, як бачите, не пішла до бука. Ще змалку від батька навчився, а тепер якраз знадобилося. І на харч заробляю, і підозри в поліції та гестапо ніякої. Шевцюс чоловік, от і ходять до нього люди.

Ворона посміхнувся.

— Недарма ж у народі кажуть: все, що вмієш, за плечима не носити, завжди людині стане в пригоді.

Згадав це прислів'я недаремно, бо в пошуках зв'язку з підпільниками йому дуже прислужилося вміння колоти свиней.

Створивши в Гусинцях невеличку підпільну групу, Тарас Григорович розумів, що цього замало. Маленькими, роздрібненими загонами з гітлерівцями не навоюєш. Отож треба шукати зв'язків з підпільниками інших сіл, Ржищева, щоб об'єднатися, створити партизанський загін. А що такі підпілля і у Ржищеві, і в навколишніх селах є, він знав напевне, бо вони давали про себе знати. У Ржищеві не випадково згоріли пристань і склад із зерном, була пожежа на заводі «Радіатор». У Коваліні хтось вивів з ладу сепараторний пункт, у Сошникові

роззброєно кількох поліцаїв. І майже скрізь з'являлися листівки.

Але як їх знайти, цих підпільників? Де? Не будеш же ходити по базару та розпитувати першого стрічного: не покажете, мовляв...

І тоді Тарас Григорович згадав свою довоєнну роботу на бойні. Він був умілим колієм свиней і ще кращим ковбасником. Про це знали у Ржищеві, в сусідніх з Гусинцями селах і часто запрошували його заколоти свиню й начинити ковбаси.

Взимку сорок другого року в ролі колія він обійшов кілька сіл, провів не один день у Ржищеві. Але ніде ніякого зв'язку з підпільниками не налагодив. Люди в розмовах були обережні, стримані.

Він знову ходив, шукав і знову повертався ні з чим, стомлений, сердитий.

Товариші з групи стали відмовляти його: годі, мовляв, шукати, хто тобі зараз відкриється. Будемо поки що самі діяти, а там навесні як візьмемося за зброю, дамо про себе знати. Хто схоче — знайде стежку до нас.

— Ні, друзі,— не погоджувався Тарас Григорович.— Треба зараз знайти. Нас для збройної боротьби мало.

І продовжував шукати.

І нарешті знайшов. Вірніше, знайшли його.

Василь Данилейко до війни працював завідуючим фермою в селі Гребенях. По роботі вони часто зустрічалися з Вороною, подружили. Тарас Григорович знав, що в перші дні липня сорок першого Василь пішов на фронт. І раптом майже через півтора року зустрів його на пристані у Ржищеві. Привіталися, розговорились. Виявилось, Василь, поранений у ногу, потрапив у полон, був у таборі, в Дарниці. Переказав через людей дружині, і їй вдалося викупити його в охорони за горілку та сало. Вилікувався, оклигав, тепер теслярує на пристані, бо дружина з дітьми переїхала до батьків сюди, у Ржищів.

— А ти ж як? — поцікавився в Тараса Григоровича, хоч знав, що за станом здоров'я той був звільнений від служби в армії.

— А як? — відказав.— Ходжу по селах, кому поросся заколю, зароблю шматок м'яса сім'ї на борщ, так і живемо. Нудно без справжнього діла жити,— натякнув.

Але Василь немов не почув останніх його слів чи не звернув уваги, а за коління свиней ухопився.

— Ми теж оце збираємось кабанчика заколоти, тесь

пригодував, то щоб часом солдати фіюера не забрали. Може б, по старій дружбі...

— Будь ласка,— погодився Ворона.— Хоч зараз.

Проте Василь сказав прийти завтра.

Прийшов. Зробили все як слід. Тарас Григорович кілька разів обережно заводив з Василем розмову про сваволю окупантів, про те, що люди всіляко шкодять їм, не підкоряються. Згадав про листівки в селах, у Ржищеві.

Однак Данилейко не підтримував його. Тоді Ворона став нарікати. І що це, мовляв, за час настав? Де ті щирі, відверті люди поділися? Чи фашистів так перелякалися, чи самі себе вже боятися стали?

Почувши це, Данилейко звів на нього очі, подивився пильно.

— Це ти про мене так, Тарасе? — запитав.

— А хоч би й про тебе,— пішов на відвертість Тарас Григорович.— Був до війни чоловік як чоловік, а тепер слова з тебе не витягнеш. Боїшся, чи що?

Данилейко знову зміряв Ворону пильним поглядом.

— А що ж ти хочеш, щоб я ходив по Ржищеву та «Смерть Гітлеру!» кричав? Ти ж не кричиш?

— Не кричу, але й не сиджу склавши руки,— розсердився Ворона і тут же прикусив язика, що сказав зайве.

Данилейко осміхнувся.

— Не боїшся казати таке?

Тарас Григорович вирішив піти на відвертість, раз уже проговорився.

— А чого мені тебе боятися? Знаю — чоловік ти наш, радянський, в гестапо на мене доносити не підеш.

Данилейко підійшов до Ворони й міцно стиснув його однією рукою за плече.

— Гаразд. Приходь до мене на пристань через три дні, зведу тебе з одним чоловіком.

Так нарешті було встановлено зв'язок гусинських підпільників із Ржищівським підпільним райкомом партії, який очолив учитель історії першої середньої школи Ржищева Юхим Іванович Стеценко. Довідавшись про це, Тарас Григорович був здивований і водночас захоплений: адже Юхим Іванович з дитинства інвалід. Перехворівши поліомієлітом, не ступав на ноги, не випускав із рук милиць, і раптом — керівник ржищівського підпілля!

Через кілька днів Тарас Григорович зустрівся з ним. Розмова тривала довго. Стеценко хвалив за зброю, за листівки, порадив налагодити контакт із старостою села, послати когось із своїх людей на службу в поліцію.

Домовились, що зв'язковою між ними буде старша дочка Ворони Дуся. Збройних акцій проти окупантів поки що не чинити, виконувати тільки вказівки райкому.

Так досі й було. Гусинські підпільники займались в основному організацією партизанського загону, склали його основу. Посилав для загону людей і Нестір Роман, лісник з Ковалина.

І ось Стеценко викликав до себе Тараса Григоровича. Що ж цікавить секретаря райкому?

Руки у нього великі, жиливі, міцні,— певне, від милиць такі стали, бо, вважай, все життя не випускає їх. Ось він поклав полатаний черевик під лаву, витер по-смуговані дратвою долоні об фартух, яким був підперезаний, зняв його і лише тоді простягнув Тарасу Григоровичу праву руку для привітання.

— Про мудрість народну ви правильно сказали. Саме нею, своєю мудрістю, і міцний наш народ. Вона в усі віки допомагала йому в боротьбі з ворогами. Будемо сподіватись, що і цього разу в боротьбі з фашистською навалюю вона вірно прислужиться йому. Маємо і в нас уже немало прикладів. Але про це потім, а зараз, мабуть, доречно буде пообідати. Як ви на це?

Тарас Григорович став відмовлятися.

— Та я не голодний.

— Нічого, за компанію пообідаєте. Зараз ми хазяйку гукнемо, хай дає, що там вона зварила. А по обіді й поговоримо про все.

За кілька хвилин господар і гість обідали пісним, з квасолею борщем, гарбузовою кашею з молоком. На столі перед ними стояла й пляшка з горілкою та чарки, але до них ніхто й не доторкнувся, бо ні Юхим Іванович, ні Тарас Григорович спиртного не вживали. Поставили на всякий випадок, для маскування.

І вже по обіді, запаливши люльку, Юхим Іванович попросив Ворону розповісти про загін. Що роблять, чим займаються партизани. Це його тепер особливо цікавило.

— Роботи вистачає,— почав Тарас Григорович.— Переносимо з усіх схованок зброю, боєприпаси, а вони чистять, сортують патрони. Склали два кулемети. Вже й випробували. Освоюють ліс, німецьку зброю і просять, аби швидше дозволили на операцію. Душа, кажуть, більше не витримує терпіти, руки сверблять бити фашистів.

Юхим Іванович задоволено посміхнувся.

— Передайте їм, нехай трохи почекають. Ранувато ще.

Ми підбираємо поповнення. Днями ще направимо чоловік двадцять. А командир як?

— Коротін? — перепитав Ворона. — Мені подобається. Гарний чоловік, розважливий. І комісар Кононов, і начальник штабу Овсієнко розумні хлопці. Всі військові, командири. Думаю — командування загону на місці і загін себе покаже.

— Гаразд, — залишився задоволений Стеценко. — Вітайте їх від мене і передайте, що й Київський підпільний обком, і наш райком партії покладають на них великі надії. Ну, а дівчата ж як, Пріся й Дуся?

— Побоююсь я за них, Юхиме Івановичу, — признався Ворона. — Запальні обидві, не бояться нічого. Коли б не вскочили в халепу.

— Це правда. Знаю я їх. Але треба стримувати, вимагати дисципліни. Ніяких вільностей.

— Та я стримую, але слідом же не будеш ходити. Ось було нещодавно. Вертаюсь увечері із загону. Вітряно так, холодно. Аж чую неподалік постріли пролунали. Один, другий. Злякався не на жарт. Думав, по мені хтось. Сховався за деревом. Аж знову постріли. Пішов обережно в той бік. Дивлюсь, в гурті сосен дві постаті. Стоять і стріляють по черзі кудись із гвинтівки. Підкрався ще ближче — аж Пріся з Дусею. Обізвався до них. Злякались, побачивши мене. Стоять — очі в землю.

«Що це, — накинувся на них, — ви тут робите? Чого стрілянину здійсняли?»

«Стріляти вчимося, — каже молодша. — В партизани готуємось». Що ти будеш з ними робити, отакими?

Юхим Іванович голосно розсміявся.

— Молодець Пріся! Такою ж і залишилась бідовою, як у школі була! Її, знаю, навіть хлопчачки боялися! А щодо Дусі, то чи не відпровадити її краще в загін? Порадьтесь.

— Та що там радитись, — махнув рукою Тарас Григорович. — Вже голову мені прогризла, пустить та й пустить у загін, а на зв'язок з вами, нехай, мовляв, Пріся йде. Вона менша, не так помітно буде, і проворніша. Вони вже між собою домовились без мене.

Учитель задумався, помовчав хвилину.

— А що? Мають рацію! І я в принципі не заперечую. Однак порадьтесь. Ви ж передусім батько, а вони ваші дочки. Коли вирішите — повідомте мене.

Тарас Григорович пройшовся по хаті.

— Воно то так, Юхиме Івановичу, але коли твоїми батьківськими почуттями нехтує ворог, коли він топче щастя твоїх дітей — тут рішення одне: бити його, гнати з нашої землі.

— Правильно, — підтримав його Стеценко. — І проже-немо. Сила в нашого народу велика. Його ще ніхто ніколи не перемагав.

Попрощалися тепло, як брати, міцно потиснули один одному руки.

Проте з коридора Тарас Григорович одразу ж вернувся, винувато посміхаючись.

— Пробачте, Юхиме Івановичу. Хоч і кажуть, коли вернешся — буде невдача, але дарма. Приносив вам на гостинець дещо та й забув віддати. — І дістав з корзини ворочок тютюну й пляшку з горілкою.

За тютюн Стеценко подякував, а від півлітри відмовився. Нехай, мовляв, може, вона вам на щось пригодиться.

І як угадав. Півлітра таки справді пригодилася того дня Тарасу Григоровичу.

На пристані, куди він прийшов, щоб переправитись човном у свої Гусинці, було повно озброєних поліцаїв. Частина їх уже сиділа в човнах, решта сперечалася на березі, кому до кого сідати і коли їхати. Виходило, що всі за один раз не переїдуть, не вистачало човнів.

— Куди це їх чорт несе? — підійшов Ворона до Стеценкового батька, Івана Пантелеймоновича, кремезного дідуся, що працював на пристані сторожем і завжди перевозив його.

— Трясця їх знає, — розвів руками старий. — Приперлися оце, всі човни загарбали й збираються кудись їхати. Чув — Гусинці згадували. Може, затівають облаву яку, запроданці прокляті. У вас там усе гаразд?

Тарас Григорович захвилювався.

— Хто знає, немов усе. Хіба, може, без мене що трапилось.

І в серце закралась тривога. Що ж робити? Як дізнатись, куди й чого переправляються за Дніпро поліцаї? І як самому швидше дістатися додому?

Рішення прийшло тієї ж миті.

— Ану, я зараз, — кивнув до Івана Пантелеймоновича і пішов до човнів.

— Здрастуйте, хлопці, — привітався до поліцаїв. — Ви не в Гусинці часом? То візьміть і мене з собою. Дома

жінка хвора, я оце на базар ходив, солі виміняв, та й назад хутенько треба.

— А ти, дядя, своїм ходом, як Ісус Христос по морю,— кинув котрийсь із переднього човна і задоволено розсміявся із свого дотепу.

Його підтримали інші.

— Та що ви, хлопці, жартуєте? — знітився Тарас Григорович.— Я серйозно кажу. Жінка тяжко хвора лежить. Хату треба витопить, їсти зварить.

А в самого злість у душі аж кипить. Дати б тобі, паршивцю, своїм ходом, у погану пику.

З другого човна обізвався уже без насмішки інший:

— Не можна, дядечку. Начальство лятиме, як приїде.

З берега ж кричали на тих, що в човнах:

— Їдьте вже, чого волините? На тому березі зачекаєте, а нам човни вертайте!

— Справді,— погодились на човнах.— Рушаймо! Там заждемо!

— То візьміть, хлопці,— підступив до самої води Тарас Григорович. Йому не хотілося потрапляти якомусь паршивому начальству на очі, бо тоді й справді не переправиться. І швидше кортіло дістатися в село: чи все там гаразд?

— А півлітра є? — гукнув той поліцай, що пропонував Тарасові Григоровичу переправлятися своїм ходом.

— Аякже! Ось,— Ворона поплескав рукою по корзині.

— Тоді сідай на весла!

Ворона хутенько ступив у човен.

Поліцаєві чи то так уже кортіло випити, чи, може, було на похмілля, бо як тільки човен відплив метрів п'ятнадцять від берега, він звернувся до Тараса Григоровича:

— Так ти, дядя, той... Не зажимай півлітру. Винен — віддай.

В човні зареготали, а Тарас Григорович натиснув на весла.

— Он там, у кошику,— сказав.— Беріть, тільки закусити, звиняйте, немає.

— А ми рукавом! — вигукнув балакучий поліцай і запустив руку до кошика, що стояв біля ніг Тараса Григоровича.

Пили по черзі нахилки, прямо з пляшки, а закушували крайцем хліба: знайшовся в когось у кишені.

Самогонка була міцна, хміль одразу ж вступив поліцаям у голови, і вони заговорили, зареготали в човні ще голосніше.

Тарас Григорович вирішив скористатись їх добрим настроєм, втрутитися й собі в розмову, закинути, як кажуть, вудочку.

— То це ви по ділу куди чи на ученіє? — немов між іншим кинув до балакучого поліцая, який найдужче за хмелів.

Той засміявся.

— Ученіє — світ, а неученіє — тьма! — зморозив хтозна до чого мудре прислів'я. — А ти, дядя, часом не активіст, щоб тебе не шукати?

На нього зацитькали ззаду.

— Перестань, Ухналь!

— А що? — не хотів слухати той. — Я правду кажу. Коли активіст, хай одразу признається, однак знайдемо. — І зареготав.

— Який з мене активіст! — і собі усміхнувся Тарас Григорович, а в самого думка: «Значить, на людей полювати їдуть».

— То, може, в Германію поїхати хочеш? Баваром, чи як там по-їхньому, стати?

— Куди мені, старий уже я, — відповів Ворона, а в голові друга думка: «Молодь у Німеччину ловити. Значить, треба швидше сповістити хлопців і дівчат, нехай ховаються».

І ще дужче наліг на весла.

— Чого так заспішив, дядя? — гукнув котрийсь із поліцаїв.

— Жінка ж у мене хвора, а я й так загаявся, — спохватився Тарас Григорович, але темпу не збавив.

— Давай, давай, дядя! Ще раз з'їздиш по наших хлопців та й підеш до своєї жінки, — скалив зуби Ухналь.

Тарас Григорович занепокоївся. Невже примусять?

Ледве умовив на березі, відпустили.

Грузнучи майже по кісточці в сипучому прибережному піску, Тарас Григорович заспішив до села.

* * *

Вже давно минуло за північ, вже давно вляглися у лісі всі шерехи й звуки, задрімав на верхів'ях дерев нічний гульвіса вітер, а вони не спали. Підкладали в багаття сухе паліччя й, освітлені червоним полум'ям, гово-

рили. Згадували школу, вчителів, друзів-однокурсників, які, мабуть, як оце й вони, ховаються десь зараз від поліції. Всі хлопці й дівчата від чотирнадцяти років покинули село, як тільки прокотилася од хати до хати чутка: із Ржищева іде поліція в Німеччину ловити.

Згадували піонерські табори й походи, останні прочитані книжки, бачені кінофільми. Цікаве, прекрасне життя починалося для них, та прийшли фашистські загарбники, і нічого не стало — ні школи, ні кінофільмів. Фашисти полюють на худобу, на людей, грабують, убивають.

З тривогою в голосі згадували своїх батьків. Як там вони? Чи не забрали замість них? Адже, кажуть, було так у Сошникові і Старому. Кого не знайшли з молодих — забрали батьків. А хлопці й дівчата, як дізналися, пішли в поліцію, щоб відпустили: вони, мовляв, поїдуть. То забрали і їх, і батьків.

— Зрадники прокляті! — сказала з гнівом Паша Кубрак. — Свої ж немов люди, а паскуди які!

— Продажні шкури! — підкинула суху гілку в огонь Поля Загородня. — Коли приїздили навесні гітлерівці, сам Ільїн у нас із хліва поросся їм на машину виніс. Як мати не просила, як не плакала, і не глянув.

— Прийде на них усіх разом з гітлерівцями кара. Читали в листівках, які недавно розкидав хтось по дворах: «Смерть фашистам-окупантам і їх прихвосням поліцаям!» — обернулася до вогню Паша. — Дістанеться, коли придуть наші.

— Поки Червона Армія прийде, — втрутився в розмову худорлявий, тонкий Коля Горін, — їм партизани чортів дадуть!

— А де вони? — запитали разом Паша й Поліна.

Коля відказав, що чув від певних людей, ніби є вже вони в гусинських лісах.

— От би зараз на село налетіли! Цікаво, де б ті поліцаї поділися? — блиснув на всіх своїми чорними очима невеличкий чорнявий Вася Андрієвський.

Зачувши розмову про листівки та партизанів, Прися ледь помітно, про себе, посміхнулася.

Розмова ж тим часом тривала далі. Її продовжувала Поліна.

— Коли б я знала, де вони, пішла б хоч зараз і попросилася взяти мене в загін.

— Так тебе й візьмуть! — заперечив їй Вася. — До них щоб потрапити, треба перевірку пройти. І стріляти вміти

без промаху. Правда ж, Прісю? Щось ти задумалась, мовчиш.

Всі біля вогнища глянули на неї, і Пріся аж знітилася від їхніх поглядів, а про Василька подумала: «Чи відомо йому що про мене, чи так питає?»

Однак не поспішала з відповіддю. Швидко обдумувала її, щоб не проговоритись. Про те, що знає вона, ніхто не повинен знати. Батько суворо попередив. Та й сама не маленька.

Але що ж відповісти друзям? Як краще? Адже і Коля, й Василько — друзі-однокласники, разом у сорок першому у сьомий перейшли. А Паша й Поліна на рік старші, та й з ними вона дружила.

Нарешті наважилась, сказала тихо:

— Про партизанів мені нічого не відомо, а ось ми без діла сидимо з вами.

Чотири пари очей втупилися в Прісю, і в кожній спалахнув вогник цікавості.

— Що ти маєш на увазі? — спитали разом Паша й Поліна.

— А те, що й ми могли б щось робити, завдавати якоїсь шкоди гітлерівцям. Адже ми піонери.

— Правильно! — погодилися з нею хлопці.

— Справді, — підтримали їх дівчата.

Обговорювали це довго, зважували всі «за» й «проти» і нарешті домовились, що віднині їх п'ятеро будуть всіляко шкодити окупантам та поліції. Перешкоджатимуть відправляти молодь у Німеччину, забирати в людей хліб, продукти, псуватимуть дороги. А потім... потім роздобудуть зброю і підуть у партизани.

Командиром групи одностайно обрали Колю Горіна, домовились слухатись його, ніхто нічого не робитиме сам. Головне — дисципліна. А ще домовились: бути дружними — один за всіх і всі за одного. На випадок чого — не зрадити друзів, витримати всі муки.

На хвилину біля вогнища запанувала мовчанка, тільки чулося сухе потріскування гілок у полум'ї.

— Витримаємо, не зрадімо! — першим порушив тишу Коля. — Я перший клянусь! — І підніс стиснутий кулак над палахкотючим багаттям.

— І я! І я! І я! — простягнули свої кулаки до нього Паша, Коля, Василь.

Приєднала до них свій маленький і Пріся.

Було це врочисто й хвилююче. У Прісі аж сльози навернулися на очі. А пізніше, коли вони вляглися трохи

заснути біля гарячого вогнища, довго вдивлялась у лісову темінь і думала. Думала про те, чи не допустила помилки, довірившись товаришам. Чи не поспішила? Хоч і знає їх, хоч і вірить, але все ж... Може, треба було порадитися з батьком, з Дусею? Проте чи вони, хлопці й дівчата, не такі, як Пріся? Так, як і вона, ховаються від поліцейських облав, так, як і вона, ненавидять фашистів, так, як і вона, хочуть боротися з ними. То чому ж їх не залучити до боротьби? Ні, ні, батько за це не дорікне. І Дуся підтримає. І Юхим Іванович. Тим більше вони з Дусею підуть у загін, а в селі треба когось лишити за себе.

Як уможувавшись спати, Паша й Поліна поклали її посередині, обняли з обох боків, поцілували в щоки.

— Ми й не знали, що ти така.

— Яка?

— Сама знаєш. Молодчина.

Прісі приємно від такої похвали.

Поснули дівчатка, тихо посапують носами, треба спати й собі.

Пріся заплющила повіки і незабаром загойдалась на м'яких хвилях сну. Гой-да-а! Гой-да-а-ша! Немов на великій-великій гойдалці.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РОЗМОВА В ПОЛІЦІЇ

Після повернення із Старого Ільїн наче знавіснів. Поліцаї гусинського куца не мали спокою ні вдень ні вночі. Він поставив перед ними вимогу: за всяку ціну знайти тих, хто перекопав дорогу. Поставив собі помститися за кожен удар коменданта. На все життя запам'ятаються ті удари! Його ще ніхто так ніколи не бив. Найпринизливішим було те, що він не мав права боротися. Його гамселили кулаками в обличчя, а він мусив стояти виструнчившись і мовчати.

Ні, ні, він не міг цього подарувати винуватцям, він мусив віддячити їм за свої синці під очима, за розквашені губи, з яких поліцаї — бачив не раз — схибно підсміювались.

Та й не тільки для того, щоб зігнати злість за свої побої, хотів знайти зловмисників Ільїн. Вони напевне знали, хто в селі пише й розповсюджує листівки, хто

повідомляє гусинців про облави. І що найголовніше — хто всім цим керує.

Коли вперше при ньому появились в селі листівки, він не надавав їм значення, думав — дитяча забава, школярі граються в патріотів. Пограються та й перестануть. Аж ні. З'явилися вони і вдруге, і втретє. І щоразу з новим текстом. Значить, не діти це, не дитяча забава. З їх появою в селі різко погіршала заготівля молока, яєць, людей ні на яку роботу не виженеш. А потім ці рови на дорозі і випадок із комендантом Штільке.

Повертаючись тоді із Старого з побитим обличчям, Ільїн дивувався, як той Штільке не розстріляв його в пориві гніву. А міг би це зробити й оком не моргнувши.

Тож одразу по приїзді в Гусинці він і наказав поліцаям із шкури вилізти, а знайти винуватців.

Але як не старались поліцаї, як не «вилазили із шкури», як не допитували тих, хто працював на ремонті дороги, нікого знайти не вдалось. Всі в селі здавались покірними, безневинними, вдень без потреби майже не виходили за ворота, порались на городах та подвір'ях, а звечора зачинались у хатах і, не засвічуючи убогих каганчиків, лягали спати.

Ільїна це дратувало до нестями, виводило з себе. Як тільки котрийсь із поліцаїв потрапляв йому на очі, він накидався на нього мало не з кулаками, погрожував вигнати, відправити в Німеччину, здати в гестапо, розстріляти власноручно.

А коли в селі не вдалася операція по відправці молоді в Німеччину, він таки перейшов від слів до діла. Кільком поліцаям, котрі огризалися, таки порозквашував носи, понабивав ліхтарі під очима. Бив так, як бив його Штільке. Це ж яка ганьба! З допомогою ржищівської поліції в селі не спіймали жодного хлопчика, жодної дівчини, немов їх у ньому не було. Всі зникли у лісі.

«Значить, їх хтось своєчасно повідомив,— думав Ільїн.— Чи не той це «хтось», що писав листівки, перекопував дорогу? Як його виявити? Як знайти?»

Це питання не давало тепер йому спокою, він думав про це щодня. Треба було думати і щось придумати, бо коли так продовжуватиметься й далі, гестапо не потерпить такого начальника поліції. Ще запідозрить у змові з підпільниками, і тоді кінець.

Думав про це Ільїн і сьогодні, палячи цигарку за цигаркою. Вже в кабінеті було синьо від диму, дим роз'їдав йому очі, але Ільїн не зважав. Він чув, що в цигар-

ковому диму легше думається, народжуються розгадки всіляких таємниць.

Проте скільки не кутив, як не напружував свій мозок, нічого придумати не міг. Тоді він згадав про свого агента Піняка. Може, той щось підкаже. Це ж Піняк йому перший і подав думку, що в селі, мабуть, є підпільники, що вони, мабуть, тримають зв'язок з підозрілими людьми із лісу, яких він бачив якось, обходячи свою ділянку. Він же пообіцяв їх і вислідити, та щось довго висліджує, ось уже тиждень не появлявся.

Ільїн виплюнув погаслу сигарету, запалив нову. Вирішив викликати до себе Піняка. Поговорить з ним серйозно, дасть останній строк, і хай діє. Скаже, як не вконеє — розстріл.

— Черговий! — гукнув за двері.— Черговий!

Двері тієї ж миті прочинились — і на порозі став секретар поліції, худий, зарослий щетиною чоловік із зсунутими на лоб окулярами.

— Його немає, пане начальнику.

— Як немає? — здивувався Ільїн.— А де ж?

Секретар переступав з ноги на ногу.

— Хіба пан начальник забули? Ви ж самі розіслали всіх!

— Справді, чорт візьми,— почував Ільїн потилицю. Він же вранці розігнав усіх поліцаїв ловити людей. Наказав: хай де хочуть беруть, а щоб доведений йому план відправки в Німеччину був виконаний.— Тоді ось що. Ти знаєш, де живе лісник Піняк?

— Знаю.

— Сходи до нього й перекажи, нехай увечері прийде до мене. Коли ж немає дома — передай жінці. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Іди!

...Піняк прийшов до Ільїна, як було йому й велено, пізно увечері. Це був низенький, проворний чоловічок років сорока. Родом він був з Гусинців, але як виїхав із села в тридцятому році, то й не появлявся в ньому. Де був і чим займався — невідомо. А пізньої осені сорок першого приїхав з дружиною. Рідних у Піняка в селі нікого не було, батьки давно померли, він поселився на околиці в пустій лісниковій хаті і згодом став лісником. Селом пройшла чутка, нібито він відбував тривалий строк в Сибіру за грабежі, але напевне ніхто нічого не знав. Сам же Піняк нікому нічого про себе не розпові-

дав, бо ні з ким у селі не спілкувався і до нього в хату ніхто не ходив. Службу свою ніс сумлінно, з людьми був грубий. В Гусинцях його не любили й боялися.

— Кликали? — запитав одразу ж, як тільки переступив поріг.

— Сідай,— показав йому Ільїн на стілець рукою.

— Невеликий пан, постюю. Знову, мабуть, питатимете, чи нікого не вислідив. Так наперед кажу — ні. Поки що ні. Як тільки висліджу — прийду й скажу.

Голос у Піняка був хриплий, тихий. Говорив він спокійно, мов про щось звичайне, буденне.

Ільїна така заява розсердила.

— Так що ж ти накажеш мені рік чекати? — підскочив за столом.— І так уже відколи водиш за ніс!

Піняк не знітився від цього окрику, навіть не переступив з ноги на ногу, як це роблять в таких випадках.

— Ви на мене не кричіть,— одказав від дверей спокійно.— Я сам запропонував вам це, а міг би й не запропонувати.

Ільїн осікся. Справді, він має рацію. Криком тут не візьмеш нічого. Тип битий. Треба спокійніше.

Пройшовся по кабінету, закурив. Простягнув сигарети Піняку.

— Спасибі, такої погані не курю,— і поліз у кишеню за кисетом з махоркою.

Покурили, помовчали.

— Так в чому річ? — знову почав Ільїн.— Може, самому важко, то я когось дам на підмогу.

— Не треба,— заперечив Піняк.— Я сам справлюсь. Уже примітив одну пташку. Треба тільки прослідкувати, куди вона літає, де її гніздечко, й тоді, будь ласка, вам карти в руки.

— Хто вона?

— На віддалі не впізнав. Та й людей, як вам відомо, я тут мало знаю, надто молодих. Але головне — початок є. Я її запримітив. Хоч і хитра bestія. Вже кілька разів по сліду здалеку йшов, а потім десь так спритно в зарослі крутне, мов під землю ховається.

— Чоловік чи жінка?

— Жінка. І, мабуть, молода, бо проворна.

— Так ти скороти віддаль.

— Е, не можна ближче. І так часто оглядається. Я її тепер буду ждати на тому місці, де вона заходить у гущавину. Почну слідкувати звідти. Тепер їй від мене не вислизнути.

— Ти вже постарайся. І не затягуй. Чим швидше, тим краще. Розумієш? А ми не поскупимось нагородою.

— Певна річ. Це задарма не робиться. Бувайте здорові.

Ільїн провів його аж у коридор, а повернувшись у кабінет, задоволено потер руки. От коли вдасться ця операція, гестапо простить йому всі попередні невдачі і, може, забере в район, на підвищення. Набридло йому в цих Гусинцях.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЗВ'ЯЗКОВА РАЙКОМУ

Цю радісну звістку приніс сестрам травневої ночі батько.

— Ну, сороки-ворони,— обійняв обох за плечі,— командування вдовольнило ваше прохання. Ти, Прісю, заміниш Дусю, а вона піде в загін.

Пріся аж підстрибнула на radoщах, а затим обняла батька за шию й поцілувала в неголену щоку. Милій, рідний татусь! Він тільки вдає з себе суворого, а насправді добрий. Поклопотався за них, хоч тоді, як застав у лісі, коли тренувалися стріляти, обіцяв навіть відшмагати лозиною.

Наступний же день був днем зв'язку з Юхимом Івановичем, і Пріся швиденько зібралася в Ржищів. Запнула темною хусткою, одягнула стареньку кофтину, довгу спідницю з потайною кишенею збоку і прорізом у лиштві. Там вона завжди ховала листівки, коли розносила їх з Дусею по селах. В потерту рогозяну корзину мати насипала для Юхима Івановича насіння, а батько передав вузлик самосаду. Завдання, з яким ішла Пріся до Стеценка, було таке: забрати для загону чисті бланки посвідчень з печатками поліції, а також домовитись про вибухівку й медикаменти.

Через Дніпро переправилась в одному човні з поліцаями — Заволокою й Тягнирядном. Весь час жартувала, сміялася. На запитання, куди їде, сказала — скаржитись на них за те, що один рудий, а другий худючий. Поліцаї реготали з її жарту, жартували самі.

Ржищів зустрів Прісю тривожною настороженістю. І ще руїнами. Багато хат було спалено чи розбито снарядами й бомбами. Ті ж, які вціліли, стояли обідрані,

убогі, мов сироти, хоч в них і жили люди. Білити їх, мабуть, ніхто й не збирався, не до цього було. Прохожі на вулицях стрічалися рідко, і ті якісь пригнічені, йшли поспіхом, немов за ними хто гнався, намагаючись не дивитися одне одному у вічі.

А яким було містечко до війни! Вулиці завжди людні, веселі від сміху школярів, учнів педучилища. Вечорами в парку грала музика, а з Дніпра долинали гудки пароплавів.

Кипіло, вирувало життя в Ржищеві. А тепер?

Серце дівчини стислось від гніву й болю. А коли підходила до школи, її охопило трепетне хвилювання. Якою то буде зустріч з Юхимом Івановичем? Більше року не бачились, чи й упізнає. Йі сама до себе посміхнулась. Упізнає, її не можна не запам'ятати. Вона була одна така в школі. Чорнокоса, смаглява, мов циганка, кирпатий ніс. На уроках завжди відповідала чітко, голосно.

Та й саме побачення з школою бентежило душу. Скільки проведено в ній радісних днів, скільки пізнано нового, незнаного, скільки вимріяно. Вона була для Прісі другим рідним домом. Це б уже вона кінчала її, готувалась до вступу в музичне училище, про яке мріяла давно.

Неподалік від школи, двоповерхового цегляного будинку, оглянувшись за звичкою, чи не слідкують зайві очі. Немає нікого. Тільки тоді зайшла на подвір'я.

Юхим Іванович зустрів Прісію як рідну. Обійняв, побатьківському поцілував у лоб.

— Підросла ти, змужніла! — сказав радо. — Трохи скудла, правда, але це не біда. Навпаки, ходити легше. — І підморгнув весело. — А ходити доведеться багато.

Далі посадив навпроти себе на стільці, став розпитувати про все. І як здоров'я, і з ким дружить, і чи є в неї що читати. Згадав і про скрипку, чи не забула грати.

— Немає скрипки! — зітхнула Прісія, і в її карих очах промайнула тінь смутку. — Згоріла в хаті. І книги погоріли. Нашу хату бомбою рознесло.

— Справді, я й забув, — пригадав учитель. — Мені ж батько розповідав. — І став заспокоювати Прісію: — Не журись. Буде нова скрипка, аби ми були живі. Ось виженемо фашистів, і все в нас знову буде, стане на своє місце.

— Я знаю, — погодилась Прісія. — Швидше б.

— Виженемо! — стиснув її за плечі своїми міцними руками Юхим Іванович. — Недовго їм панувати в нас,

коли на боротьбу проти них повстали такі, як ти, мужні дівчата.

Пріся зніяковіла від його похвали. І скаже таке Юхим Іванович! Яка ж вона мужня? От коли б під носом у гітлерівців міст або штаб підірвати чи документи які важливі викрасти — інша річ.

Перепитавши про все, що його цікавило, Юхим Іванович перейшов до ділової розмови. Він велів переказати командирові загону Коротіну, що є рішення райкому партії починати збройні дії. Що саме робити — він знає. Вибухівка й медикаменти будуть за два-три дні. Цієї ж ночі, десь після дванадцятої, треба зустріти чотирьох чоловік і провести в загін. Вони ж принесуть і чисті бланки документів.

— А зараз візьми ось ці листівки, розповсюдите в селі. Це найсвіжіше повідомлення Інформбюро. Тиснуть наші війська ворога на всіх фронтах. Нехай люди знають і радіють. Вже скоро докотяться фронтові громи й до нас.

Звідки в нього взялися в руках листівки, Пріся не могла збагнути, адже вчитель не вставав із свого крісла й нікуди не виходив. І очей ніби з нього не зводила. Дивина.

Взяла, заховала в потайну кишеню спідниці.

— Хай щастить тобі в усьому і скрізь,— побажав Юхим Іванович і міцно, як дорослий, потиснув руку.

— Спасибі,— подякувала.

Біля переправи знову зустрілася з Заволокою і Тягнирядном. Поліцаї теж тільки-но прийшли туди, обидва під хмелем, і збиралися переправляться, шукали діда-перевізника.

— О, й наша чорнявка тут! — вигукнув, побачивши Прісю, рудий Заволока.— Де ж це ти була, що справила-сь так швидко?

— Я ж вам казала — на вас скаржитись ходила,— удаючи веселу, відповіла дівчина.

— Щось я тебе не бачив,— встряв у розмову Тягнирядно. Його, мабуть, добре розвезло, бо він хилитався на довгих ногах, мов на ходулях.

«В поліцію з якимсь дорученням їздили»,— подумала Пріся й тут же відповіла:

— А я вас бачила, як у кабінеті начальника сиділа.

— Ну, і що він тобі сказав? — весело спитав рудий.

— Сказав, що вас перефарбує, а вашого товариша замкнуть у підвал і будуть годувати, поки не поправиться.

— Оха-ха-ха! — зареготав на весь берег рудий.— Щастить же тобі, Тягнирядно! А горілку йому даватимуть? — перепитав Прісю.— Бо без горілки він не їсти-ме! Ха-ха-ха-ха!

Як впливли на середину ріки, рудому Заволоці, мабуть, щось збрело в голову, бо він одразу насупив свої руді брови й простягнув руку до Прісі.

— Дай-но сюди свою кошолку, побачу, що там везеш. Пріся розсміялася.

— Було б перше перевіряти! Я туди возила гранати, а назад тільки одну міну.

— Но-но, ти мені кинь ці жарти! — все так же набундючено вів себе поліцай.— Давай кошолку!

— Лиш не торкайтесь руками, бо розірветься,— не переставала знущатись над ним Пріся, подаючи кошолку, а в самої думка: «Ще чого доброго кинеться мене обшукувати».

Рудий Заволока взяв кошолку, заглянув усередину. На дні її лежала чималенька грудка крейди, загорнута в німецьку газету, яку поклала туди дружина Юхима Івановича Меланія Гаврилівна. І більше нічого. Він узяв грудку в руки, покрутив перед очима, навіть навічось понюхав і поклав назад. А газету зіжмакав і кинув у воду.

— Візьми,— повернув кошолку Прісі.— Наказано всіх перевіряти.

— І перевіряйте,— відказала весело Пріся.— Хіба ж я що? На те ви й начальство.

* * *

Опівночі, тільки-но Пріся прийшла на умовлене місце до Дніпра, щоб зустріти людей, котрих пообіцяв переправити в загін Юхим Іванович, схопилася гроза. Схопилася раптово і бушувала так довго, що, здавалося, їй не буде кінця. На землю лились суцільні потоки холодної води, небо безконечно спалахувало такими сліпучими блискавицями, що Прісі здавалось — вона осліпне від них, а від бомбових ударів грому не чула плюскоту дощу, сердитого ревіння розбурханої ріки.

Власне, вона нічого не чула й не бачила, сиділа під кущем лозняка, затуливши вуха долонями, заплющивши очі, й чекала, що її ось-ось дощем змиє в Дніпро.

Від такої думки стало страшно, аж плач Прісю брав, та вона не дозволяла собі заплакати. Ще чого не виста-

чало! Грози злякалася! Та такий щедрій зливі, першій цієї весни, радіти треба: адже грім на розквітле дерево, а це, кажуть, на врожай. Нехай родить усе, щоб, як виженуть фашистів, був достаток.

А гроза не стихала. Панахала блискавицями чорну глибінь неба, гримотіла громами, аж здригалась земля, і лила, лила дощем. Вода плюскотіла у Прісі над головою, з усіх боків, під нею, вимивала її чорні коси, прала на ній блаженську одежу.

І вже тоді, коли дівчині здалося, що гроза ніколи не скінчиться, все раптом ущухло, як і почалося.

Заклякла від дощу, Пріся звелася за кущем і нараз побачила над собою кілька блискучих зірок. Вони привітно підморгували їй, немов питали: «Ну як?»

«Все гаразд!» — хотілося відповісти Прісі, але не могла, не мала права говорити, лише подумала, що зорі, мов живі істоти, допомагають людям на землі: світять їм, вказують дорогу, служать паролями.

Дівчина зітхнула й стала махати руками, тупцювати на місті, щоб зігрітись, було холодно, холодом дихав розбурханий грозою Дніпро, хлюпав сердито об піщаний берег хвилями і шумів-шумів.

Коли ні тупцювання на місці, ні розмахування руками не допомогли, Пріся, щоб зігрітись, стала швидко ходити берегом, а голову зайняла інша думка: як же бути з людьми? Чи чекати на них, чи, може, Юхим Іванович переніс переправу на наступну ніч?

Холодно Прісі, не гріє ходіння, аж зуби цокотіти почали, мокра ж бо вся до кісток. Забратись би зараз у теплу постіль, вкutatись із головою і спати, спати, спати. Чи сплять зараз тато, мама, Дуся? Мабуть, ні, хвилюються за неї. А Дуся ж ще й у загін має йти, вести людей, які придуть з нею.

Ні, ні, люди мають обов'язково прибути. Треба ждати. Хоч до самого ранку. Адже гроза вже минула.

Ходить Пріся берегом, цокоче зубами, гріється, вслухаючись у шум дніпрових хвиль, чи не чути серед них зайвого сплеску.

Ні, не чути.

А небо вже зовсім очистилося від хмар, стало зоряне, і вітер улігся, отже, і Дніпро скоро заспокоїться.

Треба, щоб угомонився, щоб човном легше пливти.

Немає нічого гіршого, як чекати. Та ще самому. Та ще вночі. Прісі здається, що гроза вже невідь-коли скінчилась і ніч уже до світанку йде, а човна все немає.

Коли це раптом до слуху її донеслось якесь незвичайне плюскотіння води. Насторожила слух. Даремно. Хвилі хлюпають. А може, то їй вчулося?

Дійшла до куща лозняку, під яким сиділа в дощ, пригнулася над самою водою,— може, побачить. Справді, вже недалеко від берега зір її вловив чорну пляму. Пляма гойдалася й більшала. «Човен»,— зраділа дівчина, й на душі одразу стало тепло-тепло, немов туди вселився сонячний промінь, і теплінь ця розлилася по всьому тілу.

Вона випросталась і стала чекати.

Човен із шипінням врізався в пісок поруч неї, і знайомий голос сказав:

— Ніч яка темна!

«Невже Юхим Іванович?» — не повірила.

Але то таки був він. А з ним у човні ще четверо.

Відказала зраділо:

— Падають зорі.— І вийшла із-за куща.

— Молодчина, що ждала,— похвалив її Юхим Іванович.— Спасибі тобі велике. Бо ми справді затримались. Неув'язочка деяка вийшла.

Виявилось — товаришів мав перевезти батько Юхима Івановича, але раптом він захворів. Другого ж надійного нікого не знайшлося, і Юхим Іванович вирішив сам. Поки дійшов на милицях до умовленого місця біля Дніпра, поки, скрадаючись, зійшлися всі поодинці, аж тут гроза. Довелось перечікувати. А потім пливти було важко, хвиля на Дніпрі здійнялась висока. Юхим Іванович боявся, що не допливуть, доведеться назад вертатись. Та й Пріся, думав, не дїждавшись, додому пішла.

— Що ви, Юхиме Івановичу. Я вирішила до світанку ждати.

— Змерзла? — перепитав учитель, відчувши в голосі її тремтіння.— Іди візьми мій піджак, зігрійся.

— Таке скажете! На ходу зігріюсь, адже ми зараз ідемо. Спішити треба, бо світати скоро почне.

— Тоді щасливо вам,— побажав Юхим Іванович.— Бажаю успіху.— Й човен з ним тієї ж миті розтанув у темряві, немов пірнув у дніпрові хвилі.

— Ходімо,— тихо сказала Пріся до прибулих.

Йшли швидко, маневруючи між мокрими кущами, брѣохаючи по росянистій траві, потрапляючи іноді в калюжі, які ще не встигли просохнути. Проте ніхто на це не зважав. Бо треба було поспішати, бо шлях до загону лежав далекий.

Коли б навпрошки, через дубовий гай, то від Дніпра до села рукою подати, а в обхід виходив великий гак.

Вже майже доходили до того місця, де на них повинна чекати Дуся, як один з тих, що йшов посередині, раптом ойкнув і поволі став присідати.

— Що з тобою? Що сталося? — оточили його товариші.

— Оступився, ногу, мабуть, підвернув, — прошепотів той у відповідь.

— От тобі й на, — сказав хтось тихо. — Давай будемо нести.

— Важкий я, не понесете, — заперечив потерпілий. — Беріть під руки, якось буду дибати.

Пріся занепокоїлась. Треба ж такому статися, так вони далеко не зайдуть.

Раз по раз оглядаючись, стурбовано питала того, що вели товариші:

— Не тяжко вам іти?

— Якось дійду, — чула у відповідь.

«Але ж іще далеко», — думала про себе дівчина.

А на сході тим часом спалахнула світанкова зоря, ледь-ледь почало світлішати небо.

На умовленому місці, за кладовищем, їх ждали двоє: Дуся з батьком. Вони вже добре перехвилювалися. Довідавшись про неприємність з товаришем, Тарас Григорович на мить задумався, потер долонею свою щетинисту щоку.

— Справа тепер дещо ускладнюється, — сказав. — Хоч би товариш і не підвернув ноги, в загін уже йти пізно. Бачите, як швидко світає. Доведеться день у нас у повітці пересидіти. Може, вам ногу наставимо, — повернувся до потерпілого. — А вже наступної ночі підете.

— Вам видніше, ви краще знаєте, — погодились в один голос майбутні партизани.

Тарас Григорович послав Прісю й Дусю вперед, роздивитися, чи ніхто з ранніх сусідів не вештається надворі, а сам лишився з товаришами.

Через кілька хвилин Пріся повернулася й сказала, що можна йти, немає ніде нікого.

Трьох товаришів батько розмістив спати на сіні в хліві, а четвертого, з вивихнутою ногою, забрав до хати. Нога в нього розпухла й боліла так, що він не міг на неї ступити.

— До вас доведеться запросити бабу-костоправку, — пояснив йому. — Є тут у нас така. Як поворожить —

одразу танцювати підете.— Хоч сам у душі тривожився, чи не ризикує він людьми.

Проте іншого виходу не було.

А вдень Тарас Григорович, та й усі з ним, так переживались, так пережили, що й не сказать.

Направивши Петру Петровичу (так звали потерпілого, якого Тарас Григорович відрекомендував своїм кумом з Єрківців) ногу, баба Векла, стара, зморшкувата, але ще проворна, йдучи з костуром у руках мимо повітки, побачила в щілину дверей, як хтось там ніби проходиться. Вона й устроми свого довгого носа в ту щілину. В хлівці справді сюди-туди проходжувався високий, ставний чоловік. То один з товаришів розминав свої заляклі ноги.

Як злякається тут баба, як закричить до хати:

— Горпино! Тарасе! А йдіть-но сюди, хтось у вас у повітці ходить.

На її крик з хати вибігли всі. В Прісі аж серце від ляку зайшлося. Ну, як хто сторонній почув! Пропало все! Кинулась першою до баби:

— То вам привиділось, бабо. Нікого там немає! — і до дверей, відчиняє їх сміливо, бо вирішила, що той, хто ходив, почувши таке, уже встиг сховатись.

Так і було.

Баба боязко заглянула в порожню повітку, низала плечима й перехрестилася.

— Свят, свят, царице небесна. Але ж на свої очі бачила, що ходило.

Тоді батько махнув на своїх рукою, ідіть, мовляв, у хату, не товпіться на подвір'ї, не привертайте уваги, а сам узяв бабу Веклу за лікоть, одвів у тінь акації й зашепотів щось на вухо.

Що він їй казав — невідомо, але баба кивнула кілька разів головою, поглянула на хлів і відказала Тарасу Григоровичу неголосно, але Прісі було чути в сні:

— Ти б же був так і сказав одразу, а то кум, кум. Звідки ж я знала. Я бозна на що подумала,— і тут же голосно стала розповідати йому, як у неї оті фашисти розпрокляті останніх курочок забрали, щоб їх лиха година забрала та й не відпустила, щоб вони їхніми кісточками подавилися.

— Півень же зозулястий був такий гарний, такий гарний,— ще голосніше заговорила,— а вони його, розпрокляті, з автомата застрелили, щоб їх чорти в пеклі день і ніч стріляли!

Пріся посміхнулася. І хитра ж баба! Нехай чує хто сторонній. Вона про свого півня вже всьому селу по кілька разів розповідала. І як він, бідний, упав підстрелений, і як жалібно на неї одним оком дивився.

Не баба — артистка.

До пізнього вечора не відлучалася Пріся нікуди з дому. Була немов вартовий на посту, чатувала, щоб знову не трапилось якоїсь випадковості. То годувала курей, то порпалась на городі, то носила воду в діжку. Проворна, бистроока, вона бачила і хто йшов вздовж вулиці й городами, і куди завернув.

Робити їй це було найзручніше. Порається собі дівчина біля хати, ніхто на неї не зверне уваги.

І їсти тим, що в повітці, непомітно винесла. Поставила горщик у відро і немов поросяті понесла.

— Спасибі, Прісю. Вже двічі ми тебе мало не підвели. Сьогодні ж особливо, — сказав той, що ходив по хліві. — Це я винен. — В його сірих очах майнула досада. — Пробач.

Пріся злегка посміхнулася:

— Нічого...

Сіроокого, як потім дізналась Пріся, звали Павло Іванович. Родом з Уралу. Попав в оточення під Борисполем, поранений. Врятували від полону люди, вилікували. Жив у Баликощучинці, входив у підпільну групу з таких же, як сам військових.

Два тих, що були із ним, назвалися Олексіями. Теж з оточенців.

Петро Петрович потрапив у полон поранений, мало не вмер у Дарницькому концтаборі. Спасибі жінці з Гребенів, забрала його як брата (сходилося прізвище й по батькові), вилікувала, приютила. Теж був підпільником.

Дочекавшись ночі, Пріся з Дусею повели чотирьох нових партизанів у табір.

Пріся йшла в загін, щоб особисто передати командирю розпорядження Юхима Івановича, а також одержати від нього нові доручення.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ПІНЯК ІДЕ СЛІДОМ

Він стояв, притиснувшись спиною до міцного стовбура дуба, вже, мабуть, третю годину. Стояв і чекав. Від довгого стояння у нього мліли ноги, і він по черзі переступав з однієї на другу; дерев'яніла спина, і він час від часу ворушив плечима, щоб розім'ятись.

Але найдужче його допікали комарі. Вони хмарою висіли над головою, гуділи, жалили шию, ніс, щоки, залазили у вуха, за комір. Він сердився, мовчки бив їх то однією, то другою долонею, потім виламав гілочку з куща поруч і став обмахуватись. Гілка шелестіла, і це також дратувало його, бо через це шелестіння міг не почути її кроків, яких так терпляче чекав. Крім цього, шелест гілки міг сполохати її. А що вона мала сьогодні неодмінно йти, він був певен, відчував внутрішньо, якимось особливим чуттям.

О, нехай лиш тільки появиться! Цього разу він не відстане від неї, за всяку ціну прослідкує, де кінчається її стежка, куди вона, ця дівчина, ходить. Не на побачення ж так далеко від села, в таку глибочінь лісу. І тоді, пане Ільїн, подавайте обіцяну нагороду. Нема дурних. Хочеш мати славу — плати. Адже він знав наперед, що Ільїн все собі припише. І чорт із ним, нехай приписує. Йому слава не потрібна, йому винагороду подавай. І чимбільшу, бо слава може боком вилізти. Подейкують же і в Гусинцях, і в навколишніх селах, що німецька армія відступає по всьому фронту, що скоро повернеться Радянська влада. Хай тоді віддувається Ільїн, а він, Піняк, залишиться осторонь.

Хоч, правда, повернення Радянської влади не дуже радувало його, вона з ним не панькалася, двічі за її законами сидів у тюрмі. Перший раз за спекуляцію, а вдруге — за крадіжку. Тепер же він має досвід і буде обачнішим.

Час тягнувся довго й нудно. Він усе частіше й частіше переступав з ноги на ногу, ворушив плечима й відмагувався од комарів. Його аж пекло закурити, та не смів. Може видати і вогник цигарки, й запах диму.

Клята робота! Він уже почав сумніватися: а може, не прийде? Може, кинути до біса та йти спати, і так натисявся сьогодні лісом. Думав удень на якийсь слід натра-

пити, але дарма. Тільки й примітив оцього дуба перед гущавиною. Здається, вона мимо нього минулого разу проходила. Тому й вирішив тут ждати.

А що, коли іншим шляхом піде? Або пройшла вже, і він через цих клятих комарів не почув.

Ні, ще трохи треба постояти.

Тихо в нічному лісі. Не шелесне, не дихне вітер: Коли б не дзвеніли над головою комарі, то, вважай, як у могилі. Бо й темінь навколо непроглядна. Тільки коли-не-коли десь стріпнеться на дереві сонна пташка, крикне злякано, і знову спокій. Аж сумно трохи.

Переступивши з ноги на ногу, Піняк витер з чола піт (від хвилювання виступив), закинув через плече гвинтівку, що стояла весь час поруч під дубом, і хотів було йти, як вухо вловило ледь чутне шелестіння. «Невже? — забилося тривожно серце, і ще дужче кинуло в піт.— Нарешті!»

Притисся спиною до шорсткої кори дуба, немов хотів увізти в дерево, затаїв дихання.

Шелестіння наближалось. Вже навіть чути кроки, сухо тріснула під ногою гілка.

Піняк повернув голову на кроки, серце в нього трінулося і від радості, й від страху водночас. Замість однієї постаті, повз нього, мелькнувши поміж деревами, пройшла друга, третя, четверта. Він нарахував аж шість. Оце так здобич! Значить, недарма прів і годував комарів, недарма мало не одубів під дубом, чекаючи.

Коли кроки трохи віддалилися, він аж руки потер від задоволення. Ото порадує Ільїна. Ні, за це вимагатиме неабияку винагороду!

Відпустивши постаті на певну відстань від себе, він пішов слідом, кинувши на землю невеличкий клаптик газети. Він їх, таких клаптиків, нарізав дома ножицями багато, набив обидві кишені в піджаку, щоб, ідучи за жертвою, залишати після себе слід. А потім по цьому сліду нехай іде зі своїми поліцаями, чи з ким захоче, Ільїн. Це буде їм вірний дороговказ. О, він, Піняк, продумав усе як слід.

Йти слідом за людьми, які поспішали в гліб лісу, було неважко. Він не відставав від них, щоб шум його кроків зливався з шумом їхніх. А йшли вони трохи шумно, бо все-таки шестеро, а не один.

Квадратні газетні листочки кидав через кожні, за його підрахунком, десять-дванадцять метрів і по можливості

зламував на кущах гілочки в тому напрямку, куди йшов. Отож слід залишався надійний.

Та ось десь хвилини через двадцять кроки попереду стихли. Зупинився й Піняк, витираючись од поту. До його слуху донеслась із-за кущів приглушена розмова. Однак слів не можна було розібрати, а підійти ближче не наважився.

Розмовляли спереду недовго і знову рушили. Рушив і Піняк.

Чим далі, тим ліс, мабуть, густішав, більше стали заважати кущі, гілля дерев. Вони чіплялися за нього з усіх боків, боляче били по обличчю, заважали йти, немов хотіли втримати від паскудного діла.

Але він ішов. Ішов уперто, стримуючи дихання, намагаючись ступати обережно, скрадливо.

Невдовзі ліворуч відчув, як на нього дихнуло сирістю. Догадався — болото. Куди ж вони йдуть, оті попереду? Адже тут поночі можна так забрести, що до ранку жаба й цицьки дасть.

Немов відгадавши його думки, там, спереду, зупинилися, знову про щось поговорили й повернули назад. Прямо на Піняка.

«Тьху, чорт! — вилаявся у думці. — Ще чого доброго натраплять».

І, відступивши за мокрий від роси кущ, присів.

Люди пройшли за кілька кроків від нього і пошелестіли кущами в протилежний бік.

«Мабуть, заблудили», — подумав Піняк і, підхопившись, мерщій кинувся слідом. Не відстати, не одірватись від них! Він викинув за собою аж два газетних квадратики одразу. Для більшої прикмети. Але не встигли, мабуть, вони опуститися на землю, як із-за дерева, повз яке він мав пройти, йому назустріч виступила, мов примара, людська постать і скомандувала владним голосом:

— Стій! Руки вгору!

Від несподіванки їх у нього немов відібрало. В голові жодної думки, тільки гарячкове сум'яття.

Лиш тоді, як той владний голос знову обізвався до нього: «Кому сказано — руки вгору?» — усвідомив: кінець.

Ззаду підійшов хтось другий, зняв з плеча гвинтівку, обмацав кишені, за поясом.

— Довгенько ж ти за нами йшов, добродію, — обізвався глухо. — Не стомився? Сам слідкував чи ще хто є?

— Сам, — видушив із себе.

Далі йому скрутили за спиною ременем руки, насунули картуза на очі. Один узяв його за рукав.

— Ходімо тепер з нами, раз хотів дізнатися, куди ми йдемо.

За хвилину чи дві наздогнали тих, котрі пішли вперед.

— Ану, дівчата, погляньте на цього пана, — обізвався конвоїр Піняка.

Чиркнула запальничка, і жіночий голос сказав обурливо:

— Так, це він, наш лісник!

— Дослідкувався, гад? — пролунав другий, схожий на дитячий, голос. В ньому було стільки ненависті й люті, що Піняк аж здригнувся й ще раз сказав собі в думці: «Кінець».

...Про те, що за нею в лісі хтось слідкував, Прися похвалилася батькові, як сходила перший раз у загін. Тарас Григорович, хвилину поміркувавши, одразу висловив думку:

— Мабуть, це лісникова робота. Непевний чоловік цей Піняк. Люди бачили, як він ходив у поліцію, як Ільїн бував у нього. І з лісу день і ніч не вилазить. Отже — його треба остерігатись.

Тарас Григорович попередив про це сільських підпільників, Дуся. Дуся ж попередила про лісника партизанів.

Відтоді сестри стали обачнішими. Йдучи в загін, подовгу петляли лісом, обирали найглухіші місця, щоразу йшли новими стежками, пильно розглядаючись навсібіч.

Цієї ж ночі, ведучи в загін тих чотирьох товаришів, що днювали в них у повітці, Дуся й Прися були надто обережними, сказали про допитливого лісника і їм, щоб вони теж прислухалися.

Йшли довго, тихо, скрадливо, і коли всім здалося, що небезпеки немає, що вони в лісі одні, Прися (вона йшла останньою) раптом подала сигнал тривоги: переламала суху гілку в руці. Всі одразу ж завмерли на місці, а вона підійшла й прошепотіла одне слово: «Іде».

Тут же блискавично виробили план, як упіймати зрадника. Вирішили вдати, що заблудили, повернути назад, пройти двічі мимо нього, щоб він розгубився, а потім Дуся, Прися й Петро Петрович з хворою ногою мали піти вперед, а два Олексії й Павло Іванович — взяти запроданця.

І ось він ішов із зав'язаними назад руками, скрегогучи зі злості й безсилля зубами. Проте на вияв його злості ніхто не зважав. Його вели мовчки, і він знав, що живе, поки йде, і, знаючи це, благав у думці бога, в якого ніколи не вірив, щоб дорозі цій не було кінця. Він хотів жити. Нехай знову в таборі, нехай у тюрмі за ґратами, аби жити.

В партизанському загоні він у всьому признався, просив, благав, повзав на колінах, щоб помилували, обіцяв виправити свою помилку, допомогти вловити самого Ільїна, але суворий суд месників не зважив на ці запевнення зрадника — ухвалив розстріляти.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЛИСТ І ЛИСТІВКИ

Звук автоматної черги долинув з глибини лісу коротким скрекотом сороки.

— Розстріляли, — сказала Пріся.

— Туди йому й дорога. На одного запроданця поменшало, — відповіла їй Дуся. — Собаці собача й смерть.

— А знаєш, що я надумала? — взяла Пріся сестру за руку.

— Що?

— Написати Ільїну листа, в якому повідомити про смерть Піняка й попередити, що його також чекає куля.

Дуся подумала й погодилась.

— Але треба з командиром поговорити.

Пішли до командира загону Коротіна. Високий, стрункий, з невеличкою рудуватою борідкою і такими ж вусяками, які робили його дуже схожим на Щорса, Коротін зустрів їх у землянці привітною посмішкою.

— Чого Ворони прилетіли?

Дуся розповіла.

Коротін вислухав уважно, пройшовся по землянці, заклавши руки за спину.

— А чого ж? Непогано придумали. Хай знають запроданці, що всіх їх чекає справедлива кара народна. Ось тільки треба поміркувать, як передати цього листа Ільїну. Пошта ж то зараз не ходить, — осміхнувся.

— Я зроблю, я передам, — гаряче сказала Пріся, звівши на командира великі карі очі. — Ви тільки напишіть!

Командир підійшов до Прісі, обійняв її однією рукою за плечі, пригорнув до себе.

— Гаразд, ми це зробимо пізніше, а зараз тобі буде інше завдання, відповідальніше. Треба сходити в Єрківці.— І виклав, що вона там повинна зробити.

— Коли? — запитала Прісія, вислухавши.

— Завтра й підеш,— відказав командир.

* * *

Проминувши останню хату Єрківців, Прісія нарешті оглянулася, чи немає переслідування. Ні, ніхто за нею не гнався, вулиця скільки оком сягнеш була порожня. На душі полегшало, відлягло від серця. Однак треба швидше йти до Ковалина, там у неї родичка, тітка Галя, коли що, скаже, в гості прийшла. А в Єрківцях же нікого знайомого. Якби схопили — що сказала б? Аж потім зросило. Треба ж такому трапитись!

Проте сама винна. Теж мені героїня! Дуся такого ніколи б не дозволила. І Юхим Іванович. І командир загону Коротін.

Йшла й картала себе за необачність, яку допустила. А необачність та могла коштувати їй дорого.

...Від ковалинського лісника Нестора Романа в партизанському загоні знали, що в Єрківцях, селі за дванадцять кілометрів від Гусинців, діє підпільна група, яку очолює безногий юнак Микола Яременко. Група ця вже давно поривається в ліс, до партизанів, але Роману було доручено добре придивитися до неї, вивчити її людей, бо серед них були не лише сільські, а й ті, що вийшли з оточення, військовополонені, котрим удалося втекти з таборів. Щоб під їх маркою часом у загін не пробрався агент гестапо. Через певний час Роман передав командуванню: люди надійні, можна приймати.

Аби не накликати на лісника підозри поліції, в Єрківці, до Яременка, вирішили послати Прісію. Вона мала прийти до нього й передати привіт від дядька Нестора, сказати, що через три дні він запрошує його до себе в гості. Це означало, що група Яременка повинна вночі прибути до лісничової сторожки в ковалинському лісі, а вже звідти він проведе їх куди слід.

Заодно Прісія мала передати ерківським підпільникам для розповсюдження свіже зведення Радянського Інформбюро про успішні дії наших військ, про великі втрати ворога в живій силі і техніці.

Переночувавши в Ковалині і довідавшись від дядька Нестора, як знайти в Єрківцях хату Миколи, щоб ні в кого не розпитувати в селі, Прися вранці другого дня вирушила на завдання.

Миколу застала дома, він саме вичищав гній з-під корови. Впізнала його по розповіді лісника. Середній на зріст, плечистий, з-під картуза кучерявиться русявий чуб, очі сірі, проникливі. Але все ж вирішила перевірити.

— Добрий день. Ви будете Микола Яременко?

Юнак зупинився перед нею з порожніми вилами, рипнувши протезом.

— Здрастуй. Я буду Микола Яременко.— І оглянув її з голови до ніг допитливим поглядом.

— Вам привіт від дядька Нестора. І ще він передав, що через три дні чекає вас до себе в гості.

Треба було бачити, як зрадів, почувши це, юнак. В очах спалахнули блискучі вогники, а сам він аж подався вперед, до Прісі.

— Справді? От спасибі! То чого ж ми стоїмо! Ходімо в хату, мати вже досі снідання зварила. Ти ж, мабуть, стомилася з дороги?

Але Прися заперечливо похитала головою.

— Ні, дякую. Їсти не хочу, і не стомилась я, ночувала в Ковалині. Ходімо лишень у повітку, маю вам ще дещо передати.

У повітці передала Миколі пачку листівок і стала прощатись.

— Звідки ж ти? Як тебе звати? — поцікавився юнак.

Відбулася жартом:

— Швидко постарієте, коли все знатимете.

Микола посміхнувся.

— Ну, гаразд, чорнявка, може, зустрінемося.

— Може,— відказала на те.

Коли вже була біля хвіртки, побачила, як з хати виїшла літня жінка, мабуть, Миколина мати, й запитала у нього:

— Що то за дівчина приходила?

— Так, прохожа, дорогу на Ковалин розпитувала,— відказав Микола.

Прися була задоволена. Все так швидко і вдало склалося, що краще й бажати не можна. Та недарма в народі говорять: не кажи гоп, поки не перескочиш. Цей щасливий її похід у Єрківці мало не закінчився нещастям.

Опинившись на вулиці, яка мала вивести її із села, вона відчула під кофтиною шелестіння папірця. Шаснула туди рукою. Так і є, листівка. Поспішаючи, не всі віддала Миколі. Що ж тепер з нею робити? Викинути? Ні, викидати негоже, адже в ній важливе повідомлення. Треба десь залишити, щоб знайшли і прочитали люди. Але де, як навколо день?

Хутенько оглянулася. На вулиці — нікогисінько. Хіба, може, на подвір'ї хто де вештається? Теж немов не видно. Значить, листівку вона покладе ось на зрубі цього колодязя, що під вербами на вулиці. Він немовби нічий, далеченько від хат. Прикладе її цеглиною, а хтось прийде по воду, побачить, забере й прочитає. Нехай знають люди, що робиться на фронтах, що скоро фашистам прийде кінець.

Та не встигла ступити й п'яти кроків від колодязя, як раптом побачила: із-за рогу вулиці їй назустріч вискотився один мотоцикл, потім другий, а за ними велика вантажна автомашинка. І на мотоциклах, і на машині були німці. У зелених касках, в зелених мундирах. Звідки вони, де взялися? І їдуть прямо сюди, до колодязя. Значить, побачать листівку і одразу здогадаються, що це вона, Прися, поклала її.

На мить усе всередині ніби обірвалося, похололо. Ноги налилися свинцем. Але чого ж ти стоїш? Вертайся мерщій до колодязя! Може, ще встигнеш?

Незчулася, як зрушила з місця, як опинилася біля дерев'яного зруба. Однією рукою зіпхнула шмат цеглини, зіжмакала листівку і вкинула в рот, а другою дістала зачеплене дужкою за цямрину відро. Потім обома стала перебирати жердину, опускаючи її з відром до води. Жалібно скрипів журавель, все дужче гуркотіли у неї за спиною мотори мотоциклів, а вона жувала, жувала листівку. Ось відро, наповнившись водою, булькнуло, і Прися поспіхом потягнула його вгору, давлячись папірцем. Треба швидше ковтнути, поки не під'їхали фашисти.

А він мов на зло не ковтався, застряв у горлі, від чого на очах виступили сльози, а відро билось об цямрину, і з нього вихлюпувалася вода, і здавалось, вона ніколи його не витягне.

Нарешті вхопила відро за дужку і, цокочучи зубами, принала до його холодного пруга. Встигла, зробила це якраз тоді, як за її спиною зупинилися мотоциклісти і щось загукали до неї.

— Дефочка! Дефочка! Вота есть корошо? — розібрала нарешті і повернулася.

Перед нею стояли мотоциклісти. Шість. Здорові, самовдоволені, припорошені сірою дорожньою курявою. На грудях куценькі чорні автомати.

Звідки і куди вони їдуть? Може, з якоїсь операції, може, розстріляли вже когось з отих автоматів і тепер захотіли пити. Пийте, пийте, золи б ви гарячої напилися, фашисти прокляті!

Проте не треба сердитись, не можна, щоб бачили гнів у твоїх очах.

Не бачила, якою вийшла у неї посмішка, але посміхнулася, примусила себе сказати лагідно:

— Вода добра, холодна... Ось я зараз свіжої...— і, виливши воду додола, на цей раз витягла повне відро швидше, спритніше.

Гітлерівці пили по черзі, кривлячись від холоду в зубах. А один, той, що обзивався до Прісі, підходив до відра двічі.

Зіскочило й напилося кілька чоловік з машини.

Прісі ще ніколи не доводилось бути біля німців так близько, і її аж трясло.

Нарешті вони поїхали. Постоявши кілька хвилин біля колодязя, Прісія вилила решту води, причепила відро за цямрину і собі побрела вулицею.

Оглянулася аж у полі, за селом. Здається, все обійшлося, хай йому грець, хоч серце в грудях билося швидше, ніж звичайно, і тіло вкрилось холодним потом. Тепер треба швидше в Ковалин, а звідти додому, у свої Гусинці.

Ні, надалі вона буде обережнішою.

* * *

Може, саме тоді, як Прісія стояла перед гітлерівцями біля колодязя в Єрківцях, чи, може, дещо пізніше, як вийшла за село і там по-справжньому відчула страх, важко сказати, але того ж дня, десь приблизно о цій порі страшенно налякався у Гусинцях і начальник куценої поліції Ільїн.

Повернувшись із Ржищева, в якому пробув аж два дні (викликало начальство), він знайшов на підлозі свого кабінету саморобний конверт із написом: «Гусинці. Начальнику поліції Ільїну». Конверт був заклеєний сосною живицею, а напис зроблений хімічним олівцем.

Ільїн недовірливо покрутив листа в руці, обдивився з усіх боків і став обережно розривати. Найперше, що спало йому на думку, це — Піняк. Він подумав, що той приходив до нього, не застав і вирішив залишити листа. Який дурень! Навіщо ж писати? І потім, як він вкинув його в кабінет, коли замкнуті двері і ключ у нього, в Ільїна? Та погляд одразу ж упав на вікно й зупинився на відчиненій квартирці. Все зрозуміло — вкинув через неї. Хитрий, бестія! Ну-ну, що він тут пише?

Розгорнув складений учетверо листок із зошита в клітинку й прочитав: «Мерзенний запроданцю! Твого агента Піняка, який хотів вислідити нас і видати тобі, ми впіймали й знищили, як скаженого собаку. Така ж доля чекає й тебе, і всіх зрадників Батьківщини. Партизани».

Ці п'ять рядків також були написані хімічним олівцем і так же каліграфічно, як і адреса на конверті.

Від прочитаного Ільїна спершу кинуло в піт, потім поза шкірою сипнуло морозом і всього скував страх. «Значить, кінець, усе, — вдарила в голову думка. — Тепер вони доберуться й до мене. Обов'язково доберуться». — І поліз за сигаретою в кишеню.

Глибока затяжка димом привела його до тями, і він став думати, хто ж насмілився вкинути цього листа. Що вкинули його через квартиру — це точно. Але хто? Безнадійно махнув рукою. Тут хоч сто років думай — не додумаєшся. Єдине, що можна твердо сказати, зробив це сміливий чоловік, бо приміщення і вдень і вночі охороняється, й підійти до нього непоміченим не можна.

Ільїн мав рацію, хоч підкрадатись до поліції, щоб укинути в квартиру листа, цьому сміливцеві не було потреби, бо він сам охороняв її вночі. Зробив це поліцай Федір Зубар, який після короткої розмови з Тарасом Вороною став допомагати підпільникам одразу ж, як тільки його призначили на цей пост. Чоловік він був чесний, свій і не з полохливих. Про зв'язок Зубаря з підпільниками знали тільки Стеценко та Коротін. Це Коротін і розвинув далі Прісину думку, вирішив, щоб листа Ільїну підкинув Зубар. Написав його сам, заклеїв у другий конверт з листом до Тараса Григоровича, в якому порадив, що і як зробити. Листа цього принесла на другий день батькові Дуся, не знаючи, що в ньому. Сестер вирішили не посвячувати в цю таємницю. Хай Зубар буде для них таким же, як і всі, поліцаєм.

Посидівши в накуреному кабінеті з годину і трохи

оговтавшись, Ільїн раптом подумав: а якщо це провокація? Може, його просто залякують?

Тут же вирішив перевірити, послав поліція до Піняка додому. Може, він живий і здоровий?

Поліцей невдовзі повернувся і доповів: лісника немає з позавчорашнього дня, жінка плаче й збирається йти в поліцію просити, щоб розшукали.

«Значить, правда, партизани»,— повірив Ільїн, і страх міцно засів на дні його продажної душі.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ВІДПОВІДАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

У Ворон саме обідали, коли до них на подвір'я вбігли Коля Горін і Василько Андрієвський. Обидва лише в майках, голомозі і босі.

«Щось трапилось»,— подумала Пріся, побачивши хлопців у вікно. І з ними, і з дівчатами, Пашею та Полею, була домовленість, що вони приходитимуть до неї тільки у виняткових випадках.

— Я зараз,— покклала ложку біля миски і встала із-за столу.

Батько мовчки провів її поглядом, а мати обізвалася вслід:

— Та дообідала б, нехай подождуть.

Але Пріся вже була надворі.

— Що сталося, чого прибігли? — зустріла хлопців запитанням.

Від швидкого бігу Коля й Василько часто дихали, витирали спітнілі лоби.

Першим почав Василько.

— Прісю, т-ти н-не-е сердься, що п-прибігли... М-ми щойно від Дніпра... К-купалися з-за-а лозами... н-на косі... П-пірнали і т-там з-знайшли...

Від хвилювання він завжди заїкався, і Пріся перебила його:

— Хай розказує Коля.

Коля оглянувся навколо й нахилився до самого обличчя Прісі:

— Слухай.

Перед обідом вони з Васильком пішли купатися до Дніпра. Обрали місце за лозами, на піщаній косі. Щоб і на пісочку полежати, і берег там гарний, пологий.

Одпливши недалеко від берега, Василько помітив на великій глибині обриси затонулого човна. Гукнув його, Колю, і вдвох вони встановили, що то не човен, а боком лежить на дні баржа, до половини занесена піском. Стали пірнати з цікавості і в носовій її частині побачили залізний ящик.

Довелося не раз пірнати, поки відкрили його. А там — гвинтівки! Взяли одну, роздивилися на березі — новісінька, ще й змащена. Вигребли руками яму в піску, застелили дно травою, витягали всі гвинтівки — шістнадцять штук — і туди. Зверху застелили своїми сорочками і загорнули.

Після короткого перепочинку вирішили добре обшукати баржу і там же, неподалік від ящика, знайшли ручний кулемет. Ледве виглядав із намуленого піску. Витягли й теж заховали. Поруч з гвинтівками. Він місцями трохи поржавів, але гарненько почистити — і можна фашистів бити.

Випаливши все за одну хвилину, Коля облизав пересохлі губи і висмикнутою із штанів майкою витер спітнілого лоба.

Пріся одразу ж поцікавилась:

— Не бачив ніхто?

— Кого, нас? — закліпав довгими віями Коля.

— Вже ж не мене. Як ви пірнали й ховали гвинтівки та кулемет у пісок?

— Ніби ніхто, — похитав головою Василько.

— Ні, ніхто, — запевнив Коля. — Я пильно дивився.

— Добре примітили, де все закопали?

— Добре, і вночі знайдемо, — в один голос відповіли хлопці.

— Тоді слухайте, — зашепотіла до них Пріся. — Зараз ідіть додому, а ввечері я сама прийду до вас і скажу, що далі робити. Зрозуміли?

— Зрозуміли, — кивнули обидва головами і пішли від Прісі стежкою через городи.

...Увечері, як добре смеркло, п'ятеро друзів: Пріся, Паша, Поліна, Коля й Василько — з мішками під руками, немов на луг рвати коровам траву, вийшли до Дніпра, відкопали знахідку хлопців, у мішках перенесли її далеко в ліс, в урочище Забока, й надійно заховали. Так порадила Пріся.

— А звідси хтось забере далі? — запитав її до всього цікавий Василько.

Прися розкуйовдила йому в темряві великого жорсткуватого чуба й відбулася жартом:

— Багато знатимеш, Васю, швидко постарієш.

Більше ніхто нічого в Прісі не питав, і друзі швидко пішли в село, немов вони забарилися в лісі, рвучи траву, й тепер поспішали додому.

...Тіві ж ночі із загону прийшла Дуся. Прися дуже зраділа, скучила за нею, адже не бачила кілька днів. Сестри обнялися, поцілувались.

— Як ви тут? — поцікавилась Дуся.

— Все гаразд, а у вас? — Прісі було цікаво, як там у загоні.

— Почали діяти, сестричко, — радісно повідомила Дуся. — Два дні тому відбили в поліції із Старого гурт худоби, яку гнали в Борисполь, а минулої ночі роззброяли поліцію в Підсінному, звільнили забраних на роботу в Німеччину хлопців і дівчат, вивели з ладу сепараторний пункт. Зараз готуємось до нових операцій. Але нам треба толу, а також бинтів і йоду. Командир загону просив тебе, Прісю, піти до Юхима Івановича, нехай організує і передасть.

— Гаразд, — відказала Прися. — Завтра ж і піду. — За тим притулилася до Дусі й прошепотіла їй на вухо: — А в нас теж приємна новина є.

— Яка? — поцікавилась сестра.

Прися розповіла про знахідку хлопців.

— Молодці, — похвалила Дуся. — Зброя нам потрібна. Заберемо.

* * *

Човен тицьнувся в берег несподівано, й від цього всі троє в човні: Прися, Коля й Василько — похитнулися й інстинктивно вхопились руками за борт. «Нарешті», — майнуло у кожного в голові, і всі троє полеглишено зітхнули. Проте, чи там вони пристали, де їм було треба, друзі не знали й кілька хвилин сиділи в човні мовчки, пильно вдивляючись у темряву, шукаючи в ній на березі орієнтира — невеличкої дерев'яної будочки-сторожки, за якою повинні бути кущі глоду й шишини. Та як не напружували зір, нічого побачити не могли, бо високий берег бовванів над ними велетенським чорним громаддям, над яким висіла темна хустка неба, втикає мерехтливими зорями.

— Давай виходити, Прісю,— порушив мовчанку Коля. Вони з Васильком сиділи посередині човна, на веслах, а Пріся навпроти них, на місці стернового.

— Я піду розвідаю, а ви чекайте,— прошепотіла у відповідь і, тримаючись однією рукою за борт, пригинцем наблизилась до них.— Як знайду — покличу,— дала.

Хлопці розсунулись, пропускаючи її, й за мить Пріся скочила на берег і розтанула в п'ятмі.

Не було її довго, і в Колі з Васильком почала закрадатись тривога: де вона? Заблудилась чи, може, потрапила в засідку поліції? Але ж ніде не чути найменшого звуку, підозрілого шарудіння, тільки напівсонні хвилики дніпровой течії стиха плюскотіли об човен.

Вслухаючись у тишу ночі, хлопці мовчали. Мовчали й терпляче ждали. Раптом ліворуч від них, звідти, де був Ржищів, дружно й зло загавкали собаки. Здавалось, аж захлинались від гавкоту. Ходити по місту о такій порі могли тільки гітлерівці або поліцаї, отже — це вони роздратовали їх, не інакше — патруль.

Від цієї згадки Коля й Василько ще більше стривожились за Прісю. Де вона так довго, мов крізь землю провалилась?

Але турбувались вони даремно. Якраз тоді, коли собаки на околиці Ржищева перестали гавкати й знову навколо залягла опівнічна цвинтарна тиша, Пріся, мов виросла із землі, опинилася біля човна.

— Знайшла,— не прошепотіла, а видихнула радісно одне-єдине слово.

Хлопці зраділи: значить, правильно вони причадили, не помилились у темряві. Не змовляючись, немов по команді, обидва звелися в човні, готові йти з Прісею.

— Підемо ми з Колею,— сказала вона Василькові.— А ти жди.

Василькові ждати їх довелося недовго. Йому здалося, що не встигли вони відійти від човна й десяти кроків, як тут же появилися біля нього, несучи чималий продовгуватий мішок. Хлопець ступив їм назустріч і, мовчки відсторонивши Прісю, допоміг Колі обережно покласти мішок посеред човна.

Пріся ж прошепотіла:

— От і все, хлопчики. Поїхали.

Одіпхнувшись од берега, останнім скочив у човен Василько. Човен легко захитався на темній воді, в якій купалися пелехаті зорі, й, підхоплений течією, тихо

поплив за водою. Та хлопці тут же вирівняли його веслами і взяли курс на свій берег.

І Коля та Василько, налягаючи на весла, і Прися, зіщулившись навпроти них, раділи в душі, що так усе добре склалося, що небезпека залишилася позаду, що вони виконали завдання. Вважай, виконали, бо на воді, в темряві, тепер їх ніхто не дістане.

Та радість друзів була передчасною. Якраз тоді, коли хлопці вирівняли човен і налягли на весла, вибираючись на середину ріки, з берега гукнули грізно:

— Гей, хто там на воді? Ану вертай назад! — І чути було, як клацнули затвори гвинтівков.

— Поліція,— прошепотіла злякано Прися.— Швидше гребіть!

Та Коля й Василько, перемовившись між собою, навпаки, висмикнули весла з води, й човен знову підхопила течія й понесла на середину Дніпра, вниз від Ржищева і Гусинців.

— Чому ви перестали гребти? Втікаймо! — розсердилась на них Прися.— Чуєте?

— Тихо,— відповів їй пошепки Коля.— Помовч.

А з берега знову обізвався до них грубий голос:

— Гей, там, на воді! Завертай до берега, бо будемо стріляти!

І коли з Дніпра їм ніхто не відповів, тишу ночі розпанахав постріл. Прися, Василько й Коля бачили, як на березі, де вони були нещодавно, блиснуло, немов спалахнула блискавиця, і звук від пострілу покотивсь над водою й луною відгукнувся в лісі навпроти.

За першим пострілом ударив другий, третій. Потім поліцаї вистрелили ще по раз, і в човні зрозуміли, що на березі їх було троє.

Поліцаї, певна річ, не бачили човна й стріляли на вмання, на плескіт весел, і попасти в нього, звичайно, не могли, бо човен уже був далеченько від того місця.

Усвідомивши це, Прися полегшено зітхнула.

Зітхнули й Коля з Васильком. Вони також пережили немало, чоло кожного вкрилось холодним потом.

Поліцаї більше не стріляли, розуміючи, що то даремна справа, але хлопці все ще не бралися за весла, і човна несла й несла вниз течія. Далі від небезпеки, але далі й від Гусинців, куди доведеться тепер ген скільки вертатися.

...На другий же день після відвідин домівки Дусею Прися поїхала в Ржищів до Юхима Івановича передати

Йому чергові відомості від командира загону і прохання допомоги вибухівкою та медикаментами.

Юхим Іванович зустрів її привітно, розпитав, як дісталася, чи все гаразд удома, як Дуся, що нового в селі. Потім, як завжди, запросив обідати, припрошував, щоб їла, не соромилась, жартував. Був такий, як і на уроках у школі: щирий, добрий, лагідний. Прісія завжди поверталася від нього в село з таким почуттям, ніби йшла зі школи, з уроку історії.

— А тепер про діло,— сказав Юхим Іванович до Прісі по обіді, коли залишились у хаті вдвох. Меланія Гаврилівна з донькою на руках вийшла на подвір'я ніби прогулятись, а насправді посторожувати, щоб ніхто сторонній не перешкодив їхній розмові.— Толу і дещо з медикаментів ми дістанемо, але переправити на ваш берег зараз не можемо. Гестапо й поліція щось запідозрили, запровадили посилене нічне патрулювання в місті, ходять берегом уздовж Дніпра і невідступно чергують на пристані біля човнів. Так що човна взяти вночі ніяк не можна. Отже, перекажи батькові, нехай вони знайдуть човна в себе і третьої ночі заберуть вантаж у першому куці глodu за дерев'яною будкою-сторожкою, де була пристань рибартілі. Знаєш?

Прісія ствердно кивнула головою,— вона знала те місце,— і тут же вирішила попросити Юхима Івановича, щоб він дозволив приїхати за вантажем їй з хлопцями, Колею Гориним і Васильком Андрієвським. Хлопці вони надійні, давно рвуться до діла, мало не щодня питають її, коли їм дадуть якесь доручення, але вона стримує, обіцяє, що скоро, що ще не настав час. Розповіла про знахідку хлопців на затонулій баржі. Цю новину вона приберегла для Юхима Івановича наостанок. Але учитель одразу ж розгадав її хитрість і жартома посварився на неї пальцем:

— Ох і лисичка ж сестричка ти!

Стеценко знав групу Прісі, вона йому сама розповіла, і в принципі не заперечував проти її існування, але досі не наважувався давати їй якогось важливого, серйозного доручення.

Кілька хвилин він сидів у задумі, посмоктуючи погаслу люльку, злегка похитуючи головою, і нарешті звів на Прісію свої добрі, обрамлені павутиною зморщок очі:

— Гаразд, я не проти. Але поговори з хлопцями серйозно і як тільки помітиш, що в котрогось із них

промайне в очах тінь вагання — не їдьте. Сама знаєш, це може коштувати життя.

Пріся пообіцяла, що все буде гаразд, вона вірить хлопцям.

Батько Прісі теж був такої ж думки, як і Юхим Іванович: коли завагаються, мовляв, краще не їхати.

Але Коля й Василько прийняли пропозицію Прісі без найменшого вагання. Що за вантаж, від кого й кому призначений — не стали питати. З них було досить того, що їм доручили відповідальне завдання, а прийде час — дізнаються про все. Очі в обох світилися іскринками щастя, і в Прісі на душі стало спокійно, друзі її не підведуть.

Човна хлопці вирішили «позичити» в діда Самійла Кубрака, недалекого сусіда Ворон. Дід тримав його в зарослій куширем затоці затопленим, казав усім, що драний, і користувався ним рідко. Повернувшись назад, вони затоплять його на тому ж місці, і дід нічого не знатиме.

Весла знайшлися у Василька.

І ось цієї ночі, витягнувши човна з води й виливши з нього воду, Пріся, Коля й Василько вирушили на завдання. Куди плисти й де причалити, вони знали ще з дня, добре роздивилися із свого берега. Все було продумано, все розраховано і йшло гаразд аж до цієї безглуздої стрілянини поліцаїв. І принесло їх аж в таку далечінь! Адже те місце, де був схований мішок, від Ржищева добрих кілометрів чотири, а то й усі п'ять.

Тепер же план друзів порушився, їх човен несло течією вниз, і вони вагалися, чи віддаляться від небезпечного місця ще (а раптом поліцаї стоять на березі й прислухаються до ріки, чи не сплесне весло?), чи вертати назад.

— Що будемо робити, Прісю? — прошепотів після кількахвилинної мовчанки Коля. Він почував себе винним перед нею за те вимушене: «Помовч!», кинуте їй нещодавно, хоч тоді в ньому взяли верх становище старшого групи і здоровий хлоп'ячий глузд. Візьмись вони тоді щосили гребти до берега, неодмінно б захлюпали веслами, і хто знає, чим би все скінчилося, якби поліцаї почали стріляти на звук.

— Не знаю, — відказала так же тихо Пріся. — А, по-вашому, що? — Вона зрозуміла свою помилку і тепер не хотіла нав'язувати якоїсь думки друзям. Краще порадитись, безпека, здається, минула.

— По-моєму, вже можна братись за весла,— відповів Василько.

— І по-моєму теж,— прошепотів Коля.— Занесло-бо нас далеченько.

Вирішили підійти до свого берега і плисти попід ним, там не так заважатиме течія.

Пливли довго, намагаючись бути обережними, прислухаючись довкіл. На долонях у хлопців від весел уже повискакували і полопались пухирі, але жоден з них не обмовився про це, гріб, тамуючи біль. Іноді вони підходили зовсім близько до берега, дістаючись веслами дна, і тоді один мовчки «сушив» весло, а другий виправляв човен на глибину, і знову гребли обидва. Вже давно в обох солоний піт заливав очі, проте вони не витирали його, бо не було коли, поспішали. Прися хоч не бачила, як хлопці стомилися, але знала, відчувала це й кілька разів пропонувала підмінити котрогось. Та хлопці кріпились: ти, мовляв, сиди, самі дотягнемо.

І яка радість охопила всіх трьох, коли в тому напрямку, куди вони пливли, пролунало передсвітанкове півняче: «Ку-ку-рі-ку-у».

До села залишалось зовсім недалечко.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

БІЙ У ЛІСІ

Хоч як не хотілося Ільїну вірити в те, що у гусинських лісах з'явилися партизани, все ж довелося повірити. До села докочувалися одна за одною чутки: то звільнили впійманих хлопців і дівчат у Підсінному, то в Ковалині серед білого дня напали на конвой поліції, який гнав відібраних у людей корів на Переяслав, обеззброїли і попередили: вдруге не попадатись. Корів жителі розібрали по домівках, а поліцаї розбіглися хто куди.

Отже, скоро треба сподіватись партизанів і в Гусинцях.

Наляканий цими повідомленнями, Ільїн побіг в управу до старости Уляницького.

— Що будемо робити?

— А що трапилось? — звів на нього очі староста.

— Як що? Хіба не чули? В Ковалині позавчора були партизани.

— То й нехай собі! Нас же поки що не чіпають! — В голосі Уляницького повна байдужість, дивний спокій. Ільїна ніби хто шилом кольнув. Подумати тільки! Так собі спокійно каже — нас не чіпають! Ідіот! То зачеплять, як прийдуть. На суху гілляку мотузкою. Тільки ногами замелькаєш.

Хотів було в гніві вигукнути про це, але стримався. Все-таки староста, не варто з ним загризатись. Може, пригодиться.

— А як не сьогодні-завтра до нас з'являться?

— То й що? — знову спокійно староста.

— Треба щось робити, вживати заходів.

— Яких?

— От я й прийшов до вас, щоб порадитись.

— Що ж ви пропонуєте?

Ільїн зам'явся. Чорт його знає що? Він, власне, прийшов до Уляницького, щоб почути від нього розумне слово.

— Ну, може, попросити ще поліції у Ржищеві чи в Борисполі. Або... Або й німців. Поставити на всіх дорогах пости, нікого не випускати з села і не впускати в село без перевірки.

— І що це нам дасть? — продовжував відповідати запитаннями Уляницький.

«Або він справді ідіот, або знущається з мене», — подумав Ільїн.

— Так би було безпечніше, — промимрив. — Та порадьте ж ви зрештою що-небудь!

Староста підвівся з-за столу, пройшовся по кабінету. Під ногами в нього зарипили дошки протрухлої підлоги.

— На жаль, нічого поради не можу, бо самому аби хто порадив щось розумне. Та й потім охорона порядку, безпека — ваша справа, і в неї я втручатись не хочу. Моє діло — господарська сторона. Єдине, що можу сказати: обом нам ні за чіми спинами не заховатись. Події розвиваються не на нашу користь.

«Сволота, — вилаявся в думці Ільїн. — Чи не є він часом сам агентом партизанів?» — І став підбирати слова, як би уїдливіше вколоти Уляницького.

Проте придумати бодай одне колюче йому перешкодив поліцей Тягнирядно.

— Пане... нача... начальнику... Ви... ту... тута? — промимрив він, з'явившись, немов привид, на порозі. Був блідий, підборіддя його тремтіло, від чого, мабуть, і заїкався. — А... а... там... у-у... нас... нещастя...

— Яке? Знову ти п'яний? — ступив до нього Ільїн, зрадивши, що є на кому зігнати злість.

Тягнирядно заперечливо похитав головою.

— Ні... Сьогодні... і в рот нн-е брав... Там... біля лісу... За... Заволоку вбито...— ледве видушив із себе.

Від несподіванки Ільїн на мить остовпів.

— Як? Де? Хто? — вигукнув, немов гавкнув тричі.

А за цим майнуло в голові: «І завжди ця жердина Тягнирядно мені неприємності приносить».

— Па... Партизани!..— видихнув нарешті поліцай і, продовжуючи заїкатись, розповів, як це сталося.

Йшли вони із Заволокою, як їм пан начальник наказав, дізнатися, де дітлахи пасуть у лісі корів, щоб, значить, прямо звідти забрати їх, корів тобто, для відправки в Борисполь. Тільки зайшли в ліс, де дорога на Сошників завертає, аж гульк — за куцями стоїть хтось, чоловік із п'ять, самі голови видніють. Заволока гвинтівку з плеча і: «Стій, хто такі?» Ті розсипались поміж дерев, поховались за товсті стовбури. Їм би із Заволокою тікати мерщій, бо одразу було видно, що то за люди, а він гвинтівку наперед себе, клац-клац затвором і бах у гурт дерев. Тоді із-за одного стовбура, Тягнирядно добре бачив, висунулось дуло автомата і др-р-р по них. Тільки, мабуть, Тягнирядно раніше від пострілу впав, бо не стояв би тепер перед паном начальником. А Заволоку наповал, і не зойкнув. З годину пролежав Тягнирядно біля мертвого, а тоді підвів голову. Ніде нікого. Він поповзом, поповзом, по-пластунськи, виліз на дорогу і дай бог ноги. І оце прямо до пана начальника.

З жалю до себе, що він мало не загинув від партизанської кулі, поліцай аж просльозився.

— От вам і події, пане Ільїн,— підсумував розповідь Тягнирядна Уляницький.

Ільїн мало не вилаяв його вголос, але стримався й, удаючи спокійного, сказав:

— Я буду викликати німців! Вони швидко наведуть порядок! — І, забравши з собою Тягнирядна, пішов у поліцію.

«Треба негайно повідомити Ворону»,— тут же вирішив Уляницький, пригадавши розмову з Тарасом Григоровичем на початку сорок другого. Зайшов тоді Ворона до нього додому, немов у якійсь справі, і не криючись сказав: «То як, Остапе, справді будеш фашистам служити чи про людей своїх дбати? Не забувай, що фашистам не

панувати на нашій землі. Коли є совість, не втрачай її. Зрозумів?» Що ж тут було не розуміти?

...Через годину після того, як Ільїн у супроводі трьох поліцаїв поскакав верхи в Старе, щоб звідти подзвонити в Бориспіль і розповісти про напад на село партизанів та про те, як він із своїми хлопцями мужньо боровся і що в цьому бою героїчно загинув найкращий поліцай Заволока, що для повного знищення партизанів їм потрібна допомога, в ліс непомітно шмигнула Прися Ворона.

* * *

Командування партизанського загону — командир Коротін, комісар Кононов і начальник штабу Овсієнко — вирішило, що проти ночі німці в Гусинці їхати побояться. Отже, їх слід чекати завтра. Далі постало питання, якою дорогою вони поїдуть. Через Старе чи Сошників? Щоб не прогадати, домовились зробити засідку на обох дорогах. Коли фашисти з'являться на тій або тій дорозі, партизани сміливо зав'яжуть бій, знаючи, що на допомогу їм прийдуть товариші із другої засідки.

Бій вирішили дати подалі від Гусинців, щоб не наражати на небезпеку селян, щоб вони могли сказати: хто знає, звідки ті партизани, ми, мовляв, нічого про них не знаємо, чути не чули, бачити не бачили.

Ранок другого дня видався погожий, теплий, схід сонця партизани зустріли в дорозі. Воно зійшло над лісом свіже, рожевощоче, аж сміялося. Від його золотого проміння іскрилася діамантами на траві роса, прокинулись від сну і попідводили свої жовті, сині, рожеві голівки лісові квіти.

Радісним, дзвінкоголосим співом вітало сонце лісове птаство. Немов змагаючись між собою, витьохкували солов'ї, туркотіли горлиці, кувала зозуля.

— На щастя, — сказала, зачувши кування зозулі, Прися, йдучи поруч Коротіна.

Досі вона йшла мовчки, винувато опутивши голову. Її справедливо відчитав командир за невиконання його наказу, пообіцяв повідомити Юхиму Івановичу і звільнити від обов'язків зв'язкової.

— Нам не треба таких недисциплінованих, — сказав. Вона мало не плакала. Стрималась, щоб не кепкували з її сліз бійці. І ще стримувало від плачу почуття провини. Була таки винна.

Коли загін став збиратися на операцію, вона пішла до Коротіна з проханням, щоб узяти в похід і її: вона, мовляв, хоче побачити, як партизани громитимуть гітлерівців.

Коротін, звичайно, не дозволив, це, сказав, не спектакль, наказав залишитись у таборі до їхнього повернення.

— Допоможи кухарям обід варити,— кивнув у бік кухні.— Думаю, до обіду повернемося.

Як не вмовляла Прися — не допомогло, командир був невблаганний.

Тоді вона пішла до Дусі, щоб та попросила за неї. Але сестра відказала:

— Раз командир не дозволяє — значить, слухайся.

Однак Прися не послухалась ні командира, ні сестри. Через кілька хвилин після того, як загін вирушив у похід, вона непомітно вислизнула з табору й пішла слідом за ним. Коли відчула, що пройдено більше половини шляху, наздогнала бійців, які замикали колону, й деякий час йшла з ними, не помічена Коротіним. Невдовзі голова колони спинилась, почувался команда: «Перекур!», і командир побачив її. Ось тут і дісталось Прісі, як кажуть, на горіхи. Але назад, у табір, він її не відіслав, бо було далеко, а звелів триматись біля нього і, як тільки вони помітять гітлерівців, схватись чимдалі в ліс і там чекати кінця бою.

Тож і йшла вона довгий час мовчки, нахнюпившись, обдумуючи, з чого б почати з Коротіним розмову, аби полагіднішав до неї, не поскаржився Юхиму Івановичу. Їй буде соромно перед учителем.

Допомогла ж почати розмову зозуля.

— Що на щастя? — не зрозумів її Коротін.

— Зозуля кує на щастя,— пояснила.— Це в нас так кажуть.

— А-а, і в нас на Володимирщині теж,— посміхнувся суворий командир.— Виходить — нам на щастя?

— Авжеж,— усміхнулась і собі Прися, й на душі в неї відлягло. Значить, відсердився вже.

На залитій сліпучим сонцем галявині партизани розподілилися на два невеликих загони, по двадцять чоловік. Половину повів на старинську дорогу комісар Кононов, з ними пішла й Дуся, а половина, і Прися з ними, залишилася з Коротіним. На Прісю він уже не сердився, розмовляв, навіть жартував.

— Як, Прісю, правильно нас хлопці ведуть? Ти тут

усі стежки добре знаєш,— звернувся до неї.— Бо щось ми довгенько йдемо, чи не заблудили?

— Правильно, товаришу командир,— обізвався молодий боєць, що йшов поруч.— Ми тут учора скрізь облязили.

— І нарobili шелесту,— кинув йому докір Коротін.

Це якраз той боєць учора в групі розвідників обстежував дорогу та підходи до села й потрапив на очі поліцаєм. Коли б той дурень не зчинив стрілянини, вони б не зачепили їх, а так довелось...

За півгодини ходу партизани вже були біля дороги й пішли вздовж неї, вибираючи зручне для нападу місце.

Вибрали швидко. Нападати вирішили на повороті дороги з густого сосняка, що переходив далі у велетенські сосни з пишними темно-зеленими шапками. Тут якраз був сипкий пісок, машини уповільнять хід, і їх легко буде закидати гранатами, а фашистів розстріляти з автоматів.

Ждати карателів довелось довгенько. Вже деякі з партизанів почали висловлювати думку, що їх або не буде зовсім, або вони поїхали старинською дорогою і нам, мовляв, доведеться йти на позбирані груші.

Не менше від нетерплячих хвилювалась і Прися. Невже справді їх не буде і вся затія з засідкою даремна? А може, вони заїхали в село якимсь іншим шляхом, тим, що з Єрківців, і вже розправляються з людьми за того поліцає?

Сказала про це Коротіну, що лежав у зручному окопчику з автоматом, спрямованим на дорогу.

— Не думаю,— заспокоїв він її.— Будемо ждати. Ти ж, як тільки я подам команду: «Приготуватись!» — біжи чимдалі в ліс і лягай за товсте дерево. Бо кулі дурні, летять куди попало. І без фокусів мені, чуєш?

Сказав серйозно, суворо.

— Чую,— відказала тихо.

Нарешті розвідка донесла: дорогою йдуть машини. Чотири. В кузовах — повно карателів.

— Приготуватись! — подав команду Коротін і злегка цтовхнув Прісю ліктем.— Біжи мерщій!

Чи далеко вона відбігла від дороги — не знала, але бігла швидко, поки не стомилась. Як і радив командир, лягла за товстим стовбуром сосни і, віддихуючись, прислухалась, чи вже почався бій. Але, крім лункого стуку власного серця в грудях, поки що нічого не було чути. В лісі стояла пружка, насторожена тиша.

Проте стояла вона недовго. Спершу її порушив натужний гул двигунів, а потім, коли гул цей наблизився, до слуху Прісі донісся сухий звук пістоletного пострілу — сигнал командира до бою. І тієї ж миті ліс здригнувся від вибухів гранат, виповнився торохтінням автоматів, дружиною «ур-р-р-а-а!» партизанів.

Почувши це «ура!», Пріся зраділа і водночас захвилювалась. Адже хоч і розгромлять гітлерівців партизани (вона знала це напевне), але ж серед них можуть бути поранені, і їм треба негайно подати допомогу, перев'язати. «А я тут лежу, заховалась від куль. Треба бігти туди негайно, нехай як хоче лає мене командир».

Мов підкинута пружиною, схопилася на ноги, і за мить її легеньке, вигоріле на сонці ситцеве платтячко в синій горошок замелькало між деревами.

...Бій був коротким і успішним. В ньому загинуло сімнадцять гітлерівців і дев'ять поліцаїв. Серед убитих був і комендант Отто Штільке. Він таки хотів побачити це лісове село Гусинці з його непокірними мешканцями, а також партизанів, яких мали розгромити доблесні воїни фюрера. Та не пощастило, не побачив.

Крім людських втрат, гітлерівці втратили чотири вантажні автомашины (партизани підірвали їх гранатами), чимало зброї. Бійці загону принесли в табір тридцять гвинтівок і автоматів, кільканадцять гранат, багато патронів.

— Молодці! — похвалив партизанів Стеценко, коли йому через кілька днів розповіла про цей бій Пріся.— Передай їм від імені райкому велике спасибі. Тепер ми не даватимемо фашистам спокою ні вдень ні вночі. Правда ж? — весело підморгнув Прісі.

— Правда, Юхиме Івановичу,— усміхнулася йому у відповідь дівчина.— Не даватимемо!

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

НЕПРИЄМНОСТІ

Повернувшись пізно ввечері із загону, Пріся застала батька й матір за дивним заняттям: вони уклали на лаві вилинялий речовий мішок. Мати подавала, а батько клав у нього свою білизну, полотняний рушник. Потім мати взяла зі столу хлібину і щось загорнуте в німецьку газету.

— Це сала тобі трохи, на борщ берегла. Але ми обійде-
мось.

Батько повертів згорток у руці, простяг назад.

— Нехай вам, Горпино.

— Бери, бери! — відсторонила його руку мати. — Ка-
жу ж обійдемося, а тобі хто знає, як доведеться.

Пріся одразу зрозуміла — батько збирається в дорогу.
Але куди? І, мабуть, надовго, раз із речами. Раніше ж
ніколи не брав.

Підступила до нього.

— Куди ви, тату?

Тарас Григорович дбайливо уместив хлібину й сало в
мішку, зібрав його вгорі гармошечкою і спритно зав'язав
лямками. Аж потім обернувся.

— Мушу, дочко, з дому йти. Добрі люди попереди-
ли — Ільїн арештувати збирається.

— То це ви в загін, тату?

Тарас Григорович обійняв дочку за плечі.

— До Юхима Івановича піду. Він уже давно говорив:
як тільки буде загроза арешту — до нього звертатися.
А ви тут удвох з матір'ю господарюйте. Дусі перекажіть,
хай бережеться. І самі теж бережіться. Особливо Ільїна
остерігайтесь, то підступна собака. Про мене всім ка-
жіть — на заробітки пішов. А Дуся... Дуся, мовляв, по-
далася на села харчі міняти.

Нахилився, поцілував Прісю в щоку, обійняв за плечі
Горпину Федорівну, пригорнув до грудей. Зробив це по-
чоловічому скупю й строго.

— Бережи й ти себе, Тарасе, — витерла мати сльози з
очей. — Де будеш — дай знати.

— Юхим Іванович Прісі скаже, — закинув за плече
речовий мішок, пішов до порога. — Не виходьте за мною
вслід. Не треба. Бувайте.

Тихо відчинились і зачинились хатні двері, потім чути
було, як він відчинив сінешні, брязнув клямкою і про-
йшов попід вікнами.

А Пріся з матір'ю стояли посеред хати мовчазні, мов
дві тополі при дорозі, одна стара, а друга молоденька, й
чекали, насторожившись, бурі.

І буря налетіла на них. Другого ж дня, рано-вранці,
ще й не розвиднілось як слід. Тільки Горпина Федорівна
встала та спідницю на себе накинула, у двір підводою
влетіло п'ять поліцаїв на чолі з начальником.

Ільїн першим ускочив до хати.

— Де хазяїн? — розп'явся на порозі.

— Добрі люди спершу вітаються, коли заходять у хату,— одказала йому на те спокійно Горпина Федорівна.

— Поговори мені! — гримнув на неї Ільїн.— Де, питаю, хазяїн, щоб не шукати?

— А навіщо це він вам так рано?

Ільїн аж кипів від злості.

— Ми ще з тобою поговоримо! — пригрозив і гукнув із хати надвір: — Два до мене, а два шукайте в хліві, на городі.

«Дурень,— подумала Прися.— Адже поруч, через до-рогу, ліс».

Вона теж прокинулась і стояла одягнута на порозі другої кімнати.

Два поліцаї, що вбігли в хату, шукали скрізь, мов хорти. Заглядали під піч, під ліжка, в усі закутки. Лазили на горище.

— Де? — кипів, аж бризкав слиною до Горпини Федорівни Ільїн.

Прися бачила, як це багато коштувало їй, але мати трималась спокійно.

— На заробітки пішов. Їсти нічого.

— Куди?

— Або я знаю.

— А дочка старша де? Командирша?

— Теж на села пішла. Міняти.

— І теж не знавш куди?

— Не знаю.

Ільїн одним стрибком опинився біля Горпини Федорівни, вп'явся їй у посивілі коси рукою.

— А якщо ми тебе отак за коси скрутимо, може, тоді пригадаєш? — прошипів, мов змія, і шарпнув руку до низу.

Горпина Федорівна скривилась від болю, стала поволі присідати, але не скрикнула, не проронила ні слова.

Побачивши це, до Ільїна розлюченою кішкою метнулася Прися, вп'ялася йому в руку зубами.

Ільїн зойкнув від болю, випустив коси Горпини Федорівни.

— Ах ти ж, щеня! Та я тебе зараз! — І став рєзсти-бати кобуру пістолета на животі.

— Що, в дітей стріляти будеш? — змїряла його гнївними очима Горпина Федорівна.— У фашистів науку пройшов?

Чи то її пекучий погляд та гнївні слова, чи повна

зневаги постать Прісі, що стояла біля печі, стримали поліцейського начальника.

— Ну, чекайте в мене! — пригрозив обом, застібнув кобур у і вийшов з хати.

За ним вимелись поліцаї.

Та, мабуть, Ільїну не хотілось так, ні з чим, повертатися з подвір'я Ворон. В розчинені хатні й сінешні двері Прісі й Горпині Федорівні було видно, як він запитав про щось тих двох поліцаїв, що шукали Тараса Григоровича в хліві, як вони йому щось відповіли й Ільїн сам пішов у хлівець. За хвилину вийшов і махнув рукою поліцаям. Ті вчотирьох кинулись у двері, й ту ж мить звідти донеслось кувікання поросяти.

— Кабанчика забирають, — глянула Пріся на матір.

— Нехай беруть, — без жалю в голосі відповіла Горпина Федорівна. — Нехай вони ним подавляться!

Поліцаї кинули порося, що аж надривалося од крику, на воза, скочили на нього самі й покотили з двору.

— Тепер треба корову берегти, щоб не забрали, — зітхнула мати.

— Я бергтиму, мамо, — пообіцяла Пріся. Вона розуміла, як зараз важко матері. Пішов з дому й невідомо коли повернеться батько, кожного дня ризикують вони з Дусею. Хіба немає за що переживати?

Глянувши на матір зволоженими очима, Пріся взяла її шорстку натруджену руку в свою, притулила до гарчачої щоки:

— Не турбуйтеся, мамо. Все буде добре.

* * *

В село наїхало повно поліції. Із Ржищева, Кагарлика, Миронівки. Чоловік двісті. Ставали в людей на квартири, по п'ять-шість в одну хату. Розводили їх гусинські поліцаї зі старостою.

— Може, й до нас приведуть, — турбувалася Пріся.

Але до них не привели. Мабуть, постарався Уляницький.

Поліцаї не приховували від людей, чого їх сюди зігнали. Робити облаву на партизанів. Одні хизувалися цим, похваляючись розгромити партизанське кубло в один момент, інші відбувалися мовчанням. Мабуть, оті ж завзятіші пустили й чутку, що сім'ї тих, хто допомагав партизанам, а також ті, з яких пішли в партизани батько чи син, будуть розстріляні, а хати спалені.

Село хвилювалось. Люди ходили занепокоєні. Особливо непевно почувалися ті, хто колись переховував військовополонених і оточенців, чиї чоловіки й брати теж пішли разом з ними. Боялися, бо знали — фашисти й поліція здатні на все. А поки що поліцаї вимагали горілки, доброї їжі, тягнули одержу, речі.

То там, то там на кутку спалахувала лайка — жінки проклинали поліцаїв, а були й такі, що хапалися за рогача, захищаючи своє добро.

Прися теж аж кипіла від ненависті до цих запроданців, але і дівчатам, і хлопцям порадила нічим не проявляти себе, щоб не втрапити в якусь халепу.

За партизанів вона була спокійна. Нехай поліцаї хоч із шкури вилізуть — не знайдуть, бо немає їх у гусинському лісі. Розгромивши німців і поліцаїв на сошниківській дорозі, вони перекочували під Ковалин.

І справді. Ні першого, ні другого, ні третього дня поліцаї нікого в лісі не знайшли. Навіть сліду партизанського. Поверталися увечері в село забрьохані, стомлені, злі і з люттю накидалися на самогон, заливали ним свої невдачі.

Хтось із них п'яний проговорився в одній хаті, що нікого не знайшла ні старинська, ні сошниківська поліція, ні загін німців, що приїздив із Борисполя. Правда, німці були з собаками й відшукали партизанський табір, але він був замінований, і кілька фашистів та поліцаїв разом з собаками підірвалися. «Добре, що нас не перело туди», — радів поліцай.

Звістка ця швидко облетіла село, і люди раділи теж. Так вам і треба, прокляті, говорив погляд кожного. А Прися аж підскочила від цієї звістки. «Молодець дядечко Віктор», — похвалила в думці командира загону. Це ж він наказав табір замінувати. «Як знайдуть, — сказав, — хай підірвуться, гади, бо, крім них, туди більше ніхто не прийде. А як ні, повернемось, розмінуємо».

Всі ці дні, доки поліція займалась пошуками партизанів, Прися майже не сиділа вдома. Вона ходила то до сусідів, то до знайомих дівчат-однолітків, де жили поліцаї, прислухалась до їх розмов, щоб дізнатися, скільки поліції й німців бере участь в облаві, який у поліцаїв настрій, звідки вони, щоб потім передати все Юхиму Івановичу. Знала — це пригодиться йому.

Четвертого дня вся приїжджа поліція нарешті виїхала з Гусинців.

Село полегшено зітхнуло.

А днем пізніше Прися з'явилася до Стеценка. Він зустрів її, як завжди, привітно, з усмішкою.

— Сідай, розкажуй.

Передусім Прися розповіла про облаву, переказала всі подробиці. Далі про те, як Ільїн шукав батька, як забрав порося.

— Мабуть, знав, що прийде орава, так для неї й старвся,— насупила свої густі чорні брови, від чого смагляве лице її спохмурніло, набрало вигляду дорослої, змужнілої людини.

Помовчавши хвилину, поцікавилась, де батько.

— Не хвилюйся,— заспокоїв її Юхим Іванович.— Батько в надійному місці і не сидить без діла. Так і матері скажи. А тепер слухай уважно.— Й передав нові завдання для загону, дав новий пароль і на випадок чого — назвав нову явку.

— Бо ворог теж хитрий, підступний,— сказав,— і тому треба завжди бути до всього готовим. Ти теж остерігайся, передай про це своїм товаришам.

Як же зраділа Прися, коли почувла, що друга явка підпільного райкому на квартирі вчительки математики Надії Іванівни Зеленої. Виходить, Надія Іванівна теж підпільниця? Ой, як же здорово! Та це ж гордість для їхньої школи!

І їй уявилось на мить, як закінчиться війна і люди дізнаються про це. А Прися тільки посміхатиметься. Я, мовляв, давно знала, що вони в нас герої, Юхим Іванович та Надія Іванівна!

Не знала тоді Прися, що нею теж будуть гордитися по війні її ровесники, як не знала й того, що в далекому, окупованому фашистами Краснодоні веде героїчну підпільну боротьбу з ворогом Олег Кошовий, колишній учень їхньої Ржищівської середньої школи, і це теж буде гордістю ржищівських піонерів, гордістю Юхима Івановича, Надії Іванівни.

* * *

Дуся прийшла додому через кілька днів, темної дощової ночі. Мокра, стомлена.

— Як ви тут? Від батька не чути звістки?

— Не чути,— відказала Горпина Федорівна.— А ви ж там як?

Дуся не поспішала відповідати, і з цієї паузи Прися зрозуміла: щось сталося, не все у загоні гаразд.

— Чого ти мовчиш?

— Отаборились ми в урочищі Кінське, під Сошником, — нарешті промовила Дуся. — Тільки нещастя у нас. В сутичці з поліцією під Ковалином поранено двох партизанів: Філатова в ногу і тяжко в живіт казаха Арсламбаєва. Той невдовзі помер, а Вітю Філатова принесли на носилках.

Прися добре знала їх обох, і в неї одразу ж виступили сльози на очах. Який привітний, говіркий був той казах. Завжди посміхався до Прісі, жартував, казав, украде її після війни, повезе в свій сонячний Казахстан, одягне в розкішний шовковий халат, і буде вона найкращою дівчиною в його аулі.

— Будеш моя наречена, — казав.

В загін він прибув з Єрківців у групі Миколи Яременка. Був у фашистському полоні, втік на ходу з поїзда, коли їх везли в Німеччину, переховувався в людей і дуже радів з того, що став партизаном.

А Віктор? Теж прибув у загін з Арсламбаєвим із Єрківців. Сам льотчик, збили його над Борисполем уночі, коли літав бомбити гітлерівців під Києвом. Літак згорів, а він приземлився за Єрківцями поранений. Знайшла його на другий день бабуся, привезла пізно ввечері додому возиком, вилікувала, поставила на ноги. Жив у неї за внука, познайомився з Миколою й після відвідин Прісею Єрківців став партизаном. Якось при зустрічі її з Яременком підійшов до них.

— Так оце та чорнявка, Миколо, про яку ти розказував? — кивнув у бік Прісі головою.

— Вона, — посміхнувся Микола.

— Давай знайомитись, — простягнув їй руку. — Віктор.

Прися назвала себе й засоромилась, відчула, як почервоніли її щоки: адже вона вперше в житті знайомилася з хлопцем, та ще й старшим від себе.

Віктор з Миколою помітили це й весело розсміялися, а Прися, ще більше засоромившись, втекла від них.

— Розкажи, як це було? — попросила Дусю.

Дуся розповіла.

Перед тим як покинути ковалинський ліс, командир загону послав у село групу бійців попередити старосту, щоб смирнішим став. Дуже вже ретельно виконував він розпорядження окупантів: відправляв молодь і худобу в Німеччину, заготовляв продукти, останній хліб у людей забирав. А коли хто з односельців суперечив йому — на

того піднімав руку. От Коротін і доручив партизанам поговорити з ним лагідненько, щоб за розум узявся.

У групі тій ходили й Віктор з Дусею. Зробили все як слід і вже при виході з села зіткнулися з поліцаями: ті поверталися звідкілясь підводою. Зав'язалася стрілянина. Двох поліцаїв убили одразу, двох поранили, а один за вербою заліг і став відстрілюватись. Під його кулі й потрапили Арсламбаєв з Філатовим. Хотіли підповзти до нього з тилу, а він помітив.

— Ух, запроданець поганий! — не стерпіла Пріся.— І що, може, втік?

— Прикінчили, але що з того,— зітхнула Дуся.— Командир невдоволений операцією.

Торохтів у шибки дощ, плюскотів за вікном, а сестри сиділи на ліжку, притиснувшись одна до одної, і говорили, щоб не заснути. Дуся боялася ночувати вдома. Та й не того вона прийшла. Забере на світанку Прісю, покаже їй дорогу в загін.

— А як там Валя? — поцікавилася Пріся.

— Все гаразд, Валя молодець,— відказала Дуся.— Тільки скучно нам удвох в загоні. Якби ще хто з дівчат був.

В загоні, крім Дусі, була ще одна дівчина — Валя Отрощенко з Сошникова. Смілива, бідова. Майже щодня ходила в розвідку, приносила завжди цінні відомості.

— Мене візьміть, Дусю,— пригорнулася до сестри Пріся.— Коли б ти знала, як хочеться фашистів бити. Аж руки тремтять, коли їх бачу.

Дуся поцілувала Прісю, погладила по худенькому плечі.

— Може, пізніше, а зараз потерпи, сестричко. Ти тут потрібна.

— А з дівчатами як, Пашею й Поліною? З Колею і Васильком? Може б, їх?

Дуся пообіцяла поговорити про них з командуванням загону.

Довгенько шепотілися вони на ліжку. Адже стільки не бачились,— два тижні,— і говорити було про що. Потім таки не витримали, задрімали. Сидячи.

Розбудила їх Горпина Федорівна. Дощ надворі вщук. Бралось на досвіток. Пора було дівчатам іти.

Поки вони збиралися, налила потемки в сулію молока, зав'язала в хустку буханець.

— Для пораненого,— простягнула вузол Прісі.— Хай вичунює. А вам щасливої дороги.

Сестри поцілували матір з обох боків у щоки.

— Спасибі, мамочко.

Надворі після дощу було сиро і вітряно. Капало зі стріхи, з мокрих дерев.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ВІРИТИ В СЕБЕ

Віктор лежав на постелі, зробленій із соснового гілля, заклавши руки за голову, й дивився на шматочок синього неба між верхів'ям дерев. «Мабуть, дощу вже не буде,— міркував.— Небо чисте, жодної хмарки, відколи дивлюсь». І радів у душі: адже дощ, що лив майже добу, сирість допікали йому гірше, ніж рана. Правда, він не промок, друзі вкрили його плащ-палаткою. І не мерз, бо Коля Яременко весь час підтримував біля нього багаття. Проте, коли з усіх боків на тебе віє вологою, торхтять по тобі краплі з дерева — приємного мало.

Інша річ, коли над тобою чисте небо, сяє ласкаво сонце. Тоді і незгоди всі якось легше сприймаються, і сум розвіюється. От і зараз — рана в нього немов уже не так болить.

Поворухнув ногою — справді, трохи легше. У першу чергу за це треба Колі завдячувати. Гарно обробив її йодом, перебинтував міцненько. «До весілля,— сказав,— заживе». Добрий він хлопець. Сам на протезі, нелегко йому, а встигає скрізь. І біля нього клопочеться, й їсти варить, і партизанам курені будувати допомагає. В новому таборі командир вирішив землянок не копати. Зараз літо, тепло, в куренях можна жити. Та на одному місці вони й засиджуватись не будуть. Маневруватимуть, бо гітлерівці не залишать їх у спокої, не на одну ще облаву сподіватися слід.

До Віктора долітали тріск гілля, стук сокири, шварготіння пилки і приглушені розмови. Стараються хлопці біля куренів. Ех, як по-дурному склалося там, під Ковалином! І де в чорта взялися запроданці оті? Не стрінься вони — не лежав би оце Віктор. А так... Рана, правда, не серйозна, проте ходити не можна, доведеться повалятись якийсь місяць.

Лежить Віктор, розмірковує, як і що, складає плани на майбутнє, коли це звідти, де будували курені, почулися кроки і веселий голос Колі Яременка:

— Товаришу Філатов! А до вас гості! Приготуйтеся! Віктор повернув голову. До нього в супроводі Колі йшли Дуся з Прісею. Дуся з автоматом за плечима, а в Прісі у руках вузлик, з якого виглядає шийка великої пляшки.

Усміхнувся їм назустріч, звівся на лікті.

— Здрастуйте,— привітався першим.

Всі троє спинились у нього в ногах.

— Як ти тут? — кивнула привітно Дуся.— Не змерз?

— Таке скажеш.

— А нога... Дуже болить? — поцікавилась Пріся.

— Пусте,— одказав Віктор, підводячись далі на руках, щоб сісти.— Он Коля запевняє, що до весілля заживе.

— Певне заживе,— підтвердив Коля.— Гарантую на сто процентів. Ну, ви тут бесідуйте, а я пішов обід доварювати.— І зник за деревами, налягаючи на протез.

— Скільки в нього енергії,— провела його поглядом Дуся.— Який він тільки молодець!

— Справжній товариш,— підтримав її Віктор.

Погомонівши трохи, Дуся теж пішла за Колею допомагати партизанам.

Пріся й Віктор залишилися удвох. І аж тоді Пріся насмілилась віддати юнакові зав'язані в хустку хліб і молоко.

— Це мати передали... Сказали, щоб видужували ви швидше. Я тепер завжди молоко вам буду приносити.

Віктор узяв вузлик, поставив біля своєї постелі.

— Спасибі матері, і тобі спасибі, чорнявко.

— Немає за що,— одказала тихо й відчула, що, як і тоді, перший раз, лице залив рум'янець.

Але Віктор чи то справді, чи вдав, що не помітив її замішання, заходився розпитувати про батька, матір, про те, як там у селі, який настрій у людей.

Його цікавило все, і про все йому Пріся розповідала. Їй було приємно розказувати оцьому мужньому білявому юнакові з сірими очима. Чому? І сама не знала.

Говорили довго, а як прощалися — Віктор міцно потиснув їй руку, побажав успіху і віри в себе, в ту справу, за яку взялась.

— Тоді завжди досягнеш мети, переможеш і страх, і невдачі. По собі знаю.— Худорляве його лице осяяла усмішка, а в очах зажеврили два теплих вогники.

— Спасибі,— подякувала йому Пріся.— Видужуйте швидше, щоб, як прийду вдруге, вже ходили.

— Постараюсь.

Од Віктора Пріся пішла до командира загону. Він сидів з комісаром і начальником штабу на купі соснового гілля і щось їм доводив.

Побачивши Прісю, гукнув:

— Що ж це ти, Прісю, в табір прийшла і до нас не заходиш?

— Це ж якраз до вас і йду,— одказала весело.— Пораненому молоко носила.

— А-а, то добре, спасибі.

Коротін за ці дні, відколи не бачила його Пріся, схуд на лиці, заріс, тільки очі, як дві стиглі вишні, блищали під низько насунутим на лоб козирком шкіряного картуза.

— Ну, розповідай, які там новини? — поцікавився.

— Гарні новини,— похвалилася Пріся.— Люди радіють, що й на фронті б'ють фашистів, і тут. Кажуть, що вас немовби на парашутах сюди скинули, що ви озброєні до зубів якоюсь новою зброєю. А поліція й гітлерівці бояться. Думаєте, оті поліцаї, що приїздили на облаву, справді шукали вас? Дідька лисого! Сама чула, як розказував один п'яний другому. Просиділи, каже, день у лісі, накурилися, аж почаділи, та й назад. Нехай, мовляв, гітлеряки самі шукають тих партизанів, коли вони їм треба.

Коротін з комісаром і начальником штабу весело розсміялися.

Переповівши про все, що вона бачила й чула за ці дні, Пріся звернулася до Коротіна:

— Я теж хочу в загін, Вікторе Олексійовичу. Візьміть, бо так уже надоїло оті поліцейські та фашистські морди бачити!

Коротін тепло глянув на дівчину, взяв її за руку.

— Розумію, Прісю. Але потерпи. Треба й там комусь бути. Те, що ти робиш,— теж боротьба з ворогом. І теж небезпечна, смертельна, хоч і без зброї. Зрозуміла?

Пріся кивнула на знак згоди головою: що ж тут, мовляв, не розуміти.

Далі Віктор Олексійович звелів передати Стеценку, що дане ним завдання вони виконають через день-два, а він нехай передасть кілька чистих бланків з печатками поліції для розвідників,— за ними прийде Дуся,— і побажав щасливої дороги.

Сестру Пріся побачила біля великого, вкритого хвоею куреня. В ньому могло вміститися чоловік двадцять або й більше партизанів.

За ним виднівся ще один, і ще далі — третій. Всі вони стояли впритул до густих кущів і майже зливалися з ними.

«Хитро придумали, — відзначила про себе Прися. — Одразу й не помітиш».

— Подобається? — запитав її Коля Яременко, що теж крутився тут. — Не курінь — санаторій. Зараз сюди Вітю перенесемо.

Неподалік куреня між двома гіллястими дубами кипів на невеличкому полум'ї казан юшки. Від нього несло приємним запахом.

— Біжи, он юшка димом підійшла, — кивнула Колі сміючись Дуся.

— Не жартуй, — поглянув на казан Коля, але все ж не витримав, пішов.

Сестри дружно засміялись: «Не жартуй, а повірив-таки».

Далеченько від табору провела Дуся сестру. Сказала, що сьогодні поговорить з командиром, щоб дозволив взяти одну з дівчат у загін. Бо жіночих рук не вистачає. І їсти зварити, й перев'язку зробити, й одержу випрати. А хлопці нехай потерплять ще. Порадсья з Юхимом Івановичем, яке їм завдання дати.

— Гарзд, — хитнула головою Прися і тут же подумала, чи скаже Дусі Віктор Олексійович, що вона просилася в нього. Хоч би не сказав, бо розсердиться сестра, скаже — полізла поперед батька в пекло.

А в загін же так хотілося.

Проте нехай, пожде. Візьмуть-таки колись, адже обіцяв Коротін.

Заспокоївши себе такою думкою, Прися пішла бадьоріше стежкою, щоб раніше прийти додому, не знаючи, не відаючи про те, що дома її чекає небезпека.

Тільки вийшла з лісу, аж хлопчачи з їхнього кутка корів женуть з пасовиська. (У них на кожному кутку пасли корів по черзі, в кого вони ще залишились.) Прися лозину в руки і йде за ними, розпитуючи, де пасли, те та інше, бо й їхня корівка в гурті. Біля своєї хати стала завертати корову у двір, а в них поліцаї з Ільїним на чолі, до матері присікались.

«Може, з батьком щось?» — кольнуло дівчині в серці.

Але, вдаючи байдужу, мовчки погнала корову в хлівець (бо де ж уже дінешся!), ще хотіла зайти й прив'язати, але дорогу їй перегородив Ільїн.

— Ану кажи, де була цілий день? Куди ходила?

— Як де? Хіба не бачите? — відповіла запитанням на запитання, а в голові думка: «Що їм казала мама?» І серце застукало ще дужче, немов йому було тісно в грудях.

Та Горпина Федорівна була напоготові:

— Казала ж вам, корову пасе,— обізвалася від порога.

— Не тебе питаю! — підскочив зі злості запроданець.

— Мати правду кажуть,— посміливішала Прися, а в самої думки: «Хоч би не кинулись розпитувати хлопчаків... А може, вислідили? Чи хто доніс?»

— А сестра де? Й досі міняє? — знову втупив свої колочі очі в Прісію Ільїн, немов хотів пропекти її ними наскрізь.

— Немає ще. Самі чекаємо. Може, десь у Німеччину забрали,— відповіла спокійно, неголосно.

— У Німеччину? — крутнувся на одній нозі Ільїн, хизуючись блискучими чобітьми й новим мундиром.— Всіх би вас туди!

А як скочив на воза, кинув:

— Ну ви в мене догуляєтесь, пождіть!

Вже як підвода виїхала з двору й проторохтіла за хлівцем, Прися спитала матір:

— Знову про батька питали?

Горпина Федорівна зітхнула:

— Спершу про батька, потім про Дусю. Обнишпорили скрізь. Далі за тебе прискіпались. Де? Я й скажи, що перше на думку спало: корову пасе. Аж тут і ти в двір. Чує моє серце — недарма він, бандюга, до нас зачастив. Коли б біді якій не трапитись.

Прися підступила до матері, обняла її за худі плечі.

— Не треба думати поганого, мамо. Все буде гаразд. Треба вірити в себе,— сама незчулася, як повторила недавно чуті Вікторові слова.

— Як там вони? — поцікавилась мати, кинувши в бік лісу.

— Сю ніч уже в куренях ночуватимуть. Віктор за молоком вам дякував, привіт передавав.

— На здоров'я йому,— побажала Горпина Федорівна й пішла в хату за дійницею. Пора було дійти корову.

Невеличка руда корівка з'явилася у Ворон випадково. Восени сорок першого, коли вони повернулися з Борисполя після невдалої евакуації, Тарас Григорович знайшов її в луках над Дніпром. Була худа, в лишаях. Ледве виходили. Зараз не впізнати. І доїться непогано.

На їхню сім'ю цілком вистачає. Виручає вона їх. От чи вдасться вберегти, бо щось зачастив Ільїн із своєю бандою. Порося забрали, а тепер, мабуть, і до корови черга.

* * *

Довго не спалося Прісі тієї ночі. Лежала й думала: невже Ільїн пронюхав щось? Чи тільки здогадується. Може, баба Векла де проговорила? Треба мамі сказати, нехай сходить до неї, поговорить. Хоч не віриться Прісі, немов не така вона.

Ні, не може баба Векла проговоритися. Тут щось інше. Треба обов'язково Юхиму Івановичу похвалитися, як піде, і в загоні теж. Шкода, що тата немає, він би розміркував усе як слід. Де-то він зараз? Чи спить, чи, може, саме в ці хвилини завдання райкому виконує. Скільки зараз людей недосипає вночі, щоб ворогу спокою не давати: Юхим Іванович, тато, Дуся, вона, Пріся, Коля Горін, Вася Андрієвський, дівчата — Паша й Поля, партизани Коля Яременко й Вітя Філатов, весь загін. Всі, хто став на захист Вітчизни далеко від фронту, в глибокому тилу.

За вікнами чорніла глибока ніч, спало під мерехтінням зір село, тільки Прісі не спалося. Її сон десь заблуdivся в п'ятмі, ніяк не міг прийти до неї.

* * *

Не спали тієї ночі й Прісині подруги Паша й Поліна. Якраз тоді, коли Пріся лежала в постелі й чекала сну, вони були далеко від своїх Гусинців, у сусідньому селі Сошникові. Нечутно ступаючи босими ногами по зрошених росою вулицях, скрадалися від хати до хати, від повітки до повітки, від колодязя до колодязя і розклеювали на них листівки з повідомленням Радянського Інформбюро. Вчора текст листівки принесла Пріся, вони й прийшли в Сошників розповсюдити. Хай знають люди правду про нашу Армію. Прийшли під село смерком, підждали до півночі на старому солом'яному гумниці і, переконавшись, що все в селі заснуло, увійшли в першу від поля вулицю.

Робили своє діло мовчки, швидко. Наклеювали білі листочки так, щоб їх уранці одразу побачили люди. Побачили й прочитали.

Було вже, мабуть, далеко за північ, коли приклеїли останню листівку на чиемусь колодязі й рушили вулицею назад. Ішли мовчки, скрадаючись попід дворами, і радість жевріла у душі: вважай, доручення виконали,— як раптом їм назустріч дві постаті цигарками блимають. Паша вхопила Поліну за руку. Мовчки, без жодного слова. Дівчата безпомилково впізнали: поліцаї. Бо хто ж о такій порі може ходити селом.

Але куди сховатись, як утекти від них? Кинулись назад. Може, метрів через сто чи більше Паша зачепилась платтям за колючу гілку дерези і пригадала, що дереза ця росте з канави, повз яку вони вже проходили. Смикнула Полю за руку — стій. Поля зупинилась: що?

— Канава, лізьмо під дерезу,— шепнула подрузі у саме вухо.

За мить уже лежали в канаві, затамувавши дихання. В руки і ноги уп'ялися колючки дерези, але треба було терпіти, бо поліцаї вже гупали поруч, над головою.

— Стій, хто там? — обізвався один захриплим голосом. А потім з гвинтівки: бабах!

Підійшли, якраз навпроти них стали.

— То тобі вчулося,— один.

— Що я, глухий уже? — другий.— Ішов хтось, а потім затріщало отут десь.

Постояли, послухали.

— Ніде нікого,— перший.— Таки вчулося тобі,— до другого.

Той лайнувся брудно, пішли.

— Пронесло,— шепнула Паша.

Ще певний час полежали в канаві, а потім вибрались потихеньку й за село.

Аж за селом Паша запитала Поліну:

— Злякалась?

— Дуже,— зізналась Поля.— Думала — вмру зі страху.

— І я,— обійняла подругу Паша.— Боягузки ми з тобою, правда?

Подруги тихо розсміялись і, поцілувавши одна одну в щоку, хутко пішли дорогою на Гусинці.

ТАК УМИРАЮТЬ ГЕРОЇ

Літо стояло жарке, гаряче. Сонце кожного дня починало припікати з самого ранку, ледь піднявшись над обрієм. Воно так нагрівало за день землю, що нічна прохолода не встигала остуджувати її, навіть не з'являлася роса.

В'янули від спеки садки, городина, понад дорогами й на лісових галявах вигорала трава.

Густа, настояна на сосновій живиці, задуха панувала в лісі. Навіть у тіні дерев не було жаданої прохолоди. Навпаки, в гущавині найдужче парило.

Дощу б чи хоч подиху вітру — вимагало навколо все живе.

Розморена спекою, обливаючись потом, йшла лісом Пріся. Боса, в легенькому вицвілому на сонці платтячку, простоволоса, з лозиною в руці, немов пастушок, що шукає корову, вона поверталася з партизанського табору. Віднесла чисті бланки документів від Юхима Івановича. Йшла і також думала про дощ. Аби пройшов хоч невеличкий, все ж було б легше партизанам, а особливо пораненому Віті. Спала б спека, вільніше було б дихати. А то ж він, бідний, аж знемагає. Та ще комарі не дають спокою. І спеки не бояться, вдень і вночі допікають. А ти лежи і лиш гіллям одмахайся. Від спеки й від комарів.

Правда, він бадьорився, Віктор, ні спеці, ні комарам, каже, його не доконати. Але ж Пріся сама бачила, як йому важко. Від жару погано заживала рана, бо парилась під бинтом, гноїлась, і це його драгувало. А ще він шкодував, що без нього загін провів уже кілька операцій. Розгромив поліцейсько-жандармський пункт у Ходорові, по той бік Дніпра, звільнив зловлених для відправки в Німеччину людей у Сошникові. У Старому партизани підірвали склад пального. Загін діяв, наганяючи страх на поліцію й гітлерівців, і вселяв людям віру у швидку перемогу над ворогом, а Віктору доводилося скніти в таборі.

Пріся по очах бачила, як, розповідаючи їй про це, Вітя щиро заздрих своїм друзям, а коли Дуся похвалилася, що наступної ночі піде зі своїм взводом у Підсічне й Гречаники відбити в поліції відібрану в людей

худобу, він аж не міг усидіти на місці, очі блиснули гнівним полиском:

— Мені б дорватися до цих запродавців! Довго пам'ятали б Віктора Філатова!

Прися, йдучи з дорученням у загін, завжди приносила йому свіжого молока, ягід.

Віктор дякував, жартував:

— Відгодуєш ти мене, стану, як ведмідь, неповороткий.

Щоб підняти пораненому настрій, Прися щоразу розповідала йому веселі історії — або вигадані, або такі, що їй насправді з нею траплялися.

Віктор довго їй весело сміявся з них, і це радувало Прісію.

Але ж і спекота стоїть — дихати нічим. Сонце якраз у zenіті їй так вишкірилось, так припікає, немов хоче пропекти землю наскрізь.

Прися бачить, як на молоденькій берізці, на самому верхечку, сидить невеличка сіра пташка їй, розкривши дзьобика, важко дихає.

— Бідна пташечко, і тобі жарко? — зупинилась перед берізкою.

Пташечка, повернувши голову, глянула на Прісію здивованими намистинками-очима, немов хотіла сказати: «Хіба не бачиш?», писнула тоненько їй пурхнула в гущавину.

Дівчина посміхнулася їй услід. Щаслива ти, пташко, не знаєш ні війни, ніяких людських турбот. Живеш своїм маленьким життям. А тут...

Нараз Прися здригнулася. Що? Що таке? Там, звідки вона йде, в глибині лісу, немов застрекотіли сороки. Тривожно так, з інтервалами. Тільки не сороки то, їй так здалося, то затріщали автоматні черги. Але звідки, чому? Хто їй у кого стріляє?

А черги гриміли все сильніше їй довше, розтинаючи гарячу лісову тишу, і врешті злилися в суцільний гуркіт.

У Прісі похололо в грудях від жахливої догадки, сипнуло морозом поза шкірою. Невже? Невже?

Постояла хвилину розгублена, вагаючись, а потім повернула назад. І не пішла, а побігла на те нестихаюче стрекотіння. Швидше, швидше туди. Адже там Дуся, Віктор, її друзі — партизани.

Босі ноги, груди, обличчя шмагало знеможене від спеки гілля кущів, дерев. Та вона не зважала. Бігла вперед, вибиваючись із сил. Бігла, поки не почула глухих ударів

грому. Проте не грім то гримів, бо небо над лісом стояло чисте-чисте, аж біле, і сонце посеред нього сяяло, як і раніше, гаряче, безжальне. То гриміли вибухи гранат.

Значить — бій. Значить, на партизанів напали карателі, і ті відбиваються від них. Отже, Прісю, стій! Бігти тобі туди небезпечно. Уб'ють, а ще гірше, як упіймають фашисти. Треба йти назад, у село, ніби ти й не була в лісі, нічого не чула, нічого не знаєш. Так би й Юхим Іванович сказав, і командир загону, й Дуся. І він, звичайно, Віктор. Бо ж допомогти вона їм нічим не зможе.

Стій, а як же Віктор, Коля Яременко?

І тут же заспокоїла себе — вони ж там не одні. Їм допоможуть друзі. Скінчиться бій, партизани розіб'ють гітлерівців, і все буде гаразд. А в тому, що вони їх розіб'ють, Пріся була переконана.

Коли правильне рішення нарешті перемогло і серце стало трохи заспокоюватись, дівчина повернула назад. Спершу йшла помалу, а потім прискорила крок і нарешті побігла. Побігла не тому, що боялася, що хотіла швидше втекти від гуркоту автоматних черг, від вибухів гранат, а щоб не так ятрило серце.

Лісові, здавалось, не було кінця. Густі кущі, берези, дуби, сосни бігли й бігли Прісі назустріч. Мовчазні, байдужі, розімлілі від спеки. Лапате гілля чіплялося за неї, немов хотіло зупинити, але вона виривалася від них, залишаючи по собі їх шелестіння.

Нарешті узлісся, поміж дерев завиднілися хати. Пріся спинилась. Була вся мокра, груди розпирало від задухи й швидкого бігу. Тремтіли ноги, аж гули. Втомилась чи від нервового збудження? Не знала.

В хаті кинулась матері на груди й заридала.

Горпина Федорівна злякалась.

— Що з тобою, донечко? Заспокойся. Що трапилось? Пріся схлипнула глибоко, з боєм, видихнула:

— Там... у лісі... бій... На загін напали фашисти...

* * *

Гітлерівці появились у лісі від Сошникова. Вони йшли поміж дерев і кущів в насунутих на очі касках, тримаючи автомати на животі. Йшли обережно, скрадливо, боязко.

Першим помітив їх партизан Грицько Нетеса, середніх років чоловік, широкоплечий, поважний.

— От і діждалися гостей, — штовхнув ліктем під бік свого товариша по дозору, щупленького білявочубого юнака. — Гери фрици пожалували.

— Де? — тіпнувся від несподіванки хлопець.

Нетеса показав рукою поперед себе.

— Он, дивись.

Гітлерівці йшли прямо на них. Хлопець запитливо, із острахом глянув на дядька Григорія: що ж, мовляв, робити? Відходити вже було пізно.

Нетеса поставив автомат на бойовий взвод.

— Біжи мерщій до другого поста, хай передають по ланцюгу в загін — облава. А я їм тут трохи голову поморочу.

Хлопець не зводив з Нетеси очей.

— Дядю Григорію...

— Біжи, кому кажу! — В голосі партизана прозвучала суворість.

— Але ж... — намагався щось сказати хлопчина.

— Та біжи ти мерщій, лобуряко, — вже зовсім розсердився Григорій. — Передай: до біса суне їх, хай готують добру зустріч.

Хлопець з відчаєм в очах глянув на нього й задкюючи сховався за густим кущем ліщини.

Чергу з дядькового автомата він почув одразу ж, ще, мабуть, не відбігши й сотні метрів. І в ту ж мить у відповідь застрочило кілька автоматів, кулі засвистіли в нього над головою. Хлопець знав, що цей літній партизан залишився на вірну смерть, хотів вернутися... але наказ старшого. Треба передати в загін.

З болем у серці побіг.

А ліс відлунював автоматними чергами, вони тріскотіли з інтервалами, уїдливо й лунко.

Коли ж хлопець добіг до сполоханого стріляниною другого поста і гукнув: «Облава! Фашисти!», звідти, де залишився дядько Григорій, пролунали вибухи гранат.

— Гайда дядькові Григорію на виручку! — махнув рукою партизанам хлопець й кинувся бігти назад.

Та виручати Нетесу було пізно. Фашисти вже минули його мертвого і тепер ще обережніше, перебігаючи від дерева до дерева, просувались уперед.

Проте далеко їм пройти не вдалось. Незабаром їх зустрів вогонь кількох автоматів.

Партизани тримали гітлерівців під вогнем довгенько. Вони переповзали з одного місця на друге, від дерева до дерева й стріляли короткими чергами, створюючи вра-

ження, що їх тут не два й не три, аж поки до них справді не підбігло ще кілька партизанів. Вони залягли за кілька метрів один від одного, зайнявши чималу ділянку лісу, й зав'язали з фашистами справжній бій.

Сердито, захилинаючись, строчили автомати, стрясали лісове задушливе повітря вибухи гранат.

А зелені постаті в зелених касках, звиваючись, мов гусінь, повзли й повзли поміж дерев, поливали сміливців партизан щільним вогнем, брали їх у кільце.

У білявочубого юнака та його напарника кінчилися патрони. Замок автомат в одного, потім у другого партизана. Вони, не змовляючись, відповзли в одне місце, за товстий стовбур безверхої сосни, дістали з-за пояса гранати.

— Хай підповзають ближче, гади,— прошепотів товаришеві хлопчина.— Не поспішай.

Гітлерівці, мабуть, зрозуміли, що в партизанів скінчились набої, і повзли тепер нахабніше, вище піднявши голови, мов гадюки. Вже хлопцям добре видно їх перекошені люттю, зрошені потом обличчя, їх зосереджені погляди очей, в яких відбилась радість близької перемоги.

— Повзіть, повзіть,— шепоче хлопчина крізь міцно стиснуті зуби.— Зараз одержите своє.— Висмикує з гранати запобіжник і кидає її в фашистів.— Натє!

За ним кидає гранату товариш.

Оглушливі вибухи стрясають повітря, застилають все навколо димом, а хлопці тим часом відповзають назад. Адаже в них залишилось лише по одній гранаті.

З обох боків, праворуч і ліворуч, недружно обзиваються автомати. Видно, партизани теж відступають, бо сили нерівні. Ліворуч, поміж дерев, хлопці побачили постаті в чорних мундирах. «Поліцаї,— догадались.— Підмога фашистам прийшла».

Рішення в обох було єдине — не здаватись живцем. Мовчки потиснули один одному руки, приготували гранати...

Та поруч, немов вони з неба впали, з'явилися три постаті.

— Тримайтесь, хлопці, ось вам патрони.

Прийшла підмога. Друзі своєчасно поспішили на виступку.

Дружно застрочили в руках партизанів автомати, пришиваючи до землі гітлерівців і поліцаїв.

...До командира загону Коротіна, що саме взяв на мушку дебелого офіцера-гітлерівця, який виглядав із-за стовбура сосни, підповз промоклий від поту, розхристанний боєць.

— Товаришу командир, товаришу командир! — гукнув над вухом.— Нас обходять з лівого флангу, від табору. Мене послав комісар. Пропонує відступати.

Коротін ніби не почув його, не поворухнувся, не моргнув оком, аж поки гітлерівець не висунувся із-за стовбура на потрібну йому відстань. Тоді він спокійно натиснув на спусковий гачок автомата і, впевнившись, що офіцер не буде більше виглядати з-за дерева, обернувся.

— Обходять, кажеш? А комісар де?

— У нашому взводі, метрів триста звідси,— відказав боєць.— А ловко ви його,— кивнув у бік гітлерівця.

— Гаразд, ходімо,— не звернув уваги на похвалу бійця Коротін.— Тримайтесь тут, хлопці! — гукнув партизанам.— Я вмить!

Комісар Іван Захарович Кононов доповів командирові обстановку. Вона була загрозливою. Гітлерівці взяли їх у підкову, хочуть оточити. Єдиний вихід, щоб зберегти загін,— відступити й, розбившись на групи, зникнути, розсіятись, заплутати сліди. Для цього треба перейти на той бік болота, що за ними. Перейти ж його можна лише вузькою, вимощеною колодами дорогою. Отже, нехай частина починає переправу, а решта прикриває їх. Потім відійдуть і вони.

Коротін схвалив план комісара.

— Тяжкопоранені є? — запитав.

— Немає. Два в руку, один у плече, але з бою не хочуть виходити.

— Тих, хто не може стріляти, і Віктора з Колею відправити першими,— розпорядився Коротін.

За кілька хвилин партизани почали відступ, а Коротіну доповіли, що його хочуть бачити Віктор Філатов і Микола Яременко. Вони відмовляються евакуюватись.

— Перекажіть їм — ніяких розмов,— розсердився командир.— Нехай виконують наказ.

Та невдовзі до Коротіна, що вів вогонь по гітлерівцях із-за товстелезного дуба, підповз командир взводу Марченко.

— Товаришу командир, Філатов і Яременко просять залишити їх прикривати наш відступ. Не хочуть, мовляв, стати обузою для нас, своїх товаришів.

— Що? Я їм дам обузу! — розсердився на цей раз ще дужче Коротін, відповз далі за дуба і пригинцем побіг до неслухняних хлопців.

Четверо бійців стояли біля Віктора й умовляли його швидше лягати на носі із плац-палатки.

— А я не хочу, щоб через мене загинули інші, — казав він голосно, і очі його блищали. — Я забезпечу вам відступ, буду битись до останнього і живим ворогу не здамся.

— Припинити розмови! — суворо крикнув Коротін. — Негайно беріть його й бігом марш! — кивнув бійцям.

Філатов, стоячи на саморобних милицях, глянув командирові в очі.

— Товаришу командир, розсудіть самі. Фашисти переслідуватимуть вас. Важко буде з нами. І ми з Колею вирішили: ми їх затримаємо. Відступайте швидко.

— Так вирішили, — підтримав друга Коля Яременко. — Твердо, товаришу командир.

Але Коротін стояв на своєму:

— Несіть обох! — наказав бійцям і побіг туди, де не переставала шаленіти стрілянина.

— Хлопці, не чіпайте! — звів автомат Віктор. — Стрілятиму!

Біля нього став з автоматом Микола, міцно впершись у землю протезом.

— Божевільні, — кинув хтось із бійців.

А стрілянина попереду наростала, ближчала. Вже стало видно, як від дерева до дерева відповзають, відстрілюючись, партизани.

Віктор і Микола залягли за зваленими поперек дороги товстелезними вербами (спиляли партизани), приготувались.

— Відходьте, хлопці, мерщій! — гукнув Віктор товаришам і звів автомат. Микола поклав біля себе запасні обойми патронів, гранати.

Один за одним пробігали повз них партизани, відстрілюючись, і зникали за поворотом дороги, яка мала вивести їх далі в ліс, за болото, в безпечніше місце.

— Хлопці! Хлопці! — покликав двох партизанів, які бігли до них, Віктор. — Зробіть нам запас для вогнища... Посеред дороги... З гілля...

Але ті двоє пробігли, не звертаючи уваги. Інші теж бігли, кричали на когось, лаялись, відстрілювались.

Тоді став кричати й лаятись Віктор, навіть погрожувати автоматом, і нарешті кілька партизанів послушали

його, пригинцем стали стягувати на середину дороги сухе гілля, бур'ян.

— Ще, ще! — гукав партизанам Віктор. — Щоб багаття було до неба!

А бій наближався, клекотів уже поруч. Все рідшали й рідшали ряди партизанів. Вони поодинокі, по два відступали.

І рантом, як грім на голову, пролунав неподалік чийсь вигук, розпачливий і страшний:

— Командира вбито!

Віктор аж із-за верби висунувся.

— Як?

І тут же побачив — два партизани несуть, згинаючись, мертве тіло командира. Слідом ішла Дуся Ворона.

— Сюди! Сюди! — гукнув їм.

Вікторові не вірилось, що вже немає командира. Тільки що, кілька хвилин тому говорив з ним, сварився на нього і... більше не буде. Болем стиснуло горло, на очі навернулися сльози. Зняв з голови свого картуза, накрив командирові лице.

Дуся глянула на нього повними сліз очима.

— Вітю, як же так?

— Не час про це, Дусю, — витер спітніле чоло рукавом. — Беріть командира й біжіть, там поховаєте! А ми тут з Колею затримаємо фашистів!

— Але ж, Вітю... — не хотіла вірити в задумане товаришами Дуся.

— Не заважайте, біжіть! — уже крикнув сердито.

Партизани підхопили мертвого командира й понесли.

— Прісію бережіть! — гукнув Дусі вслід Віктор, і голос його в ту ж мить заглушили черги з автоматів. То до хлопців підповзла, відстрілюючись, решта партизанів, що прикривали відступ загону.

— Там уже нікого з наших немає? — запитав Віктор у них.

— Комісар ще там, — посилаючи чергу за чергою з автомата, відказав один з бійців.

Аж ось із-за недалекого куца виповз і він, відстрілюючись.

— Товаришу комісар! Товаришу комісар! Іване Захаровичу! Швидше сюди, до нас! — загукали йому бійці, хоч їхнього голосу за пострілами не було чути.

І як тільки Кононов поза зваленими вербами підповз до бійців, Віктор гукнув Колі Яременку:

— Давай, Колю!

Микола підвівся за деревом, змахнув рукою — і в купу гілля посеред вузької дороги полетіла палаюча пляшка з бензином. Гілля одразу спалахнуло, затріщало, і в небо шугонув чорний стовп диму.

Комісар був легко поранений у плече, рану йому хтось перев'язав його ж сорочкою, і вона кривавилась.

— Відступайте, товаришу Кононов, тепер ми вас усіх будемо прикривати! — гукнув Віктор. — Віжіть мерщій, поки дим!

...Зупинені високим палахкотючим полум'ям, фашисти не бачили, звідки партизани вели по них автоматний вогонь, який притискав їх до землі, сіяв серед них смерть, і тому йти далі боялися. Вони залягли по обидва боки дороги і в проміжок між автоматними чергами гукали:

— Партизан, здавайся!

Партизани ж відповідали їм пострілами.

Тоді гітлерівці послали вперед поліцаїв. Ті поповзли по дорозі з гранатами в руках з наміром кинути їх у вогнище, щоб погасити. Та здійснити свого задуму їм не вдалось, бо були пришиті до землі кулями з автоматів Віктора й Миколи.

Нічого не дав ворогу й обхід по густозарослому грузькому болоту, яке починалося зліва й праворуч дороги. Велика група поліцаїв і німців, що хотіли було пробратись по болоту в тил хлопцям, ледве вибрались назад, загрузаючи по шию. Кілька ж так і залишились там навіки.

— А-а, не вкусите, гади! — гукав до них Віктор і методично, з інтервалами, натискав на спусковий гачок автомата.

Він увесь пропітнів від напруги і спекоти. Змучене болем обличчя було бліде, аж біле, запалі очі палахкотіли гнівом. Він нічого більше не бачив поперед себе, крім ворогів, і не думав ні про що — тільки б довше затримати їх, щоб устигли далі відійти товариші.

І лише тоді, як автомат викинув останню порожню гільзу і, немов удавившись, замовк, до його свідомості дійшло — скінчились патрони.

Не стріляв по той бік дороги й Микола Яременко.

Віктор підвів голову глянути на товариша, гукнув:

— Як ти там, Колю?

Але відповіді не почув. Спина Колі ледь виднілася за ломаччям, вивернутим з дороги. Він не ворушився.

Страшна догадка болем одізувалась в голові:

«Вбитий, тепер моя черга».

І хоч знав, що залишився на вірну смерть, однак вмирати було страшно. Ні, страшно — це не те слово. Не хотілось. Адже він прожив так мало. І зробив мало за своє коротке життя. А міг би ще зробити скільки. Та й потім йому не уявлялось — як це вмерти. Ось тільки що жив, бачив дерева, сонце, небо, друзів, і за якусь долю секунди вже не бачитимеш нічого, станеш трупом. Труп твій обминуть фашисти й підуть далі топтати твоєю рідну землю своїми брудними ногами, вбиватимуть людей. Страшно саме цього.

Та Віктор Філатов не віддасть задарма свого життя. Він боротиметься до останнього, великою ціною заплатять за нього фашисти.

Відкинувши автомат у болото, поклав перед собою пістолет з однією обоймою патронів і три гранати. Четверту затиснув у руці.

— Підходьте, гади!

Фашисти, мабуть, зрозуміли, що з партизанами на решті покінчено, вони вбиті, й поволі, мов тіні, мов чорне гаддя, стали виповзати з-за дерев і кущів, наперед святкуючи перемогу.

А Віктор мовчав. Лежав, мов справді мертвий. Не ворушився.

Поліцаї ж і гітлерівці повзли. Чимдалі сміливіше й нахабніше. Вогнище вже згасло, і їм було видно, що партизанів за ним немає, видніються лише два трупи на узбіччі дороги.

Щось гаркнув офіцер за деревом, махнув рукою з пістолетом, і поліцаї та гітлерівці рвучко звелись на ноги, вперли автомати в животи й пішли. Один ряд, другий, третій.

Вже Віктору видно їхні перекошені від злоби, пітні обличчя.

«Ідіть, ідіть, наволоч,— заохочував їх у думці,— зараз одержите своє».

Ось вони вже за двадцять метрів, за п'ятнадцять. Ще ближче. Вже можна кидати. Він напружує всі сили і рвучко кидає гранату в гуцу ворогів.

Вибуху не чує, лише бачить його і за першою гранатою жбурляє другу, третю, четверту. В різні боки, півколом. Стовпи диму й полум'я здіймаються високо в небо, вище дерев, все навколо темніє, і аж тоді лісом котиться громове гоготіння, від якого Віктор на мить

глухне і немов аж втискується в мокру, пропахлу болотом землю. А вона пахне не тільки болотом, а й лісом, травою, струпуватою корою верби, за якою він лежить, пороховим димом.

Земле, рідна моя! Прости свого сина, що передчасно покидає тебе, не звільнивши від ворога. Але я все зробив, що міг, і справу мою продовжать інші, друзі мої й побратими. Вбери в себе мою кров і стань ще дужчою й прекраснішою, ще запашнішою й солодшою!

В руці міцно стиснутий пістолет. П'ять патронів ворогу — шостий собі...

...Довго боялись підходити до мертвого партизана фашисти. А коли таки переконались, що неживий, звелись і, мов до бомби, яка може ось-ось вибухнути, наблизились. І вже в мертвого розрядили свої автомати.

А він лежав горілиць, білявий, красивий, і застиглими очима дивився в небо, в якому колись літав.

Ця його поза розлютила високого й тонкого офіцера-есесівця. Штовхнувши мертве тіло Віктора носком чобота, він наказав солдатам:

— В огонь їх, спалити, щоб і сліду не лишилося!

В затухаюче вогнище солдати підкинули гілля, і коли воно спалахнуло жовто-білим полум'ям, підтягли до нього Віктора й Колю.

— Ну, чого стали? — гримнув на солдатів офіцер. — Кидайте!

Кілька гітлерівців взяли трупи за руки й ноги, розгойдали й кинули в огонь.

Вогнище вибухнуло іскрами, шугнуло чорним димом і запалахкотіло сердито, з новою силою, немов хотіло запалити високе біле небо.

Пролунала команда офіцера, й гітлерівці з поліцаями знову кинулися переслідувати партизанів.

Але ті вже були далеко, розсипалися, розтанули в розімлілій від спеки лісовій тиші.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ХАЙ НЕ ПАДАЮТЬ ЗОРІ

Підмостивши під боки старий батьків піджак, Прися лежить у густому картоплинні на свесму городі, а над нею і навколо неї — ніч. Тепла, зоряна, літня.

Вже давно спить заколихане тривсгами дня село, спить

усе навкруги, навіть зорі у небі кліпають сонно мерехтливим блиском, а їй не спиться. Не спиться й квіт. Вона вже й очі заплющила, і намагалась ні про що не думати, а щоб не думати — рахувала до ста, до двохсот і далі. Проте сну ні крапельки. «Немов наврочив хто», — думає собі дівчина і раптом насторожує слух. Що це? Немов на вулиці кроки зашамрала по піску, почувся тихий гомін.

Прися підвела голову, прислухалась. Так і є, вулицею хтось ішов, в темряві блиснула цигарка. «Поліцаї, — догадалась. — Куди б то? До кого?»

І тут же втягнула голову в плечі. Хоч було й темно, і далеченько від картоплі, однак побачила, як три постаті зачорніли на їхньому подвір'ї, як наблизились до хати і немов злилися з нею. Далі почула настирливий стук у вікно.

«Постукайте, постукайте. Так вам хтось і відкриє».

А поліцаї вже стукали в усі вікна і гукали, щоб їм відчинили.

Але хата мовчала, бо була німа, порожня. І сонна водночас.

Нарешті котромусь із поліцаїв прийшло в голову постукати в двері, і він натрапив на невеликий круглий замок.

— Замкнено, немає нікого, — пробубонів до тих двох, що стукали у вікна.

Поліцаї вийшли з-під стріхи, і Прися знову побачила їх. Чорніли, мов примари, на фоні зоряного неба.

— І де вони всі в чорта є? — спитав один. — Куди не піди — або нікого немає, або самі діти.

— Не знаєш де? — обізвався другий. — Ховаються, ждали б тебе, дурні, поки ти прийдеш та зацимбалиш їх. — І засміявся.

Третій, найвищий, брудно вилаявся й потяг з двору. «Тягнирядно, — впізнала Прися довготелесого. — Впіймали облизня».

Перевернулася горілиць, очі в зоряне небо, вдихнула на повні груди свіжого нічного повітря, настоящего на запахах картоплиння, гарбузової огудини, маку, проса, і знову в голову полізли непрохані думи-спогади...

Відтоді, як загинули Віктор Філатов, Микола Яременко, командир загону Коротін і ще кілька партизанів, минув тиждень. А немов учора бачила їх Прися живих, говорила з ними. Скільки сліз виплакала, скільки болю в серці перенесла! І зараз ще очі щемлять і серце стис-

кається в грудях, немов хто здавлює його рукою безжально, як неживу, непотрібну річ. І зараз не віриться, що вже не побачить вона їх, своїх старших і добрих друзів, відважних воїнів, не говоритиме з ними.

Яке жорстоке нині життя! Не встигла Пріся отямитись від одного горя, як довідалась про те, що тяжко захворів батько. Виконував у Києві важливе доручення райкому партії і там зліг. Деякий час перебував на квартирі в одного київського підпільника, але стала необхідна медична допомога, й товариші влаштували його в лікарню.

Знову новий біль у серці, нові сльози. Як почула цю звістку від Юхима Івановича, аж недобре їй стало, налякала вчителя. Порушуючи конспірацію, залишав у себе ночувати, але Пріся відмовилась. Переплакала, зібралась із силами й пішла. Адже треба було матері розказати. Та й інші діла вимагали.

Другого ж дня по тому мати вирушила в Київ пішки, зібравши в торбину трохи харчів, і Пріся залишилась дома сама. Одна-однісінька, мов палець, бо Дуся перебувала десь по селах.

Після того, як на загін напали гітлерівці з поліцією, комісар Кононов наказав партизанам розійтись по селах, переховуватись у надійних людей, а як ущухне все, знову зібратись.

В першу ж ніч після облави Дуся забігла на кілька хвилин додому, розповіла про все, що сталося в лісі, й Пріся з матір'ю вирядили її до родичів у Ковалин. Вона там ще не знає, що з батьком таке горе. А може, то й на краще, що не знає. Нехай одне горе перенесе, навіщо всі неприємності одразу.

Турбуючись про сестру, дівчина немов забула про те, скільки болю й незгод лягло в ці неспокійні дні і ночі на її маленькі плечі. Мало того, що вона тяжко перенесла смерть Віктора, Колі, командира загону, що глибокою раною на серці залишилась звістка про тяжку хворобу батька, що мати вирушила в далеку й небезпечну дорогу, яка невідомо чим скінчиться, тепер їй самій треба вести нехитре домашнє господарство, дойти й доглядати корову, дізнаватись, де вештається й що замишляє поліція. І головне — самій ховатися від неї, бо поліцаї зачистили до них щодня й щоночі. Їм дуже хочеться впіймати когось — батька, Дусю чи її. Пріся про це знала достеменно. Тому й ночує тепер то на городі, в картоплинні, то в кущах акації за повіткою, то через

дорогу в лісі. Завжди в іншому місці, але завжди навпроти свого подвір'я, щоб добре було видно, хто заходитиме на нього. Вона чекала щоночі Дусю, щоб попередити її про небезпеку й передати для Григорія Парфеновича Овсієнка, начальника штабу, наказ райкому про призначення його командиром загону й невеличкий лист. Пріся зашила його в спідницю.

Змісту листа вона не знала, знала лише одне — був цей лист дуже важливий, бо Юхим Іванович наказав передати його тільки Овсієнку, і якнайшвидше.

От і чекає Пріся щоночі сестру, щоб передати, бо сама не знає, де зараз переховується Григорій Парфенович, а йти шукати — небезпечно. Та й така у них домовленість з Дусею — вона прийде до неї на зв'язок.

Вдень Пріся також не сидить дома. Як тільки небо на сході візьметься червоно-рожевою фарбою, вона хутенько подоїть корову, молока в пляшку, хліба й свіжих огірків у хустку й гайда з Лискою в ліс... Треба ж і корову берегти, бо вже в багатьох гусинчан забрали, кого в зв'язках з партизанами підозрювали. Ще й хати обіцяли спалити. Прісі дивно, як вони й досі не забрали їхньої Лиски і хати не спалили. Адже відколи Ільїн нахвалявся. Чи, може, боїться або вичікує чогось?

Мабуть, вичікує. Нехай. Він діждеться свого. Знайде і його партизанська куля, як знайшла багатьох запроданців. Гусинських, правда, тільки три загинуло, а решта хоч і лютують, але й бояться тепер, бо кому ж охота вмирати.

Мерехтять у далекому нічному небі золотими цвяшками зорі, а ген покотилась одна, немов пролетів жучок-світлячок, і згасла. Колись чула від бабусі Пріся, що зорі в небі — то душі людські, й коли зривається котрась і, черкнувши по небу, гасне, значить, вмер на землі хтось, згасла його душа.

Посміхнулась про себе. Звичайно — казка. Бо зараз, у таку люту війну, щогодини вмирають тисячі, і зорі б падали не поодинці, а цілими роями, щоночі сіялись би золотим зерном. Ні, не треба, щоб зорі падали. Адже читала Пріся, що зорі — це далекі планети, і, можливо, на них існує життя, як і на нашій Землі. Тож навіть йому гинути — життю. Ні, ні! Хай не падають зорі. Хай живе все живе.

Коли б Пріся могла, вона зробила б так, щоб усі люди на землі жили в мирі й злагоді, щоб милувалися нічни-

ми зорями, щоб вони ніколи не служили пароллями для людей.

Коли б могла... А хіба вона зараз не робить цього? Хіба не ради цього взяла в руки зброю її сестра Дуся, партизани? Хіба не для того, щоб знищити фашистів і на землі був мир, б'ються зараз мільйони радянських людей на фронті? Хіба Юхим Іванович, її, Прісин, батько, їхні товариші підпільники ризикують своїм життям не для того?

Думок, думок у Прісиній голові, мов зірок у небі. Здається, ще ніколи вона не думала так багато і так серйозно.

Від довгого лежання на спині затерпли лопатки, і вона перевернулася на правий бік, підклавши під голову руку. Може, таки вдасться заснути. Бо вже, мабуть, звернуло за північ.

Заплющила очі, наказала собі ні про що не думати. Терпкувато-солодко пахло цвітом картоплі, кропом, со-
няхами і ще чимось приємним, городнім. Від запаху цього туманилось у голові і було солодко в горлі, немов вона щойно з'їла ложку меду. Тоненько й ніжно дзвеніли над головою комарі, з далекого луку доносився крик деркача, а десь ближче закликала перепілка: спать падьом, спать падьом!

Але сон, однак, не йшов. Хоч гукай його, хоч кричи.

А ніч пливла над селом. Тиха, зоряна, літня. Власне, вже відпливала, бо коли добре придивитись на схід, то зорі там уже були не такі яскраві, і небо не таке чорно-
синє, а якесь ніби димчасте.

«Де-то зараз ночує матуся? — знову думки обсідають дівчину. — А тато як? Як там його здоров'я? Хоч би видужав швидше. Вже так скучила за ним. І звідки та хвороба до нього причепилася? Треба ж так, щоб у Києві. Якби ближче де, за Дніпром, пішла б, полетіла провідати. А так...»

Потім Дуся прийшла на думку. Де-то сестричка рідна ночує? Може, так, як оце й вона, Пріся, кулак під го-
лову, проти неба?

А над головою зорі. Іч, як підморгують. Блискучі, мов начищені матроські гудзики. Скільки їх... Безліч... Зорі... Зорі... Хай ніколи не падають зорі...

СКОРО В ЗАГІН

Прися з нетерпінням чекала повернення матері з Києва. Тільки прийде мати — й вона одразу ж у загін. Уже все погоджено. І з Юхимом Івановичем, і з командиром Овсієнком.

— Тільки замість себе надійного зв'язкового знайди,— сказав Юхим Іванович.

Прися запропонувала Пашу Кубрак. Вона їй вірить як самій собі.

Стеценко згодився.

— Але ти їй поки що про це не кажи,— попередив.— Як уже йтимеш, тоді пришлеш її до мене.

Швидше б тільки мати верталася, Прися не підведе ні Юхима Івановича, ні Овсієнка, буде старанною партизанкою. І не абиякою, а великого з'єднання, бо в тому листі, котрий віднесла з Дусею кілька днів тому Овсієнку, разом з рішенням райкому про призначення його командиром загону була й пропозиція підпільного обкому партії про об'єднання всіх невеличких партизанських загонів, що діяли в придніпровських лісах, у Київське партизанське з'єднання для спільних великих дій.

Про це вона довідалася там же, в загоні.

У загоні, що розташувався на цей раз у старинському лісі, в урочищі Солонці, обговорюють це питання, й завтра опівдні Дуся має принести рішення, яке Прися передасть Юхиму Івановичу.

О, тепер, коли сили партизанські стануть більшими, хай начуваються фашисти. Вони тут будуть громити їх, а Червона Армія на фронті. Йде наступ по всіх фронтах, відкочуються гітлерівці назад.

Скоро вже, скоро їм кінець.

...Цього разу вони зібралися в повітці для дров у Паші Кубрак.

Зібралися, щоб вирішити, як бути з начальником поліції Ільїним: надто вже він проявляє свою активність, із шкіри пнеться, щоб вислужитись перед фашистами. Особливо ж цікавиться Воронами і зокрема Прісею. Коли б не викинув якогось коника.

— Від нього можна всього чекати,— сказав Коля Горін.— Треба щось серйозне придумати.

— Підстерегти вночі й порішити,— вхопився за цю пропозицію Василько.— Доручить мені, я з ним розправлюсь.

В повітці запала тиша. Ніхто не поспішав йому відповідати.

— Чого мовчите? — не терпілося Василькові.— Чи боїтесь?

— Ну, вб'ємо Ільїна, а тоді що? — відповіла йому нарешті Прися.

— Як що? — кип'ятився Василько.— Не буде більше цього запроданця.

— То другого пришлють,— одказала Прися.— А за нього безневинних людей розстріляють.

— Справді,— згодився Коля.

Однак Василько не хотів здаватися.

— А партизани? Вони не допустять! Як того разу, коли поліцая Заволоку, чи як там його, вбили.

— Ні, не годиться,— встряла в розмову Паша.— Навіщо ж себе, людей на небезпеку наражати через якогось запроданця. Я думаю, зараз не час, він своє одержить пізніше.

Якби знали друзі тоді, що до того, як зрадника Ільїна прошиє куля з партизанського автомата, він встигне здійснити одну з найчорніших своїх справ, напевне б, вирішили по-іншому.

Але вони не знали.

— Кажуть, що по той бік Дніпра наш літак скинув дуже багато друкованих листівок,— перевела розмову на інше Поліна.— Вісті з фронту. Ти не чула, Прісію? От би нам хоч кілька листівок. Бо дехто тим, що ми пишемо від руки, не йме віри. Хто там, кажуть, знає про те. А от друковані — інша річ.

Прися усміхнулася.

— Це такі, як наш писар, кажуть. А інші люди вірять. Про листівки з літака і я чула. Та поки нам треба самим писати. Писати й розносити по селах, не тільки в себе.

— Правильно,— на цей раз погодився з Прісею Василько.— Вірять люди повідомленням з фронту, радіють їм. Ось хоч би діда мого взяти. Переписали ми з Колею останнє зведення, і я одну листівку взяв та й поклав уранці під повітку, щоб дід її першим знайшов. Він у нас найраніше встає і йде поратись. Прокинувся дід раненько, покашляв, чую, одягнувся й пішов. А у нас з вікна до повітки видно. Бачу, підійшов дід, заглянув листівку. Ану, думаю, візьме чи мине. Оглянувся навколо,

підняв. І в кишеню. Походив, покашляв по подвір'ю, йде в хату. Я вдав, що сплю, а сам одним оком слідкую. Зайшов, дістав за фотографіями на стіні окуляри, одвернув, листівку з кишені й читає. Прочитав, знову її в кишеню і з хати. Дивлюсь, через дорогу до сусідів пішов новою хвалитись. Після сніданку питаю:

— Що то ви там рано читали біля вікна?

— Де? — аж підскочив дід. — Нічого не читав. Приснилось тобі, мабуть.

— Ні, — кажу. — Прокинувся я, дивлюсь, читаєте щось. Хотів було спитати, а ви з хати мерщій.

— Кажу ж тобі, нічого не читав! — розсердився дід. — Верзеш казна-що!

— Молодець! — похвалив діда Коля. — Подумаєш, внук який допитливий знайшовся!

— Тепер тобі через нього можна листівки розповсюджувати, — пожартувала Паша.

Домовившись, що нові листівки з повідомленням Радянского Інформбюро про успіхи Червоної Армії на фронті вони понесуть в сусідні села, друзі стали розходитись.

Першою пішла Поліна, за нею мала йти Пріся. Попрощалася з Пашею, подала руку хлопцям.

— Прісю, ми тебе трохи городами проведемо, — ніяково запропонував Коля.

— Поговорити з тобою хочемо, — поспішив пояснити їй Василько.

Пріся усміхнулася. Вона знала, про що хочуть говорити з нею хлопці: знову в загін проситимуться.

— Що ж, ходімо, кавалери. До побачення, Пашо!

Надворі стояв тихий зоряний вечір. Село готувалось до сну. Десь на сусідньому кутку уже захриплий жіночий голос кликав додому каченят: «Та-сь, та-сь, та-сь», тоненький дівчачий з усієї сили кричав: «Михайле, іди додому, вечерять будемо!» Десь закричали сполохані кури, мабуть, всілися на ніч у гіллі і їх ловили на сідало в повітку. Хтось проклинав на чім світ стоїть неслухняну козу.

Де-не-де по хатах блимали скупі вогники.

— Ну, кажіть уже, чого ж мовчите, — обізвалася Пріся до хлопців, коли вони вийшли городом у береги.

Тієї ж миті хлопці, мов по команді, зупинилися.

— Поговори ти, щоб нас узяли в загін, — гаряче зашепотів Василько. — Розумієш, ми хочемо із зброєю в руках проти фашистів боротися.

— Поговори,— прошепотів і Коля.

— Гаразд, поговорю,— пообіцяла Прися. Їй не хотілося псувати їм настрій, сказати, що така розмова у неї вже була, але безуспішно. Нехай сподіваються, надія окрилює людину, додає сили.

На тому й розпрощались.

Ідучи берегами додому, Прися думала, як би справді було добре, коли б і Вася, й Коля стали партизанами. Вони б разом ходили в розвідку, виконували найвідповідальніші завдання. Адже як сміливо вели себе хлопці, коли плавали човном за вибухівкою для загону!

Та й погомоніти їй було б із ким. Бо з дорослими хіба поговориш про все. У них свої розмови.

У душі Прися раділа за своїх товаришів. Бач, у загін рвуться. І хлопці, й дівчата. Та з Пашею вже вирішено. А там вона упросить командира і решту взяти. Ось нехай тільки сама там приживеться.

Цієї ночі вирішила спати в просі. Поміж рядками. Якраз вистачає для неї місця. В просі так гарно. Шелестить важким волоттям, і пахне якимось особливо приємно. Трохи терпко, трохи гіркувато.

Взяла піджак, простелила між рядками. Лягла. Треба швидше заснути, бо завтра її черга пасти корів з усього кутка й треба рано вставати. І завтра ж зустріч із Дусею.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

КУВАЛИ ЗОЗУЛІ

Ку-ку, ку-ку, ку-ку! — десь зовсім близько кувала зозуля.

Ку-ку! — відповіла їй з глибини лісу друга.

Присі цікаво, як вона кукає, ця сива, схожа на голуба, птаха. Солов'я вона бачила, коли співає, а зозулю — ні.

Дівчина йде на лунке кукукання, обережно ступаючи босими ногами, щоб не тріснути сухою гілкою, не шелестнути кущем.

Ось, здається, на цій березі.

Підійшла нечутно, майже не дихаючи. Звела голову вгору, а зозуля — пурх! — і полетіла.

— От вреднюча,— сказала з досадою Прися й кукукнула їй услід тричі, немов дратуючись.

Корови мирно паслись на галявині, жадібно хапаючи

росяну ранкову траву, і Пріся була спокійна за них — не розбредуться. Стала збирати квіти, щоб сплести потім собі вінок. Вона з самого малечку любить квіти, їх ароматний медовий запах, їх різнобарвні, аж очі вбирає, кольори. Он які чудові, сині-сині лісові дзвіночки. А он братик-і-сестричка, сон, ковалики.

Ой, скільки їх тут! Одні одних кращі, привабливіші, тягнуться до Прісі своїми ніжними жовтими, рожевими, червоними пелюстками, немов запрошують: «Зірви нас, ми ж бо такі гарні!»

І дівчина рве, складає у великий букет, упивається їх п'янкими пахощами. Ух, аж подих забиває!

Пріся і спала б з ними, такі вони ніжні та гарні. Тому й збирає їх ніжно, акуратно складає одну до одної. А ще секрет її збирання в тому, що, бродячи поміж дерев, вона пильно роздивляється навколо: чи немає когось, окрім неї, в лісі, чи не причаїлись де за кущем зайві допитливі очі. Ніхто не повинен бачити їх таємної зустрічі з сестрою. Останньої таємної, бо невдовзі бачитимуться з нею щодня в загоні.

Дівчина радіє з цього, рве одну по одній квіточки, тулить у букет — і очима в кожен кущ, за кожную деревину.

Немовби ніде нікого. Тепер на домовлене місце, на горбочок, порослий соснами, звідки Дуся одразу повинна побачити її. А щоб вона знала, що в лісі немає зайвих очей, Пріся співатиме «Катюшу». Це теж їх умовний сигнал.

Вмостилася під сосною на мішечку, зачала вінок, аж тут і зозуля знову: ку-ку.

І капосна ж пташка, немов дратується з Прісею. Але кукукай скільки тобі влізе, Пріся вже не піде підглядати. Краще ти її послухай:

Расцветали яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой...

Немов срібний дзвіночок задзвонив, затремтів голос дівчини і полинув ніжною мелодією лісом, вплітаючись у різноголосий спів лісових мешканців, у чарівне зозулине кування.

О, Пріся вміла гарно співати, була найкращою співачкою в школі. Жоден концерт не проходив без неї. На біс викликали її завжди і слухали залюбки. Вчителі радили по закінченні школи в музичне училище вступа-

ти: адже вона ще й на скрипці добре грає. Як вийде, було, на сцену, як торкне смичком по струнах, як виведе мелодію — зал завмирав від захоплення.

А скільки грала вона літніми вечорами для сусідів під хатою! Зберуться, було, на посиденьки чоловіки та жінки, поговорять про те про се, а потім хтось і обізветься до батька:

— А скажи-но, Тарасе, Прісі, нехай заграє нам, душу повеселить. Уроки ж, мабуть, уже повчила.

— Та, мабуть, уже,— каже батько гордо і гукає у вікно: — Прісію, де ти там? Візьми-но лишень скрипку та йди заграєш нам!

І Прісія грала. Ніжно, задушевно лилася над припинками Гусинцями мелодія:

Місяць на небі, зіроньки сяють,
Тихо по морю човен пливе...

І ніби у відповідь на це із-за Дніпра справді впливав червоний як жар місяць, у супроводі соромливих подруг-зірок вибирався на широкий простір вечірнього неба, заливав срібним сяйвом ліс, придніпровські луки й теж зачаровано слухав.

А скрипка в Прісиних руках то плакала-ридала, то сміялась і висвистувала, немов гурт бешкетників-парубків, то знову лоскотала серця слухачів чарівною мелодією.

Нарешті хтось із чоловіків не витримував, чиркав сірником, прикурював давно скручену з газети цигарку і, прокашлявшись від першої міцної зтяжки, казав:

— Бути тобі, Прісію, добрим музикантом.— Далі звертався до батька: — Дивись, Тарасе, хай учиться.

Батько відповідав:

— А я що? Я не бороню. Хай кінчає школу і вступає. Дорога тепер до науки всім відкрита.

Із солодкою надією на навчання в музичному училищі засинала в такі вечори Прісія. Їй не раз снилося, що вона грає на великій сцені у великому місті, і вже не односельчани слухають її, а сотні чужих людей обдаровують її квітами, довго й гучно аплодують. Вона навіть прокидалася від тих оплесків.

Щодень більше й більше думала Прісія про училище: адже не така й далека була до нього відстань.

Але всьому перешкодою стала війна. Прийшли на її землю фашисти, і всьому настав кінець. Навчанню, ра-

дощам. Тепер треба боротися з ворогом зброєю, словом і навіть піснею. Адже не від радості оце щойно співала вона «Катюшу». Так треба.

Проспівала — і очима поміж дерев, поза кущами, чи не видно Дусі.

Ніде нікого. Тільки зозулі перегукуються десь у глибині лісу, немов віщують щось. Але ж кажуть — вони лише на щастя кують.

Вже височенько підбилось над лісом червнєве сонце, сипнувши на галявину і поміж дерев бризки гарячого проміння, вже давно Пріся сплела й одягла на голову вінок, проспівала й пісню — відповідь бійця Катюші, а Дусі все не було.

«І де вона так довго? — затривожилась дівчина. — Може, ходила в розвідку і... щось трапилось?»

Аж у піт кинуло від цієї думки. Ні, ні! Тільки не це.

Рвучко схопилася на ноги і тієї ж миті полегшено зітхнула. Від урочища Забока йшла, сторожко оглядаючись, Дуся. Струнка, як завжди, проворна, в старенькому квітчастому платті, простоволоса, хустка зсунута на плечі. В руках лозина, немов завертала корів.

— Нарешті,— сказала сама до себе Пріся й, поправивши вінок на голові, побігла з горбка сестрі назустріч.

Привіталися радо, стиснувши одна одну в обіймах.

— Ну, як ти тут, мала?

— Все гаразд. А ти? Чому так довго не приходила? Я вже хтозна-що подумала.

— Дурненька. Нічого зі мною не сталось. І в загоні все гаразд. Григорій Порфірович привіт тобі передавав. Радий, що ти скоро... — На цьому Дуся раптом запнулася, немов проковтнула те, що хотіла сказати, широко розкритиши від ляку очі. Поверх голови Прісі побачила, як оддалік поза стовбуристими соснами з автоматами напоготові йшли до них підковою есесівці й поліцаї. В чорних і зелених мундирах, мов лісові примари, мов кам'яні статуї, безликі й німі.

Оглянулась — позаду теж. Вороги брали їх у кільце.

— Прісю,— стиснула сестру за плечі.— Нас оточують... Добре, що я листа біля Забоки між соснами заховала... Втікай, рятуйся, петляй поміж деревами і біжи чимдалі в ліс. Я теж. Біжімо в протилежні боки. Може, вдасться...

Пріся всім тілом притиснулась до сестри. Воно в неї тремтіло, немов від холоду, а в очах — переляк.

— Дусю... рідна... Як же це? Я ж... ходила скрізь... Дивилася... Хто ж це міг? Звідки їм знати про нашу зустріч?

Та Дуся квапила.

— Біжи... Біжи мерщій... між корів... Між дерев... Не даймо їм опам'ятатись... Як стрілятимуть — не зважай... Біжи... — підштовхнула Прісю в плечі й собі побігла за кущі пригинцем.

— Стій! Стій! — понеслись услід вигуки поліцаїв. — Стій, стріляти будемо!

Серед інших голосів виразно почула голос Ільїна. Потім — гаркава німецька лайка.

Але сестри мчали щодуху врзнобіч, петляючи поміж деревами і кущами, не зважаючи на крики й лайку.

«Невже кінець? Невже впіймають? — билася в Прісиній голові думка. — І як я не помітила їх? Як?» — картала себе і бігла. Бігла щодуху туди, де паслися між кущами корови, де недавно так дружно кували зозулі. Бігла, щоб утекти, не датися ворогові до рук, не дати знущатися над собою.

А вслід летіли ще гучніша німецька лайка, вигуки поліцаїв.

«Тільки б утекти. Тільки б утекти!» — твердила собі Пріся, не чуючи під собою землі: бігла, бігла, бігла...

Позаду застрочили автомати, заглушивши окрики гітлерівців і поліцаїв, над головою заспівали кулі: тіїв-тіїв, тії-ї-їв... Збите ними листя, соснові шпильки, кора сипались Прісі на голову, на її барвистий вінок... Але вона не помічала цього, не зважала. Вона бігла, петляючи поміж дерев, пригнувшись, і підганяла себе: «Швидше, швидше, швидше! Може, вдасться втекти! Може, вдасться втекти! Може, вдасться втекти!» Лапате гілля кущів чіплялося їй за руки, за ноги, шмагало по обличчю.

Проте дарма. Якраз кущі вона вважала своїми рятівниками, сподіваючись: вони заховають її від ворожих очей, заступлять собою.

Аж раптом — що це? Уже коли до гурту корів, які розбрелися попід густим чагарником, залишилось рукою подати, коли ось-ось мала схватись за ними, її немов хто перечепив. Вона з усього розгону впала між соснами на пісок, широко розкинувши руки, ніби хотіла обняти той шматочок землі, ті чагарники, до яких не добігла. Закривавлений вінок скотився з голови і ліг поруч, немов чекав, що ось зараз дівчина встане, знову надіне

його на свої чорні коси й побіжить завертати корів. Заверне, а потім зведе голову вгору й буде шукати на дереві зозулю, щоб підглядіти, як вона кує.

Та не підвелася, не завершила корів, не стала шукати зозулі, яка насправді, коли встоялась після стрілянини тиша, десь далеко в лісі обізвалася своїм звичайним: ку-ку...

Ку-ку... Немов кликала до себе Прісю, віщуючи їй довгі роки життя.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

ПАМ'ЯТЬ

В просторому залі клубу стояв приглушений людський гомін. Рипіли стільці, зривались оплески нетерплячих. Чекали початку святкового концерту.

Та ось бархатна завіса сцени нарешті розсунулась, і на ній, залитій м'яким світлом електроламп, глядачі побачили великий шкільний хор. Він стояв на всю широчінь сцени, півколом. В першому ряду — дівчатка, в другому, на підвищенні, — хлопчики. У всіх на грудях червоними пелюстками палали піонерські краватки.

З першого ряду на авансцену вийшла невеличка на зріст, з білими бантиками у чорних косичках дівчина й дзвінко оголосила:

— Починаємо святковий концерт. Пісня про Прісю Ворону, нашу землячку, гусинську піонерку, партизанську зв'язкову. Виконує шкільний хор.

Спритно пробіг пальцями по клавішах баяна хлопчик-баяніст, узяв потрібний акорд. Вчитель, керівник хору, змахнув руками, і в зал полетіла пісня:

Ти росла на берегах Дніпра
І відмінно вчилася у школі,
Ти жила для щастя і добра,
Та судилось інше твоїй долі.

Мелодія була урочисто-піднесена, брала за серце.

Потьмяніла сонячна блакить,
Увірвалися в наш край фашисти,
Дорогу Вітчизну боронить
Ти звелася гнівно і вогнисто.

Пісні було тісно в залі. Вона витала під стелею, билась у вікна, виривалась на вулицю, щоб шугнути над селом, у високе небо.

А переповнений людьми зал принишк, слухав, мов заворожений. Бо пісню виконували вперше і була вона про їхню землячку, відважну дівчину-піонерку. Молоді чули про неї з переказів старших, а серед літніх були й такі, що знали її батька, її саму за життя. Адже від Старого до Гусинців недалеко.

Подвиг твій, Фросино, у серцях
Пронесемо в далі неозорі,
Нас еднає променистий стяг,
Нам сіяють комунізму зорі.

Баяніст звів міх баяна, погасив мелодію. Разом з ним на високій ноті закінчив пісню хор.

В залі стояла тиша. Глибока, урочиста.

Але так тривало лише секунду. Чи дві. Потім знялася буря. Буря оплесків. Всі звелися з місць, вітаючи в пісні відважну дівчину, віддаючи їй цим свою глибоку шану. Не аплодувала лише одна літня жінка із срібною сивиною в густих чорних косах, яка встала з місця в першому ряду. У жінки не було руки. Замість неї з рукава зеленого військового френча звисав протез із нерухомими пальцями.

Жінка стояла й плакала. То була рідна сестра Прісі Ворони, про яку щойно пролунала пісня, Євдокія Тарасівна, партизанка-розвідниця. Старинські піонери запросили її на День Перемоги до себе в школу розповісти про Вітчизняну війну, про свою відважну сестру, героїв-партизанів. «І послухаєте пісню про Прісію, яка народилася в нас у школі»,— написали наприкінці листа.

Сльози одна за одною викочувалися в Євдокії Тарасівні з очей, падали їй на груди, потім додолу, немов важкі дощові краплі. Тільки не холодні, а гарячі й солоні. Вона не стримувала їх і не соромилась. Бо це були сльози скорботи й радості. Скорботи, бо не дожила Прісія до цих щасливих і радісних днів, і радості, що ім'я її не забуто, лунає в пісні, живе в спогадах людей.

«Сестро моя рідна,— подумки звернулась Євдокія Тарасівна до сестри.— Чорнявко дорога! Як ти любила життя, як ти любила пісню! Немов зараз бачу тебе на галявині в лісі. Радість від нашої зустрічі, коли ти почула, що нас оточують фашисти, одразу погасла в твоїх

добрих очах, вони стали великими, в них відбивався переляк. «Дусю... рідна... Як же це?» — прошепотіла ти поблідлими вустами. Потім ми розбіглися врзнібіч, сподіваючись утекти, а насправді, щоб не зустрітися більше ніколи. Ми навіть не попрощалися тоді, не поцілувалися на прощання. Пробач мені, сестричко. Мабуть, ми тоді обидві не думали про такий нещасливий кінець...»

...Того червневого дня Дусі теж не пощастило вирватися з облави. Майже одночасно з Прісею вона також упала між дерев, поранена розривною кулею в ліву руку нижче ліктя. Тамуючи біль, спливаючи кров'ю, проповзла ще кілька метрів поміж соснами, але її тут же наздогнали, вдарили прикладом по голові, й вона провалилася в небуття.

Прийшла до пам'яті від холоду. Було холодно в спину, у ноги, бо були босі. Холодом скувало все тіло. Перше, про що подумала: як Пріся? Чи втекла? Чи, може, поруч лежить? Розплющила очі, але нічого не побачила. «Невже осліпла? — злякалася. — Чи очі вибили?»

Проте ні. За хвилину прямо перед собою, вгорі, побачила вузеньку смужку світла. Зрозуміла: пробивається крізь щілину в дверях. Хотіла поворухнутись, але не дозволив біль.

Полежавши деякий час мовчки, відчула, що в цій темряві вона не сама. Хтось дихав поруч, хтось трохи далі.

— Скажіть, де я? — запитала.

— Нарешті. Ну, слава богу, — обізвався жіночий голос. — В підвалі костюлу ми, дочко, у Ржищеві. Вчора тебе сюди непритомну вкинули. Ледве дихала. Думали — не виживеш.

Зраділа почутому. Значить, Прісі немає, втекла сестричка.

— Пити хочеться. Дайте води, — попросила.

— Немає, дочко. Не дають, нелюди. Ні їсти, ні пити. Тільки б'ють тяжко, щоб їх лиха година була й не переставала.

— За віщо ж ви тут, тіточко?

— Листівку на стовпі біля лікарні читала, хтось приклеїв. Про наших воїнів рідних у ній писалося, що б'ють фашистів, скоро визволять нас.

Облизала пошерхлі губи й хотіла підвестись, щоб сісти, бо дуже затерпла спина, але забула про поранену руку, обіперлась на неї й знепритомніла.

Потім все було ніби в жахливому сні.

Її водили на допит. По три рази на день. І кожного разу одне й те ж запитання: де партизани? І кожного разу вона твердила: «Не знаю!»

Її били гумовими палицями, дротяним нагаєм, підвішували за коси до стелі. Коли втрачала свідомість, одливали холодною водою, давали відпочити й знову питали:

— Де партизани?

— Не знаю.

Тоді кати вигадували нові муки. Викручували руки. Виривали пасма волосся на голові. Заганяли під закриті вавлені нігті гарячі голки.

— Скажеш?

— Ні!

Не домігшись зізнання тортурами, начальник гестапо, випещений майор, вирішив піти на провокацію. На черговому допиті він сказав:

— Твоя молодша сестра виявилась розумнішою від тебе. Вона розказала нам усе, й ми її відпустили. Отже, тобі немає чого опиратися. Підтвердь її розповідь і також підеш додому. Ти ще молода, красива, тобі жити треба.

Дуся зраділа почутому. Значить, усе навпаки, Прісі вдалося вислизнути з облави. Значить, вона на волі, втекла. Молодчина.

Гестапівець сприйняв її хвилину мовчанку як вагання.

— Бачу — не віриш мені, думаєш — обдурю. Даю тобі слово офіцера, що після зізнання відпущу.

— Якщо сестра все розповіла, то навіщо ж вам моє зізнання?

Кат аж побілів від злості, в одну мить підскочив до неї й з усієї сили вдарив в обличчя.

На другий день після цієї розмови він придумав для неї нову, страшнішу від попередніх, муку. Мабуть, це була його помста за свою поразку, за відмову партизанки стати зрадницею. Він не викликав її до себе в гестапо, а прийшов сам у підвал в супроводі трьох здоровезних гестапівців. Один з них поставив біля Дусі, що лежала знеможена на підлозі, стілець, якого приніс із собою, й жестом руки запросив начальника сідати. Той мовчки пройшов через увесь підвал, поскрипуючи новими чобітьми, стягнув з рук чорні рукавички й поважно сів. Гестапівці теж мовчки, немов німі, вишикувались у нього за спиною. В одного, найвищого, була невеличка

пилка-ножівка, якою найчастіше обпилюють навесні сухе гілля в садах.

Всі арештовані, що були в підвалі з Дусею, та й сама вона, завмерли від цього несподіваного візиту гестапівців і чекали його страшних наслідків. А що вони будуть страшними — кожен відчував душею, знав: гестапівці дарма до ув'язнених не ходять.

Оглянувши знічев'я сирий запліснявілий підвал, щойно поголений, напарфумлений начальник гестапо закинув ногу на ногу і, граючись рукавичками, звернувся до Дусі:

— То як, скажеш, де партизани?

Тіло Дусі тремтіло від передчуття мук, яких, знала, завдадуть їй оті троє, що стоять за спиною начальника, але вона стримувалася, щоб не видати цього тремтіння, наказувала собі бути спокійною, готовою до всього. І мовчати, мовчати, мовчати. Нехай хоч і вб'ють.

На запитання не звернула уваги, немов не почула. Заплющила очі й одвернула голову од ката.

— Гаразд, — спокійно сказав гестапівець. — Не хочеш говорити? Зараз ми тебе примусимо. Ми пилятимемо тобі руки. Почнемо з пораненої, по шматочку. Сьогодні, завтра, післязавтра. Відпиляємо одну, потім другу. Зрозуміла?

— Катюги! — вирвалось у Дусі, а в гурті арештованих хтось скрикнув, хтось застогнав.

Діставши з кишені цигарки, начальник спокійно закупив і махнув рукою здорованям.

Гітлерівці, мов хорти, накинулись на Дусю. Один сів на ноги, другий на груди, заломивши їй праву руку за спину, а третій, наступивши коліном на поранену, став пиляти її вище зап'ястя. Арештовані зацікавилися від жаху в кутку підвалу, а Дуся знепритомніла одразу ж, як тільки в тіло вп'ялися гострі зуби ножівки.

Другого дня їй одпиляли руку по лікоть, третього — вище, на четвертий — по плече.

Проте й цим гестапівці не домоглися від Дусі зізнання. Крім стогону од жахливого болю, вона не проронила жодного слова. Вимучена тортурами, втративши багато крові, вона була на грані смерті, їй загрожувала гангрена. Про це сказав начальнику гестапо лікар, який на його вимогу оглянув Дусю.

Того ж дня її, непритомну, спішно відправили в лікарню до Білої Церкви з розпорядженням покласти в окрему палату й будь-що врятувати від смерті.

Лікувала Дусю літня, з густою сивиною в косах лікарка. Вона приходила до неї по три-чотири рази на день, мовчки робила уколи, промивала й перебинтовувала рану і мовчки йшла.

— Чому ви мовчите? — запитала її одного разу Дуся. — Скажіть, що зі мною?

Лікарка приклала палець правої руки до своїх вуст і покосила очима на напіввідчинені двері.

Дуся глянула поза лікаркою і побачила поліцає. Він сидів під самісінькими дверима на стільці і, схилившись на дуло гвинтівки, заглядав у палату. Все стало зрозуміло. Її стережуть, а лікарці не дозволяють з нею розмовляти.

Довго й нудно минали день за днем. Гнітила самотність і догадка про те, навіщо її тут лікують під охороною. Вона їм потрібна для дальших допитів і мук.

Через два тижні лікарка дозволила Дусі вставати і прохажуватись по палаті, більше рухатись, а за кілька днів по тому стала брати її на перев'язку до себе в кабінет. І туди й назад їх обох супроводжував черговий поліцає. Вони чергували біля Дусиної палати вдень і вночі, міняючись. За те, що вона може вистрибнути у вікно, охоронці, мабуть, не боялися, бо палата була на другому поверсі.

Одного разу на перев'язці лікарка зашепотіла Дусі:

— Гестапо вже наполягає виписати тебе, але я кажу, що загроза гангрени ще не минула. Насправді ж усе гаразд. Цієї ночі готуйся до втечі. Чергового поліцає ми пригостимо спиртним із снотворним, і як тільки він засне, сестра стукне тобі тричі в двері. Сміливо виходь і йди за нею. Вона виведе тебе через підвал на подвір'я, а далі підеш з нашим провозатим. Він проведе тебе аж за місто.

Дуся від несподіванки розгубилася, не знала — дякувати лікарці чи відмовитись, і нараз запитала:

— Як вас звати?

— Навіщо тобі моє ім'я? — відповіла лікарка. — Втікай, не бійся, бо потрапиш у гестапо вдруге — не вивешся. Щасливої дороги.

В палаті Дуся довго не могла заспокоїтись. Ходила від стіни до стіни, хвилювалась і думала, думала. Вірити чи не вірити? Хто вона, ця лікарка? А якщо провокація? І тут же відгонила цю думку. Навіщо вона їм? Щоб вислідити, куди піде? Але ж так далеко від Ржи-

щева і Гусинців! Ні, ні. Лікарка наша, радянська людина. Вона не здатна на таке. По ній видно, по її очах.

І Дуся вирішила — будь-що-будь, ризикне. Адже двом смертям не бувати.

Повірила у своє визволення, як опинилася далеко за містом, як вдихнула на повні груди запашного степового повітря.

Довгим і небезпечним був її шлях до Дніпра. Йшла до нього кілька діб. Удень відлежувалась у кукурудзі чи в житах серед поля, знемагаючи від голоду й спраги, бо знала, що її вже шукають, а вночі боялась натрапити на патруль або засідку.

Аж четвертої ночі дісталася до села Баликощучинки, що недалеко від Ржищева. Хотіла зайти до дядька, батькового брата, щоб хоч трішки під'їсти та дізнатись, як тут і що, але побоялась. Нарвала у чиемусь садку ще зелених яблук і зійшла крутим берегом до Дніпра. Їй був потрібен човен, щоб переправитись на свій, лівий, берег, хоч не уявляла, як буде перепливати ним з однією рукою. А кортіло перепливати якнайшвидше, адже там рідні, ліс, партизани.

Коли знайшла човен, довго не думала. Відштовхнувшись веслом од берега, лягла на дно й довірилась дніпровій течії.

І Дніпро не підвів її, виніс човен на протилежний берег, якраз до густої шелюги. Просидівши там день, вночі вирушила шукати партизанський загін, радіючи зустрічі з Прісею, з друзями. Що Прісі вдалося втекти й вона зараз у загоні, Дуся була певна. Швидше б зустрітися з нею, обійняти. Бідна, немало, мабуть, пережила за неї. А може, думає, що вона загинула вже? А матуся — як там вона? Теж не менше за Прісію переживає, плаче. Не плачте, матусю, сестричко, скоро вже зустрінемось. Вирвалася ваша Дуся, вважай, із того світу.

Але де було шукати загін? З того трагічного дня, коли вона, поранена, потрапила до рук гестапо, минуло чимало часу, загін, напевне, не один раз змінив свою стоянку.

Цілісіньку ніч ходила тільки їй однієї відомими стежками, обезсиліла, ледве переставляла ноги, але загону ніде не було. Проте на світанку таки пощастило — натрапила на розвідників. Вірніше — вони натрапили на неї, ледве впізнали, така була замучена.

Радості від зустрічі з друзями не було меж. Вона плакала й сміялася, цілуючи всіх по черзі, міцно обнімала кожного однією рукою.

Партизани зраділи теж: адже думали, що її розстріляли, а тут така несподіванка, воскресла із мертвих.

— А як наші — Пріся, мати? Які новини в загоні? — запитала, коли радість від зустрічі трохи вляглася.

Нараз партизани затихли, схилили голови, і Дуся одразу зрозуміла: сталося щось непоправне.

— Кажіть, я до всього готова, — мовила тихо.

І там же, в мовчазному ранковому лісі, почула від друзів: немає вже у неї батька, помер у Києві, а Прісю вбито тоді ж, під час облави. Три доби поліція стерегла її, не дозволяла людям хоронити, мабуть, сподівалась виманити цим з лісу партизанів, а на четверту тіло хтось викрав. Поліція перешукала все село, але ніякого сліду. Хто це зробив — невідомо.

— А мати? Мати де? — глянула на друзів повними сліз очима.

Розповіли. Повернулася з Києва й, дізнавшись від односельців про трагедію з дочками, забрала з дому всі свої убогі пожитки, корову на налігач і прийшла в загін. Варить їсти, доглядає поранених, ходить з дорученнями командира загону у Ржищів.

Горе Дусі було безмежним. Тяжко перенесла вона його. Але перемогла, поринувши у неспокійне партизанське життя.

Лише через кілька днів після визволення Гусинців Червоною Армією стало відомо, хто викрав і поховав тіло Прісі. Цим сміливцем виявився дідусь Самійло Кубрак. Підстерігши вночі, коли вартовий поліцай, не дїждавшись своєї зміни, пішов у поліцію, мабуть, будити свого напарника, дід забрав тіло дівчини й до ранку закопав його у себе на подвір'ї, приклавши яму сухим гіллям.

Невдовзі Прісю переховали на сільське кладовище. За труною йшло все село, на могилу було покладено безліч вінків, запашних осінніх квітів. Ровесники Прісі, друзі-піонери, спорудили на могилі невеличкий обеліск з червоною зіркою над ним, а на прикріпленій внизу дощечці написали: «Тут похована юна партизанка, піонерка Пріся Ворона, яка загинула від рук фашистських загарбників у червні 1943 року».

Зараз немає села Гусинців. З утворенням Канівського моря жителі його переселились у навколишні села, а

прах відважної піонерки перенесли в братську могилу у сусіднє село Старе. В Старинській школі є піонерський загін імені Прісі Ворони, тут і народилася про неї пісня.

...Євдокія Тарасівна витерла сльози з очей, пригладила на голові посріблене сивиною волосся й пішла на сцену. Першому потиснула руку вчителєві, керівникові хору, затим обняла й поцілувала юного баяніста, а потім тричі схилилася в низькому поклоні перед усім хором і схвильованим голосом сказала:

— Спасибі вам, дорогі, за пісню, за глибоку шану до пам'яті моєї сестри, пам'яті всіх, хто віддав своє життя в боротьбі з фашизмом за те, щоб ми з вами сьогодні жили в щасті й добрі, щоб був мир на землі. Ростіть здорові і будьте гідні їх!

І знову в залі знялася буря оплесків, якими присутні вітали відважну партизанку. А в очах Євдокії Тарасівни знову забриніли сльози й двома срібними краплями впали на груди.

БАЛАДА ОСІННЬОГО ЛІСУ *

Оповідання

Вони сиділи під високою сосною біля партизанського госпіталю-землянки і, як давні друзі, вели дружню розмову. Дядько Севастьян признався Сашкові, що йому вже страх як хочеться попорати коней, повозити гною в поле (він до війни був у колгоспі конюхом), попрацювати до сьомого поту, бо тут, у загоні, геть зледачів. Висиджує ось біля госпіталю днями, поранених і хворих, слава богу, немає, і йому хоч вовком вий. Просився в командування, щоб дали якусь іншу роботу,— сказали, сиди, дядьку, й не рипайся, виконуй свою службу.

Сашко дивиться на скалічену праву ногу дядька (вона в нього з дитинства коротша й не розгинається в коліні), на ціпок, що лежить поруч (дядько ніколи не розлучається з ним), і заспокоює співбесідника:

— Вже недовго залишилося ждять, дядьку Севастьяне. Тікають фашисти, скоро виженемо їх, гадів, повернемо по домівках, напрацюєтесь.

Дядько Севастьян дістає з кишені ватяних штанів кисет з махоркою, складену в гармошечку німецьку газету, крутить цигарку, закурює.

— Коли б уже швидше,— випускає з рота клубок диму.— А роботи нам справді вистачить. Стільки всього зруйнували гітлеряки, поки відновимо — не один рік мине. Ось тільки людей, що загинули, не вернеш.

З дядькових Севастьянових грудей виривається тяжке зітхання, а Сашко мовчить, боїться потривожити дядькову рану. Його село спалили фашисти, у вогні згоріла вся дядькова сім'я. Він чудом уцілів (був у той час на околиці села) і подався у партизани. Як інваліда, його призначили санітаром у госпіталь, й відтоді він нарікає на свою долю. Прийшов, мовляв, у загін фашистів бити, а й на віддалі їх не бачить. Хіба це справедливо? В госпіталі Сашко й подружився з дядьком Севастьяном, бо його теж, як потрапив у загін, спершу направили туди. Помагати дядькові. Але згодом Сашкові пощастило —

* © Видавництво «Веселка», 1983

взяли в розвідку. Та дружби своєї вони не припинили. Як тільки повертався із завдання й мав вільний час, ішов до дядька Севастьяна погомоніти.

Пауза затягнулася, і, щоб відволікти дядька від сумних спогадів, Сашко замріяно дивиться крізь лапате віття сосен на чисте осіннє небо, каже:

— А мені, дядьку, дуже до школи хочеться. Сидіти за партою й слухати розповідь учителя про життя на Далекій Півночі, про північне саяво. Гарна в нас школа, гарні вчителі. Як я скучив за ними!

— А за мамою? — питає дядько Севастьян.

— За мамою ще дужче, — зітхає Сашко. — Я про неї щодня думаю.

Тепер дядько Севастьян починає втішати юного друга.

— Сам же кажеш — скоро виженемо фашистів, то ж одразу підеш до школи. Уявляєш, як будуть пишатися тобою однокласники: партизан!

Та Сашкова уява вималювала образ матері. Чорнява, вродлива, в сльозах вона пригортає його до грудей, гладить непокірний чуб і питає: «Куди ж ти підеш, сину мій?» — «Шукати партизанів, мамо, — відказав, а в очах, теж відчув, сльози. — Тільки до них мені дорога, тут залишатись небезпечно». — «Так, синку, так, — шепоче мати й гладить теплою рукою по голові. — Небезпечно, іди. Тільки звісточку щоб подав». — «Обов'язково подам, мамо», — пообіцяв. Попрощалися. Пішов. У темряву. В ніч. Відмовив, щоб не проводила. Сам.

Такою й зараз стоїть в його уяві вона, мама: молода, красива, в сльозах. Мабуть, плаче за ним щодня, щоночі. Бо не знає, чи живий, чи здоровий. Не зумів про себе звісточки передати. Ніколи. Та й закони партизанського життя не дозволили. А ще коли став розвідником. Вибачте, матусю, рідна! Ось прийду додому, як розгромимо гітлерівців, стану перед вами й скажу: «Здрастуйте, мамо! Зі мною все гаразд!»

Швидше б настав той час. Та, мабуть, уже скоро. Вже он Червона Армія під Києвом, а вони тут, на Житомирщині, громлять фашистів, не дають їм спокою. Це ж не жарт, у Житомирських лісах діє ціле партизанське з'єднання. Скільки живої сили ворога, техніки знищили партизани! Лише їхній загін в останні дні якої шкоди завдав окупантам. Підірвав ешелон з боєприпасами, розгромив колону автомашин із солдатами, яка йшла на фронт під Київ.

Сашко згадує це недаремно, бо в цьому і його заслуга. Це він вислідив її на перепочинку неподалік дороги в лісі. Шістдесят машин. Прибіг у загін, мало серце з грудей не вискочило, і до командира Таратути: так і так, треба встигнути, щоб не поїхали. Встигли. Жодна машина не вирвалася. Жоден гітлерівець не втік.

Похвалив після операції командир Сашка, міцно потиснув руку, сказав — до нагороди представить.

Дядько Севастьян, ніби підслухав Сашкові думки, докурюючи самокрутку, що вже аж шкварчить на губах, каже:

— Чув, до нагороди тебе представлятимуть. Отож будеш ти учень-орденоносець. Уявляєш?

Сашко посміхається з дядькового «уявляєш». Це дядькове улюблене слово. Він часто вживає його. До речі й не до речі.

Над лісом, у високому небі, пролетіли літаки. Сашко одразу визначив — ворожі. Навчився розпізнавати по звуку.

— Не нас шукають? — мружить маленькі швидкі очі дядько Севастьян, задерши догори розкуйовджену руду бороду.

— Ні,— заперечує Сашко.— Фашисти на фронт полетіли. Хай летять, їх там зустрінуть наші! — І ворухить затерплюю ногою, правою, на якій великий солдатський черевик з відірваною підшвою.

— О, а то що в тебе? — помічає дядько Севастьян.— Каші просять? Ану роззувайся мерщій, зараз підб'ю. Бо куди це годиться? — І з допомогою ціпка важко зводиться на ноги.

Сашко знає — у дядька Севастьяна в землянці є молоток, гвіздки, шевська лапа, дратва. Він усім партизанам лагодить взуття. Сердиться, коли побачить у когось порвані черевики або чоботи. Дорікає, чому, мовляв, не несеш ремонтувати, партизану в драганому взутті негоже ходити. І тому, щоб не викликати на себе дядькових дорікань, мовчки розшнуровує черевик.

Проте зняти його з ноги не встигає. Стежкою поміж дерев до землянки підбігає посильний командира загону, аж задихався.

— Нижник, до командира! Хутко! Весь табір оббігав, а ти тут сидиш!

Дядько Севастьян зупинився на порозі землянки, а Сашко став зашнуровувати черевик.

— Не знаєш чого?

— Не казав,— видихнув посильний.— Звелів привести тебе негайно.

Сашко встав, обтрусився, обсмикнув поли куфайки, підперезаної солдатським ременем, поправив шапку на голові. До командира ж іти.

— Пішли,— кивнув посильному, а потім до дядька Севастяна: — Я прийду, як звільнюсь. Тоді й приб'єте.

— Авжеж, приходь,— каже дядько.— Бо куди ж воно годиться — в драному.

* * *

В землянці командира загону Таратута накурено, аж синьо. Переступивши поріг, Сашко побачив за столом з грубих неструганих дощок самого Бориса Ісаковича, комісара й начальника розвідки. Вони схилилися над простеленою на столі невеликою заляженою картою і про щось жваво говорили.

— Товаришу командир! Боець Олександр Нижник на ваш виклик з'явився! — виструнчившись біля дверей і приклавши руку до шапки, голосно доповів Сашко.

Всі втрюх дружно повернули голови на Сашків голос. Мабуть, не почули, коли він зайшов.

— А-а, Сашко! — обізвався Таратута.— Проходь, сідай.

Сашко переступив з ноги на ногу, відповів ніяково:

— Я постою, Борисе Ісаковичу.

— Проходь, проходь, не соромся.

Таратута встав із-за столу, обійняв Сашка за плечі, провів і посадив на своє місце.

— Як настрої? Відпочив? Готовий піти на нове завдання?

— Питаєте, Борисе Ісаковичу! — обернувся Сашко до командира, що стояв у нього за спиною.— Звісно, готовий. Коли йти?

Комісар з начальником розвідки презирнулися, посміхнулись,— молодчина, мовляв, хлопець,— а командир сів поруч Сашка, обіперся ліктями на стіл.

— Сьогодні, Сашо. Зараз. Ось тут,— показав пальцем на невеличку чорну цяточку на карті,— в районі села Кримок щось затівають гітлерівці. Стягують поліцаїв звідусіль, якась німецька частина розташувалась. Збираються прочісувати ліс, тобто — готують облаву на нас. Треба все уточнити, щоб розрахувати сили, дати зустрічний бій. Зрозумів?

— Зрозумів, Борисе Ісаковичу,— схопився на ноги Сашко.— Дозвольте йти?

— Чекай,— зупинив його поглядом начальник розвідки.— Підете удвох з Лідою Мирончук.

Сашко здивовано закліпав повіками.

— Навіщо вдвох? Я сам справлюсь!

— Завдання, Сашо, серйозне, небезпечне,— втрутився в розмову комісар.— Ми віримо, що все обійдеться гаразд. Але на випадок чого — хтось із вас двох повинен обов'язково повернутись.

Більше Сашко ні про що не питав, а до нього знову звернувся начальник розвідки:

— Ліда чекає тебе в своїй землянці. Йди до неї, я зараз теж прийду, й поговоримо про все в деталях.

Сашко виступив із-за столу:

— Єсть іти!

Разом із ним встали за столом усі: командир, комісар, начальник розвідки. Командир і комісар міцно потиснули йому руку.

— Успіхів тобі, щасливого повернення,— побажав Таратута.

Схвилюваний такою увагою командування, Сашко чемно подякував і чітким кроком вийшов із землянки.

* * *

Чесно кажучи, в глибині душі Сашко був таки невдоволений, що йому доручили йти на завдання з Лідою. По-перше, тому, що, на його думку, він би міг цілком справитись один. По-друге, Ліда була значно старшою, малознаймою. Трималася завжди на віддалі, дивилася на нього, мов на хлопчиська. Іноді навіть не відповідала на привітання. То ж яка могла бути між ними розмова в дорозі? І, по-третє (чи не найголовніше), Сашко, сам не знаючи чому, недолюбував дівчат.

Але наказ є наказ, наказів командування не обговорюють, їх виконують, і Сашко з Лідою йдуть лісом, поспішають, щоб до темряви дійти до села, виконати завдання й на ранок повернутися в загін. Одягнуті вони вбого. Сашко в завеликій на нього (рукава підкачані) виношеній куфайці, латаних-перелатаних штанях, драгих (так і не зайшов до дядька Севастяна, щоб підбив) солдатських черевиках і старій-престарій, з надірваним навушником, шапці. На Ліді блаженське пальтечко з цигейковим коміром, сіра, пом'ята спідничка, шерстяна

виношена хустка, насунута аж на очі. На ногах чоловічі черевики з покривленими підборами. Обоє підперезані мотузками. Входить увечері в село будуть з в'язками дров, немов назбирали в лісі.

В'юниться й в'юниться поміж дерев вузьенька, ледве помітна стежечка, невідомо коли й ким протоптана, шелестить під ногами пожовкле листя — осінь прийшла до лісу. Десь іноді каркне ворона, заскрекотить метушлива сорока, цівкне синичка. І знову тиша. Тільки листя ш-шерх, ш-шерх, ш-шерх, ш-шерх. Ліда йде попереду, Сашко за нею. Невдоволений. І тут вона, бач, своє старшинство показує.

Йдуть мовчки. Вже, мабуть, добру годину мовчать. Чи й більше. Годинників у них немає. «Ну й нехай,— думає Сашко.— Вона мовчить, і я мовчатиму, не забалакаю перший. Подумаєш...»

Раптом, на його подив, першою порушує мовчанку Ліда:

— Розказав би щось, а то йдемо, наче німі. В розмові час швидше сплине.

Сашко гмикає:

— А що розказувати? Я нічого такого не знаю...

— Розкажи, як у партизанах опинився,— підказує

Ліда.

— Хіба це цікаво? — бурчить Сашко.

— Я ж не знаю. Мені цікаво.

— А ти як? — не хоче поступитися Сашко. Чого це він має розповідати перший?

— Я? — перепитус Ліда.— Мені пощастило. Нас, полонених, фашисти в Німеччину везли. Партизани напали на ешелон і визволили.

— Хіба ти в армії служила? — дивується Сашко.

— Служила. Зв'язківцем. Телефоністка я. Під Білою Церквою в полон потрапила. В таборі була. Мук людських надивилась.— Ліда говорила, немов стріляла короткими чергами.— У загоні в господарську частину посилали, а я в розвідники попросилась.

Сашко знову дивується. Ти ба! Та вона ж героїчна дівчина! На душі в нього теплішає, розвіюється холодок відчуженості. Він проймається повагою до Ліди й починає розповідати про себе.

Як побачив на міській площі розстріляних фашистами патріотів — серце обкипіло кров'ю. Вирішив боротися з ворогом. Пригадав з книжок про революцію, громадянську війну: листівки, прокламації. Він теж буде писати

їх, розповсюджувати серед населення, закликати до боротьби. Поки що. Але де набрати стільки паперу? І знайшов вихід. Став писати на дощаних загорожах, на стінах будинків крейдою: «Смерть фашистам! Бийте гітлерівських окупантів!» Та діяв необачно. Вдень і піймався. Поліцай ухопив прямо за руку. Свій же, місцевий. Просився, казав, що то він жартома. Не відпустив, потяг у поліцію. По дорозі стрілись з другим поліцаєм. Той, що вів його, попросив у стрічного закурити. Коли стали прикурювати — Сашко скочив у чийсь город і тільки кукурудза зашелестіла. Вистрілили кілька разів услід, але не погнались. Дома розповів усе матері, і вдвох вирішили: треба йому втікати, бо прийдуть — заберуть. Попрощались — пішов. Кілька днів блукав лісом голодний, знесилений, поки нарешті не зупинив його окрик:

— Стій! Руки вгору! Хто такий?

Ледве звів безсилі руки над головою, відказав кволим голосом.

— Свій я. З Коростишева. Сашко Нижник.

Відтоді став партизаном. Розвідником.

Ш-шерх, ш-шерх листя під ногами. Ш-шерх, ш-шерх... Справді, розмовляючи, легше йдеться. І час швидше минає. Вже сонце, — видно крізь верхів'я напівголих дерев, — до заходу хилиться.

— А ти боїшся? — раптом питає Ліда.

— Чого? — не розуміє Сашко. Він хитрує. — А ти?

— Я перебоюлася. Там, у полоні. Щоб не застрелили. Щоб з голоду не вмерти. Щоб не вмерти безславною смертю. А тепер...

— І я теж, — бадьоро каже Сашко.

Вони зрозуміли одне одного.

— Не стомився ти? — обертається до нього Ліда. — Може, перепочинемо, під'їмо трохи? Та й звечоріє нехай, рано в село заходити.

Сашко міг би ще йти та й іти, ноги в нього до далеких переходів звиклі, а ось їсти вже хочеться. Пішли ж бо з табору не пообідавши, взяли з собою хліба та сала.

— Давай, — згоджується, а про себе знову відзначає, що Ліда зовсім не така дівчина, як він про неї думав.

Звертають ліворуч, ідуть за куці, сідають на жовтому листі. Їдять. Смачне сало з хлібом на свіжому повітрі! Їж, і хочеться.

— Якби ще хліб часником натерти, — каже Сашко. — Смакота!

— Води й так хотітиметься,— дивиться поміж дерев синіми очима Ліда й раптом скрикує: — Якісь люди йдуть!

Сашко дивиться в той бік і бачить: поміж стовбуристих дерев прямо на них цепом ідуть люди в цивільному, з автоматами напоготові. Одрозу ж похололо в грудях: невже полціаї? Сховатися? Але куди, коли ліс майже голий. Та й помітили вже їх. Отже, сидіти на місці. Вони прийшли збирати дрова. Чому забрели так далеко? Бо далі в ліс — більше дров. На узліссі вже все повизбирувано.

А кроки ближчають, дужче шелестить під ногами листя, Сашко з Лідкою не зводять з тих, що наближаються, очей. Їсти перестали, так і тримають в руках сало з хлібом. Та коли невідомі оточили їх півколом, Сашко (вмить порахував — сімнадцять чоловік) полегшено зітхнув: свої. На шапках-ушанках, кубанках, папахах, картузах — червоні стрічки. І одягнуті по-партизанськи: в куфайках, сіряках, виношених плащах. Мабуть, розвідники якогось загону.

— Хто такі? Чого тут? — запитав суворо широкоплечий, в шкірянці. Під розхристаною вгорі шкірянкою червоноармійська гімнастерка, теж розхристана. На голові кубанка з червоною зіркою.

Сашко з Лідкою встали.

— Ми... — почав було Сашко.

Але його тут же перебила Ліда:

— По дрова прийшли. З Кримок ми.

— З Кримок? По дрова? — перепитав розхристаний і кивнув до тих, що стояли в нього за спиною: — Обшукати!

Сашка це обурило.

— Товариші... Та ми ж...

— Замовкни, Сашко! — крикнула Ліда й з усієї сили спритно заїхала того, що обшукував її, в обличчя. Дав рукам волю.

Навколо дружно зареготали.

— Одержав, Личак?

Ображений ляпасом пикатий Личак аж засичав зі злості й накинувся на Лїду.

— Ах ти ж, щеня! Та я тебе зараз зітру в порошок! Від тебе місця мокрого не залишиться!

І не встиг Сашко змигнути оком, як з Лїди злетіла хустка, й вона, мов підкошена, впала від сильного

удару пикатого йому під ноги. Пикатий став бити дівчину ногами.

— Личак, припинити! — гримнув на розлюченого пиканя розхристаний.— Назад! — І відтіснив його автоматом до гурту.

Сашко подав руку Ліді, допоміг звестися на ноги. З рота в неї сочилась кров.

— Переодягнуті поліцаї. Зрозумів? — шепнула вона йому.

— Зрозумів,— кивнув у відповідь.

До них знову підійшов розхристаний, запитав єхидно:

— Так з якого ви загону?

Сашко, стримуючи гнів, зиркнув на нього спідлоба, промовчав.

Відповіла Ліда, витерши рукавом кров. Хустка лежала біля її ніг.

— Ми з Кримок. По дрова прийшли.

Розхристаний похитався на ногах, потарабанив пальцями по прикладу автомата.

— Щось я не бачив у Кримках стриженних дівчат.

Ліда справді була підстрижена під хлопця. В загоні незручно мати коси.

— Я хворіла на тиф,— відповіла.

— Та що ти з ними голову морочиш, Вітер! — обізвася до розхристаного пикатий.— Партизани вони, хіба не видно! Ведімо пташок до начальства, хай розбирається!

* * *

І знову вони йдуть лісом, і знову шелестить у них під ногами листя. Але вже не так бадьоро, як шелестіло вчора — ш-шерх, ш-шерх, а кволо й сумовито. Бо вони ледве переставляють ноги, майже тягнуть їх. Не від утоми далекою дорогою. Від тортур, яких зазнали на допиті. Їх били і мучили цілісіньку ніч. Били до втрати свідомості, одливали водою й знову били.

Питали: де партизани?

Допитував офіцер у чорній есесівській формі. Булькати сиві очі, тонкогубий. Сидів на скрипучому стільці посеред хати, ляскав себе нагаєм по блискучій халяві чобота й гугняво питав:

— Де ваш загін? Скільки в ньому людей?

Мовчали.

— Куди ви йшли? З яким завданням?

Ні слова.

Тоді булькатий подавав знак рукою і їх по черзі били. Били розхристаний і Личак. Били старанно, ніби виконували важливу роботу. Коли втрачала свідомість Ліда, брались за Сашка.

— Будеш говорити?

Сашко заперечливо хитав головою.

— Двері! — кричав есесівець.

І Сашка тягли до дверей, закладали пальці в щілину й поволі причиняли.

Тільки стогнав.

На їхньому тілі не залишилось жодного живого місця. Ліді перебили ліву руку, випекли цигаркою око.

— Признайтесь, і ми відпустимо вас, — пропонував тонкогубий.

У Сашка на руках уже жодного нігтя, в роті вибиті передні зуби. Голова аж пече від ран.

— Ми не зрадники, — прошепотів закривавленими губами.

На світанку кати стомилися, і есесівець віддав наказ:

— Знищити!

І ось їх ведуть на страту. Ведуть аж сім чоловік. І серед них пикатий. Мабуть, мало йому того, що бив, знущався, ще буде й розстрілювати, гад. І закопає, мабуть, сам, бо, крім автомата на грудях, несе на плечі лопату. Ще й покрикує час від часу на них:

— Швидше йти!

Сашко бачить, як Ліда заточується, ось-ось упаде, і підхоплює її під руку.

— Тримайся за мене.

Ліда тримається, і вони йдуть бадьоріше: нехай бачать ці покидьки, що не зламали їх, що вони гідно приймуть смерть. Хоч, якби тільки хто знав, як Сашкові не хотілося вмирати! Ще ж він так мало прожив. Так мало зробив. Його ж чекає дома мати, друзі. А голова — його з Лідодою чекають у загоні. Командир, комісар. Чекають відомостей про ворога і не знатимуть, що лісом бродять запроданці, видаючи себе за партизанів. Ех, як усе нескладно вийшло. Досадно. Сашко ладен заплакати від злості. Просто дурний випадок.

А день стоїть сонячний, гожий. А ліс який по-осінньому красивий. А повітря яке свіже, аж солодке, настояне на запахах жовтого листя. Тільки дихати ним важко, болить у грудях. І йти важко. Ниють побиті ноги, ние все тіло. Хоч би не впасти. Сашко напружує

всі сили, підтримує Ліду. Швидше б уже стріляли. Доки вестимуть? Куди? Ніби їм неоднаково, де розстріляти.

А позаду окрик:

— Швидше йти!

І ще сміх позаду. Немов на розваги йдуть, звірі. Потім чути, як закурюють. Чиркає запальничка.

— Як ти, Лідо? — шепоче розбитими губами Сашко.

— Не можу більше, скоро впаду, — шепіт у відповідь.

— Тримайся міцніше за мене.

Протяжно, сумовито шерхотить під ногами листя. Інколи трісне суха гілка. Як і вчора, скрекоче десь сорока, цівкають жваві синички. А їх з Лідою незабаром розстріляють.

Що ж, вони вмруть з гідністю. Вони не стали на коліна перед ворогом. Не зрадили друзів-партизанів. Ті помстяться за їхню смерть.

На невеличкій, залитій сонцем галявині їм нарешті гукнули: «Стій!» Зупинились і зрозуміли: отут буде їхня смерть, їхня могила. Прощайте, рідна матусю! Прощайте, друзі! Прощайте, товаришу командир, всі партизани!

Півколом стали на віддалі кати, димлять цигарками, а до них підійшов пикатий, люто відштовхнув Ліду й тицьнув Сашкові лопату.

— Копай! Сам собі могилу копай, партизан!

Від нього несло самогоном.

Сашко взяв лопату покаліченими руками й одразу відчув — важка. І це навело його на думку: «А що, як спробувати? Оцього Личака. По голові. Хоч на одного менше буде. Тільки треба попасти. Щоб напевне, одним ударом».

— Ну, чого стоїш? — гукнув пикатий. — Копай!

Нагнувся. Став розгрібати листя, пожухлу траву. Щоб зручніше копати. Розгрібає, а очі на пикатого. Стоїть за два кроки, посміхається, підігрітий самогоном і необмеженістю влади. Як же не промахнутись? Треба вкласти в удар усю силу, якої так мало.

Розгріб листя, траву. Став копати. Раз копнув, другий. Руки пекло, голова аж розвалювалась від ран. Тільки б не випустити лопати. Земля виявилась на диво м'якою, запахла корінням, лісною сирістю.

— Прощай, Лідо, — шепнув дівчині і, напружившись з останніх сил, розігнувся, махнув лопатою, тримаючи її обома руками, й опустив на пикатого.

— Ай-й! — почувся несамовитий окрик, і Сашко встиг побачити, як пикатий вхопився рукою за плече й присів на землю.

Вдруге вдарити не вдалось. Його тут же збили з ніг, і він втратив свідомість.

Прийшов до пам'яті якраз тоді, коли яма була готова, коли до неї підвели Ліду, вдарили прикладом по голові, зіпхнули в чорне провалля й стали закидати землею.

— Зрадники! Мерзенні кати! — видушив із себе. — Ви поплатитесь за це!

— А-а, оклигав, щеня! — просичав над ним пикатий і вдарив ногою в бік. — Зараз і ти одержиш своє.

«Живий, промахнувся я, — майнуло в Сашковій голові. — Жаль! Який жаль».

Він лежав і запухлими очима бачив, як закидали яму з Лідою, як потопталися зверху, пригорнули листям.

— Тепер цього! — знову пикатий і знову вдарив чоботом під бік. — Вставай!

Ледве звівся на ноги. Біль пронизував усе тіло. Немов його проштрикували наскрізь гарячими швайками.

— Іди вперед! — підступили до нього двоє і стволами автоматів — під боки.

«Куди вони мене ведуть? Чому не тут? — билася думка у важкій голові. — Що задумали?»

Петляючи поміж кремезних дерев, чіпляючись за голе гілля кущів, вийшов на другу галявину, посеред якої гордо височів могутній дуб, розкинувши навсібіч пишне віття.

— До стовбура! — почулося за спиною. Голос пикатого.

«Значить, тут», — відзначив про себе й знову подумки попрощався з матір'ю, з друзями-партизанами, з дядьком Севастяном, який так і не діждеться його, щоб підбити черевик. Прощайте, добрий дядьку Севастяне!

А ті два, що підпирали його автоматами, вхопили під руки, поцупили до дуба. До них ще підбігло троє і стали в'язати вірвовки на кожну руку й ногу окремо.

«Повісять», — запульсувала думка.

Але ні. Його підтягнули десь на метр від землі й міцно прикрутили за руки й ноги до стовбура.

— Ну, шмаркач! — підійшов до нього, розп'ятого, з перекошеним злобою обличчям, пикатий Личак. — Настав твій кінець. Тільки я вб'ю тебе не одразу, а ось так. — І вистрілив у праву ногу нижче коліна. Потім у ліву.

Сашко сіпнувся всім тілом, але не втратив свідомості, зібрав останні сили.

— Паскудні зрадники! Наволоч! — вигукнув. — За нас помстяться партизани! Їх повен ліс! Запам'ятайте! А я плюю на вас! — І згусток крові полетів на пикатого, заліпив йому очі.

Пикатий оскаженів від злості, звів автомат на Сашка й зрешетив його з ніг до голови.

Довго котилася осіннім лісом луна від пострілів і на-решті згасла в його глибинах. І десь там, у глибинах лісу, партизани ждали з розвідки Сашка й Ліду. Ждали, не знаючи, що вони вже ніколи не повернуться...

Стояв погожий день жовтня 1943 року.

МИКОЛКА-АРТИСТ

Оповідання

У нашому партизанському загоні був юний розвідник Коля Гарбузок. Худенький, тоненький, з кучмою попелястого волосся на голові і лагідними карими очима.

На прізвище його ніхто ніколи не називав, всі кликали Миколка-артист. І не без підстав. Цей дванадцятилітній партизан мав неабиякі артистичні здібності. У нього був приємний дзвінкий голос, він знав багато пісень і чудово співав їх.

До того ж Миколка легко й красиво танцював, міг будь-кого передражнити, показати, як він ходить, як поводить, заговорити чужим голосом. Міг Миколка прикинутися глухим і німим, удати сліпого. Не раз в години дозвілля звеселяв партизанів, смішив до сліз.

Всі в загоні дорожили ним, берегли під час боїв і в скрутні хвилини.

Проте, коли випадало якесь аж надто складне завдання, командир завжди посилав Миколку. Бо знав — будь-що виконає хлопець доручення.

Партизанський загін тримав тісний зв'язок з підпільниками районного містечка Боровиця, що було кілометрів за тридцять від бази загону.

Підпільники передавали партизанам важливі відомості, пересилали в загін людей, яким загрожувала небезпека, попереджали про облави.

На зв'язок із ними щоразу ходили нові й нові люди. Ніхто не ходив двічі, щоб його не примітили поліцаї чи гітлерівці.

Того разу, десь у середині травня, для підпільників Боровиці треба було спішно віднести текст нової листівки про успіхи наших військ, а також одержати від них дані про одного партизана, на якого падала підозра, що він провокатор.

Перед командиром постало питання — кого послати. Основна група розвідників пішла ще вчора на розвідку в навколишні села (партизани тоді готувалися до великої операції на залізниці), кілька розвідників щойно повернулися з нічного походу і відпочивали.

Тоді командир звелів покликати до себе Миколку-артиста.

Розмова в них була коротка, і за півгодини, переодягнувшись у стару пошарпану одягу, перечепивши таку ж драну торбину через плече, у супроводі двох партизанів з дозору хлопець вирушив на завдання.

Партизани вивели його на узлісся, побажали удачі, і далі він пішов уже сам. У торбині мав лише шматок хліба і трохи сала, а листівку заховав за латку штанів.

Цього разу Миколка вирішив прикинутись маленьким жебраком, яких у роки окупації тинялось по селах чимало.

План він мав такий: до Боровиці дістатися будь-що того ж дня, заночувати десь на околиці, а назавтра вранці, ідучи від хати до хати, знайти старого чоботаря Мефодія, що жив самотньо в приземкуватій хатині неподалік від поліції, і обміняти записками.

Так Миколка й зробив, як було задумано. Другого дня зайшов до хати чоботаря, запитав, чи ще не готові дядькові черевики, і, почувши у відповідь: «Прийдеш завтра опівдні!», швидко витяг із схованки листівку і подав старому. Той у свою чергу передав хлопцеві удесятеро згорнутий папірець, видобувши його з підбора одного драного чобота, і наказав швидко йти від нього, бо щось сьогодні неспокійно в поліції і ці посіпаки часто швенджають попід вікнами.

— А коли що,— додав старий Мефодій,— записку за всяку ціну знищиш, а командирові скажи, що той суб'єкт не той, за кого себе видає.

І ніби наврочив чоботар.

Не встиг Миколка відійти від хати й двадцяти кроків, як його хтось ззаду гукнув:

— Гей, малий! Ану стій!

Хлопця ніби електричним струмом вдарило. Він здригнувся, але тут же опанував себе і, вдаючи, що не почув оклику, пішов далі.

— Чуєш? Кому кажу — стій! — знов гукнув той самий голос.

Миколці нічого не залишалось, як оглянутись. За ним ішов поліцай.

Невеличкий, натоптуватий, у німецькому мундирі і цивільних потертих штанях. Гвинтівку на плечі тримав дулом униз.

«От і попався,— майнуло в Миколчиній голові.— Де

ж подіти записку? Як знищити її? Тоді вони нізащо не могли б присікатись до мене».

Та зробити щось із запискою не міг, поліцай уже стояв поруч.

— Чий ти? Звідки? — спитав грізно.

Мовчати не можна. Треба щось казати. І Миколка раптом вирішив удавати із себе дурника.

Він неприродно вишкірив зуби і так же неприродно засміявся.

— Ги-ги-ги-ги.

— Ти перестань! — гримнув поліцай. — Звідки, питаю, чого тут ходиш? — І зміряв хлопця з ніг до голови поглядом каламутних очей. Миколка одразу догадався — поліцай добре напідпитку. Тоді він вирішив грати свою роль до кінця.

— Моя мама була маленька, а на неї впала отакецька бомба.

Розвівши руками, він показав поліцаєві розмір бомби і знову дурнувато засміявся.

— Дурний, чи що? — буркнув поліцай, але все ж звелів Миколці йти в поліцію.

«Невже все пропало? — у відчаї подумав Миколка. — Тільки б не знайшли записки».

По дорозі в поліцію він не переставав верзти нісенітниці, збирав палички, камінці, черепки і ховав їх у торбину.

— Це буде мамі, — говорив. — А мама наварить борщу, і ми будемо їсти.

У коридорі поліції Миколку та його конвоїра зустрів літній високий чоловік у цивільному і без кашкета, з блискучою, на всю голову, лисиною. Він щойно вийшов з бічних дверей, на яких висіла табличка: «Начальник поліції».

— Кого це ти привів, Бекешо? — запитав лисий поліцай.

— А холера його знає, — здвигнув той плечима. — Ви ж звели всіх підозрілих затримувати, от я й затримав.

Лисий пильно оглянув Миколку, потім відчинив двері свого кабінету, звелів йому зайти і там зачекати на нього.

«От тобі й маєш, — подумав Миколка. — А що ж буде далі?»

Кабінет був просторий, з одним столом посередині і трьома стільцями біля нього. Під стіною стояв старий

заяложений диван. В кількох місцях з нього випиналися пружини.

А головне, на що звернув увагу юний розвідник,— це загразоване вікно. Значить, про втечу годі було й думати. У коридорі про щось голосно говорив з полицяєм лисий.

Оглянувши кабінет, Миколка не став гаяти ні секунди. Він спиртно витяг із-за латки штанів чоботареву записку і вкинув її в рот. Потім дістав з торбинки шматок хліба, присів на краєчок дивана і став їсти. Жував швидко, аж хрустіли щелепи.

Йому треба було негайно проковтнути папірець, а тоді не страшно.

За цим заняттям і застав його начальник поліції, коли зайшов.

— Що, зголоднів? — запитав він лагідно Миколку, вмощуючись за великим столом.— То звідки ж ти? Чий будеш?

Хлопець одразу зрозумів, що лисий говорить нещиро, удає з себе добренького дядю.

Але його не проведеш.

Відчувши, що папірець уже добре пережований, Миколка ковтнув його разом з хлібом і вкусив з крайця вдруге.

Він вирішив поки що мовчати.

— Ти що, німий? — глянув на нього лисий, і Миколка вловив у його голосі роздратування.

Ні, треба щось сказати.

— Отой дядько злий, весь час кричав на мене,— дивлячись на лисого широко відкритими очима, почав він і кивнув за двері, маючи на увазі поліцая,— а ви ні, ви добрий. Я дам вам велике скельце. Коли глянути в нього, то все зелене-зелене. І люди, й земля, і сонце. У мене їх аж двоє, я зараз.

Миколка встав і висипав на диван усе добро з торбини. Поміж кусками хліба були камінці, палички, скельця.

Вибравши одне, він підійшов до столу, поклав його перед лисим і дурнувато, як на вулиці, засміявся:

— Ги-ги-ги-ги...

Лисий спершу зробив вигляд, ніби скельце його справді зацікавило. Взяв у руку, подивився через нього на Миколку.

Потім рвучко схопився з стільця і, з силою стукнувши кулаком об стіл, закричав:

— Годі придурюватись, шмаркач! Кажі, ким посланий? Чого ходив по хатах? Ну!

Миколка жодним рухом не видав себе, не показав, що злякався. Він навіть не кліпнув очима, коли лисий ударив кулаком об стіл, а тільки насупився і, повернувшись до дивана, став мовчки складати все своє майно у торбину.

Хлопець добре знав, що це розлютить начальника поліції.

Його битимуть, він і був готовий до всього.

Так і сталося. Начальник поліції покликав з коридора того ж поліцейя Бекешу і кивнув йому головою на Миколку:

— Ану, Бекешо, поговори з ним по-своєму.

Бекеша підійшов до хлопця і мовчки з усієї сили вдарив кулаком під груди. Миколка, мов підкошений, упав, ловлячи ротом повітря. Йому забило дихання. Та Бекеша не дав довго полежати. Тут же поставив його на ноги, схопивши за волосся, і став бити кулаками в обличчя, по голові.

Миколка захищався від дошкульних ударів руками і, не стерпівши болю, крізь плач закричав:

— Ти поганий, ти поганий! Нехай я мамі скажу, нехай я мамі скажу!

Далі скочив за стіл, за яким стояв, спостерігаючи, начальник поліції, і гукнув:

— Ховайся, ховайся! Он, бачиш, чорт! Він заколе тебе рогами! — І показав рукою на Бекешу.

— Я тобі дам чорта, щеня,— скрутив начальник Миколці вухо і сильним ударом кулака відкинув його до порога.

Потім хлопця роздягнули догола, і поки начальник обмацував його вбогі штанці й сорочку по рубцях і латках, Бекеша бив ногами, нагайкою, питаючи, хто він, звідки, хто послав його у село й чого.

А Миколка плакав і крізь сльози тільки мукав у відповідь.

Не знайшовши нічого в Миколчиній одежі, начальник люто жбурнув її в куток і став помагати Бекеші катувати хлопця.

Били Миколку вдвох, аж поки він непритомнів.

А коли його відливали водою і пам'ять поверталася до нього, він знову крізь сльози сміявся і питав, де його скельця, згадував свою маленьку маму і велику бомбу, яка вбила її.

— Ні, воно таки справді дурне,— не витримав нарешті начальник поліції і звелів Бекеші вигнати Миколку геть.

Тільки на третій день повернувся він у табір, побитий, знесилений.

Виручили його з біди артистичні здібності.

А крім того, був Миколка мужньою, стійкою людиною.

СПАСИБІ ВАМ, ЛЮДИ!

ПОВІСТЬ

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Діда звали Михайло, а бабу — Даша. Обоє такі маленькі на зріст, худорляві. У діда була сива клинцем борідка і руді від куріння вуса, якими він часто лоскотав мене, і я весело сміялася, а в бабуні — сухенькі, але теплі, ласкаві руки, від дотику яких мені ставало приємно й затишно.

Пам'ятаю я діда й бабу з раннього віку, може, з чотирьох, а може, з п'яти років, бо крім них у мене нікого не було. Ні тата, ні мами. Я навіть не знала, що батьки обов'язково мають бути. Навіщо, коли мені з дідусем і бабунею добре? Вони так мене любили, не спускали з мене очей. Особливо бабуня, бо дід щодня ходив кудись на роботу. Вона називала мене «моя дитиночко», цілувала, пестила.

І ще я пам'ятаю — поїзди. Вдень і вночі гуркотіли вони повз нашу хату, і я їх дуже боялася. Власне, боялася я великих чорних паровозів, які дихали їдким димом і пронизливо свистіли, аж ляцало у вухах. Завжди, зачувши наближення і свист паровоза, я затуляла вуха руками й тікала до баби.

Одразу за нашою хатою стіною стояв ліс. Великий і густий. У лісі ми з бабунею пасли корову, збирали солодкі червоні ягоди, квіти. Бабуня сплітала мені з квітів вінок, і я завжди поверталася додому завітчана.

Дідусь брав мене на руки, роздивлявся вінок і казав, що я в ньому дуже гарна.

Для дідуся й бабуні я в усьому була гарною. Пам'ятаю, якось випав перший сніг, дідусь пошив мені білий кожушок і звідкись приніс маленькі білі валяночки. Коли я одяглась і взулася в обнови, дід із бабою з усіх боків розглядали мене, не могли намілюватися.

— Ну, чисто тобі снігурочка наша Варя, — казав дідусь.

Я запитала в нього, що це — снігурочка, і дідусь розповів мені казку про снігурочку-білогрудочку.

Наш дідусь Михайло вмів усе робити сам. Коли прийшла зима, він змайстрував мені маленьку дерев'яну

лопатку й саночки, і я з бабуною прокидала стежки в дворі, спускалася з снігової гірки.

Якщо ж надворі мела, крутила завірюха, гуділа в комині дужче, ніж паровоз, ми сідали з бабуною на теплій лежанці, вона плела мені рукавички й розказувала казки. Скільки я переслухала їх — не знаю. Дуже, дуже багато. І страшних та невеселих, і смішних.

Пригадую, завжди перед тим, як мав прийти з роботи дідусь, я ховалася десь між одежею, і бабуня зустрічала діда запитанням:

— А де ж Варочка? Вона пішла тебе зустрічати.

Дідусь здивовано зупинявся на порозі, бив об поли руками:

— От тобі й на! Значить, розминулися! Піду ж шукати, — і клацав клямкою дверей.

Зачувши це, я, сміючись, вилазила із своєї схованки і кидалась до нього.

— А я ось! А я ось!

Дідусь Михайло хапав мене на руки, лоскотав своєю холодною від морозу бородою і промовляв:

— Ах ти коза-дереза! Обдурили мене з бабою.

Потім з кишені кожуха діставав гостинця — цукерку або печиво. «Відняв у зайця», — казав дідусь.

Які ж тільки вони були солодкі та смачні, ті гостинці! Мені здавалося, що смачніших немає в усьому світі.

Не знаю, як довго тривала та перша в моєму свідомому житті зима, а тільки пригадується, що був-був сніг, а потім раптом його не стало.

— Бабусю, а куди подівся сніг? — питала я бабу Дашу.

— Розтанув, дитинко, — пояснювала мені бабуня. — Сонечко пригріло, він і розтанув. Це вже прийшла до нас весна.

Та весна врзалася в мою пам'ять на все життя, бо з нею прийшла в наш дім моя мама. Так, мама, якої в мене досі не було й про існування якої я не знала. Ні бабуня, ні дідусь ніколи мені про неї не говорили.

Було це ввечері. Бабуня доїла в повітчині корову, а дідусь ще не повернувся з роботи. Я гралася біля хати з нашим собакою Дружком, коли тихо рипнула хвіртка і на подвір'я зайшла молода чорнява жінка, в чорній одежі, з вузликом у руці.

Забачивши жінку, Дружок з гавкотом кинувся до неї.

— Дружок! Дружок! — гукнула я. — Не смій! — І тупнула на нього ногою.

Дружок повернувся до мене, винувато виляючи хвостом.

Жінка в чорному заспішила стежкою і, промовивши: «Варю, дитино моя!» — кинулась обіймати мене.

Я дуже злякалася, вирвалася від жінки й побігла мерщій у повітку до бабуні.

— Там... там... жінка якась... Чужа,— гукнула їй з порога.

Бабуня встала з-під корови і з дійницею, в якій солодко парувало тепле молоко, пішла з повітки. На подвір'ї гавкав, аж заливався, Дружок, мало не хапаючи жінку за довгу чорну спідницю.

— Ану пішов! — гримнула на нього бабуня і тут же обізвалася до жінки: — Це ти, Надіє? Здрастуй!

«Значить, бабуня знає її»,— подумала я і сміливо ви-йшла з дверей повітки.

Жінка щось нерозбірливо відповіла бабуні й знову ступила до мене.

— Варочко, доню! Йди сюди, не бійся. Я — твоя мама.

«Диво дивнее! Мама! Звідки вона взялася і де була раніше?» — не відходила я від бабуні, тримаючись за її спідницю.

Бабуня поклала мені на голову свою теплу руку.

— Не бійся, дитиночко. Справді — це твоя мама. Її довго не було, а тепер, бач, приїхала. Йди до неї.

Я несміливо зрушила з місця. Мати взяла мене на руки, торкнулася холодною долонею моєї щоки й зашепотіла щось. А я мовчала, не знаючи, що робити, як поводитися з матір'ю.

Потім ми зайшли в хату, і не встигла бабуня засвітити каганчика, аж і дідусь на поріг. Побачивши матір, він так само, як і бабуня, холодно привітався до неї, спитав, чи давно приїхала, й мовчки став умиватися. Я тоді, звичайно, нічого не знала й не звернула на це уваги.

Невдовзі бабуня запросила всіх до столу, і ми сіли вечеряти.

Після вечері я побачила, як мати повернулась обличчям у порожній куток хати, замахала поперед себе правою рукою й зашепотіла.

— Бабуню, що то мама робить? — запитала я тихенько.

Бабуся важко зітхнула.

— Нехай вона тобі, дитинко, сама розкаже.

Але я не встигла запитати її про це, бо мама першою

почала розмову. Вона сказала дідові й бабі, що приїхала забирати мене від них.

Зачувши це, я з плачем кинулась до бабуні:

— Я не хочу! Я не хочу! Я не поїду!

Дідусь став заспокоювати, запевняти, що вони з бабою й самі не віддадуть мене.

— Не маєте права! — кричала тут на них мати. — Вона моя дитина, за мєюю закон!

— Ти не кричи, Надіє, — зупинив її дідусь. — Закон, кажеш? А чому ж ти забула про нього тоді, як покинула нам тримісячну дитину? Нічого не скажеш, добра мати. І бога не побоялася.

— Ви бога не чіпайте, вам зась до нього, а дитину я заберу, — відрізала мати, так блиснувши на діда чорними очима, аж у мене морозом поза шкірою сипнуло, і я всім тілом притислася до баби.

— Ходімо, дитиночко, спати, — обійняла мене бабуня й повела в другу кімнату.

Крізь двері довго було чути, як дід і баба сперечалися за мене з матір'ю. Та згодом я заснула.

Суперечка тривала й другого дня. Дідусь навіть не пішов на роботу.

З тої суперечки я багато чого не зрозуміла. Дідусь і бабуня згадували якогось Федора, котрого зганьбила мати, а вона твердила, що, навпаки, він загубив їй життя, що він демон і вони також демони, що їх чекає кара божа.

Демон. Дивне слово. Я вперше почула його з уст матері, але спитати в бабуні, що воно означає, боялася, бо вона була дуже сердита. Тоді я вперше побачила і дідуся та бабуню сердитими.

Вони з гнівом говорили, що моя мати сама загрузла в болоті і хоче й мене в ньому втопити, від чого мені зробилося ще страшніше, і я кричала, що нікуди не хочу їхати.

Та зрештою сталося так, як хотіла мати. Вона наполягла на своєму.

Весь день я плакала, ховалася, не хотіла одягатись, їсти, аж поки мене не вмовив дідусь. Він сказав, що я поїду ненадовго, а потім знову повернусь до них, що треба, мовляв, із матір'ю трохи пожити, адже всі хлопчики й дівчатка живуть біля мам.

Я завжди вірила дідусеві й послухала його.

Виїхали ми ввечері поїздом. До станції дід і баба несли мене по черзі на руках і обоє плакали. Я плакала

теж і казала, що скоро приїду до них: не знала, що більше вже ми ніколи не побачимось.

У вагоні я довго не відходила од вікна, ковтаючи гарячі сльози. Мені не вірилося, що я кудись їду від своїх добрих дідуся й бабуні. Мені думалося: ось поїзд зупиниться, я вибіжу з вагона, а там вони ждуть мене.

Але поїзд мчав і мчав у чорну ніч, і сльози не переставали котитися з моїх очей.

Мати не втішала мене, не заспокоювала, сиділа осторонь, мов чужа, обдаючи холодним поглядом чорних очей.

Згодом, коли їй, напевне, надокучило моє схлипування, сердито шарпнула мене за плече:

— Годі киснути! Мостися спати!

І тоді я своєю маленькою, зніченою від жалю й страху душею відчула: нелегке, ой нелегке чекає мене життя з матір'ю.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Куди ми їхали? Де наш дім і який він? Хто ще житиме з нами? Нічого цього я не знала і в матері не питала, хоч за дорогу ми трохи й примирилися.

Мати казала, що мені з нею буде добре, що вона за мною дуже скучила і тому й приїхала, аби забрати від діда й баби.

Іхали ми довго. Спершу поїздом, потім трохи машиною і далі пароплавом по річці.

Особливо мені сподобалось пливти пароплавом. Він ніби стоїть на місці, а з обох боків біжать береги і ліс, ліс без кінця.

Тільки одне мене мучило всю дорогу — голод. Не знаю чому, але ми з матір'ю дуже мало їли — один раз на день, хоч харчі у нас із собою були.

Коли я не витримала й сказала про це матері, вона відповіла:

— Їсти багато — від бога гріх. Їжа плоть оскверняє.

Я нічого не зрозуміла. Хто такий бог? Що таке гріх? І що то значить: «Їжа плоть оскверняє»? Проте спитати в матері не посміла.

І ось нарешті ми приїхали. Пароплав притулився боком до дерев'яного настилу, і ми по хитких дошках зійшли на берег, де було дуже мало будинків і ті якісь

низенькі, ніби повростали в землю. А за ними знову ліс і ліс. Я спитала матері, в якому з будиночків ми будемо жити.

— Нам ще звідси довгенько треба йти пішки, і аж там буде наш дім,— відповіла вона.

Так далеко я ще ніколи не ходила, і дорога здалась мені безконечною. У мене боліли ноги, я просила матір хоч трішки перепочити. Та вона й слухати не хотіла, казала, що треба йти, бо скоро вечір, а в лісі багато вовків, і вони нападуть на нас і розірвуть.

І я йшла слідом за нею, шкутильгаючи й плачучи. Мені хотілося, щоб вона хоч за руку взяла мене, і то було б легше.

Але мати навіть не оглядалася, від чого я ще дужче обливалася слізьми і з думки мені не йшли мої добрі дідусь і бабуня. Хіба б вони примушували мене так далеко йти?

Уже коли я зовсім знесиліла, коли, здавалось, більше не зможу ступити й кроку, між деревами показалися будівлі.

— От ми й прийшли,— обернулася мати до мене.

Вкрай стомлена, я ніби крізь сон почула її слова, і не пам'ятаю, як ми опинилися в тісному дерев'яному будиночку з підсліпуватими вікнами, як я роздяглася і скільки спала.

А спала, мабуть, довго, бо, коли прокинулася та виїшла надвір, сонце стояло якраз над головою й сміялося.

За порогом стала роздивлятись навколо. Де ми є? Куди привезла мене мати?

Скрізь поміж ріденькими деревами виднілися довгі дерев'яні будиночки, повіточки. Далі за ними була невеличка галявина, на якій паслося кілька рябих корів і гралися діти. З лісу чулося настирливе металеве дзижчання, але що це таке — я не могла второпати.

Йти кудись мені було страшно,— адже я нічого тут не знала,— і, присівши під стіною проти сонечка, стала ждати матір.

Скоро не знати звідки біля дверей з'явилась молода жінка у великих кирзових чоботях і з куфайкою під рукою. На голові замість хустки — шапка із зав'язаними вгору навушниками.

— Ну, вже виспалась, мала? — запитала мене приемним дзвінким голосом.— А мати де? В хаті?

— Немає,— похитала я головою і підвелася.

— Це вже туди, до святого Антонія, подалась. От оглашенна! — зітхнула жінка й підступила ближче до мене. — То, кажеш, тебе Варєю звати? — поклала мені руку на плече. — А мене — Іра. Так і зви — тьотя Іра. Добре? А зараз — гайда обідати, у нас саме обідня перерва.

Істи мені хотілося дуже, аж зводило живіт, адже я не снідала, тому щиро зраділа запрошенню.

За обідом я довідалась від тьоті Іри, що вона працює неподалік на лісопилці. Може, чула я дзижчання таке, аж вуха ріже? Ото пилка так дзижчить.

— А ти дуже на батька схожа, — раптом сказала вона, придивляючись до мене. — І очі такі, й ніс, і губи.

Я так і застигла з ложкою в руці, не донісши її до рота.

— Хіба... він є? — вирвалось у мене.

Тьотя Іра звела на мене здивований погляд.

— Як? Мати тобі про нього не говорила?

— Ні, — ледве чутно вимовила я.

— Тут він, недалеко звідси живе, — підвелася з-за столу тьотя Іра. — Я обов'язково перекажу йому про тебе. О, він напевне зрадіє, коли дізнається, що ти тут.

І вона пішла туди, де дзижчала пилка, сказавши, що й так забалакалася зі мною.

Я провела тьотю Іру поглядом, аж поки її постать не зникла за деревами в лісі. Вона пішла, не відаючи того, як розтривожила мою душу своїм повідомленням про батька.

Дивно все склалося в мене. Жила собі в діда й баби, не знаючи, не відаючи, що крім них у мене є мати. Потім вона з'явилася. А тепер, виходить, десь є ще й батько. Який він із себе? І чому мені мати не говорила про нього? Чи, може, вона оце пішла до батька й вони прийдуть сюди вдвох?

Підбадьорена цією думкою, я знову вместилися під будинком на сонечку й стала їх ждати.

Час тягнувся довго й нудно, мене хилило на сон, і я задрімала.

Чи довго спала — не знаю, але й прокинулась, а матері все не було. «А що, як вона мене тут покинула?» — подумала я раптом і заплакала.

Як і тьотя Іра, мати також з'явилась біля будинку невідомо звідки, раптово.

— Все за дідом та бабою плачеш? — глянула на мене сердито. — Забудь про них, демони вони!

Я відказала, що плачу зі страху, навіщо вона покинула мене саму. А дідусь і бабуня добрі, вони ніколи не вчинили б так.

Мабуть, ця моя відповідь вплинула на матір, бо вона підступила до мене, поклала руку на голову й заговорила лагідніше:

— Дурненька ти, я тебе не покинула, а знайшла. А поки ти спала — ходила молитися богові, просила його, аби нам з тобою добре було.

— А де цей бог? — глянула я на матір запитливо.

Мати стала пояснювати мені, що бог незримий, він витає в небі і коли молитися йому, просити, — почує тебе й допоможе.

Хтозна. Може, й є такий бог, адже я не знала і нічого не могла сказати на це матері.

Далі мати перевела розмову на інше, стала навчати мене, аби я нікому не вірила, тільки їй одній, бо всі люди, котрі тут живуть, брехливі і злі.

— І тьоті Ірі? — спитала я.

— І їй, — підтвердила мати. Й тут же спохватилась. — А що? Може, вона вже тобі щось наговорила?

Дідусь Михайло й бабуня Даша вчили мене завжди казати правду, не обдурювати нікого, і я розповіла про нашу розмову з тьотею Ірою.

Треба було бачити, як розсердилась на тьоту Іру мати. Вона обізвала її найпоганшими словами, нахвалялася випросити на неї в бога найтяжчу кару.

— Не вір їй, вона погана і зла, — кипіла мати. — Ніякого батька в тебе немає. То вона вигадала все.

Не діждавшись тьоті Іри з роботи, мати зібрала у вузол свої пожитки, вхопила мене за руку, й звеліла:

— Ходімо мерщій!

— Куди ми йдемо? — запитала я матір, дрібуляючи поруч.

Мати не відповіла. Вона аж пашіла од злості.

Щоб не накликати на себе більшого її гніву, я вдруге не насмілилась питати, хоч мені стало дивно: чому тьотя Іра погана й зла і навіщо їй було вигадувати мені про батька?

Йшли мовчки. Перетнули галявину, минули на узліссі крайні будиночки.

Куди ж ми? Адже далі стежка вела в густий ліс.

Та скоро між дерев я побачила обриси будівлі.

Коли підійшли до неї ближче, будівля виявилась незвичайною. Це був високий і довгий будинок з малень-

кими продовгуватими віконцями під самим дахом. З низеньким ганочком. Посередині даху стримів почорнілий дерев'яний хрест. Я не знала, що то церква, й сказала до матері:

— Яка гарна хата! Ми в ній будемо жити?

— Так, — не повертаючись до мене, відказала мати. — Це божа обитель. У ній не всякому можна жити.

Божа обитель. Що воно значить? Знову якимись загадками говорить мати.

В будинок зайшли з тильного боку через маленькі дверці. Пройшовши темним вузьким коридорчиком, опинилася в просторій кімнаті, яка небагато чим відрізнялась від кімнати тьоті Іри.

В кутку, під віконцем, стояв голий дерев'яний стіл. Біля нього — довгий ослін і стілець. Ліворуч від дверей чи то піч, чи то груба. За нею — полик з неприбраною постілью. На стінах під рушниками висіло кілька портретів якихось дивних людей. Пізніше я довідалася, що то ікони.

В протилежній стіні були невисокі двері, за якими, мабуть, містилася ще одна кімната, бо коли ми зайшли, двері тихо відчинилися і звідти нам назустріч вийшов зарослий чорною бородою і патлатим чубом дебелий високий чоловік у обвислому чорному одязі.

— Ти, Надіє? — запитав з порога, хоч і побачив нас з матір'ю.

— Я, брате Антонію, — вклонилася йому мати. — А це — вона, дочка Варя, — показала на мене очима і підштовхнула в спину. — Поклонися, Варочко, брату Антонію і поцілуй йому руку.

— Навіщо? — здивувалась я. Адже я ніколи нікому не кланялась і не цілувала руки, навіть не вміла цього робити.

Та мати ще раз штовхнула мене в плечі, а брат Антоній тицьнув свою волохату, пропахлу махоркою руку мені в лице. Я ткнулася в неї носом і відступила на крок, а він помахав над мовою головою довгим рукавом і проказав:

— Хай благословить і береже тебе господь!

«Це, мабуть, і він про того бога, що мати говорила», — подумала я.

Мати сказала мені сісти біля столу на стілець, а сама з Антонієм пішла в другу кімнату.

Про що вони там говорили — не знаю, а тільки скоро мати вийшла звідти і покликала мене.

Кімнатка та була значно менша від першої. В ній стояло одне ліжко під високим віконцем, маленький столик із стільцем і рясніли на темних стінах чорні ікони.

— Ось тут ми й житимемо з тобою,— пояснила мати.— Тут нам буде добре.

Я мовчки згодилась, тільки, пам'ятаю, на очах у мене виступили сльози, і я, щоб не заплакати, міцно закусила нижню губу.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Хоч надворі була весна, стояли теплі сонячні дні, мені здавалось, наче настала хмура осінь. Відколи ми приїхали в це закинута в лісі селище, я ніде не бувала, мене нікуди не пускала мати. Крім неї і завжди насупленого брата Антонія, я більше нікого не бачила.

У будень я ще могла походити навколо церковки, погуляти недалечко в лісі, а по суботах і неділях, коли в церкві правили службу, мати замикала мене в нашій келії. Спершу я дуже нудилася і плакала, а потім звикла і, щоб хоч якось розважитись, притулялася до дерев'яної стіни й слухала, як співають у церкві брат Антоній і хор, яким керувала мати. Так, припавши до стіни, я іноді й засинала.

Щоб дні не здавалися безконечними, я сама собі знаходила роботу: то мила посуд, то по кілька разів на день замітала в кімнатах, перед порогом. Мати хвалила мене за це, і незабаром прибирання, миття посуду стало моїм обов'язком.

Згодом мати почала брати мене до церкви. Ми підмітали там, протирали ікони, хрести, і мати розказувала мені, які то святі зображені на іконах, вчила мене молитов. Вона читала їх, а я повторювала за нею і так запам'ятовувала. За тиждень чи два я вже знала їх кілька, хоч не розуміла жодної.

Відтоді як ми з матір'ю поселилися при церкві, я ніколи більше не бачила тьоті Іри. Де вона поділась? У матері спитати боялася.

Не говорили ми також і про батька, хоч я часто думала про нього. Адже тьотя Іра обіцяла переказати батькові, що я приїхала, запевняла, що він зрадіє мені. А його не було й не було. Може, він ніяк не знайде мене?

Та якось я насмілилась і спитала, чи батько далеко живе.

— Вікинь це з своєї голови! Немає в тебе ніякого батька, то все Ірка набрехала! — гримнула на мене мати.

А я чомусь не хотіла вірити, що тьотя Іра обдурила мене. Хоч бачила я її лише раз, вона видалась мені такою щирою, доброю.

Тому завжди, коли брат Антоній і мати йшли кудись на цілий день (а це бувало часто) і наказували мені нікуди від дому не ходити, я сідала на порозі й подовгу вдивлялася в гущавину лісу, чи не з'явиться батько.

Чому він мав з'явитися обов'язково звідти — я не знала, але виглядала його саме з гущавини.

Вже тепер я добре знаю, що чудес на світі не буває, але тоді це було для мене справжнім чудом.

Одного погожого дня, коли я сиділа на порозі й пильно вдивлялася в густі зарослі, чекаючи, що вони ось-ось сколихнуться і з-за них вийде батько, кущі справді зашелестіли, розхилилися, і на стежку вийшов батько. Високий, стрункий, гарний, такий, яким я його собі весь час і уявляла.

— Тату! Таточку! — схопилася я й побігла йому назустріч.

Батько вхопив мене на руки, притиснув до грудей і став цілувати, гладити по голові своєю дужою теплою рукою.

Ми обоє плакали від радості.

— Чому ти так довго не приходив, татку? — запитала я його. — Я так тебе ждала, виглядала щодня.

— Мене довго не було, їздив далеко по службі, — цілував мої коси батько і став обдаровувати мене цукерками.

Та мені було не до цукерок. Я була така щаслива! Я тулилася до його шорсткої неголеної щоки, плакала й сміялася.

— Татку, рідний!

— Донечко, — шепотів він, і краплисті сльози текли з його очей.

Потім він запитав мене — де мати.

— Пішла кудись з Антонієм, — відказала я й стала проситися: — Забери мене звідси й одвези до дідуся й бабуні. Я не хочу більше тут жити. Мені тут дуже погано.

— Гаразд, донечко, гаразд, — шепотів батько, пестив мене, витирав сльози. — Я того й прийшов, щоб забрати

тебе. Зараз підемо, будеш жити зі мною, а потім поїдемо до діда й баби.

Але не довелося мені побути й кількох хвилин з батьком, не те що жити в нього.

Збуджені зустріччю, не тямлячи себе від радості, ми незчулись, як із-за дерев вийшла мати, чорною кішкою кинулась до нас, вирвала мене з батькових рук і сипнула на нього, мов з мішка, грізними блискавками-словами.

— Ірод! Демон! Знову стаєш мені на дорозі, лізеш у мою душу? Геть з очей моїх, дияволе! Ізійди!

Спантеличений батько спершу, мабуть, не знав, що сказати. На його худорлявому обличчі з двома родимками на правій щоці з'явився вираз безпорадності.

Та потім він отямився, ступив крок уперед.

— Надіє! Варя й моя дочка, і мені не байдуже за неї. Навіщо ти привезла її сюди? Хай би жила в батьків, до школи пішла, вчилася. А тут що ти їй даси? Зіпсуєш дитину.

Проте мати не слухала його. Мов залізними кліщами тримаючи мою руку в своїй, вона кричала на весь ліс, обзивала батька антихристом, нечистою силою. А викричавшись, потягнула мене до церкви, не даючи навіть оглянутися на батька.

Однак на порозі я глянула через плече й побачила його, розгубленого, зніченого, ображеного. Він стояв, опустивши свої теплі руки, якими щойно тримав і пестив мене, й дивився вслід зажуреними очима. Я так і не розгледіла, якого кольору були в нього очі.

В кімнаті, замкнувши двері на міцний засув, мати, розчервоніла й аж задихана від лайки, зігнала на мені решту своєї злості. Вона вперше побила мене. Побила тяжко, до крові, і вкинула в холодний сирий льох, що був під церквою.

Я плакала, просилася, але мати ніби й не чула.

Там, у льоху, знесилена плачем, я й проспала до ранку.

А через кілька днів мати спакувала свої речі у два великі мішки й сказала мені, що ми поїдемо звідси назавжди. Поїдемо далеко, на Україну, в місто Київ, про яке я ніколи не чула й не знала.

Проте в Київ ми дісталися не скоро, аж навесні.

Сидіння в сирому льоху і кілька холодних ночей, проведених на палубі пароплава, яким ми вирушили в далеку дорогу, далися мені взнаки. Я захворіла на запалення легенів, і в якомусь портовому містечку мене поклали в лікарню.

В лікарні я пролежала всю зиму, бо, розказувала мати, хворобу переносила тяжко, мало не вмерла.

Потім я не раз шкодувала, що не вмерла тоді.

У Києві ми зупинились у Фролівському монастирі. Дві вже немолоді монашки, Катерина й Марія, до яких ми зайшли в келію, спершу не дуже привітно зустріли нас. Та коли мати неголосно, щоб я не чула, поговорила з ними про щось, стали лагіднішими, одразу знайшли постіль, нагодували.

Не знаю навіщо, мати сказала монашкам, що я її племінниця, дочка померлої сестри. Себе ж вона назвала сестрою Євфросинією.

Коли ж я звела на неї здивований погляд, мати шепнула мені:

— Так треба. Слухайся мене в усьому.

Добре відіспавшись, відпочивши з дороги, другого дня мати доручила мене сестрам Катерині й Марії, а сама кудись подалася. Куди й чого — не сказала.

Товсті цегляні стіни, маленькі заграбовані віконця, важкі двері в келію — все це наводило на мене острах. Я сиділа на красчку твердого ліжка й думала: як же я тут житиму, що робитиму?

Однак турбувалася про це даремно.

Мабуть, мати ще не встигла вийти за ворота, як до мене звернулася сестра Катерина:

— А що ти вмієш робити? Чи, може, так і думаєш сидіти руки склавши?

Висока, худа, горбоноса, вона скидалася на бабу-ягу, про яку мені розповідав колись дідусь Михайло.

Я не знала, що їй відповісти, і тільки здвигнула плечима.

— Значить, нічого не вмієш,— вирішила баба-яга.— Що ж, тоді бери віник і замети в келії. Замітати ось так,— і показала, як треба замітати віником, ніби я ніколи не тримала його в руках.— Віднині ти замітатимеш у келії щодня, а там ще знайдемо тобі роботу. У нас ніхто не гуляє, бог любить працюючих.

Бог. Відтоді, як я стала жити з матір'ю, це слово щодня переслідувало мене. Все від бога, казала мати, добро і зло, всілякі незгоди людські. Бог карає і милує, він всесильний, всемогутній.

І я стала його боятися.

На другий чи третій день сестра Катерина принесла в келію повен кошик маленьких пляшечок і відро жовтої, із синюватим полиском, рідини з приємним запахом.

— Це тобі, щоб не нудилася. Бери ось ліечку, чарку і наливай у пляшечки, а я затикатиму їх пробочками. Тільки старайся акуратненько, не розливай, бо то дорого коштує.

— А що воно, у відрі? — зацікавилась я.

Сестра Катерина стримано пояснила, що то олива, церковне масло для лампад, які засвічують перед іконами.

Вона була неговірка, ця сестра Катерина, і тому я більше нічого в неї не спитала, хоч мені дуже кортіло знати, де вона взяла те масло і навіщо його розливати в пляшечки.

Впоравшись з оливою, ми нанизували на чорні нитки жовті хрестики, рівняли і складали в купки дивні папірці з картинками, які сестра Катерина називала вінчиками і прохідними.

Лише згодом я довідалась, що все те: і оливу, і хрестики, і вінчики та прохідні — монашки робили самі, тут же, в монастирі, і продавали на Житньому базарі. Оливу виготовляли з мастила для швейних машинок, добавляючи в нього одеколону для запаху, хрестики — з мідних кварт.

Розповіла мені про це сестра Марія, котра трохи лагідніше ставилась до мене. Марія була білява, а брови мала чорні-чорні й рівні, мов шнурочки. І обличчя в неї було біле, приємне. Примружені зеленкуваті очі випромінювали тепло.

Катерина заздрила Маріїній красі і завжди покрикувала на неї, обзивала всіляко.

— Чому вона так на вас? — запитала якось я Марію.

— А, бог з нею, — махнула байдуже рукою. — Не зважай.

Ніщо — ні замітання, ні олива й хрестики, ні навіть те, що Катерина не дозволяла мені виходити за браму монастиря, — не дошкуляло мені так, як голод і моління.

Їсти в монастирі хоч і давали тричі на день, але я завжди була голодна, бо хіба ж можна наїстися вранці і ввечері ледве засолодженим чаєм із сухарем, а в обід ріденьким супом і ложкою каші?

— Багато їсти не можна,— повчала сестра Катерина.— Гріх. Більше молися богу, і він наситить тебе.

Молитися богу також треба було три рази на день: вранці, в обід і ввечері.

Сестри Катерина і Марія простоювали на колінах перед іконами по годині або й більше. Вони широко хрестилися, шепотіли молитви і били поклони, торкаючись лобом підлоги.

Те ж мусила робити і я, але швидко стомлювалася і ледве ворушила губами й водила задерев'янілою рукою.

Голод, щоденне моління, сирість та затхлість келії більше й більше підточували мої сили. Я вже ледве могла вийти надвір. А одного разу, ступивши на поріг, заточилася і впала.

Це, мабуть, стурбувало монашок, бо якось увечері, коли вони думали, що я вже сплю, Катерина обізвалася до Марії.

— Дуже немічна стала дівчина. Хоч би не вмерла, доки та Євфросинія повернеться.

— Як віск тане,— зітхнула Марія.— Це від наших харчів. Та ще після такої хвороби.

Катерина помовчала трохи, а згодом сказала, що треба повести мене до причастя: можливо, це допоможе.

Що таке причастя, я не знала і дуже боялася його, не хотіла йти. Та Катерина й Марія примусили.

— Як не приймеш причастя.— сказала Катерина,— тобі не можна жити в монастирі, йди тоді від нас, куди хочеш.

А куди я мала йти в такому великому, невідомому місті, яке за стінами монастиря вдень і вночі дзвеніло трамваями, гуло машинами, повнилось людським гомоном і наганяло на мене страх?

Якого це було дня — не пам'ятаю, але знаю добре, що людей у церкві стояло негусто, молилися переважно монашки та старі-престарі бабусі.

Помолившись перед усіма іконами й постоявши перед вітварем на колінах, сестри Катерина й Марія підвели мене нарешті до велетенського на зріст білобородого батюшки.

Сестра Катерина скрадливо підступила до нього і щось

тихо сказала. Батюшка кивнув головою і невдовзі пішов у вітвар.

З вітваря він уже вийшов не сам, а з якимось дідком, що ніс поперед себе великий жовтий піднос із срібною чашею і ложечкою.

Монашки підштовхнули мене назустріч батюшці, наказавши перехреститись і ждати, поки той дасть причастя.

Я так і зробила, та коли батюшка, набравши в ложечку якоїсь рідини, влив її мені в рота, я зразу ж крутнула головою і виплюнула все додолу. Рідина була кисла на смак і дуже терпка.

Батюшку це, видно, розсердило, він сказав щось Катерині й Марії, і ті одразу стали поруч мене.

— Що ти наробила, грішнице? — мов гуска, зашипіла Катерина мені на вухо.— Прийми причастя, ослице, і тіло твоє воспряне духом.

Марія взяла мене міцно за руки, а Катерина тримала своїми кістлявими руками за голову.

Батюшка знову зачерпнув із чаші ложечкою і вдруге підніс мені до рота, щось причитуючи при цьому.

І знову я не витримала. Не знаю, звідки взялася в мене сила, я так крутнула головою, що на цей раз вибила батюшці ложечку з рук, і вона впала, брязнувши, додолу.

— Щеня з вулиці, — сказав мені сердито батюшка, а потім обернувся до монашок.— Воно, мабуть, не хрещене, а ви його до причастя! — І пішов у вітвар.

За ним подріботів дідок з підносом.

У келію я повернулася в сльозах, бо по дорозі мене боляче наштурхала під боки сестра Катерина. Вона звеліла мені роздягнутися догола і поставила в куток на коліна, наказавши молитись, благодати у бога прощення за скоєний гріх.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Хтозна, яку б ще кару придумала мені сестра Катерина за мій непослух у церкві, та вранці другого дня повернулася мати й забрала мене з собою. Куди — не сказала, а я не стала питати, боячись, аби й вона не покарала мене за причастя. До того ж я рада була якнайшвидше вибратися з монастиря, втекти від голоду, від молитов, від Катерини.

Ми довго їхали трамваєм, а потім ще довше йшли пішки. Поминули останні будиночки передмістя і ввійшли в ліс, який зустрів нас приємною прохолодою і дзвінким співом пташок.

Вузьенька в'юнка стежечка вела все вгору і вгору, то зникаючи за густими кущами, то простилаючись у траві сірою стрічкою.

Я втомилась і відстала, але мати йшла не зупиняючись, ніби кудись поспішала. Нарешті ми зійшли на гору, і мати зупинилась під високою сосною, важко віддихуючись.

— Ось ми й прийшли,— сказала до мене.— Гарно тут, правда?

Я нічого не розуміла. Куди ж ми прийшли? Адже навколо ліс, ліс і ліс, і жодного будиночка близько. Де ж ми будемо жити?

Запитала матір про це.

— Зараз побачиш,— пообіцяла вона й тут же застерегла: — Тільки нічого не бійся, ходімо ще трохи.

Зайшли в гущавину, й мати показала мені глибоку нору, в котру могла вільно влізти людина.

— Це і буде наш дім.

Я здивовано подивилась на неї, а мати не вагаючись кинула в яму свій вузол і наказала мені лізти слідом.

Мене охопив жах, я відсахнулась від нори й закричала:

— Не хочу в яму! Не хочу в яму!

Мати шарпнула мене й затулила рот рукою.

— Цить, навіжена! Ще почує хто! Лізь, я тобі кажу! Там гарно, там ми будемо жити!

Я пручалась, відбивалась від неї й стояла на своєму — не полізу в ту яму. Мені здалося — мати хоче вкинути мене туди і втекти.

Переконавшись, що силою нічого не вийде, мати почала умовляти мене, запевняти, що то не яма, а житло, там ми сховаємось од мирських суєт, знайдемо собі втіху з богом.

Коли й це не допомогло, бо я й далі тремтіла і плакала від страху, мати стала над ямою навколішки, гукнула щось у таємниче підземелля.

З острахом у душі я спостерігала, що буде далі. В ті хвилини я була твердо переконана, що мати викликала з-під землі злого духа і він зараз ухопить мене й проковтне або розтерзає на дрібні шматочки.

І я зашепотіла молитву.

За кілька хвилин з нори справді з'явився... тільки не злий дух, а сухенький, зарослий клочкуватою сірою бородою дідусь у пожмаканій чорній одежі.

— Це ти, Євфросиніє? — спитав він скрипучим голосом, дивлячись на матір підсліпуватими очима. — Чому ж не заходиш?

Мати кивнула на мене.

— Та ось вона боїться.

— Не бійся, дитя моє. Тут тебе ніхто не зобидить. Заходь у нашу обитель, — прошамкотів дідок.

Його тихий лагідний голос трохи розвіяв мій страх. Значить, я не одна житиму в цій норі. І зразу народилася цікавість — яка ж вона, ця таємнича обитель, як у ній можуть вміститися аж троє людей?

І зважилась.

Першим поліз у підземелля дідусь, за ним я.

Опустившись на коліна, ми проповзли трохи навколішках і опинилися в чималій квадратній кімнаті, в якій можна було випростатись.

Посередині цієї підземної хати зводився невисокий земляний припічок, що правив за стіл. Він був накритий невизначеного кольору скатертиною, на ньому стояла пляшка з встромленою в неї палаючою свічкою, кілька тарілок, лежав окраєць хліба.

По обидва боки столу — дві лавки, вкопані в землю, підлога була встелена товстим шаром сухої трави, що приємно пахла лугом, але все ж повітря стояло важке, задушливе.

Праворуч і ліворуч поїд стінами тяглися земляні лавжанки, на яких валялися зібгані ковдри і заяложені подушки.

Підземелля справило на мене гнітюче враження. Мабуть, сухенький дідусь помітив це і сказав:

— Не жахайся, дитя моє. Непривітно трохи, зате тихо, спокійно, далеко від сует людських. Поживеш — звикнеш. А втіху знайдеш у молитвах богіві.

Все це було для мене дивним, незрозумілим. Чому ми мусимо жити тут, у цій ямі, а не як усі люди — десть у будинку?

Та питати в них я не насмілилась, ждала, поки пояснить мати або дідусь.

Однак, крім того, що дідуся звати Ієсафій і що його треба в усьому слухатись, мати нічого більше не пояснила.

З того, як вона розмовляла з дідусем, знала, де що лежить, я догадалась — їй уже тут доводилось бути.

Позастелявши на обох лежанках постіль, мати дістала звідкись замотаний у ганчір'я чималий чавунець, насипала з нього в тарілки ще теплого пшоняного супу й покликала нас із дідом обідати.

Зголодніла, я швидко випорожнила тарілку і ладна була з'їсти ще стільки, але мати більше не дала.

Не було нічого й на друге, обід на цьому закінчився.

Ісафій мовчки підвівся з-за столу, почовгав до попереочної стіни кімнати, опустився на коліна й наче провалився крізь землю.

Мати помітила моє здивування і пояснила, що там вхід у другу кімнату, яка править їм за церкву. В ній вони завжди моляться богу, і я теж повинна робити це.

Прослизнувши у вузький прохід, я опинилася в церковці.

На стінах висіло кілька ікон, посередині, на земляному столику, горіли свічки, лежали товсті книги.

Дідусь Ісафій уже стояв перед столиком навколішках і молився.

За мною в церковцю вповзла мати, стала поруч нього і теж зашепотіла молитви, раз по раз накладаючи на себе хрест.

Після молитви ми повернулися в першу кімнату, і мати з Ісафієм довго говорили про свої справи, згадуючи якихось Володю й Олександру, а я сиділа на лежанці, дримаючи.

Увечері, попивши ледь солодкого гарячого чаю з хлібом, ми знову молилися в церковці, молилися так довго, аж мені пересохло в роті.

Коли ж полягали спати, я довго не могла заснути. Як тільки мати погасила свічку і в підземеллі запанувала непроглядна птьма, мене охопив страх, що ось-ось упаде важка земляна стеля й задушить нас і я вже ніколи більше не побачу ні неба, ні сонця, ні людей. Я боялася поворухнутись.

Та зрештою сон знеміг мене, і я заснула.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

— Ой, як тут темно і задушливо. Дозвольте мені хоч на хвилинку вийти надвір. Я лише один разок гляну на сонечко, дихну свіжим повітрям — і назад,— прошу Ісафія, коли ми залишаємось у підземеллі самі.

— Не можна, дитя моє, не можна,— скрипить простудженим голосом Ісафій.— Поки не приймеш хрещення, негоже тобі на світ мирський з'являтися. Ти й так гріха набралася. Треба сорок днів і ночей в самотині побути.

І бубонить собі під ніс молитву. А я плачу. Плачу гірко, ковтаючи сльози, на які Ісафій не зважає. Навпаки, він говорить, що сльози очищають душу, що вони — дар божий. Від сліз людині стає легше. Ще й захочує:

— Плач, дитя моє, плач.

Скільки минуло днів відтоді, як я з острахом залізла в цю смердючу яму,— я не знала. Для мене тут завжди була ніч. Про те, що надворі день, я догадувалась лише з того, що мати після ночівлі вилазила з нашої нори і надовго йшла кудись.

Вона ходила по селах і приносила нам їжу. Повернувшись, розмовляла з Ісафієм, а мене ніби й не помічала, ніби я й не існувала зовсім. Лише як збиралися їсти — кликала. Та ще наказувала ставати на молитву. Інших слів я не чула від неї.

Важко передати, що відбувалося тоді в моїй душі. Стиснута постійним страхом, по вінця насичена болем, вона, здавалося, ось-ось розірветься від розпуки. Але я тамувала біль сльозами, які невідомо де бралися й текли по щоках, мов краплі осіннього дощу по шибках вікон.

Зі сльозами на очах їла, прибирала в своїй земляній оселі, зі сльозами й засинала.

Час тягнувся неймовірно довго й нудно, і, щоб не думати ні про що, я забивалася в куточок на лежанці й просила невідомого бога, аби дозволив мені виходити на прогулянку в ліс, зробив так, щоб мати не цуралася мене, а хоч трошки любила.

Та бог, мабуть, не чув мене.

Тоді я зверталась до Ісафія: чому це так? І він по-довгу роз'яснював мені, що бог завжди і всіх чує і обов'язково допоможе, тільки не одразу. А мої молитви, мовляв, не доходять до нього тому, що я не прийняла хрещення, що не стала його вірною слугою. І вчив мене нових молитов.

Ісафій любив говорити про бога, про те, який він всюдисущий і всемогутній, як він усе бачить і знає про людей, як він їх милує й карає, і бог став увижатися мені в кожному темному куточку нашого підземелля, а ночами — снитися.

Снився по-різному: то маленьким і худеньким, як Ісафій, то здоровецьким бородатим дідуганом з великими, палаючими очима. І завжди сварився на мене пальцем.

Я прокидалася в холоднім поту і подовгу думала: значить, бог таки є, раз приходить до мене уві сні, бо казав Ісафій, що сняться тільки живі.

Остаточно ж переконала мене в тому, що бог є і володарює над нами, сестра Олександра, що невдовзі появилася в нашому підземеллі.

З'явилася вона несподівано. Не знаю, чи день був тоді надворі, чи вечір. Ісафій дрімав собі на лежанці, а я саме поправляла на столі свічку, яка постійно горіла в нас, коли це зашаруділо щось у норі і з неї, рачкуючи, в нашу келію влізла дебела жінка.

— Чи живі тут усі, чи здорові? — запитала, випроставшись на весь зріст.

Від несподіванки я метнулась до Ісафія, скрикнувши при цьому злякано.

Ісафій схопився, мов ужалений, але, побачивши посеред печери жінку, став заспокоювати мене:

— Не бійся, дитя моє. Це сестра Олександра, вона також із нами живе, а це була в справах у Києві.

Сестра Олександра, виявилось, уже знала про мене, назвала розумницею і погладила по голові.

Це розчулило мене, і я, сама того не усвідомлюючи, довірливо прихилилася до неї, немов до рідної.

Невдовзі Олександра приготувала їсти, і вперше за кількаденне перебування в підземеллі я вволю наїлася.

Після обіду ми молилися в церковці, й сестрі Олександрі сподобалась усердність, з якою я була поклони й шепотіла молитви. Вона знову похвалила мене.

— Молодчина, доню. Молись, і бог тобі воздасть.

Що мав воздати мені бог, я не уявляла, але і далі, стоячи навколішки біля Олександри, молилася по-справжньому щиро.

Спати ми лягли разом з сестрою Олександрою, і вона довго, може, до півночі, розповідала мені про бога, як він сотворив світ, про всіх святих, про рай і пекло. Розповідала так упевнено, ніби сама була особисто знайома зі стареньким, але всемогутнім богом, знала всіх його святих помічників, була в раю і пеклі, бачила там усе на власні очі.

Мені подобались її розповіді, я слухала їх із захопленням і просила розповідати ще й ще.

Олександра ніколи не відмовлялась. Іноді розповідала цілий день, а як не спалось, то й уночі.

В моїй уяві завжди стояв бог, грізний і милостивий, мені захотілося швидше стати його вірною слугою, бути ближче до нього.

Сказала про це Олександрі й спитала, чи скоро день мого хрещення.

— Скоро вже, доню, потерпи,— погладила вона мене по голові, і в очах її я вловила задоволення. Олександра, мабуть, сказала про це моє бажання матері й Ісафію, і вони також були раді.

— Бачиш, бог милосердний таки напоумив дівчину,— потер свої кістляві руки Ісафій.— Велика сила господня.

Мати на це ледь помітно всміхнулася, чого я ніколи за нею не помічала.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Нарешті прийшов день мого хрещення.

Прокинулась я того дня раніше звичайного. Сестра Олександра теж, мабуть, уже не спала, бо одразу спитала:

— Хвилюєшся? — Й тут же заспокоїла: — Не бійся. Все буде добре. Як зійде на тебе благодать божа — завжди полегкість на душі матимеш. Бог завше захистить від зла.

Перед тим як вийти з підземелля, Олександра звеліла мені помолитися в нашій церкві, попросити в бога прощення за гріхи.

Я простояла перед образами годину, а може, й більше, просила бога найніжнішими словами простити мені, коли я в чомусь перед ним провинилась, запевняла в усьому бути йому покірною.

Просила щиро, сердечно, до сліз.

Побачивши, що я плачу, Олександра торкнулася мого плеча.

— Годі, дитя моє, будемо йти.

Коли ми вилізли з церкви, в передній кімнаті не було ні матері, ні Ісафії.

На моє німе запитання — де вони поділися? — Олександра відповіла:

— Пішли готувати місце для хрещення.

— Хіба не тут? — поцікавилась я.

— Ні, дитя моє. Хрещення приймається просто неба, щоб бог милосердний бачив з висоти і благословив хрещеного незримо,— пояснила жінка.

— А хто буде хрестити?

— Він, дитино, він, наш старійшина Ісафій,— з таємничим виразом на обличчі заспокоїла мене Олександра.— Йому богом дано це велике право.

Вона проворно метнулася в куток, порилася там у своїй торбині й подала мені білу полотняну сорочку.

— Скидай своє плаття й надягни оце,— наказала. А далі пояснила: — Так треба.

Я мовчки скорилася. Сорочка була довга, холодна й жалюча. По тілу пробігли мурашки, а потім мене проїняв дроз. Тремтіла кожна жилочка, кожен м'яз.

Це помітила Олександра й поклала мені на голову свою суху, теплу руку.

— Заспокойся. То з тебе виходить перед хрещенням усе нечисте, від нього звільняються тіло й душа.

Перехрестивши тричі мене, Олександра перехрестилася сама, й ми вилізли з підземелля.

Боже, яким казковим, яким свіжим і сонячним видався мені той ранок! Сліпуче сонце, запашне повітря щедрим потоком ринули на мене. А які гарні були дерева, як виблискувала під ними на траві роса! А спів пташок! Золоте сонце затуманило мені зір, п'янке повітря забило дух, у мене запаморочилося в голові, і я мало не впала. Добре, що Олександра вчасно підхопила.

— Тримайся, воно пройде,— заспокоїла.— Це від того, що довго не була надворі.

За хвилину мені справді стало легше, й ми пішли вниз стежкою, що в'юнилася поміж дерев і кущів. Сестра Олександра весь час сторожко оглядалася й міцно тримала мене за руку.

— Куди ми йдемо? — не втрималась я.

Олександра, обернувшись, приклала собі палець до губ, подаючи цим знак мовчати.

Плутаючись у довгій сорочці, я дріботіла за нею. Так же дріботіло в моїх грудях серце.

Раптом стежка звернула круто ліворуч, і за поворотом я побачила постать матері.

— Все гаразд? — запитала її Олександра, коли ми підійшли.

— Не видно ніде нікого,— відказала мати.

Незабаром стежка вивела нас до великого лісового озера. Береги його були зарослі молоденьким очеретом,

а над самісінькою водою плавав білий, наче молоко, туман, і спершу мені здалося, що воно справді молочне.

«Чого ми сюди прийшли? — дивувалася я. — Хіба обов'язково біля озера треба хрестити? А де ж Ісафій?»

Не встигла я про це подумати, як з очерету, у самій білизні, схожий на засушений гриб, вийшов Ісафій, мовчки взяв мене за руку й потягнув за собою в озеро.

Перелякавшись, я стала пручатись, упиратись ногами, але в спину мене підштовхувала мати.

— Іди, іди, так треба!

Вода в озері була холодна, і я аж скрикнула, та, побачивши, як спокійно заходить в неї Ісафій, до болю закусила нижню губу, щоб хоч трохи вгамувати дроз.

«Треба з усім змиритись, усе стерпіти, щоб стати ближче до бога», — наказала собі.

Ось ми зайшли у воду по коліна, ось вона сягнула нам до пояса, а Ісафій вів мене далі. Я знову злякалась. Куди ж він? Адже там глибоко. Хотіла вирвати свою руку, але Ісафій тримав її, мов кліщами.

— Зараз, дитя моє, зараз, — обізвася тремтливим голосом. Його теж брали дрижаки.

А на березі чорними привидами стояли мати й Олександр.

Коли вода мені сягнула під пахви, Ісафій зупинився, наказав стояти й не рухатись. Тільки тоді я помітила, що в лівій його руці виблискує проти сонця великий мідний хрест. Махнувши ним тричі над головою і щось тихо проказавши, Ісафій поклав обидві руки мені на голову і так натиснув, що коліна мої підігнулись і я пірнула з головою у воду.

Захлинувшись з несподіванки, я з силою випросталась, та не встигла розплющити очі і хапнути повітря, як Ісафій знову занурив мене з головою. Потім ще раз.

Відпльовуючись, вимахуючи руками, щоб не впасти, я хотіла було крикнути: «Годі, я більше не хочу!», як почула над собою: «Амінь!»

— От і все. Хай береже тебе господь! — сказав Ісафій.

Я прожогом вискочила на берег. Тіло під мокрою сорочкою дрижало і бралось сиротами, зуби видзвонювали. Я мало не плакала.

— Заспокойся, дитя моє, заспокойся, — підійшла до мене сестра Олександра. — Тепер ти вже хрещена, істинно православна християнка! — І наділа мені через голову хрестик на тоненькій шворочці.

Потім одвела далі від озера.

— Скидай сорочку, переодягнешся.

В підземеллі я й не помітила, коли вона взяла з собою мою благоденську одіж.

...На другий день мати з Олександрою пошили мені довге, до п'ят, чорне плаття, загнули чорною хусткою і дозволили, коли я захочу, виходити з підземелля.

Боже мій, світе мій! Я ніби народилася вдруге.

Навколо було зелено-зелено, гарно, мов у казці, і мені здавалося, що я вирвалася з чорного царства демона і потрапила в рай.

Я так раділа світлу дня, шелесту вітру у верхів'ї дерев, щебету пташок, що мало не плакала.

До пізнього вечора блукала того дня в лісі, збирала квіти і навіть пробувала співати, хоч не знала жодної пісні. Я співала без слів, як пташка.

Я забула тоді про все на світі: і про матір, і про Ісафія та Олександру, і про чорне та затхле підземелля, в яке мені треба було на ніч повертатися, і навіть про бога — так було мені весело й гарно.

Але настав вечір, і я поволі попленталась до нори, до входу в нашу обитель.

Тільки увійшла в кущі, як невідомо звідки переді мною виросла мати.

— Довго ж ти гуляєш,— сказала.— Ще й пісень розспівуєш. Не забувай — ти не проста собі дівчина. Відтепер ти богова служниця і тільки про нього єдиного думай і співай.

Мене здивувало: звідки вона знає про пісню? Та й хіба я співала? Мугикала собі під ніс.

— І квіти оті викинь,— наказала далі мати сердито.— Ні до чого вони.

— Це для сестри Олександри,— пояснила я, притискаючи до грудей великий букет лісових квітів.

— Не треба, викинь геть! — звеліла вдруге мати і, побачивши, що я не поспішаю робити це, висмикнула з рук букет і безжалісно жбурнула далеко за кущ.

— Навіщо? Навіщо ви це зробили? — метнулася я до матері, але вона зупинила мене рукою й наказала хутко лізти в келію, вже пора на молитву.

Моя радість від прогулянки була затьмарена.

Велике червоне сонце, стомлене цілоденною мандрівкою по бездонному небу, сховалося за Лису гору, коли я вузькою стежечкою підіймалася до своєї підземної келії.

Я також стомилася. Адже тепер мені можна було гуляти в лісі, скільки захочу, і я гуляла, потай купалася в озері, яке про себе називала Хрещеним, заходила в найглухіші лісові хащі і подовгу сиділа там, слухаючи потаємний шум дерев і співи пташок...

Це давало мені велику втіху, душевне вдоволення. Та й помолитись на свіжому повітрі далеко приємніше, ніж у затхлому нашому житті.

Темінь літнього вечора поволі розповзалася лісом, громадаючи за стовбурами дерев і кущами волохаті тіні, і я поспішала, бо трохи боялася. Мати розказувала, що з настанням вечора ліс наповнюється злими духами, які чигають на людину за кожним кущем.

Щоб відігнати від себе страх, почала шепотіти молитву, благаючи бога захистити мене від усяких напастей.

Ішла хутко, хоч стежка увесь час здіймалась на узгір'я.

І ось нарешті знайомі кущі, під одним з яких лаз у підземелля.

— Х-ху,— полегшено зітхнула я і тут же скрикнула від ляку, сахнулася вбік. Біля лазу сидів маленький чорний чоловічок і дивився на мене широко відкритими блискучими очима.

— Стій, куди ти? — пролунав за мною тоненький хлоп'ячий голос.

Але мене годі було зупинити. Я мчала наосліп, не пам'ятаючи себе. Страх гнав мене в ніч, що виповзала з-під кожного куща, з кожної улоговинки.

— Стій! Стій! — чула за собою дедалі ближче окрики і продовжувала ще дужче бігти.

Нарешті невідомий наздогнав мене, шарпнув за плече. Я впала, захлинаючись від крику.

— Та не кричи ти, бог з тобою! Чого боїшся? Мене сестра Євфросинія послала тебе зустріти, от я й ждав. Ти ж Варя? — спитав невідомий і закашлявся.

— Варя,— відповіла я, не підводячись.— А ти хто?

— Я Володя,— відказав крізь кашель хлопець.— Я також живу в келії. Хіба тобі ніхто про мене не розповідав?

— Ні,— все ще не оговтавшись від страху, відповіла я і тут же згадала, що про якогось Володю мати говорила з Ісафієм ще в перші дні, коли ми прийшли сюди. То оце, мабуть, він і є.

Хлопець допоміг мені звестися на ноги, запитав, чи я не забилась.

— Ні.

— Тоді ходімо! — І пішов уперед.

Я покірно попленталась за ним. Але в підземелля ми залізли не скоро. Як і мені, Володі, мабуть, не дуже хотілося спускатися туди, і він сказав:

— Посидьмо трохи під кущем. Мені там важко дихати — кашель душить.

— Ти хворий? — запитала я.

Був він блідий, худий, здавалося, аж світився. Тільки очі блищали якимось дивним блиском. Вони й налякали мене.

Темна сорочка й штани на Володі теж мали убогий вигляд, були виношені, потерті. Босі ноги брудні, у виразках.

— Де ж ти так довго був? — поцікавилась я.

Володя оглянувся навколо, ніби перевіряючи, чи ніхто не підслуховує нас, і аж тоді тихо відповів:

— Їздив за Білу Церкву з дорученням Ісафія. Там у селі живе його сестра, будує собі хату, і я возив їй від нього гроші. В неї захворів, і мене поклали в лікарню. Мало не два місяці провалявся. І ще не виписували, так я втік.

— Навіщо ж ти так? — здивувалася я. — Полежав би...

Володя довірливо глянув на мене.

— Якби ж то Ісафій з Олександром знали, де я. А так могли подумати, що втік від них з грошима. Хоч я зроду ні в кого нічого не крав.

— І як ти їхати так далеко не побоявся? — спитала я.

— А чого боятись? — весело відповів Володя. — Я вже давно сам подорожую. Де тільки не довелося побувати!

І Володя розповів, що він сирота, батько його загинув на фронті, а мати вмерла від якоїсь недуги. Після смерті матері він спершу жив у її родичів, а потім вони здали його в інтернат. В інтернаті над Володею збиткувалися старші хлопці, дражнили його «монашкою» за те, що не вмів нічого вкрати, і він не витримав, утік звідти. До родичів у село повертатись побоявся й вирішив поїхати світ за очі. На вокзалі причепився до першого, що трапився, поїзда й поїхав. Був у Києві, Харкові, Одесі, на

Донбасі. Їсти просив на вокзалах, у вагонах у пасажирів. Там же й спав.

З Донбасу знову повернувся до Києва і тут зустрівся з маленьким хворобливим дідком. Розговорилися. Довідавшись про гірку Володину долю, дідок нагодував його, пообіцяв допомогти, тільки при умові, що Володя слухатиме його.

Хлопцеві надокучило тинятись по вокзалах та поїздах, і він погодився. Тоді старий сказав Володі, що він не просто собі дід, а святий отець Ісафій, що він день і ніч молиться богу і зможе вимолити йому царство небесне на тому світі, бо на цьому світі людям треба терпіти труднощі й злигодні. Тільки терпінням можна заслужити милість божу, терпінням і щирою молитвою.

Ісафій розповідав тихо, лагідно, цікаво, і Володя слухав його до ранку. Слухав і вірив, бо досі ніхто йому про таке не розказував.

Уранці Ісафій поїхав з Володею на базар, купив йому одяжину, черевики. З Києва вони поїхали в Березань, де жила Олександра, дружина Ісафія, й стали жити втрьох. А незабаром переселилися сюди, в оцей ліс.

— Ось уже четвертий рік, як я з ними. А тепер і ви з матір'ю житимете в нас, ти мені будеш сестрою. Правда? — сказав під кінець розповіді Володя.

— Буду, — не знати чому пообіцяла я йому тихо.

Трохи помовчали, а потім я запитала, чому ми живемо в оцьому підземеллі, а не в хаті, не в будинку, як усі люди в містах і селах.

Володя здивовано глянув на мене.

— Ти й цього не знаєш?

— Ні, у матері я побоялася спитати, вона в мене сувора, а до Ісафія ще не дуже звикла, — призналась я.

Тоді він і про це розповів мені. Печеру вони викопали з Ісафієм та Олександрою тоді, як виїхали з Березані. Копали цілісіньке літо, а землю носили в озеро, щоб не привернути нічиєї уваги. Підземелля мусить бути таємним, бо отець Ісафій остаточно вирішив до кінця днів своїх присвятити себе служінню богові, схватись під землею від сует мирських, як велить віра істинних християн.

— Нам усе чуже на цьому світі, — говорив Володя. — Люди — це демони, і все від них — грішне, демонське. По-справжньому ми житимемо тільки на тому світі.

Ми сиділи, розмовляючи, аж поки ліс не вкутався суцільною темрявою, поки не стихли всі його шуми, і він

занімів у тихій дрімоті, аж поки крізь лапате верховіття дерев на нас не глянули з високого неба блискучі зорі.

— Гарно як,— зітхнув на повні груди Володя.— Але ходімо,— і перший опустив босі ноги в лаз.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Кінчалось літо, заходила осінь. Поволі жухла в лісі трава, жовтіло на деревах листя.

Ми з Володею майже кожного дня ходили по селах продавати вірующим хрестики та ікони, які приносила мати з Фролівського монастиря. Мене привчали до діла.

— Годі бродити лісом, квіточки збирати,— сказала якось мати.— Треба служити богіві.

Щоразу ми верталися з села, несучи в торбі хліб і до хліба: нас щедро обдаровували набожні бабусі. Проте ми їли завжди один раз на день. І мати, й Ісафій говорили нам, що живіт треба завжди тримати в голоді, а тіло в холоді, й тоді лише потрапиш у царство небесне.

Ми вірили їм, щиро молилися, але голод брав своє, і часто, коли в нас була вільна година, не змовляючись, ми йшли з Володею шукати в лісі ягід, горіхів, диких яблук та груш, підживлювалися ними, втихомирювали свої шлунки.

Наситившись, тут же під деревами ставали на коліна й щиро просили в бога прощення за свій гріх.

Одного дня, коли ми з Володею поверталися з лісу, поласувавши ягодами, нас біля входу в печеру зустріла мати й звеліла показати свої руки.

Я показала. Пальці були чорні від ягід.

У Володі теж.

Мати дуже кричала на нас, а мені ще й надавала штурханів межі плечі. Вона називала нас богохульниками, демонами, не дала того дня обідати й примусила замолювати гріх у церкві перед іконами.

Хоч у нашому житлі найстаршим був Ісафій і ми вважали його за господаря, проте всім порядкувала моя мати. Вона постачала нас хрестиками, іконами, свяченою водою, розподіляла їх між нами для продажу, наказувала, кому в яке село йти, забирала від нас гроші й харчі, сама готувала обіди.

Їй підкорялись і сестра Олександра, й Ісафій.

Після того випадку з ягодами мати заборонила нам з Володею ходити разом і навіть розмовляти. Коли нам треба було йти в село, вона спершу відправляла мене, а потім, через годину, випускала Володю.

Мені було дуже прикро. Адже ми так звиклись за цей час. Але що я могла вдіяти? Я боялася матері.

Боявся її і Володя.

Бідний хлопчина. Я ніколи не бачила в дзеркалі себе, але відчувала, що дуже худа. Володя ж був як суха тріска. Він танув у всіх на очах, як віск. Кашель щодень дужче й дужче роздирав йому груди.

Ні Володя, ні я не знали, що то за недуга підточувала його здоров'я, а мати, Ісафій та Олександра нічого нам не говорили. Вони молилися самі й веліли молитися нам, просити бога швидше прийняти нас до себе на небо з цього грішного світу.

Однак бог поки що не приймав нас, і ми мусили й далі жити під землею, ходити по селлах, де нас часто рвали собаки і деякі люди зустрічали непривітно.

Якось, коли я насмілилась сказати про це матері, вона осудливо глянула на мене й відповіла:

— Бо люди ті — демони, від антихриста, і горіти їм на тім світі в геєні огненній.

Я не розуміла, чому і за віщо одним людям горіти в геєні огненній, а іншим, таким, як ми, царствувати на тому світі, та питати в матері боялася, і це було для мене загадкою.

Дні за днями спливали, як вода. Були вони і сонячні та гожі, і дощові та похмурі, як наше підземелля.

В один із таких похмурих, дощових днів Володя повернувся з села мокрий, втомлений і в гарячці. Губи його почорніли, ніс загострився, а завжди блискучі очі ледь жевріли, їх заволокло слізьми.

— Тобі зле, Володю? — запитала я.

— Дуже зле, насилу дійшов, — не проказав, а прошелестів сухим язиком хлопець. — Ось тут, у вузлику, все, віддаси матері, а я ляжу, — простягнув він мені чималий вузол, а сам повалився на лежанку.

Я вкрила його ковдрою, старим материним пальтом, а сама полізла в нашу церковку, де був Ісафій. Ні матері, ні сестри Олександри якраз не було дома.

Старійшина Ісафій стояв до мене спиною й протирав хусткою ікону.

— Це ти, дитя моє? — запитав не обертаючись. — Чого тобі?

— Там Володя прийшов, йому дуже зле,— сказала я,— він весь горить. Помоліться, аби йому поліпшало, аби він не помер.

— На все воля божа,— прогугнявив не обертаючись Ісафій.— Він знає, що робить.

Я нічого не сказала на це своєму хрещеному, тільки відчула душею — нічим він не допоможе Володі. І жаль стиснув горло.

З сльозами на очах повернулася назад у кімнату, нахилилась до хворого. Він лежав із заплющеними очима і важко дихав. Від нього пашло жаром, груди високо здіймалися, і з них виривалась хрипота.

— Володю,— покликкала тихо.— Мо' тобі дати чого?

Але Володя не відповів. Він був у забутті.

Вночі йому, мабуть, полегшало, бо крізь сон я почула, як він застогнав і попросив пити.

Я потихеньку встала з постелі і навпомацки пішла в куточок, де в нас завжди стояла сулія з водою. Тільки взяла в руки куваль, як мене раптом зупинила окликом мати.

— Ти куди? Не смій! Пити йому — тяжкий гріх. Він не потрапить тоді в царство небесне.

Я застигла на місці і мало не впустила куваль з рук. Чому мати так говорить? Хіба він має вмрети?

А Володя просив.

— Води... Сестро Євфросиніє... Хоч раз ковтнути.

Та мати була невблаганна.

— Не можна. Гріх тяжкий.— І наказала мені лягати.

У мене ніяк не вкладалося в голову, чому це хворому не можна дати води. Навпаки, гріх відмовити!

Мені було дуже жаль Володю, і я, щоб не чути його стогонів і прохань, накрилася з головою й залилася сльозами.

Так у сльозах і заснула.

Розбудила мене вранці мати.

— Одягайся, підеш сьогодні зі мною.

Я глянула на Володю. Він лежав з розплющеними очима, весь аж зчорнілий і теж пильно дивився на мене.

— Тобі легше? — підійшла до нього.

Хлопець нічого не відповів, тільки кліпнув довгими війми.

— Може, ви підете самі, а я побуду з Володею? — звернулася я благально до матері.

— З ним завжди бог! — буркнула сердито мати.— Збирайся!

Я бачила, що Володя чув нашу розмову і з вдячністю подивився на мене, потім наказав очима, примружившись, — іди.

Ми поїхали з матір'ю в Київ, у Фролівський монастир, до Катерини й Марії. Набрали нових хрестиків, іконок, оливи. Потім мати довго сперечалася з ними, не хотіла платити якихось грошей. Дійшло до того, що вони стали лягати, як перекупки на базарі, обзивали одна одну поганими словами.

Щоб я не чула далі їхньої суперечки, сестра Марія випровадила мене з келії надвір.

Коли ми повернулися в свою печеру, Володя знову був непритомний.

— Мабуть, він скоро преставиться, — сказав отець Ісафій. — Бог милосердний забере його до себе.

Я заплакала.

Матері не сподобалось це, і вона, щоб відвернути мою увагу від Володі, наказала начистити картоплі й розтопити чавун. Вона завжди варила їсти звечора, щоб удень ніхто не помітив диму з печери і не викрив нас.

Варили ми на вищербленому чавуні, перекинутому догори дном, тоненькими скіпочками. Дим з чавуна виводили назовні через невелику трубу.

Коли пісний пшоняний суп, яким ми мали обідати завтра, був готовий, я звернулася до матері, аби вона дозволила дати кілька ложок Володі, може, йому легше.

— Не можна, — замахала мати руками. — Їжа осквернить плоть, і бог відмовиться прийняти його до себе.

Вона затушкувала каструлю з супом у стару куфайку, поставила в куточку при лазі в церкву і разом з Ісафієм пішла на Лису гору. Там старійшина щосуботи ввечері просто неба звертався з своїми молитвами до бога — випрошувати собі і нам царство небесне.

Сестра Олександра згодом теж вийшла, щоб принести води.

Зоставшись у підземеллі сама, я сіла на лежанку до Володі й сиділа, поки він знову не прийшов до пам'яті.

— Це ти, Варю? — глянув на мене запалими очима.

— Я, Володю, — відповіла радо. — Тобі легше? Може, бог дасть, ти видужаєш. Я молилася за тебе.

Володя заперечливо похитав головою.

— Умру я, Варю. Скоро вмру. — І знову його очі закрилися.

Я заплакала. Сльози мої впали йому на лице, й він знову глянув на мене.

— Умру,— ще раз прошепотів хлопець.

Я нахилилась над ним, гладила його запалі щоки. Ще вчора вони пащіли жаром, а сьогодні були холодні.

— Ти одна в келії? — прошепотів Володя.

— Одна,— відповіла я.— Всі пішли.

Хлопець помовчав хвилину, пильно дивлячись мені в очі, потім прошепотів:

— Як умру, помолись за мене... І проси бога, щоб забрав мою душу до раю, я так намучився на цьому світі... І ще, як сестру прошу, ходи на мою могилу... і принось квіти. Я так люблю квіти.

Володя вимовив це з великим зусиллям і замовк.

— Не говори так... Не говори,— вхопила я Володю за гострі худі плечі, обливаючись слізьми.— Не треба вмирати! Ти будеш жити! Я молитимусь, проситиму бога, щоб ти жив. Чуєш, Володю? Бог милосердний, він допоможе!

Але більше в той вечір Володя не проронив ні слова. То були його останні слова.

Вмер він уночі. Прокинувшись рано, я перша підійшла до нього, торкнулася руки й відсахнулась. Рука була холодна як лід і закостеніла.

Поховали ми його там же, в підземеллі, у церковці, загорнувши в стареньку ряднину. На моє питання: «Чому тут?» — сестра Олександра відповіла, що звідси, зі святого місця, душа Володі швидше потрапить до раю.

Ісафій відправив по ньому панахиду, мати наколотила в череп'яній мисці колива, й ми пом'янули покійного.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

У мене болять ноги. Болять від далекої дороги і від того, що я підбилася на камінцях, бо йду боса. Я прошу матір хоч кілька хвилин відпочити, але вона не зважає на моє прохання й велить іти: вже залишилося недалечко, а ось-ось настане вечір.

Перемагаючи біль у ногах, ковтаючи сльози, йду далі. Не йду, а шкутильгаю, бо підшви аж горять, ніби попечені.

Боже, як тяжко йти!

Ми в Молдавії, звідки мати родом, і йдемо від станції, назви якої я не запам'ятала, в містечко Рачул, у там-

тешній монастир. У ньому,— розповіла мені мати,— вона багато років тому пізнала бога і тепер іде туди перевідатись: може, зустрине давніх знайомих.

У вузликках, перекинутих через наші плечі,— хрестики, молитовники, чотки, олива в пляшечках і вода з кринички святих Антонія й Феодосія біля Лаври в Києві. Все це ми взяли з собою, щоб продати віруючим, виручити втрачені на дорогу гроші.

— А ще, крім служіння богові, і людям віруючим прислужитись треба,— сказала мати,— бо хто ж це зробить, як не ми?

Битому шляху, здається, немає ні кінця ні краю. Ми йдемо і йдемо, збиваючи ногами куряву. Попереду мати, слідом — я. Ідемо поволі, як поволі, разом із сонцем, згасає за обрієм день. Ще дзвенять у небі жайвори, а вже вечір напинає над степом свої сині намети, дихає на нас приємною прохолодою.

«Чи далеко ще?» — в котрий раз запитую я себе і в думках прошу бога зняти з мене втому, додати сил.

Та ось нарешті дорога виводить нас на пагорб з купою дуплистих верб, і з пагорба добре видно в долині село. Білі хати розбіглися по садках, виглядаючи з них, немов діти зі схованки. За хатами — комори, високі клуні.

— Це Раковці,— говорить мені мати.— Тут заночуємо, а завтра вже і в Рачулі будемо.

Коли ми порівнялися з вербами, із-за них нам назустріч вийшла струнка русокоса дівчина з в'язкою книг у руці.

— Здрастуйте,— привіталася до нас.— Ви не в Рачул часом? То можна — і я в компанію з вами, бо боюсь одна? Тут бандити об'явилися, грабують, нізащо вбивають людей. Хоч у мене й немає нічого, але все одно страшно.

Мати глянула на неї суворо з-під своїх густих чорних брів, відказала:

— Ми люди з богом у серці, нам немає чого боятися. І рушила далі.

Я помітила, як дівчина знітилась, не знайшла що сказати у відповідь і пішла мовчки за нами.

«І навіщо так? — подумала я про матір.— Людина до нас із добрим словом, а вона...»

Заговорити ж до нашої несподіваної попутниці я не насмілилась, боячись накликати і на себе й на неї ще більше матиного гніву.

В село увійшли, як уже зовсім споночило, бо то лише згори так здавалося, що до нього близько.

Попросилися на нічліг у першу від поля хату.

— В оселі в нас тісно, сім'я велика,— відказала літня огрядна жінка.— А коли хочете, постелю в клуні на соломі. Надворі ще не холодно.

Я ладна була лягти хоч серед двору, так стомилася, але мати не поспішала. Вона про щось пошептала з хазяйкою, кивнувши головою в бік дівчини, потім сходила в клуню і аж тоді покликкала мене.

Скинувши з плечей на соломі сакви, я тут же впала на ряднину, та мати наказала мені ставати на коліна й відбути вечірню молитву.

Поки ми молилися, дівчина мовчки спостерігала за нами, а потім звернулася до матері.

— Тіточко, невже ви справді так щиро віруєте в бога?

Мати, як тоді, на дорозі, суворо глянула на дівчину і зло відповіла:

— Не твого це розуму діло, невірна.

Більше ніхто з нас не обмовився й словом.

Заснула я одразу, як тільки торкнулася головою постелі.

Але десь опівночі мене хтось розбудив, торсаючи за плечі.

Я прокинулась, засліплена яскравим світлом кишенькового ліхтарика. Чийсь глухий голос запитав у матері:

— Хто такі будете?

— Віруюча я, йду з дівчиною в Рачул, до монастиря,— відповіла мати.

— А ти хто? — сніп світла перескочив на нашу попутницю.

Дівчина затулилася рукою.

— І я... в Рачул іду... Тільки не в монастир... Вчителька я...

В голосі її я відчула тремтіння і сама тряслася від ляку.

— А-а, комсомолія! — протягнув той же грубий голос, і сліпучий промінь почав шарити по клуні.— Більше нікого немає?

— Нікого,— відповіла мати.

Чоловік, що світив ліхтариком, погасив його і наказав учительці йти за ним.

Коли очі звикли до темряви, я побачила — в клуні стояло ще троє.

Вчителька сиділа на соломі.

— Ну, кому я сказав! — гримнуло на вчительку з темноти.— Вставай!

— Нікуди я не піду. Що вам од мене треба? — відказала тремтячим голосом дівчина.

Тоді грубий голос звелів:

— Беріть її!

Я перелякалась на смерть, присунулась ближче до матері, прошепотіла:

— Куди вони її? Навіщо? Заступіться!

Мати відштовхнула мене:

— Мовчи!

Вчителька пручалася в дужих руках, стала гукати на поміч, але їй, мабуть, затулили рота, бо більше вона не проронила й слова.

Її потягли у широкі двері клуні.

— А ви, сестро, спіть, добраніч вам,— обізвався до матері отой, з грубим голосом, і пішов, зачинивши двері.

Я з плачем кинулась до матері, запитала, куди невідомі повели дівчину і що вони з нею зроблять, чому вона не заступилася за неї.

Але мати, як і під вербами вчительці, відрізала:

— Не твого це розуму діло! Лягай і спи!

Та сон у мене як рукою зняло. Скулившись, я чула, як за плетеною стіною плакала й просилася вчителька, як її ображали невідомі, примушували їсти землю. Потім... Потім я відчула, що сталося найстрашніше: вчителька раптом скрикнула, і щось важко гупнуло на землю.

Почулися квапливі кроки, і все стихло.

«Вони вбили її, вбили!» — дійшло до моєї свідомості, і я зойкнула на всю клуню.

Мати кинулась до мене, затисла рот рукою.

Здригаючись від плачу, я не спала до ранку.

Рано-вранці, ще до сходу сонця, ми тихцем, ніби злодії, вийшли з клуні і подалися за село, на шлях, що вів до Рачула.

Йшли мовчки, і вже як село залишилося далеко позаду, мати ніби сама до себе сказала:

— Вона була комсомолка, а значить, душа в неї дявольська, от і вбили її.

— Але ж убити людину гріх,— насмілилась сказати я.

— То чесну, віруючу людину гріх позбавити життя, а хто проти бога — мусить загинути,— заперечила мені мати.— Комсомольці ж усі безбожники.

Всю дорогу, аж до Рачула, я в думках молилася богу, щоб прийняв душу вчительки в рай: адже вона була ще

така молоденька і, певне, не встигла вчинити нікому ніякого зла.

Смерть Володі, страшна смерть учительки неймовірно потрясли мою душу, залишили в ній глибокий слід жорстокої людської несправедливості.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

У Рачулі в монастирі матір зустріли радо, як свою людину. Вона водила мене по всіх келіях, розказувала, як уперше прийшла сюди дівчиною провідати свою тітку, монашку Розалію, як їй сподобалось тут і вона залишилася в монастирі.

Жити нас поселили в келії разом з якоюсь старою монашкою, але мати жодної ночі не спала з нами. Де вона ночувала — я не знаю. Не було її часто в монастирі і вдень.

Коли я питала, де вона буває, мати грубо відповідала: «Не твоє діло!» І наказувала молитись.

Та найбільш образило мене те, що мати знову, як і у Фролівському монастирі, сказала ігуменші і всім монашкам, ніби я не дочка їй, а племінниця, дочка її сестри, котра вмерла, народивши мене.

— Навіщо ви так сказали? Хіба ви й справді мені не мати? — допитувалася я в неї.

— Так треба! — обпекла мати мене своїми чорними очима.— Я для тебе тільки сестра Євфросинія. Зрозуміла?

Я, звичайно, нічого не зрозуміла, але сказала: «Гаразд». Якщо мати каже, значить, так справді треба.

Щоб я не байдикувала, мати домовилась з ігуменшею Антонідою, і мені доручили щодня прибирати в келіях черниці, протирати ікони і світити лампади, замітати подвір'я.

Крім того, черниці брали мене в підвал розливати в барильця і пляшки вино, яке вони самі виготовляли з винограду і продавали в місті й по селах.

Все, що б не доручали мені зробити, я виконувала сумлінно, й ігуменша Антоніда, коли ми з матір'ю вже йшли з монастиря, просила її залишити мене. Але мати не погодилась, сказала, що вона ні на кого не покине сироти, бо поклялася сестрі перед смертю виростити мене, вивести в люди.

Мені ж у монастирі сподобалось, і вже коли ми ви-

йшли за браму, я запитала матері, чому ми не залишилися тут зимувати?

— Віри ми з монашками неоднакової. Ми знайдемо собі інше місце,— пояснила.

І знову я не зрозуміла, як це «неоднакової віри»,— але не стала питати в матері. Їй більше знати.

По дорозі з Рачула ми знову опинились в Раковцях.

Цього разу мати завела мене на широке подвір'я. В глибині — добротна хата під бляхою, збоку — довгий сарай, клуня край городу. В дворі було чисто заметено. Під сараєм на цепу здоровецький собака. Від вулиці подвір'я відгороджене високим дощаним парканом.

Зачувши рипіння хвіртки, пес брязнув цепом, кинувся з гавкотом нам назустріч, але коли мати обізвалася до нього: «Полкан, Полкан»,— він одразу ж замовк і завилляв хвостом.

«Звідки вона знає, як звати собаку? — подумала я.— Напевне, вже була тут?»

На гавкіт собаки з хати вийшла невеличка натоптувана чорнява жіночка.

— О, сестра Євфросинія! — вигукнула вона.— Заходьте, заходьте! Ми вас уже давно чекаємо!

Зайшли до хати. В передній кімнаті, що правила за кухню, на стінах ікони в рушниках, перед найбільшою, в кутку, лампадка. «Значить, віруючі»,— відзначила я про себе.

З кухні в другу кімнату вели високі двері. Одна половинка їх була прочинена, і я побачила стіл, стільці біля нього і далі, під стіною, ліжко.

— Мамочко, хто це до нас прийшов? — пролунав звідти дзвінкий голос дівчинки.

— Гості, дитя моє,— відказала дівчинці мати.— Сестра Євфросинія прийшла, лікуватиме тебе, щоб ти стала ходити.

Я здивувалася: моя мати лікуватиме дівчинку? Як? Чим? Я знала, що людей лікують лікарі. А вона ж не лікар! А втім... Може, їй від бога так дано?

Доки мати про щось говорила з хазяйкою, я несміливо переступила поріг другої кімнати, де на ліжку лежала худенька чорнокоса дівчина з блідим личком.

— Іди, іди, не бійся,— запросила вона мене.— Сідай ось тут на стільці, біля мене. Як тебе звати?

— Варя.

— А мене — Кіра,— назвалася вона.— Мені вже п'ятнадцятий рік, але бачиш, яка я мала й жуда. Бо хворію

давно, вже два роки скоро. Ноги мені відібрало, простудилася. Вже скільки не молилися ми, скільки не просили в бога, щоб одвів недугу, і мама, й тато, і брат Іліце, і я — дарма. Мабуть, бог покарав мене за гріх. Я ходила в школу і була піонеркою.

Далі Кіра розповіла мені, що її мати на тому тижні ходила молитися до церкви в Рачул і там зустрілася з сестрою Євфросинією, розговорилися і та пообіцяла вилікувати Кіру цілющою водою з лаврської кринички. Вона вже була в них двічі, обдивилася Кіру і запевнила, що вилікує.

Мені хотілося сказати дівчині, що ніяка та вода не цілюща, а звичайна, як і в кожному колодязі, але страх перед матір'ю не дозволив. Та й потім сумнів узяв мене: а може, мати справді знає слово якое, що робить ту воду цілющою?

На другий день по Раковцях прокотилася чутка: до Буду (таке було прізвище наших господарів) приїхала жінка, яка вилікує від недуги Кіру, вона — помазаниця божа й може замовити слово від усякої хвороби, допомогти віруючій людині в її біді.

В Раковцях знайшлося кілька сімей наших одновірців, і всі вони приходили до матері, приносили подарунки, гроші й просили в чомусь допомогти.

Мати всім обіцяла, за всіх подовгу молилася вечорами в окремії кімнаті, яку господарі відвели для нас.

Як мати лікувала Кіру, я не знала, бо робила все це вона з її матір'ю після півночі, коли я вже спала.

Та коли наші вузли були повно напхані килимами, рушниками, матерією й іншими дорогими речами, мати одного вечора наказала мені, щоб я лягала спати не роздягаючись, бо вночі ми маємо вирушити на станцію, поїдемо в Київ.

Господарям вона теж сказала про це і пояснила: для того, щоб Кірі допомогло лікування, вона мусить покинути село пізно вночі, після третіх півнів.

Добродушний господар дядьку Георге казав, що він може підвезти нас до станції підводою, але мати замахла на нього руками.

— Ні, ні! Що ви? Мені бог велів після цього йти лише пішки. В путі я буду ще мати з ним розмову і замовлю за вашу дочку останнє слово.

Вона сказала це так душевно і щиро, що я без вагання повірила їй, і в душі моїй затріпотіла ангельськими крильцями радість. Так он вона яка, моя мати! А я,

грішниця, насмілювалась іноді сумніватися в ній. І тут же зашепотіла молитву, просячи в бога простити мені цей гріх.

Господар і господиня щиро дякували матері. Тільки їх син, вайлуватий Іліце, стояв біля столу насуплений.

— А ти ж чого зажурений такий? — звернула на нього увагу мати.— Чи не занедужав? То залишилось у мене кілька крапель цілющої води, прийми її.

За Іліце відповів батько:

— Хлопець він здоровий. Інша біда в нього. Через місяць в армію йти. Тож хочемо просити вас усі, може б, допомогли, аби він залишився вдома. Ми вже не знати як вам дякувати будемо.

Мати постояла хвилину мовчки, подумала.

— Аби раніше сказали, можна було б, а тепер, коли я зібралася, хтозна...

Дядько Георге й Іліце стали знову просити її, обіцяли добре заплатити.

— Ми вас повік не забудемо, зробіть!

Тоді мати сказала, що вона якраз опівночі, коли в селі стихнуть всі шуми, стане на розмову з богом, а Іліце нехай цим часом залізе на дах клуні й стрибне з неї на схід сонця.

Іліце хоч і боявся, проте стрибнув. Але стрибнув невдало, поламав ногу, і його внесли в хату батько й мати.

— Це нічого,— заспокоювала його моя мати, кроплячи ногу свяченою водою.— Зате в армії тепер тобі не служити.

Після цього, нав'ючені важкими узлами, ми попрощалися з господарями й покинули село. Кукурікання третіх півнів нагнало нас далеко в полі.

Мати йшла швидко, наче втікала від когось, і я ледве встигала за нею.

А вранці веселий поїзд повіз нас на Київ.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

У поїзді справді було весело їхати. На одній станції в наш вагон зайшов молоденький солдат з гармонією. Вмостивши на верхній полиці свої нехитрі речі — шинель і маленький чемоданчик,— він розтягнув гармонію й заспівав:

Расцвѣтали яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой.
Выходила на берег Катюша,
На высокий берег, на крутой...

Голос у хлопця був гарний, і коли він закінчив пісню, пасажери попросили заспівати ще.

Солдат охоче співав.

Потім він, мабуть, стомився, поклав гармонію на верхню полицю до своїх речей і почав розповідати веселі історії, які з ним траплялися в армії, і всі в купе дружнo сміялися.

Їхав солдат у відпустку додому, а гармонію йому подарували за добру службу.

Весь час я дивилася на цього веселого хлопця, мов зачарована, з цікавістю слухала його і згадувала Іліце. Це б і він скоро служив у армії і був би, може, таким бравим солдатом, а тепер лежить дома з поламаною ногою.

І навіщо він послухав матір? Хіба в солдатах погано? Згодом веселий солдат дістав з полиці чемодан, а з нього ковбасу і хліб.

— Повечеряємо, щоб дома не журились,— підморгнув до мене і, відрізавши шмат хліба й ковбаси, подав мені.

Я завагалась. Брати чи не брати? Їсти дуже хотілося, бо ми, як завжди, їли раз у день.

Але навпроти сиділа мати. Що вона скаже?

А може, й нічого?

Я простягнула руку, та в ту ж мить мати вдарила мене по ній своєю й процідила крізь зуби:

— Не смій брати від демона!

Спантеличений солдат хотів було щось сказати до неї, але мати не захотіла слухати, вхопила мене і повела аж у крайне купе вагона.

— Тебе спокушає диявол, а ти й раденька,— з гнівом пробурчала на мене.— Ставай на коліна й молись!

І я стала й молилась. У вагоні, під перестук коліс.

А солдат, напевне, повечеряв і знову заграв веселої-веселої. Я молилась під його музику.

Поїзд прибув у Київ опівночі. До ранку ми передрімали на вокзалі, а вранці поїхали трамваєм на базар.

На базарі мати швидко спрдала всі надаровані їй у Раковцях речі, сховала гроші за пазуху й сказала, що тепер підемо в Корчувате, на Лису Гору.

Як мені хотілося, щоб вона купила бодай одну цукерку, яких на базарі продавалося безліч! Я так давно їла їх, зовсім забула, які вони й на смак.

Та мати, мабуть, і в гадці не мала цього, вправно пробираючись крізь натовп до виходу. Попросити ж її я не сміла.

Ні словом не згадала вона й про черевики для мене. Ті ж, що були на моїх ногах, геть розлізлися, а вже надходила осінь, ранки й вечори стояли холодні.

Йдучи слідом за матір'ю, я згадала про батька. Коли б це він мав стільки грошей, то, напевне, купив би мені цукерок і нові черевики. І поведився б зі мною не так, як мати. Адже відколи ми з нею разом, вона не обізвалася до мене жодним ласкавим словом, не назвала дочкою, ніби я для неї зовсім чужа.

Гіркий жаль стиснув серце, на очі накопилися сльози, і я заплакала.

На виході з базару мати оглянулася.

— Чого плачеш?

Я відказала, що мені наступили на ногу. Це був гріх — говорити неправду, але я тут же вирішила на вечірній молитві покаятися в ньому і попросити в бога прощення за те, що обдурила матір, що так недобре про неї подумала.

Ще в Києві, як тільки ми вибралися з базару, ясне зранку небо затягнулося хмарами, почав накрапати дрібний дощ. Поки ж ми дісталися до Корчуватого, він розійшовся, не лишивши на нас і рубця сухого.

Стомлена до знемоги, я ледве шльопала за матір'ю по розкислій стежці і просила бога дати мені сили дістатись до нашого підземелля, де можна буде обсохнути.

Але моя молитва, мабуть, не долетіла до бога, бо сталося якраз навпаки.

Неподалік від лазу в підземелля нас зустріла Олександра, вся в сльозах і теж наскрізь промокла.

— Вже третій день жду вас не діждуся, — заговорила крізь плач. — Позавчора нашого Ісафія арештували. Лісник знайшов печеру, топили ми. Він побачив дим і привів міліцію. Розпитували, хто живе з нами. Але ні старійшина, ні я не сказали. Самі, мовляв, удвох. Житло наше завалили й наказали мені забиратися геть. Та я нікуди не пішла, кручуся тут, щоб зустріти та попередити вас.

— А одержу забрали? — перебила її мати.

— Ні, я все перенесла в Ходосіївку, до Параски,— заспокоїла її Олександра.

Якийсь час мати стояла мовчки. Я дивувалась її споккою. Як вона так може? Адже сталося щось страшне. За що арештували Ісафія? Може, й нас арештують? А як і ні, то що нам робити, куди податися? Де ми маємо жити?

Мовчала мати, мовчала Олександра, мовчала і я. Здавалось, що прийшли ми сюди послухати, як шумить у припущклому лісі осінній дощ.

— Чого ти мовчиш, Євфросиніє? — порушила нарешті мовчанку Олександра.— Треба кудись іти, скоро ніч.

— Підемо до Параски, в Ходосіївку,— вирішила мати й перша рушила стежкою вниз.

Я знала цю Параску, стареньку богомільну жінку. Вона жила на околиці села зі своєю кривенькою дочкою. У кожному селі поблизу Корчуватого мати мала надійних людей, в яких ми іноді зупинялись, проводили моління, продавали хрестики, іконки, молитовники.

Йдучи слідом за матір'ю й Олександрю, я весь час думала: за віщо ж арештували отця Ісафія? І чому він, такий святий, не міг відвернути цього від себе?

Мені це ніяк не вкладалося в голову. А бог? Чому ж він не допоміг бідній немічній людині?

Розмокла від дощу стежка була слизькою, я раз по раз сковзалась, хапалась за гілля кущів, щоб не впасти, і в думках зверталась до всемогутнього бога, аби він допоміг бідному Ісафію звільнитись від демонів, які забрали його.

Ходосіївку вже огортав темний вечір, коли ми, мокрі, знесилені, прибились до Парасчиної хати.

Жінка зустріла нас привітно, дала переодягнутися в сухе, зібрала вечеряти. І як не дивно, мати, порушивши наш порядок, не відмовилась від їжі. Мабуть, тому, що ми з нею не обідали.

Спати вклагалися рано, одразу ж після вечері. Мати лягла на ліжку, тітка з дочкою на маленькому полику біля припічка, а ми з сестрою Олександрю постелилися на печі.

Та сон не брав мене, хоч яка я була стомлена. Я переверталася з боку на бік, важко зітхала. Спати не давали думки про старійшину Ісафія. Де він тепер? Що робить? І за що його арештували? Адже він нікому ніякого зла не зробив, тільки молився богу. Молився, а бог, бач, не допоміг. Чому?

Вирішила запитати про це в сестри Олександри.

— Богу видніше, на все його воля, — відказала вона. — Спи, дитя моє. Помолись богу й спи. Бог завжди втішає сумління людські.

Щоб заглушити свої сумніви, я почала гаряче молитися, благаючи бога допомогти Ієсафію, щоб він знову повернувся до нас. Просила й за Володю, аби прийняв його душу до раю. І за себе просила. Небагато мені треба було від бога: тільки підказати матері, щоб купила мені нові черевики і була ласкавішою, не зобиджала мене.

— Боже мій милий, боже праведний, — гаряче шепотіла я. — Зглянься на мене, і я вік дякуватиму тобі, молитимусь ще палкіше, буду вірною тобі до смерті.

Мені вірилось, що бог таки прислухається до моїх прохань і вволить мою волю і все буде добре, адже на те він бог, щоб робити людям добро.

Заснула я, стомлена молитвами, аж під ранок, і наснилися мені мерці. Вони танцювали колом, взявшись за руки. Серед них був і Володя, а посередині кола стояв старійшина Ієсафій, щось гукав до них і сміявся. Потім мерці розбіглися, стали хапати людей і затягувати в свої ями. За мною погнався Володя, а я бігла щосили і ніяк не могла від нього втекти. Я біжу, я задихаюсь, а він уже простягнув свою кістляву руку, ось-ось ухопить мене. Я закричала не своїм голосом і... прокинулася.

— Бог з тобою, — обізвалася до мене сестра Олександра. — Тобі щось страшне приснилося? — І перехрестила тричі.

Більше я не спала, бо скоро вже треба було вставати, за вікнами бринів світанок.

Відбувши ранкову молитву і поснідавши ріденьким супом, що його нашвидку зварила в печі тітка Параска, мати з сестрою Олександрою стали радитись, де нам жити далі.

Мати хотіла попроситись на зиму до монашок у Фролівський монастир. Сестра ж Олександра запропонувала їхати на Кавказ, де в горах, у печері, живе її духовний наставник брат Нектарій і кілька сестер-скритниць. Місце там тихе, безлюдне, й ми можемо спокійно жити, молитися, спокутувати всі наші гріхи. Крім усього, там майже немає зими, цілий рік тепло.

Не знаю, чи перше, чи останнє переконало матір, і вона пристала на Олександрину пропозицію.

До від'їзду вирішили пожити тут же, в тітки Параски. Випрали й полатали свою білизну, запаслися харчами: насушили сухарів, зібрали олії й муки. Дещо дала нам тітка Параска, решту я напросила в сусідніх селах.

На все це пішов тиждень. А наступної неділі вранці ми вирушили в Київ, на вокзал.

Дорога після кількадедних дощів стала грязькою, багнистою, іти було важко. День стояв похмурий, вітряний. Захмарене небо, здавалося, ось-ось знову хлюпне дощем. Але дощу не було. Вже як ми приїхали трамваєм на вокзал, труснуло лапатим снігом.

Починалась зима. Черевики мої хляпали обірваними підощвами. «Добре що сестра Олександра переконала матір їхати на Кавказ,— подумала я.— Адже там тепло, і я ходитиму боса».

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Над нами у високому небі пролетів літак, залишивши за собою білу стрічку. Я проводжаю його поглядом і питаю наставника Нектарія:

— Чого то — стрічка?

Нектарій хмурить свої вицвілі брови і каже суворо:

— Зараз же перехрестись і більше щоб ніколи не дивилась на таке. В тих адських машинах літають демони, гріх.

Я покірно хрещусь і тут же знову звертаюсь до Нектарія:

— Ви говорили, і спати багато гріх, а самі щойно спали.

Бачу, це не подобається йому ще більше, але він намагається бути спокійним, бо сердитись на ближнього гріх.

— Мені можна, мені богом дано,— шепелявить у відповідь.

Ми з Нектарієм сидимо при вході в нашу печеру на теплому від сонця камені. Щоранку я виводжу старого подихати свіжим повітрям, скидаю з нього стоптані черевики й чухаю йому давно не миті п'яти. Це входить в мої обов'язки. Він задоволено мружиться від цього і подовгу мовчить. Буває, що просидить півдня й не промовить жодного слова.

Я теж мовчу, бо не можна тривожити його спокій.

Інколи ж він сам порушує мовчання, щось розповідає, а я слухаю.

Нектарій — старий німецький дідок, але суворий. Усі сестри-скритниці, що живуть у нашій печері, бояться його. Побоююсь і я, хоч зі мною він трохи лагідніший.

Прислуговувати Нектарію я почала з першого ж дня, як тільки ми прибули в цю гірську печеру, порослу на горі високими деревами. Мати попросила Нектарія бути моїм духовним наставником. Він погодився, і з того дня я від нього ні на крок. Мов прив'язана. Стелю йому постіль, подаю їсти, виводжу на прогулянку, а він щодня розповідає мені про життя святих, про рай і пекло, вчить мене молитов.

Інші сестри, мати з Олександрою часто спускаються в селище по харчі, по воду, а мене ніхто ні разу з собою не брав. Я вже давно не бачила сторонніх людей, не чула таких звичних шумів людського поселення — гавкання собак, мукання корів, кукурікання півнів.

А вже так хотілося почути!

«Сказати чи не сказати про це Нектарію? — міркувала я. — Сьогодні він наче добрий».

І наважилась.

— Погано, — проказав, вислухавши мене, наставник. — Погано, що тебе посідають такі мислі. Після обіду я прочитаю над тобою молитву.

— Хіба бачити людей — це погано? — кажу.

— Люди не нашої віри — всі демони, дитя моє, — став повчати Нектарій. — Вони їздять на машинах, багато п'ють, сплять, а все це тяжкий гріх.

— А що ж не гріх? — вирвалось мимоволі в мене.

— Укромцять утробу свою, поклоняйтесь богу нашому всевишньому і молитесь, молитесь йому, — продеренчав Нектарій. — Господь з тобою, амінь!

Більше я нічого не питала, до самісінького обіду ми просиділи мовчки.

В обідню пору різними стежками сходились до печери сестри-скритниці. Хто ходив по харчі в ближнє село, хто збирав у лісі хмиз, кілька сестер прали біля струмка білизну. Всі до півдня мали якусь роботу.

Проходячи повз Нектарія, кожна з сестер цілувала його суху кістляву руку.

— Всі вже вернулися? — спитав він мене напівсонним голосом.

Не було ще моєї матері.

— Завжди сестра Євфросинія затримується, — невдоволено пробубонів. Та коли нарешті вона прийшла, не сказав їй ні слова.

Не знаю чому, але на матір він ніколи не сердився, як на інших сестер, не докоряв, коли вона чогось не зробила.

Матері, наприклад, вільно було по кілька днів не з'являтися в печері, іти й повертатися, коли їй хотілося. Вона часто про щось шепталася з Нектарієм, і за це всі п'ятнадцять сестер недолюбливали її.

Не подобалося це й мені, але що я могла вдіяти, адже була їй лише племінницею, так вона сказала про мене й тут.

Мати, не звертаючи на мене уваги, підійшла до Нектарія, приклалась губами до його руки.

— Як ваше здоров'я? — запитала.

— Спасибі, хвалити бога, — прошамкотів Нектарій. — А твоє?

— І моє слава богові, — в тон йому мати. — От задишка тільки бере, поки на гору вийду, серце шаленіє.

Мати завжди скаржилась на своє хворе серце. І те, що вона не худне, як інші сестри і я, від недоїдання, теж пояснювала сердечною хворобою.

— Всі сердечники такі.

Нектарій ворухиться на камені, тріщить своїми кістками і звертається до мене:

— Взуй мене, дитя моє, і йди в обитель, хай сестри обід готують, а мене сестра Євфросинія заведе.

Я залишаю їх і йду, здивована, в печеру: чому це раптом Нектарію захотілося, щоб мати завела його? Адже завжди це робила я.

І тут же зміркувала: мабуть, він казатиме матері щось про мене. Цікаво — що ж?

Забувши, який то гріх — підслуховувати чужі розмови, я навшпиньках повернулася назад і причаїлась перед самим виходом із печери за кам'янистим виступом, звідки було добре видно Нектарія на камені й матір.

Мати стояла до мене спиною, а Нектарій, закинувши голову назад, щось пив із невеличкої пляшечки, яка дрібно тремтіла в його худій руці.

«Боже мій, що він п'є?» — мало не скрикнула я. Таж до обіду нам нічого не дозволялося брати в рот, навіть води, бо то — тяжкий гріх.

Але одразу ж заспокоїла себе: настала обідня пора, і мій наставник, напевне, ковтнув перед їдою водиці з

джерела, якої йому принесла мати. Та, зрештою, він же над нами й старший, йому можна.

Тільки як у пляшечці не залишилося й краплі, Нектарій відняв її від рота і простягнув матері, задоволено хекнувши.

— Добра свячена водичка, цілюща,— сказав і витер рукавом вуса й бороду.— А тепер — обідати.

Мати злодійкувато оглянулась навколо, сховала пляшечку в пазуху й подала Нектарію руку, щоб звести.

Аби вони не побачили мене, я, сунучись по стіні спиною, ступила кілька кроків убік, а далі швидко пішла на світло в печері.

В глибині, де печера розширювалась у високу простору залу, сестра Олександра засвітила дві великі лампади, кілька сестер наливали в череп'яні миски борщ, лаштувались обідати.

Іли ми один раз на добу, завжди в обід, і завжди якусь одну страву. Першим до обіду приступав Нектарій, а потім уже мали право їсти й ми.

Так було щодня, так було й того разу.

Обідали всі мовчки. Мовчки підвелися зі своїх місць і стали перед іконами.

Я молилась тоді особливо старанно, бо знала, що вчинила гріх, підглядаючи за Нектарієм і матір'ю. Молилася довше за всіх, аж коліна потерпили, а коли хотіла встати, мій наставник поклав мені руку на плече.

— Стій, дитя моє, я прочитаю над тобою молитву, щоб тебе не спокушав більше антихрист, не вселяв тобі грішних мирських думок.

Читав він довго. Так довго, що я не витримала, заплакала — нестерпно боліли коліна.

— Терпи, дитя моє, за терпіння бог дає спасіння,— заспокоював мене Нектарій і читав наді мною, читав.

Нарешті скінчив, і до мене підступила мати.

— А тепер поклянись перед іконами святими, що не будеш заздрити ні на їжу, ні на воду, ні на сон, ні на відпочинок, що не думатимеш ні про що інше, тільки про бога, єдиного бога, і молитимешся щиро.

— Клянусь,— прошепотіла я ледве чутно і не стямилась, як упала на кам'яну підлогу.

Опритомніла вже надворі. Мене, мабуть, винесли й бризкали водою, бо плаття і обличчя були мокрі. Наді мною схилились сестра Олександра і наймолодша після мене сестра Зіновія.

— До чого довели дівчину, безсердечні,— прошепотіла Олександра і оглянулась, чи ніхто не почув. А потім голосно запитала мене:

— Тобі легше, Варю?

— Легше,— відказала я й підвелась.

— Ну ось і слава богу,— удаючи зраділого, звернувся до мене наставник.— Сядь он на камені, дитя моє, і воно пройде. Бог милостивий завжди з нами.

Допомагаючи сісти, він нахилився до мене так близько, що я одразу вловила від нього запах вина, знайомий мені з Рачула, коли я допомагала монашкам розливати його в пляшки.

«Так он якою водичкою напувала його перед обідом мати!» — майнув у мене здогад, і на душі стало ще гірше.

На вечірню молитву я вже не ставала. Змилосердившись, Нектарій одзволив мене від неї.

Проте я помолилась богові в думці, зібгавшись калачиком на твердій холодній постелі.

А коли біля мене лягла сестра Олександра, я не витримала й розповіла їй, що бачила, як наставник пив вино, котре принесла йому мати.

— Бог з тобою,— прошепотіла Олександра.— Навіщо ти підглядала? Не говори ж про те нікому, бо як накличеш на себе гнів Нектарія, не здобувати тобі. Та й Євфросинія не простить.

— Але ж то гріх,— не стрималась я.

— Тяжкий гріх,— погодилась Олександра.— Вони за нього держатимуть одвіт перед богом. Спи, дитино.

Сестра Олександра була доброю до мене. Я потай любила її.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Гарно весняної пори в гірському лісі. Терпко пахне зіпріле за зиму листя, а до нього домішується гострий, солодкий запах зеленої травички й лісових пролісків, що ніжно тягнуться до сонця, яке вже тепло, по-весняному сяє у небесній високості.

А як чарівно, на всі лади видзвонюють тоненькі струмочки, збігаючи з гір!

Вже прилетіли перші пташки і заклопотано метушаться біля своїх старих гнізд.

Боже, яка краса на землі! А Нектарій і мати зав-

ше твердять, що десь там, на тім світі, життя краще, райське.

Ось уже годину чи й більше ми з сестрою Зіновією бродимо лісом, збираємо хмиз на паливо, і нам ніяк не хочеться повертатись назад, у печеру. Хмизу вже стільки, що годі донести, а ми збираємо й збираємо його.

— Прийдемо ще раз,— каже Зіновія.

— Прийдемо,— погоджуюсь я й пропоную їй сісти відпочити.

Зіновія не заперечує, й ми сідаємо під високою сосною на в'язку хмизу.

Відтоді як я знепритомніла в печері, Нектарій став дозволяти мені ходити в ліс по дрова, до струмка по воду і навіть кілька разів відпускав з сестрою Олександрю у дальнє підгірське село по харчі. Зимую, правда, я не ходила нікуди, бо не мала в що взутися. Тепер же, навесні, можна і в драних черевиках, а літо настане, то й босоніж.

Поглядає на свої стоптани, збиті на гострому камінні, колись гарні черевики й Зіновія.

— Це ті, що ще він купив,— зітхає важко і відводить убік свої великі карі очі, бо в них сльози.

Я знаю, про кого говорить Зіновія. «Він» — це її наречений. З ним вона мала одружитися. Мала, та не одружилась, бо перед самим весіллям їхав її Микола до неї на мотоциклі й загинув, налетівши на машину.

— Диявол його призвів,— говорили їй родичі.— Кожна машина — від диявола. Молись, проси прощення в бога.

І Зіновія стала молитись, випрошувати своєму Миколі прощення в бога за те, що він їздив на демонській машині. Потім її забрали з собою в гори сестри-скритниці, й з того часу вона живе в печері, спокутує гріх свого коханого.

Вона, як і я, як усі сестри, дуже змарніла за цей час. Голод, щоденне моління виснажили нас так, що ми були мов тіні.

Витерши рукавом старенького пальтечка сльози, Зіновія повернулась до мене і раптом запитала:

— Сестра Євфросинія тобі справді тіткою доводиться?

Я розгубилась і одразу не знайшлася, що сказати. Відповіла, мабуть, аж через хвилину:

— Справді. А хіба що?

— Мені здається, що вона погана людина,— сказала Зіновія.— Не любить тебе, бачу.

Мені стало боляче від цих її слів, але я спромоглася вимовити:

— Не знаю. Може...

— А Олександра? — спитала Зіновія.

— Вона моя хрещена.

Зіновія на це ні слова. Мовчала й я, думаючи — чому це її так цікавить?

Десь угорі над нами заскрекотіла сорока. Раз, удруге.

— Когось чує, — глянула в той бік Зіновія. — Нумо йти, бо вже скоро обід. Ти дуже хочеш їсти?

— Дуже. А ти?

— І я. А знаєш що? — взяла мене за лікоть Зіновія. — Давай трохи поїмо трави. Навесні вона м'яка й соковита, аж солодка.

Біля в'язок хмизу, на яких ми сиділи, ріденькими кущиками поп'ялася по горі зелена травиця. Зіновія зсунулася з гілля й, присівши навпочіпки, стала щипати її й кидати собі в рот.

— От спробуй, Варю, справді смачна, — обернулася до мене, жуючи.

Її гарні очі світилися.

Для мене це було дивним — їсти траву. Я ніколи навіть не думала про таке, хоч якою голодною була.

Побачивши, що я вагаюсь, Зіновія нащипала пучок трави й подала мені.

— Їж, не бійся. Я вже їла не раз, і нічого.

У мене від голоду зводило живіт, ссало під грудьми, і я наважилась.

Трава й справді була солодкувата, але терпка й несмачна. Та коли тобі хочеться їсти, аж темніє в очах, хіба зважаєш на смак?

Ми повзали з Зіновією по горі, вищипували травицю і їли. Їли, навіть не дуже пережовуючи, забувши на той час про все на світі: що нам уже пора вертатися до печери, що, гамуючи свої голодні шлунки, ми вчиняємо великий гріх перед богом.

Захопившись, ми не помітили, як між високих стовбуристих дерев з'явився високий молодий чоловік з рущицею на плечі й спостерігав за нами.

Я перша побачила його й сіпнула за полу Зіновію: поглянь!

Вона так і зацікавилася з пучком простягнутої до рота трави в руці. Злякано дивилася на невідомого і я.

А той, зрозумівши, що ми налякалися, обізвався до нас весело:

— Що, голод не свій брат?

Зіновія, трохи оговтавшись, відповіла йому:

— Ми травною лікуємось.

— Знаю я це ваше лікування, — знову блиснув білозубо бою посмішкою невідомий і рушив до нас. — Скритниці? — запитав. — У печері живете?

Ми відбулись мовчанням.

— Голодуєте, наскрізь бачу, — прогудів приємним басом. — Ну й дурні ви, дівчатка. Кидайте до біса це своє моління та йдіть учіться, працюйте. Обидві ви ще такі молоді. Особливо ти, — кивнув на мене. — Все то дурниці, що у вас в голові.

Далі поліз у свою шкіряну сумку, що висіла через плече, дістав з неї щось загорнуте в газету і простягнув мені.

— Візьміть і з'їжте по шматку хліба з маслом, бо трава не вгамує голоду.

Я відчула, що почервоніла від сорому, й одвернулася, щоб не дивитися йому в очі.

Тоді невідомий втиснув мені згорток у руки силою.

— Бери, бери, бог далеко — не побачить! — І пішов униз поміж дерев, не оглядаючись.

Ніби понімілі, стояли ми й дивилися йому вслід.

— Це лісник, — прошепотіла Зіновія. — Я вже бачила його, але віддалік.

Я простягнула хліб Зіновії.

— На тобі. Я його їсти не буду.

— Їж, все одно вже гріх на душу взяли, — подала вона мені скибку, намащену маслом. — Хліб — він у всіх від бога. Твоя тіточка щодня потай і сама їсть, і Нектарія підгодовує, я не раз бачила.

«Так он чого ти питала про матір, ким вона насправді мені доводиться», — догадалась я.

Хліб після трави здався мені смачнішим за все на світі.

Ми перекинули через плечі в'язки хмизу й пішли до своєї печери, домовившись нікому нічого не розказувати.

По обіді Олександра, влучивши зручну хвилину, коли біля нас нікого не було, похвалилася, що днями мати збирається звідси їхати, а мене хоче залишити й далі прислужувати Нектарію. Олександра ненароком підслухала, як Нектарій просив матір не брати мене з собою, казав, що звик до мене, полюбив, як рідну, і хоче,

аби я догледіла його до смерті. Мати спершу не згоджувалась, а потім здалась на його прохання.

— Але ти відмовляйся,— тут же стала радити мені Олександра,— бо загинеш у цій печері. Просись у матері, і я буду просити, тільки не проговорись, що це я тобі розповіла.

Хоч я й знала, що мати недолюблює мене, однак воліла бути з нею, терпіти все, аби не залишитись тут, у цій холодній гірській печері, серед злобливих сестер, біля цього живого мерця Нектарія.

Ледве вдалося нам з Олександрою ублагати матір, щоб забрала мене з собою. Помогла нам у цьому й Зіновія. Ця добра сердечна дівчина погодилася замість мене доглядати Нектарія.

Проводжали нас усі сестри, Нектарій. Бажали доброї путі, а мій наставник наказував нести слово боже в люди, вселяти їм віру в бога, самим шанувати його.

Найдовше махала мені рукою на прощання Зіновія.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

У Києві нас покинула сестра Олександра. Дуже посварились вони з матір'ю.

Сталося це так. На станції Боярка чомусь затримався наш поїзд. У вагоні було спекотно, ми всі хотіли пити.

— Сходжу швиденько, десь наберу свіжої води,— сказала нам з Олександрою мати. Взяла пляшку й пішла.

Минав час, а її все не було й не було.

— І де вона ходить? — виглядала у вікно Олександра.— Посидь, Варю, я піду пошукаю, бо пити хочеться — аж смага на губах. Та й поїзд аби не рушив.

І пішла, й застала матір у буфеті, коли вона їла хліб з ковбасою і пила чай. А в нас за цілий день і ріски в роті не було.

В пориві гніву Олександра стала дорікати їй в цьому, виказала й про те, як вона крадькома від нас їла і на Кавказі, як підгодовувала й напувала вином Нектарія.

— Ти гнівиш бога, оскверняєш нашу віру,— казала вона у вагоні матері.— З тобою не милості господньої заслужиш, а гріха непростимого наберешся. Сьогодні ж піду від тебе, хай мені в сто крат гірше буде, але не житиму з грішницею.

Я бачила, як мінилася на лиці мати, як затремтіли від гніву її повні, рум'яні губи.

— То ти ще й повчати мене, негіднице? — визвірилась вона на Олександрю.— Іди, йди! Щоб тобі ніде добра не було, щоб тебе господь скарав найтяжчою карою,— сипнула, мов з мішка, прокльонами.— Ти душу продала дияволу, демоном стала!

Мені зробилось страшно від цих прокльонів і водночас жаль сестри Олександри. Адже вона завжди була доброю до мене.

На очі набігли сльози.

По приїзді на київський вокзал Олександра зв'язала свої речі у вузол.

— Прощай, Варю,— поцілувала мене в голову.— А тебе хай бог простить за твої слова,— сказала до матері й пішла.

Я стояла розгублена, не знаючи, що робити.

В якусь мить мені хотілося кинутися вслід за Олександрю, піти з нею, але тут же щось невідоме притримало невидимою рукою. А мати?

Олександра ж тим часом все віддалялась і віддалялась від нас і незабаром зникла, загубилася в бурхливому потоці пасажирів, що плив поміж зеленими вагонами по перону до виходу в місто.

— Ходімо, чого стоїш? — окриком вивела мене з думи мати.— Нехай іде, грішниця, дурепа стара.

Боже милостивий! І це говорила мати, уста якої сотні разів на день вимовляли слова «бог», «боже», «побожому», яка подовгу простоювала навколішки перед іконами. Яка ж Олександра грішниця? Чому вона дурепа? Скільки добра зробила для нас ця тиха, покірна жінка, а мати так її обзиває...

«Господи, прости її грішну,— звернулася я в думках до бога, просячи за матір,— і допоможи в усьому добрій Олександрі».

З вокзалу ми поїхали в Ходосіївку, до тітки Параски, котра зустріла нас привітно, як давніх і добрих знайомих.

Мати одразу ж домовилась з нею, що вона відступить нам свою невеличку хатину з маленьким, на город, віконечком, аби ми не заважали їй. За проживання мати, мовляв, заплатить.

— Що ви, що ви! — замахала заперечливо руками Параска.— Бог з вами, таке скажете. Не треба нам ніякої вашої плати. Живіть, скільки захочете, ми люди свої.

На другий же день мати через тітку Параску пустила по селу слух, що вона приїхала з Кавказу, де прожила

три роки в печері, на святій горі, і було їй там боже знамення у вигляді молодої жінки в білому, котра волею всевишнього напроорочила невдовзі кінець світу, і що всі невіруючі згорять у пекельному вогні, а ті, що почитають бога, щиро вірять і поклоняються йому,— залишаться живі, й від них піде нове життя на землі.

Спершу я здивувалася: про яке боже знамення говорить мати? Адже я не тільки не бачила, а й не чула там про нього. Коли воно відбулося? Чи не вигадка це материна?

Але вона розповідала тітці Парасці так захоплено, з такими подробицями, з таким блиском в очах і тремтінням у голосі, що годі було сумніватися. Слухаючи матір, я немов сама побачила ту молоду жінку в білому, яка випурхнула з-за хмари й стала на гострому камені над стрімким обривом поміж двох гір, почувла її тихі пророчі слова про кару божу, що впаде на голови невіруючих, про кінець світу, пекельний вогонь.

У мене аж сльози виступили на очах. «Грішниця,— подумала про себе.— Як я могла не вірити? Адже це не всім дано — бачити знамення, а тільки богом обраним. І даремно тітка Олександра так на матір. Мабуть, із заздрощів».

Чутка про знамення боже, котре бачила Парасчина квартирантка, тобто моя мати, швидко рознеслася селом, і до нашої хати почали вчачати віруючі. Йшли вони не лише з Ходосіївки, а й з навколишніх сіл. Ішли баби й діди, каліки, щоб почувти про все це від сестри Євфросинії, побачити її на власні очі саму. Адже це не звичайна, мовляв, людина.

Всі, хто приходив, обов'язково приносили нам гостинці, подарунки, гроші.

Але мати швидко всі подарунки розпродала, пояснивши, що нам потрібні гроші. Навіщо — вона не сказала, та я догадувалася: мабуть, скоро знову кудись їхатимемо.

Весь час, відколи ми жили в тітки Параски, мати приглядалася до людей, розпитувала, чи ніхто не знає такої жінки, котра б пішла до неї в помічниці. Вона, бачите, слабує на серце, та ще й дитина на руках, важко самій.

Проте таку жінку — одну, чесну, віруючу — не так-то легко було знайти.

Та одного дня тітка Параска похвалилася матері, що їй проказали, начебто недалеко звідси, в селі Янковичі, живе підходяща жінка.

Чоловік її ніби не вернувся з війни, а двоє діток умерли, вона спродалась і вирішила присвятити себе богові.

— Якраз вам підійде,— запевнила тітка матір.— Та й вона одразу погодиться найнятих до вас.

Мати не гаючись пішла в Янковичі і ввечері повернулася з тією жінкою.

Звали її Анастасією, була вона вже немолода, повновида, з лагідними світло-синіми очима.

— А це й є моя племінниця, про яку я тобі розповідала,— показала їй на мене рукою мати.— Роздягайся і будь як дома.

Анастасія поклала свій вузлик з речами на лаву біля вікна, витягла з кишені піджака і простягнула мені цукерку.

Я не взяла.

Мати, побачивши це, ледве помітно всміхнулася.

— Ні, ні, Варя нізащо не візьме, і не проси. Вона в мене така скромниця, їсть раз у день і все молиться. А ласощі, каже, розтлівають утробу.

Жінка знітилася й заховала цукерку назад у кишеню. А мені ж так хотілося якщо не з'їсти, то бодай трішечки потримати цукерку в роті.

Щоб не розплакатись, я вийшла надвір, сіла за хатою і тільки тут дала волю сльозам.

Вже зовсім смерком забрала мене в хату Анастасія. Мати кликала на вечірню молитву.

Через кілька днів мати привезла з Києва чорної матері, і вони вдвох з Анастасією пошили мені нове плаття і підрысник, а потім мати купила мені старенькі, але цілі сандалії.

Пошили чорний одяг і для Анастасії, і мати веліла називати її сестрою Анастасією.

— Дивись, про Олександру їй ні слова,— попередила мене мати.— І сама викинь цю демонку з голови. Забудь.

Хоч мені було страх як шкода Олександри, але я мовчки згодилась. Я вже давно звикла коритись матері, цій незрозумілій, незбагненній людині, яка вражала мене то святістю, то жорстокістю. Я боялась її.

Гроза налетіла зненацька, як це завжди буває влітку. Тільки-но я відійшла на кілометр чи півтора від Василькова, як із-за нього на сонце насунула чорна хмара й кинула на землю важку похмуру тінь. Підштовхнута поривистим вітром, тінь побігла й побігла вперед, і в степу стало темніти, наче надходив вечір.

Потім хмару безперестанку почали шматувати сині блискавиці, і на припишклу землю разом з краплистим дощем упали громи.

Ще й тепер я найбільше від усього на світі боюся грози, а тоді перелякалася на смерть.

Назад до Василькова вже було не добігти, і я як ішла шляхом, так і впала край нього на траву, обхопивши голову руками й ждучи, що ось-ось у спину влучить блискавка і спопелить мене, грішну.

Але блискавка не влучила, тільки страшно гримів грім і густо барабанив по спині буйний дощ.

Я аж захлиналася, читаючи зі страху молитву, і все міцніше притискала грудьми до землі корзину, захищаючи, аби не намокло те, що було в ній, бо хоч і не з моєї вини пішов дощ, однак мати лаяла б мене.

Ще звечора вона веліла мені встати рано-вранці, піти у Васильків і, не привертаючи до себе нічийої уваги, знайти на вулиці Радянській будинок, обгороджений високим зеленим парканом. Хвіртка, сказала мати, буде замкнута, і, щоб її відчинити, треба тричі брязнути клямкою. У того, хто відчинить, спитати брата Михайла, сказати, що я від Євфросинії, і подати йому свою корзину. Мені в обмін дадуть таку саму корзину, теж не порожню, і з нею я маю повернутися назад.

Як наказала мати, так я й зробила.

Корзина хоч була й повна, але не дуже важка. Що ж у ній? — цікавило мене, проте заглянула я в неї аж за містом.

У корзині лежали пачки кольорових фотоікон та фотолистівки, які ми вже не раз продавали по селах з сестрою Анастасією, тільки не знали, де їх мати бере.

Не знала я, й навіщо ті листівки з дрібненькими-дрібненькими рядочками літер. Ікони — то це ясно, а листівки? Та, мабуть, і вони потрібні, якщо люди купують.

Злива втихла так же раптово, як і почалась. Грім відкочувався все далі й далі, невдоволено буркочучи, що так мало довелось йому погриміти. Блиснуло сонце, в

полі стало свіжо й приємно запахло стиглим житом і чебрецем. І в умитому небі знову затріпотіли, прядучи свою пісню, жайвори, на телефонних дротах загойдалися ластівки.

Промокла до нитки, чалапала я босоніж грязькою дорогою і пригадувала: скільки вже цього літа сходжено мною доріг, скільки сіл і міст об'їжджено!

З того часу, як ми пішли від тітки Параски, де нас тільки не було. То їздили в Молдавію, то, мов цигани, кочували від села до села навколо Києва. І скрізь вишукували віруючих людей, продавали їм ікони, листівки, воду з лаврської криниці. Все те постачала нам з Анастасією мати. Сама ж вона читала по селах проповіді, віщувала. Тільки знайдемо де своїх одновірців, вона одразу й починає їм розповідати про святую гору на Кавказі, про знамення боже та наближення кінця світу. А щоб врятувати себе від загибелі, треба, мовляв, молитись, просити в господа прощення за свої гріхи.

Всіляко збирала мати гроші, яких їй навіщось треба було дуже багато. Вона щодня говорила нам з сестрою Анастасією, скільки ми повинні вторгувати їй и випросити їх у людей, і якщо котрась із нас приносила менше, страшно гнівалась, нахвалялась прогнати.

Іду я, шльопая босими ногами по теплій грязькій дорозі і пригадую, пригадую, пригадую. І що не спогад, то й гіркота від нього, неприємний залишок на душі.

Тільки один спогад є в мене радісний.

Спливає в уяві день Першого травня в Києві. Погожий, теплий, сонячний. Чи то мати не знала про свято, чи, може, забула, тільки приїхали ми в цей день з нею до Києва.

Людно й весело було на вулицях міста. Скрізь грала музика, лунали пісні, люди йшли святково одягнені, з квітами в руках, а ми серед них — наче з іншого світу: закутані по самі очі чорними хустками, у довгій чорній одежі, з важкими корзинами на плечах. Ідемо, пробиваємось крізь барвисті юрмиська, поспішаємо з вокзалу.

Але біля Хрещатика нас зупинила міліція й не пускає далі: починається святкова демонстрація. Мати метушиться в натовпі, хоче вибратися з цього багатотисячного людського потоку, але куди там, годі й думати. Вона просить, благає міліціонерів пропустити нас. Дарма.

Хтось жартома каже:

— Дивись, монашки від своєї колони відстали!

Безсилі щось зробити, стоїмо й дивимось, як вирує люд, гримить весела музика, лунає радісний спів.

Мати бубонить під ніс молитву, наказує й мені молитися. А мої очі — на широкій святковій вулиці, якою пливають і пливають колони. Я вперше в житті бачу таке, й мені не до молитви. Я забула навіть, де стою, аж рота відкрила від захвату.

Ось на Хрещатику з'явилися діти. Багато дітей. Я ще ніколи не бачила їх так багато. Хлопчиків і дівчаток. У білих сорочках і кофтинах, з червоними галстуками на грудях, від яких навколо стало аж ніби світліше. Вони йдуть рівними рядами, з прапорами і квітами в руках, під музику, і усміхнені обличчя їх сяють, мов сонце. Як тільки гарно, вік би дивилася!

І мені захотілося кинутися до них, також стати в ряд і йти, йти...

Я не чула, як до мене щось говорила мати, і тільки коли сіпнула за руку — опам'яталась.

— Чого очі витріщила? Молись! — зашипіла вона сердито. — Диявол попував нас! Проси бога, аби допоміг вибратися з цього пекла.

«Пекло? Яке ж це пекло? — думала я собі. — Такої краси, мабуть, не побачиш і в раю».

Аж надвечір вибралися ми з переповненого музикою й співами, з уквітчаного червоним маєвом і квітами Києва.

За приємними спогадами легше іти в дорозі. Поки я все пригадувала, аж гульк — переді мною вже й село, а ген скраю хата, в якій ми живемо. Скрізь, де б ми не зупинялися, мати чомусь завжди обирала собі квартиру на околиці.

В одній половині хати живе наша хазяйка тьотя Ліза з дочкою Галею, а в другій — ми.

Тьотя Ліза, жвава й балакуча, працює в лікарні с-нітаркою, а Галя — півдня в школі, ходить у п'ятий клас, а півдня порядкує дома.

Ще здалеку я побачила її на перелазі. Стоїть, махає мені рукою і щось кричить.

Галя теж, як і мати, тріскотлива, мов сорока, говорить — не зупиниш і ніколи не переслухаш. Вона добра до мене, ми потай дружимо: адже мати не дозволяє мені ходити до них у хату, не дозволяє навіть розмовляти з Галею, бо вона піонерка, носить червоний галстук, а все червоне — від демона.

— Ой, іди скоріше, Варочко, — гукає дівчина, зіско-

чивши мені назустріч з перелазу, — бо там у вас таке робиться, таке робиться! Євфросинія за щось дуже кричить на Анастасію, нахваляється прогнати. Може, ти пересидиш у нас, поки вона втихомириться, бо ще й на тебе накинеться? Та й мокра ти вся!

Я з вдячністю дивлюся на цю милу білокошу дівчинку з краплинками ластовиння на кирпатовому носику й кажу тихо:

— Ні, Галю, треба йти до хати.

Галя не стала перечити.

— Гаразд, іди, — сказала. — Я тут чатуватиму, і коли що — кинуть тобі на допомогу.

Смішна була ця дівчинка Галя.

Коли я відчинила двері, сестра Анастасія стояла з корзиною в руках біля порога й плакала, а мати кричала:

— Іди, іди, ледащице, і де хочеш продай оливу, а гроші щоб мені були! Знати нічого не хочу!

— Але ж дорого, ніхто за таку ціну не хоче купувати, — хлипала крізь сльози сестра Анастасія. — Та й продавати гаразд нікому. Ні в кого лампадок у хаті немає.

— Не поступайся перед демонами! — знову з криком мати. — У них багато грошей! Іди!

Я одразу все зрозуміла: сестра Анастасія сьогодні принесла мало грошей, тому мати лав її.

Угледівши мене на порозі, вона облишила сестру Анастасію.

— Принесла?

— Принесла, — відказала я.

— Мабуть, замокло все, — окинула поглядом моє мокре плаття.

— Ні, я накрила корзину собою, — кажу.

Грім не гримнув. Мати взяла з моїх рук корзину й стала розглядати, що я принесла.

— Тебе там ніхто не бачив сторонній?

— Ні, — заспокоїла я її. — А чому не можна, щоб хтось бачив? Адже це не крадене? — цікавлюсь.

— Бо демони, антихристи забороняють бога, ікони, тому чоловік і робить їх потай, — пояснила мати.

...Пізно повернулася того вечора сестра Анастасія додому. Таки продала оливу. Мати мовчки взяла від неї гроші, перелічила і, загорнувши в хустину, сховала в пазуху. Вона ніколи не розлучалася з ними, ні вдень ні вночі.

Вранці, як тільки я вийшла вмиватись надвір, мене із-за погребіци покликала Галя. Її сині, завжди широко відкриті очі блищали.

— Ти нікуди сьогодні не підеш? — запитала.

— Не знаю, а що?

Галя таємниче оглянулась навколо.

— У наших сусідів сьогодні весілля, — зашепотіла. — Їхня Оля виходить за офіцера заміж. Я ще ніколи не бачила офіцера-молодого. Підемо подивитись?

Завжди ця Галя вигадувала щось дивне.

— А чому сьогодні це весілля? — здивовано запитала я.

— Та ти що? Не знаєш, який сьогодні день? — зміряла мене поглядом дівчина. — Сьогодні ж неділя, а молодий учора ввечері приїхав машиною. Солдатів багато, гратиме духовий оркестр.

Я й справді загубила лік дням, бо всі вони були для мене сірі, одноманітні, буденні.

Побути на весіллі так цікаво: адже я ніколи не бачила жодного. Але ж мати пошле мене продавати принесені вчора ікони. А хоч і не пошле, то не пустить. Та й як іти на весілля в оцьому черничому платті? На мене певно, більше дивитимуться, ніж на молоду.

Про все це я й сказала Галі.

— Не турбуйся, аби тільки твою Євфросинію кудись понесло, — підморгнула мені Галя. — Мое плаття одягнеш, і підемо.

— Не знаю, — завагалась я. — Мабуть, я не піду. Ти мені потім про все розкажеш.

А в думці вже просила бога, аби напоумив матір і Анастасію піти кудись на цілий день, а мене залишити дома. Мені таки дуже кортіло побути з Галею на весіллі.

І яка ж велика була моя радість, коли сталося так, як хотілося. Того дня мати послала сестру Анастасію в Київ, а сама пішла в якесь далеке село, наказавши мені не виходити з хати. Я думала тоді, що це бог почув мою молитву й змилосердився наді мною.

Не менш від мене раділа й Галя. Як тільки в сусідньому дворі почали збиратися люди, вона швиденько принесла мені своє шкільне плаття, котре якраз було по мені, запнула мене квітчастою хусткою.

— Ой, як тобі личить, Варочко! — вигукнула. — Ти ніби зовсім інша! Тільки хрест заховай, а то сміяти-

муться.— І показала очима на хрестик, що висів у мене поверх плаття.

Я завагалась. Чи ж можна ховати хрест? Адже це гріх — соромитись його.

— Та ховай, ховай,— ніби розгадала мої думки Галя.— Це ж не зовсім скидати. Хай буде під платтям.

Ох, ця Галя! Підвела вона мене тоді...

І от ми стоїмо з нею, тримаючись за руки, у великому гурті людей на сусідньому подвір'ї. Майже поруч грають у золоті труби молоденькі солдати, глухо гупає барабан.

Перед оркестром, у широкому колі, кружляють хлопці й дівчата. Всі гарно одягнені, з червоними квітами й бантами на грудях.

Це бояри й друзки молодих.

А далі — під гіллястою грушею — столи, заставлені наїдками й пляшками. Навколо них веселі гості.

За крайнім столом, посередині, сидять молоді. Вона вся в білому, наче лебідка, а він виблискує проти сонця погонами й гудзиками. Обое гарні-гарні, мов намальовані.

Коли веселі гості підносять угору чарки з вином і гукають: «Гірко! Гірко!» — молоді соромливо цілуються, а я заплющую очі й відвертаюсь: адже це великий гріх.

Потім молоді вийшли з-за столу і також закружляли в танці. Легко, плавно, немов попливли на хвилях.

Дивлюсь я на все це й не можу намилюватись.

Особливо ж мені подобається, як грає музика. Слухаю, й здається мені, ніби я зараз у раю і наді мною грають у золоті труби ангели.

Та раптом хтось грубо шарпає мене за плече.

— Ой! — скрикує поруч Галя.— Євфросинія!

Я вже й сама побачила матір. І бідна моя душа ціпнє від страху, а серце як не вискочить із грудей.

— Тьотю Євфросиніє, тьотю Євфросиніє,— звертається до неї на ходу Галя.— Не бийте її, це я винна, це я її підмовила. Чуєте?

Та мати неблаганна в гніві. Вона заводить мене в хату і велить скидати демонське вбрання.

Я тремчу всім тілом, роздягаючись. Мати відкидає Галі її плаття й хустку, зачинає двері і наказує роздягатись догола.

Я здогадуюсь про її намір, падаю на коліна і крізь сльози благаю змилюватись.

— Скидай сорочку! — шипить мати.

Я плачу й благаю.

Тоді вона сама зриває з мене благоденську сорочку й люто шмагає по чім попало різкою, яка невідомо звідки опинилась в її руках.

Звиваючись від болю на долівці, я несамовито кричу. Але удари не перестають сипатись на моє тіло.

І раптом я чую такий же нестямний Галин крик. Вона цосила стукає кулаками у віконну раму й лементує:

— Не смійте! Не смійте! Чуєте? Не маєте права битись! Я зараз побіжу в сільраду, покличу міліцію!

Ця Галина погроза остуджує матір. Вона кидає лозину в куток і наказує мені:

— Одягайся, ставай на коліна й молись! Проси в бога прощення за тяжкий гріх!

Стискаючи від болю зуби, обливаючись сльозами, я стаю й молюсь.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Тиха й гарна річка Буг. Вода в ній чиста, прозора, береги зелені, звивисті, то тут, то там над дзеркальними плесами похилялися і видивляються, ніяк не надивляються на свою красу верби.

Буг протікає в кінці городу нашої хазяйки. Ми живемо зараз у селі Михайлівка на Вінниччині. Це вже, мабуть, удесяте перекочували після того злощасного весілля.

Я сиджу на вербі, полощу у воді босі ноги і милуюсь, як попід берегом ходять зграйками маленькі рибки.

Неподалік купаються хлопчики й дівчатка, грають у м'яча. Вони запрошували й мене до себе, та я відмовилась. Після нашої дружби з Галею мати навіть говорить з дітьми заборонила.

А які ж вони пустотливі! Сміються, співають, борюкаються. Дивлюсь на них і в який уже раз запитую себе: а чому мені не можна гратися з ними? Хіба я не така, як оті засмагли, веселі і, мабуть, щасливі дівчатка?

І не знаходжу відповіді.

Вечорів. Тихо плине Буг, несе свої води кудись далеко, і разом з ними спливають мої нехитрі думи.

Ось уже скоро скінчиться літо, прийде осінь. Ці веселі хлопчачки й дівчатка підуть до школи, будуть учитись. А мені все молись і молись... А хіба не можна так, щоб і в школу ходити, й молитись? В якому б це класі я вже

була? Це ж мені, мабуть, тринадцятий? Я гаразд і не знаю. Літа пливуть, як вода у Бузі.

Треба якось спитати про це в матері, хоч після того, як вона побила мене за весілля, я стала ще дужче боятись її. Я ніяк не могла зрозуміти, нічим не могла пояснити її жорстокості до мене.

Сполоснувши ще раз ноги в воді, я прямую через город до хати.

Мати з сестрою Анастасією варять на триніжку фруктове варення. Воно кипить і піниться у великому мідному тазу й приємно пахне. Від того запаху в мене котиться слина. От би хоч трішечки покуштувати...

Але куштує лише мати. Вона набирає повну ложку червоного варива, студить і голосно сьорбає.

— Ще не готове,— каже до сестри Анастасії, оближуючи ложку.— Хай кипить.

Я знову ковтаю слину й несміливо підступаю до матері.

— Можна вас щось запитати?

— Питай.

Але я не встигаю нічого сказати. На подвір'я заходить стрункий молодий чоловік з кучерявою кучмою на голові, у білій, з підкоченими по лікті рукавами, сорочці.

— Добрий вечір,— вітається.

— Здрастуйте,— відповідають йому мати й сестра Анастасія.

— Добрий вечір,— шепочу і я.

— Я вчитель,— зупиняється кроків за два від нас захожий.— Чи є у вас діти, які восени вперше підуть до школи? Ми беремо на облік майбутніх першокласників.— І переводить погляд з Анастасії на матір, яка заперечливо хитає головою.— Немає? А це чия дівчинка? Щось я її не пам'ятаю. В якому вона класі вчилася?

Я радісно стрепенулася: «Боже милостивий! Мабуть, ти почув мої думки і зробив так, щоб мною хтось зацікавився, подумав про мене! Невже і я зможу ходити до школи?!»

Мати ледь помітно всміхнулася до вчителя, потім глянула на мене, на сестру Анастасію, наказуючи поглядом мовчати, й відповіла:

— І не могли ви її побачити, бо вона нетутешня, а вчиться у Вінниці, куди ми скоро звідси поїдемо.

Вчитель подивився на мене веселими, привітними очима, сказав:

— Тоді вибачайте! Бувайте здорові! — Й пішов з двору.

Я заніміла від подиву. Як мати могла таке сказати? Адже я ніколи не вчилася. Тільки потай думала про це і саме хотіла запитати її про школу. А вона так приголомшила мене, наче линула води на тліючу жарину.

Та одразу ж зароїлися й інші думки: «А може, так треба? Може, мати захищає мене від демонів, оберігає від гріха?»

В кінці серпня, перед початком навчання в школі, ми покинули Михайлівку. Наше кочове життя мати завжди пояснювала тим, що нам треба славити бога, нести слово боже до людей.

Від села до села ми завжди переходили пішки. Мати казала, що сам Ісус ходив і нам велів.

Але ж їй добре, бо вона ніколи нічого не носить, — серце хворе. Всі наші речі у великих вузлах і корзинах переносили, аж згиналися, ми з сестрою Анастасією.

З Михайлівки вийшли рано, сонце вже під обід, а дорозі ж, здається, немає ні кінця ні краю, як і отим дротам, що, чіпляючись на стовпах за білі чашечки, біжать і біжать кудись у незвідану далечінь, ледве чутно позвонюючи од вітру.

Я люблю ходити степовими дорогами, але так, щоб не тиснула до землі важка ноша, щоб руки твої були вільні, щоб можна було дихати на повні груди.

Всю дорогу йдемо мовчки. Мати попереду, мов проводир, за нею сестра Анастасія, а в кінці, далеко відставши, ледве волочу ноги я. Мене чомусь долає страшна втома, піт заливає очі, і я не знаю, чи то від сліз, чи від поту мені солоно в роті.

Я ковтаю змішані з потом солоні сльози, та це не гамає спраги. Хоч би ковточок холодної води!

А мати й сестра Анастасія все віддаляються й віддаляються. Вони вже ледве бовваніють між телеграфними стовпами.

Я хочу гукнути їм, щоб зачекали, та з горла виривається безпомічне сухе хрипіння, на яке, мабуть, і пішли рештки моїх сил.

Перед очима закружляли сині, зелені, червоні кола, захиталися небо й земля, затанцювали стовпи і дві далекі темні постаті між ними.

Ця шалена круговерть захопила й мене, і я полетіла у глибоку чорну безодню.

Коли я відчула, що лежу не край шляху, під важкими вузлами, а в м'якому ліжку, мене взяли подив і страх.

«Де я і що зі мною?» — подумала, не розплющуючи очей. Тиша — аж у вухах дзвенить. Поволі розкриваю очі. Боже мій, яке все навколо біле! Стеля, стіни, двері, ліжка, на якому я лежу. Білизна така — аж сяє.

«Лікарня, — догадалася я. — Але чому в такій просторій кімнаті я лежу одна? Де ж хворі з цих ліжок, що стоять поруч мого? Де мати з Анастасією? Що з ними? Може, й вони хворі або вже вмерли, і я залишилася одна? Не дай бог! Що ж я робитиму тоді?

Та ці мої тривожні думи розігнала невеличка на зріст, худорлява літня жінка, що тихо зайшла в палату.

— О, ми вже прокинулись? — посміхнулася вона до мене. — От і добре. Зараз приймемо ліки й будемо снідати. Уже всі в палаті поснідали й пішли в сад гуляти, а ми спимо та й спимо.

Жінка сіла біля мене на стільчику, потримала мене за руку, дивлячись на свій годинник, попросила показати язик.

— О, та ми вже герої, — сказала задоволено, налила з пляшечки, що стояла на тумбочці, ложку якоїсь рідини й дала випити.

Рідина була неприємна на смак, але я покійно проковтнула.

— А тепер все, що зараз принесе нам сестра, ми повинні з'їсти. Тільки все, чуєш? — повторила жінка лагідно й посварилася на мене пальцем.

Я насмілилась заперечити їй:

— Нам не можна вранці їсти.

Жінка подивилася на цей раз суворо.

— У нас всі роблять те, що ми наказуємо, — і пішла з палати.

Я догадалась, що це, напевне, лікар.

За хвилину в палату зайшла інша така ж літня жінка з підносом в руках і поставила біля мене на тумбочці хліб, тарілку манної каші, млинчик з повидлом, квадратний шматочок масла і чай.

Я як глянула, аж морозом по мені сипнуло. Боженьку мій! Та я ж умру, як стільки з'їм!

Помітивши моє здивування, сестра підохотила мене:

— Їж, їж! Нічого з тобою не станеться. Тобі треба сили набратися.

Підбадьорена щирим запрошенням, переборюючи страх і вагання, я з'їла все.

І диво дивне — зі мною нічого не сталося.

— А тепер відпочивай,— посміхнулася до мене сестра.— Є таке прислів'я: після хліба-солі відпочить доволі.

Я подякувала жінці й попросила розказати, як я сюди потрапила.

— Тебе підбрала наша машина швидкої допомоги, що поверталася з сусіднього села. Ти знепритомніла на шляху від виснаження. Доведеться трохи полежати в нас,— скупо повідомила сестра.

— А ви не знаєте, де ті жінки, що йшли зі мною? — запитала я про матір і сестру Анастасію.

— Вони тут, у селі. Вчора приходили тебе провідати, але Таїса Павлівна не пустила їх і сварила, що довели тебе до такого стану.

— Таїса Павлівна — це та лікарка, що перед вами приходила?

— Еге ж,— відказала.— Це ж вона й знайшла тебе та привезла сюди. Ну, відпочивай, піду я, бо робота.

Поки в палаті нікого не було, я швиденько помолилася, попросила бога, щоб простив мені гріх і допоміг швидше видужати.

За годину чи півтори в палату зайшла білява круглолиця, з родимкою на щоці, дівчина років вісімнадцяти і дві жінки, одна середнього віку, а друга, з вишневим ціпком у руках, зовсім старенька.

— Ну як, тобі краще? — підсіла до мене на ліжко дівчина.

— Краще,— відказала я.

— От і гаразд,— посміхнулася вдоволено білявка.— У Таїси Павлівни швидко поправишся. Ось ми всі лежали, а тепер, бачиш, уже ходимо, скоро випишемось. Так і ти.— І тут же запитала, як мене звати.

Я сказала.

— А мене Валя,— весело назвалась дівчина.— Ото — тітка Оксана,— показала своїми ніжними голубими очима на жінку,— а бабусю звати Христею. Ми всі з різних сіл, але відколи тут, так звиклися, ніби ми близькі сусіди. Ти теж звикнеш.

За кілька хвилин Валя розповіла, що вона працює в колгоспі дояркою, пішла на ферму після школи, тітка Оксана — нянькою в дитяслах, а бабуся Христя вже на пенсії. До них майже щодня приходять рідні, приносять

новини з села, але Валі вже страх як хочеться додому. І за корівками своїми скучила, і за дівчатами, і в кіно кортить.

Голос у Валі був приємний, мелодійний, говорила вона швидко-швидко, мов горох розсипала.

— І що ти, Валю, прискіпалась до дівчини із своїми балачками? — обізвалася до неї тітка Оксана.— Може, їй говорити не можна, а ти як сорока скрекочеш.

Валя не образилась.

— А я її не примушую балакати, а сама розповідаю,— і тут же запитала, звідки я, скільки мені років, чи ходжу до школи.

Мені було соромно обдурювати цю щирю добру дівчину, і я промовчала.

В палаті на хвилину запанувала мовчанка, і я помітила, як баба Христя, вмоцнюючись на ліжку, підморгнула до Валі.

— Ну, гаразд, розповіси іншим разом,— знову наче заграла на сопілочку Валя.— А тепер до обіду «Кобзаря» слухати. Не заперечуєш?

— А що це — «Кобзар»? — поцікавилась я.

— «Кобзар»? Ти що — не знаєш? — здивувалась Валя.— Та це ж книжка така! Гарна-гарна! Тарас Шевченко написав.— І дістала у себе з-під подушки товсту, в сірій палітурці, книжку.— Ми щодня її читаємо.

Мов зачарована, слухала я, як жили собі на хуторі дід та баба і не було в них діток. Журилися старенькі, що вмруть скоро, а добра свого нікому полишити. Та ось одного разу в неділю дідові почулося, немов дитя плаче під тином. Кинувся туди, аж справді хлопчик лежить. Дуже зраділи старенькі знахідці, забрали хлопчика до хати, скупали, нагодували. А невдовзі охрестили, назвали Марком і стали, мов рідного, доглядати.

Доки Валя читала, я, мабуть, і не дихала, так уважно слухала. Ой же й цікаво! Ніколи такого не чула. А як дійшло до того, коли наймичка Ганна перед смертю призналася Маркові, що вона його мати, я так розхвилювалася, аж мене сльози здушили.

— То як, подобається? — глянула на мене Валя своїми добрими небесними очима.

Я тільки мовчки кивнула головою.

— Прочитай ще «Катерину», — обізвалася бабуся Христя.— Я дуже люблю її.

— І я, — підтримала тітка Оксана. — Вже кілька разів чула і ще послухаю з охотою.

Валя прочитала й «Катерину», і знову я тихо й гірко плакала — так було мені шкода бідну дівчину.

Опівдні знову прийшла Таїса Павлівна, послухала мене, помацала.

— Не скучно тобі тут? — запитала.

— Ні, — відповіла їй. — А ходити мені можна?

— Що, Валя на прогулянку вже тягне? — усміхнулась лікарка. — Полеж іще днів два, а там побачимо.

Це мене трохи засмутило. Скоро принесуть обід, а я не молилась. Думала вийти надвір і там десь нишком помолитися, а тепер що мені робити?

Ставати ж на молитву при всіх у палаті було соромно, бо он і баба Христя навіть не хреститься, дарма що стара людина.

«Помолюсь увечері, як усі поснуть», — вирішила і того дня, мабуть, уперше пообідала, не наклавши на себе хреста. «Знала б про це мати!..» — думала.

Проте і ввечері мені не вдалось помолитися. Валя довго читала «Кобзаря», а потім, як вони з тіткою заснули, до мене на ліжко підсіла баба Христя.

— Бачила я, Варочко, хрест у тебе на шиї, — почала шепотом вона. — Знаю, що ти віруюча, Таїса Павлівна розказала. І що рука твоя тягнеться накласти хрест на себе перед їдою, бачила. Та соромишся ти. А чого? Коли віруєш — молись. Тільки скажу я тобі — немає його, бога, ніде. Я теж, як і ти, змалку вірила. Вірила в його силу, в справедливість. А у війну, дитко, зневірилась. Пішли воювати два сини-соколи і в перші ж дні загинули, хоч я просила господа зберегти їм життя. А потім на нашу землю фашисти прийшли. Що вони тільки творили! Ні за що ні про що людей убивали, на деревах вішали, в хатах палили і старих і малих. Боже, просили ми його, невже ж ти не бачиш, що гинуть люди безневинно, покарай же ти варварів отих тяжкою карою, не допусти крові невинної. Де там, ніби й не до нього. А як діда мого фашисти впіймали, скільки я перед іконами попостояла, скільки поклонів попобила, все просила бога: змилуйся, врятуй його, один він у мене лишився. Не допоміг. Повісили, нелюди, посеред села, ще й гвіздом до грудей дощечку прибили з написом «партизан». І тоді я переконалась, що нема бога. Бо коли б був, то не допустив би такого.

Баба Христя довго сиділа замислившись.

— Так-то, дитя моє,— зітхнула нарешті.— Виповіла я тобі все, а ти подумай гарненько над бабиними словами. Тільки потім, а зараз давай спати.

І тихенько пішла до свого ліжка.

За вікном, у зоряному небі, сяяв повний круглолиций місяць, стояла тиха вереснева ніч, і було вже, мабуть, пізно. Але сон не йшов до мене.

Я лежала й думала про те, що мені з таким хвилюванням розповіла баба Христя. «Може, вона правду каже? Може, й справді, немає бога, раз таке діялось на світі?» — билася в моїй голові думка. Та одразу ж інша заперечувала: «Ні, бог є. Він добрий і милосердний. Адже не дав мені вмерти на дорозі, зробив так, щоб мене знайшла Таїса Павлівна і забрала в лікарню. А в бабу Христю за якийсь великий гріх бог вселив демона, і тому вона так говорить».

Ці суперечливі думки боролися в мені майже до ранку, і я, так і не надавши жодній із них переваги, зморена, заснула.

Ні на другий, ні на третій день ніхто більше не заводив зі мною розмови про бога. Валя читала «Кобзаря», розповіла мені все, що вчила в школі про Тараса Шевченка, потім заговорила про те, від чого буває грім і блискавка, чому настає день і ніч.

Я з цікавістю слухала її, забуваючи про все, мною пережите, — тільки коли приходили провідати мене мати з сестрою Анастасією, на мене знову насувалося оте життя. З богом, з молитвами, з голодом...

Скоро Таїса Павлівна дозволила мені прогулюватись надворі, і я з радістю ходила з Валею в саду лікарні, вільно ласуючи червонобокими стиглими яблуками, дихаючи свіжим, аж солодким, повітрям.

За дні перебування в лікарні я так багато їла, що аж боялася, аби зі мною нічого не сталося.

— Не бійся, Варю,— заспокоювала Валя.— Все буде гаразд.

Якось мати прийшла до лікарні саме тоді, коли ми з Валею гуляли. Вона одразу почала настоювати, щоб мене виписали.

Таїса Павлівна сказала їй, що ще рано, що я повинна зміцніти, набратися сил.

Та коли вже мати щось надумала, її важко було збити. Вона заявила, що їй пора на роботу, бо відпустка в неї вже давно скінчилася і її можуть увільнити, коли ще затримається.

— А де ви працюєте? — поцікавилась Таїса Павлівна.
— У Вінниці на фабриці,— не моргнувши оком, від-
різала мати.

Добра лікарка повірила їй і на другий день виписала мене, наказавши берегтися надалі.

Лікарню я покинула зі сльозами на очах.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

З раннього рана гудуть, видзвонюють на різні лади дзвони в Браїловському монастирі, скликають віруючих. Сьогодні свято осіннього Миколи.

Я вже давно не сплю, стою навколішки перед іконою, молюся. В келії я сама і тому шепчу-шепчу, та й послушаю, як видзвонюють дзвони. Вони нагадують мені якусь дивну музику, яку я не знати звідки й чому люблю.

Заслухавшись дзвонів, я не помітила, як тихо відчинилися двері й за мою спиною почувся материн голос.

— А Настя де?

Я з несподіванки аж здригнулася.

— Не знаю,— кажу.— З монашками, мабуть, кудись пішла.

— Як прийде, перекажи, що я веліла сьогодні не зівати. Людей буде в церкві багато. Станьте обидві при вході і щоб грошей мені чимало назбирали. Після відправи ждатиму вас тут, у келії.— І пішла.

Знову гроші... Скільки матері їх потрібно і де вона їх діває? Правда, я вже знала, що вона комусь переказувала гроші поштою, але кому — невідомо.

Дізналась я про це випадково. Якось ранньої осені поїхали ми з матір'ю в Київ, у Фролівський монастир, по «святий» товар для продажу. По дорозі до монастиря мати зупинилась біля високого сірого будинку.

— Постій тут, я зараз,— звеліла мені й зникла за великими скляними дверима.

По обидва боки від входу на стіні висіли якісь вивіски, написані золотом, у двері й з дверей раз по раз заходили й виходили люди.

Мене взяла цікавість, що ж це за будинок, і я наважилась запитати в одного літнього чоловіка у великих рогових окулярах, котрий щойно вийшов з масивних дверей і став закурювати.

— Це пошта, дівчино,— відказав він, пильно оглядаючи мене через окуляри з голови до ніг.— А ти хіба не вмєш читати? Тут же написано,— і показав палаючим сїрником на вивіску.

Я відчула, що червонію від сорому, й одвернулась. Бо що могла сказати йому у відповідь?

А коли чоловік, щось бурмочучи собі під ніс, пішов, я боязко прочинила двері й зайшла в них: хотілось побачити, що ж робить на пошті мати.

За першими дверима через невеличкий квадратний коридорчик були такі ж самісінькі засклені до половини другі двері, і через них я побачила, як мати подавала за невисокий дерев'яний бар'єрчик жінці в синьому береті аркуш паперу і пачку грошей.

Жінка пробігла той папірець очима, поклала його десь униз і заходилася лічити гроші.

Серце в мене заколотилося. Я вже хотіла було так же потихеньку, як і зайшла, вийти з коридорчика на вулицю, але тут мати повернулася біля бар'єрчика, повела на двері очима, і наші погляди зустрілися.

У мене все похолело всередині, а ноги наче прикипіли до місця.

— Ти чого тут? — вискочила за двері мати, люто дивлячись на мене.— Підглядать за мною надумала? — і лясь мене по щоках.— Я тобі покажу, грішнице!

Беручи гріх на душу, я крізь сльози побожилася, що зайшла в коридорчик погрітися, бо в мене дуже змерзли ноги. Ранок тоді справді був холодний, і це, мабуть, переконало матір, коли вона поглянула на мої босі посинілі ноги.

Більше вона мене не била, а тільки суворо наказала не говорити сестрі Анастасії, що ми заходили на пошту.

Я кивнула на знак згоди головою.

Ні, дивна-таки людина моя мати, в котрий уже раз подумала я. Дивна і потайна. Ніколи ні зі мною, ні з сестрою Анастасією не поговорить по-людськи, розсудливо, не поділиться нічим, не порадиться. Завжди все вирішує сама і нас примушує виконувати її волю. Увечері і вранці щиро молиться, читає молитви про чесність і справедливість, а вдень сама обдурює і нас учить обдурювати людей, а то й украсти щось.

І віра в неї дивна якась. То вона каже, що ми скритники, істинно православні християни, а попи, церковники — шахраї, то тягне нас у монастир чи в церкву.

От і тепер ми в монастирі. Мати влаштувала нас у ке-

лію до монашок, наказала грошей побільше напросити, а сама невідомо де ходить, невідомо що робить.

А дзвони гудуть, бовкають, видзеленькують у ранковій синяві за вікном, повертають мене до дійсності. Треба кінчати молитву і йти під церкву, скоро вже почнуть сходитись люди.

Я ніяк не звикну до цього жебракування, мене просто палить сором, коли я стою з простягнутою рукою і випрошую нещасні копійки. Але не послухатись матері не можу, бо дала клятву у всьому коритися їй.

Я прибрала в келії ще перед молитвою, підлила в лампадку оливи, поправила гніт, отже, тепер лишилось тільки дочекатися сестри Анастасії.

А куди ж пішла мати? Так і не сказала. Вона й не ночувала з нами. І це не вперше, так завжди буває.

О, знову про матір...

Щоб розігнати ці думки-сумніви, я виходжу надвір: може, по дорозі до церкви зустріну сестру Анастасію?

Надворі чудовий ранок. Свіжо, бадьоро. Міцний мороз скував землю, а легенький пухнастий сніг злегка притрусив її, ніби вкрив бабовняною ковдрою. Дихати легко, солодко, аж розпирає груди.

Сестру Анастасію я справді зустріла на стежці неподалік від монаших келій.

— Куди це ти? — запитала мене.

Я переповіла їй веління матері.

Жінка тільки важко зітхнула.

— Вертай назад, нікого ще там немає, — порадила мені. — Встигнемо намерзнутись.

У келії сестра Анастасія дістала з кишені свого довгого плаття чотири проскурки і дві подала мені.

— На, з'їж, бо до обіду довго терпіти. Черстві, правда, але в тебе зуби міцні, жуй.

Беручи несміливо проскурки, я промовила:

— Сьогодні ж свято, і їсти зранку подвійний гріх.

— Нічого, їж, Микола-угодник простить нам, я вже молилася до нього в церкві, коли брала нишком проскурки, — заспокоїла мене сестра Анастасія і, перехрестившись на лампадку, почала їсти.

Добра, мила сестра Анастасія! Скільки разів вона, як і Олександра, підтримувала мене своїм теплим словом, захищала від матері, жаліла і підгодовувала ночами. Я все життя буду вдячна їй за це.

Проскурки, прісні й черстві, здалися мені бозна-якими смачними ласощами, бо живіт мій ще з ночі зводило від

голоду. Я проковтнула їх, майже не пережовуючи, запила водою й одразу відчула якусь бадьорість у тілі. Що то значить для людини їжа!

Підкріпившись у такий спосіб, ми з сестрою Анастасією пішли до церкви.

— А Євфросинія не казала, де ночувала сю ніч? — запитала мене раптом сестра Анастасія надворі.

— Ні, а що?

— Та так, нічого, — зітхнула вона й до самої церкви не промовила більше ні слова.

Розпитувати ж я не посміла.

Важко, ой, як важко, коли б хто тільки знав, стояти під церквою з простягнутою рукою, жебрачити. Я готова була провалитись крізь землю, згоріти на попіл від сорому. Але земля не провалювалась піді мною і сором не спопеляв мене. Я стояла при вході в церкву, втупивши очі під ноги, і ледве чутно бубоніла:

— Подайте на монастир! Подайте на монастир!

Це мене так навчила сестра Анастасія, бо, крім нас, під церквою стояли й просили милостиню для себе каліки і старенькі баби і діди, яких, мабуть, спонукала до цього велика повоєнна нужда, самотність, бездоглядність. Та були тут і такі, що просили, аби ввечері пропити ті людські копійки.

При кожному брязкоті дрібної монети в жменю я поспішно хрестилась і знову тягнула своє:

— Подайте на монастир!

Дзвони, що з раннього рана не переставали гудіти і видзвонювати з переборами, накликали повнісіньку церкву людей, і, коли я, закоцюбнувши, зайшла погрітись, в ній не було де й ногою ступити.

Від людської тісноти, від палахкотіння свічок у церкві було тепло. Свічки сяяли: посеред церкви на величезному панікадилі, у свічниках перед кожною іконою, в руках у віруючих. Палав свічками і весь іконостас перед вітварем. Гостро пахло розплавленим воском, до цього ще домішувався ядучий запах ладану з кадилиць двох батюшок, які наперемінки подавали голос з вітваря.

Ще вчора від монашок я чула, що в їхній монастирській церкві правлять два батюшки: старенький благочинний і щойно прибулий отець Павло — молодий, міцний і голосистий.

— Ой і гарно ж править, куди тому благочинному, — хвалилася одна з монашок. — Все б і слухала.

Це ж саме я чула, стоячи біля церкви, і тому вирішила погрітись і одночасно подивитись та послухати відправу цього красеня батюшки. Та й благочинного я ще зроду не бачила.

Купила при вході тоненьку воскову свічку, припала її й почала протискуватись уперед. Дорогу баби давали неохоче, але, забачивши на мені чорне вбрання, все ж розступалися.

— Монашка якась нова,— шепотіли мені вслід.

— Молодюсінька, дитина ще,— чулося збоку.

Нарешті я опинилась перед самим вітварем, приліпила свічку перед іконою святого Миколая-угодника і заціпеніла в молитві.

Та ось відправа у вітваря скінчилась, і з нього спершу вийшов сивобородий благочинний у дорогій позолоченій ризі, з великим хрестом на грудях, а за ним високий, зарослий розкішною чорною бородою і такою ж гривною новий монастирський батюшка. В одній руці в нього диміла кадильниця, другою він міцно тримав притиснуту до грудей товсту, в позолоченій оправі книгу.

У величезній постаті батюшки, в його рухах, у чорній гриві, що розсипалась по плечах, мені одразу видалося щось дуже знайоме, немов я його вже десь бачила. Але де — пригадати не могла.

Тим часом обидва батюшки стали поруч і з розкритої книги на високому столику почали читати по черзі.

«І голос такий я вже десь чула»,— вертілося в голові.

Може, з годину постояла в церкві, але так і не змогла пригадати, де бачила цього батюшку. А що бачила — була певна.

«Треба спитати матері,— вирішила я, знову випрошуючи у прочан гроші «на монастир».— Вона, мабуть, знає».

Але мати, як обіцяла, після відправи по гроші не прийшла, що мене дуже здивувало. Адже такого випадку ще ніколи не було.

Не прийшла вона і ввечері. І хоч я знала, що з матір'ю нічого не трапиться, все ж непокоїлась: чому вона не прийшла по гроші?

Про своє враження, ніби я вже десь бачила нового монастирського батюшку, я розповіла Анастасії.

— Хіба мало схожих людей? Може, ти обізналася? — якось ухильно сказала вона.

— Ні,— не хотіла я здаватися.— Таки десь бачила, дуже знайомий. І борода, і голос.

Цю нашу розмову почула монашка Агафія, що хвалилася, як новий батюшка править службу.

— Про кого це ви? — обізвалася до нас.

— Та так, про одного чоловіка говоримо, — не хотіла чомусь знаватися сестра Анастасія.

А я візьми та й скажи:

— Про вашого нового батюшку. Десь я його бачила, а де — не пригадаю.

Агафія з подивом глянула на мене, потім на сестру Анастасію.

— Отця Павла? А про це ти свою сестру Євфросинію спитай, вона знає.

І я помітила, як Агафія ехидно при цьому всміхнулася.

Я не могла зрозуміти, до чого тут мати, на що натякає Агафія, й хотіла було спитати її про все, але мене перебила сестра Анастасія.

— Піди, Варю, пройдися трохи надворі, а ми тут поговоримо.

Мене ще більше здивувала ця раптова пропозиція сестри Анастасії, проте я покійно вийшла. Вийшла й задумалась: чого це раптом вона мене вислала на вулицю? Про що вони говоритимуть, щоб я не чула? Знову якась таємниця? Вони вже, ці таємниці, стали мене дратувати. Мати завжди з усім криється, а це й сестра Анастасія почала. Мені здавалося, що віруючі люди мають бути відверті, щирі, правдиві з усіма, як перед богом. А коли вони щось приховують, значить, нечисто тут. Але що я мала робити?

Куди ж іти? Надворі вже було темно й холодно, порошив невеличкий сніжок.

«Обійду навколо церкви, а потім попід монастирським муром, там затишніше», — подумала.

Подвір'я монастиря було велике, обнесене навколо великим кам'яним муром і таким же муром перегорожене навпіл.

У першій половині стояла церква з дзвіницею і капличкою при вході, друга ж половина служила господарчим двором. Тут під стіною примостився двоповерховий будинок, в якому жили монашки й ігуменша, далі, в глибині розкішного, але вже старого фруктового саду, стояв будиночок для батюшки, і аж у самісінькому кутку, теж під стіною, тяглися комори, корівники, свинарник.

У поперечній стіні, що ділила монастирське подвір'я,

була широка залізна хвіртка, та коли я хотіла вийти через неї до церкви, виявилось, що вона замкнена.

Розчарована, я постояла трохи біля неї, послухала, як десь недалеко в місті говорить радіо, гудуть за муrom автомашини, розрізаючи п'ятому вечора яскравими снопами світла, і поволі пішла вздовж кам'яної стіни в напрямку саду.

Де не ходити, аби час згаяти.

У батюшчиному будинку не світилося, і я ледве розгледіла його в п'ятмі серед товстих дерев.

«Чи в ньому не живе ніхто? — подумалось мені.— Адже в монашок он світиться, а тут темно».

Порівнявшись з будиночком, я раптом почула неголосну розмову. Говорили двоє, чоловік і жінка.

Я спершу злякалася і, щоб не побачили, прихилилась до яблуні.

Хто з ким говорив — було не видно, але коли я перестала рухатись і затамувала подих, розмову стало чути виразніше.

— Я тобі цього ніколи не прощу, — бубонів жіночий голос. — Я так старалася, гроші щомісяця висилала, всякими правдами і неправдами діставала їх, ждала, коли вирвешся й прийдеш, а ти бач чим відплатив. І віру змінив, і мене зрадив... Клеопатру пригрів, оту тараню тонконогу... Вже ж не без тебе вона ігуменшею стала.

— Боже мій, Надю! Повір — я тут ні при чому. Щодо Клеопатри архієрей розпорядився, — виправдовувався чоловік. — Я її й знать не знаю. Навіщо вона мені? А віру... Хіба не однаково, якому богові молитися? Аби грошей більше. Чекай, ось зароблю трохи, і тоді...

— Бреши, бреши, знаю я тебе, — перебила його жінка. — Кажеш одне, а на думці інше. Не потрібна я тобі. Та ще з дитиною.

— Що ж, коли не віриш, піди заяви, так, мовляв, і так, утік один. Нехай знову посадять, як Ісафія. Відомсти, — ображено забринів чоловічий голос.

Жінка помовчала, а тоді:

— Ні, Антоне, не візьму я такого гріха на душу. Але прокляну. І клястиму весь вік, щоб не було тобі спокою ні вдень, ні вночі, ні в добру годину. Ти зіпсував мені життя. Через тебе я до тюрми потрапила, а тепер по-невіряюсь.

— Надю, ну прости мені, — благав чоловік. — Хочеш — я стану перед тобою на коліна, цілуватиму ноги.

Далі я не могла слухати, адже давно впізнала, хто були ті двоє: вона — моя мати, а він — новий монастирський батюшка, отець Павло — він же отець Антоній, якого я кілька років тому бачила в далекій тайзі, навіть жила в його церквці.

Так он для кого ми з сестрою Анастасією по копійці випрошували гроші, із-за кого нас біла мати, із-за кого ми так поспішали сюди, в Браїловський монастир!

Мені хотілося, щоб у ту мить піді мною розступилася земля і поглинула мене в своїй безодні, або впало небо на голову, або зламалася й придушила мене яблуня, під якою я стояла. Щоб не жити більше, не знати такої гіркої неправди.

Але не розступилася земля, не падали на мою голову ні небо, ні яблуня. Я стояла й чула, як говорили про щось Антоній і мати. І був темний вечір, і дужчав на ніч мороз. Я чула, як у скронях моїх шугає збаламучена кров, а серце як не вискочить із грудей.

Пам'ятаю, я хотіла крикнути щось гнівне, сповнене муки й болю, та мені, мабуть, відібрало мову. Я хапнула ротом кілька разів повітря й побігла попід муром у келію.

Всі монашки вже лежали на ліжках, а сестра Анастасія — долі, на своїй постелі. Вона не спала. В келії було видно, бо цілу ніч у кутку перед іконою горіла лампадка.

Я вся тряслася від ридання й була, мабуть, смертельно бліда, бо, глянувши на мене, сестра Анастасія аж скрикнула:

— Що з тобою, хай бог милує? Ти ніби з хреста знята! Чи не злякалася, бува, чого?

Сльози душили мене, не давали вимовити й слова. Я мовчки роздяглася, мовчки лягла, холодна, до Анастасії, притулившись до неї всім тілом.

Анастасія, напевне, догадувалася, що зі мною скоїлося щось незвичайне, але ні про що не стала розпитувати, тільки ніжно гладила по голові й приказувала:

— Ну, годі, заспокойся і спи... Заспокойся і спи...

Легко було їй казати: «Заспокойся і спи...» Я й сама хотіла цього, та ні спокій, ні сон не приходили до мене. Лунко билосся в грудях серце, тремтіло від нервового збудження тіло, а наплакані очі щеміли, мов запорошені піском.

Вже давно заснула, заспокоюючи мене, сестра Анастасія, на різні лади хропли монашки, а я лежала, втупив-

шись поглядом у мерехтливий вогник лампадки, й терзалася в думках-догадках.

«Хто ж вони такі насправді — отець Павло чи Антоній і моя мати? — думала я. — Віруючі, благочестиві, святі люди чи злочинці якісь? Адже мати казала, що через нього, Антонія, вона й у тюрму попала. А в тюрмах же сидять тільки за великий злочин. Що ж вони таке вчинили? І як вони, злочинці, стали слугами богами?»

«Ні, ні! — заперечувала я собі. — Цього не може бути! Бог не допустив би такого».

Згодом у мене виникла інша думка: а що, коли Антоній і мати розкаяться у своїх гріхах перед богом, поклялися вірно служити йому до кінця днів своїх і бог простить їм? Він же добрий, милостивий.

Так навіщо ж тоді було отцю Антонію втікати з тайги й ставати отцем Павлом? Навіщо матері називати себе сестрою Євфросинією, а не Надією?

Стривай, стривай... Це ж Антоній згадував старійшину Ісафія, казав матері: «Заяви на мене міліції, нехай знову посадять, як Ісафія». Звідки ж він знає про нього? І ким був отой старий, немічний чоловік? Може, й він такий же Ісафія, як Антоній — Павло, а мати — сестра Євфросинія? І чи не разом вони сиділи в тюрмі?

Боже мій, боже! Значить, Ісафія теж утік і ховався в підземеллі, вдаючи із себе святого? А я вірила кожному його слову.

Чим далі думала я, терзалася в догадках, у тривозі, тим страшніше ставало мені, і серце моє все дужче й дужче боліло, наче його хтось затискував у кулаці.

— Господи, милий, праведний, — шепотіла я. — Допоможи мені, скажи, як жити, порадь, що робити, як далі поводитися з матір'ю! Адже я вірила їй. А тепер...

Але була ніч, все спало навкруги. Мабуть, спав у цей час і старенький бог і не чув моєї молитви, не посилав мені жодної живої думки, не давав ніякої поради.

Думала я й про те, чи справді сестра Євфросинія доводиться мені матір'ю. Може, так воно й є, що я її племінниця?

Та тут же, немов з туману, впливав у моїй уяві батько. Адже ж він приходив тоді до мене, називав дочкою. То чому ж ніколи не назве мене цим словом мати?

Батько! Як хотілося мені в ті хвилини бути біля нього, розказати йому про все, порадитись, притулитись до його неголеної щоки, як тоді, давно...

І знову на висохлих очах сльози і в душі біль. Гіркий, щемливий...

Єдина надія лишалася в мене на бога. Тільки йому я вирішила вірити, тільки йому молитися щиро, сердечно, тільки йому звиряти свої думки і сподівання.

Тьмяно блимала перед іконою божої матері червоножовтим вогником лампадка, розігнавши від себе по кутках келії волохату нічну пітьму, мирно спали монашки й сестра Анастасія, а я лежала й думала: яким далі буде моє життя? Що чекає мене попереду?

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Мете, свище, скаженіє завірюха. Ось уже кілька днів підряд немає їй ні впину ні угаву. Вітер, колючий і злий, здіймає таку снігову веремію, що не видно не тільки неба над головою, — за два кроки поперед себе нічого не можна розгледіти — все злилося в суцільному білому вихрові.

Важко йти в таку пору полем, борсаючись по коліна в снігу, бо ні стежки, ні дороги, та ще коли за плечима в тебе ноша. Вітрисько, регочучи, забиває дихання, штовхає в груди, намагається звалити з ніг, обпікає лице морозом, засипає очі колючим снігом.

Важко, але йду, напружуючи всі сили, всю свою енергію. Бо треба йти, бо зупинятися в таку негоду не можна: одразу занесе снігом, незчуєшся, коли й замерзнеш.

Я йду з лісу, що недалеко від села. За плечима у мене в'язка хмизу. Це по нього я й ходила, — вітер там наобламував гілля видимо-невидимо.

По хмиз я ходжу майже щодня, незважаючи на погоду. Мати не велить робити запасу, каже: бог вчить одним днем жити, а запас до розкоші, до лінощів призводить.

Сестра Анастасія, правда, бурчить, невдоволена з цього, нарікає, що мати, повчаючи нас, сама не боїться лінощів, ніколи нічого не робить, усе звалює на нас. Але я мовчу. «Бог бачить, він у всьому розбереться і справедливо розсудить, хто з нас правий», — думаю. Після події у Браїловському монастирі мені особливо хотілося, щоб бог побачив мою відданість йому, мою покірність, старання на противагу матері, яка ставала дедалі жорстокішою, несправедливішою.

Село, в якому ми живемо, зветься Копайгород. Ми наймаємо стареньку, криту соломою хатку на околиці, котру господарі мають знести, бо собі побудували нову, світлу, під шиферним дахом.

У цій хаті маленькі, підсліпуваті віконця, перекошені, з щілинами в палець двері, і, щоб натопити її, треба немало дров. От ми й носимо їх із сестрою Анастасією по

черзі з лісу, бо майже під боком він у нас. Сьогодні пішла я, бо сестра Анастасія щось прихворіла, кашляє. Хіба ж не закашляєш у такій хаті!

Для матері ця хата вигідна тим, що ми в ній самі, сусідів близько немає, і в нас вільно збираються вечорами віруючі, моляться до півночі. А їх у цьому великому селі виявилось чимало.

Сьогодні якраз буде моління, і мені треба поспішати з гіллям, аби до вечора хоч трохи протопити в хаті.

Щоб не збитися з дороги, яку засунуло, замело тугим, ніби молоте скло, снігом, я тримаюсь попід телеграфними стовпами — це єдиний і надійний дороговказ.

Ось минула один стовп, третій, п'ятий... Вони впливають переді мною із снігової каламуті, мов примари, і швидко в ній зникають.

«Скільки ж цих стовпів до села? — думаю собі я. — Чи далеко ще мені йти?» І шкодую, що, йдучи сюди, не полічила. Так було б веселіше, знала б, скільки вже минула і скільки ще залишилось.

А вітер шаленів, казється, витанцьовує вздовж шляху в дикому танку і з усіх сил хоче повалити мене, виснажує з кожним кроком. Я ледве тягну ноги, згинаюсь мало не до землі під вагою гілля. «Тільки не зупиняйтесь, тільки не зупиняйтесь, — наказую собі. — Донести будь-що, нехай мати бачить, що ніякі труднощі мені не страшні, що мені допомагає бог».

Хіба що лише трішки похукати в руки, яких уже не чую, так задубіли, хоч і в рукавицях. Он доб'юся до того стовпа, що видніється в білому мареві, притулюся в'язкою до нього, щоб не піднімати її потім, і відігрію, бо так, чого доброго, й пальці приморозити можна.

Лице в мене аж пащить, на лобі, чую, виступив піт, а в пальці коле. Отож я трішки-трішки, ну зовсім трішечки відпочину, — бо втомилась-таки, борючись із вітром, адже скільки в мене тієї сили, бач, не віддишусь, — і погрію руки.

Стовп здається мені кінцем моєї дороги, теплою хатою, і я, напружуючись, зібравши всі свої сили, в якомусь надмірному пориві добейкуюсь нарешті до нього, повертаюся спиною до вітру й тулюся біля його тремтливого боку.

Господи, як гарно! Стовп тужить, гуде од вітру промерзлими дротами, і гудіння те передається мені, розливається по тілу чарівною музикою, наповнює його теплом, лагідним спокоєм.

Розніжена цим спокоєм і теплом, я заплющую очі, ноги мої підгинаються, і я чую, як в'язка поволі сповзає вздовж стовпа додолу. Ну й нехай. Нехай полежить під стовном, а я посиджу на ній. Мені тільки одну хвилинку посидіти, і я піду далі, закину хмиз на плечі й піду. Село вже, певно, недалеко.

«Лише одну хвилинку, одну хвилиночку,— наказую собі,— ось прийду, розтоплю в печі і тоді добре відігрюсь».

Як хороше в натопленій хаті! Хай там десь попід стріхою, попід вікнами гасають, хоч скажуться, вітер і сніг, їм не осилити, не розвіяти хатнього тепла.

І уявляється мені, що я вже дома, що в печі палахкотить яскраве полум'я, а я сиджу біля неї, підкладаю в те полум'я по сухій гіллячці і мружусь від тепла. Мені приємно, солодка втома струмує по тілу, немов мене обливають з ніг до голови теплою водою, і я поринаю в тиху дрімоту.

Та раптом — що це? Хтось зненацька вривається в хату, напускаючи в неї холоду крізь відчинені двері, і шарпає мене за плече.

— Дівчино, дівчино, ану годі спати — вставай!

А хіба я сплю? Просто присіла відпочити біля печі, бо трохи стомилась, поки принесла хмизу. Ще б пак, по такій негоді ходити в ліс! І ви б стомилися! Ось посиджу хвилинку та й візьмусь до роботи. Ще треба води свіжої принести, в хаті поприбирати, бо сьогодні ж до нас люди прийдуть.

— Та вставай же ти, нарешті, бо замерзнеш на бурульку! — чується наді мною голос, і знову хтось уже настійніше шарпає за плече, потім хапає попід пахви і трясе немилосердно. — Чуєш, прокидайся, кажу!

Через силу розплющую очі і бачу перед собою високого, у довгому, до п'ят, кожусі чоловіка. В нього рум'яне з морозу обличчя, засніжені вії, брови.

— Ти чого це тут розсілася? — питає він мене голосно.

Я мовчу, бо мені так зціпило від холоду губи, що не можу поворушити ними, і відчуваю, як тремтить у мене все тіло, кожна моя жилочка.

— Е-е, та ти, я бачу, вже негодна й слова вимовити! — каже чоловік. — Лиха моя годинонька! Давай мерщій на сани, в селі розберемось! — І тягне мене за руку до саней, що стоять поруч на шляху, запряжені парою засніжених коней. Їх я спершу й не примітила.

На санях сидить ще один чоловік, теж з головою закутаний в кожух, стримує за віжки рисаків, які норovлять бігти, перебирають ногами. Їм теж, мабуть, холодно.

— Бач, придумала — під стовпом задрімати! — кричить до супутника чоловік.— Уже й слова промовити нездатна! Ніби не наша, не копайгородська! Ти часом не знаєш?

Той, що в санях, міряє мене поглядом з-під насунутої на очі шапки й кричить у відповідь:

— Це з тих монашок, що в Семенця хату наймають!

— А-а! — тягне чоловік.— Де ж ти ходила в таку службу?

— По гілля,— нарешті спромоглася вимовити я і попросила його взяти в'язку в сани.

— Бога в них у серці немає — вирядити дівчину в таку заметіль до лісу! — каже чоловік і йде по мою в'язку, яку вже почало замітати снігом.

Примостивши хмиз у передку, невідомий міцно, до болю, розтер мені руки й щоки снігом і наказав трохи пройти за саньми.

— Зігрітись треба, бо ти залякла вся,— і сам пішов поруч.

Коли я трохи зігрілася, він закутав мене в кожух і звелів кучеру дати коням волю. Ті, стримувані досі туго натягнутими віжками, рвонули з місця у сніжні вихори, що витанцьовували між придорожніх стовпів, самі шалені, мов вихор.

Їхали недовго, всього кілька хвилин, я не встигла навіть віддихатись од бігу за саньми, як ось уже й старенька наша хата із вирваною на причілку стріхою і високою кучугурою перед порогом. Маленькі вікна замуровані льодом, нічого крізь них не побачиш.

— І як би в ній живеє? Вона ж мов ятір,— каже до мене чоловік, встаючи з саней.— Ану, ходімо поговоримо з твоїми: чого це вони в таку негодку вирядили тебе по дрова? Бач, мало не замерзла!

Я тремчу від холоду, та при цих словах мене аж ніби в жар кидас. Це ж мати подумає, що я наскаржилась!

— Не треба, дядечку,— кидаюсь до нього, хапаю за широку в рукавиці руку.— Я сама пішла, мене ніхто не посилав! Холодно в хаті, от я й пішла!

Чоловік пильно дивиться на мене й наказує суворо:

— Ходімо-ходімо, побачу, як ви живеє!

Витанцьовують навколо нашої хати вітер і сніг, сліплять очі, б'ють під самим вікном об промерзлу дорогу

копитами розгарячілі коні, стримувані кучером, а ми сперечаємося з невідомим: я дякую йому, що підвіз, і прошу не заходити в хату, а він настійливо хоче зайти, бо, певне, догадався — боюся я чогось.

Підійшов до дверей, поторгав за клямку, натиснув плечем. Але двері не відчинилися.

— Замкнуті, чи що? — глянув на мене.

Я киваю головою.

— Тоді стукай ти, — велить він.

Бачу, що не відступиться. Корюся. Підходжу до вікна, тарабаню в замерзлу шибку.

Невдовзі за дверима брязкає засув і чується простуджений голос сестри Анастасії:

— Хто там? Ти, Варю?

— Відчиняйте, це бригадир колгоспу! — гукає до неї чоловік і знову торгає клямку.

Двері зі скрипом провалюються в сіни, і першим у них вривається сипучий сніг із вітром, а потім заходимо ми.

В хаті біля печі нас зустрічають здивовані мати й сестра Анастасія. В материних очах проглядає настороженість. Мати завжди боялася представників влади, обминала їх десятою дорогою.

Бригадир вітається, струшуючи з шапки додола сніг, і показує очима на мене.

— Ваша дівчина?

Я топчусь, промерзла до кісток, біля лави.

— Наша, — блискає на нього у відповідь чорними зіницями мати. — То що? Яке вам до неї діло?

— А таке, — суворішає погляд бригадира, — що коли б ми не їхали, — киває на вкриті льодом вікна, — замерзла б вона, снігом замело, і не знайшли б. Хіба ж можна в таку завірюху посилати дівчину до лісу? А самі, такі дві здорові бабехи, тим часом у хаті сидите й бога не боїтеся, якому, надійсь, щодень молитесь!

Я, чуючи ці його слова, шепочу зі страху молитву, а мати, бачу, міниться, міниться на обличчі, ось-ось вибухне гнівом.

Але не вибухла. Вона вміла на ходу перевтілюватися із злої мачухи в доброго тихого ангела.

— Та ми ж її не посилали і з хати не дозволяли вийти, — засокоріла, заспівала протяжно. — Сама пішла, не зогледілися й коли. Думали, до сусідів, а воно, бач... Послушна вона в нас, роботяща. Від бога так їй дано, — зирк-зирк так лагідно на мене. — Роздягайся мерщій та на піч швиденько. А вам спасибі велике, — до бригади-

ра.— Дай боже здоров'я і силюнки. Проходьте, сідайте, чого ж ви стоїте? Мусимо, бідні жінки, по дрова до лісу ходити, бо топити немає чим, а зима ж, бачите, яка холодна. Може, ви допомогли б трохи паливом, коли можна? Хоч і не сільські ми, а все ж люди.

І заглядає своїми темними очима бригадірові в обличчя.

Бригадир у великих валянках переступає з ноги на ногу, обіцяє подумати: може, з колгоспу соломи привезуть. Далі каже:

— А ще радив би вам кинути все це та йти працювати в колгосп. І вам би краще було, й дівчині.

Мати нітється перед ним.

— Куди вже нам до праці, негодні ми. У мене серце нікудишне, Анастасія стара і також слаба, а вона,— показує на мене,— мала ще. Тільки богові ми й потрібні, більше нікому. Не осудіть уже.

— А з чого ж ви живете? За що харчуєтесь, одягаєтесь? — цікавиться бригадир.

— Світ не без добрих людей, спасибі богові,— відказує мати й хреститься.

— Ні, таке життя не годиться,— не згоджується бригадир.— А в колгоспі й по вашому здоров'ю робота знайдеться, подумайте,— радить матері.

Дійшов до порога, потім повернувся і посваривсь мені на піч:

— А ти щоб більше в таку негодку не сміла нікуди вириватися!

— Спасибі вам,— шепочу, але бригадир уже, мабуть, не чує, бо клацає клямкою сінешніх дверей, і наче й не було його в хаті.

Переконавшись у тому, що він справді пішов, мати вертається до мене, і в погляді її повно гніву.

— Навіщо ти його привела сюди? — питає.— З дияволом злиглася, душу йому продала, ще й у хату з ним припхалася. Ставай мені зараз на коліна, грішнице!

— Я... справді мало не замерзла,— видавлюю із себе.— А вони знайшли мене під стовпом і забрали.

— Краще б замерзла,— пече мене поглядом мати.— Ставай і молись! На всю ніч!

— Хіба то гріх, що я по дрова в таку негодку ходила? — кажу матері. А сльози з очей кап-кап-кап...

Мати сердиться, мати, бачу, кипить.

— То ти ще й перечити мені? Зараз же на коліна і проси в бога прощення!

Злажу з печі, стаю посеред хати на коліна й ще задубілими від морозу пучками хрепцую, ще не відігрітими вустами благаю бога крізь сльози:

— Господи праведний, господи милостивий, прости мене грішну.

А сестра Анастасія, що весь час мовчки стояла біля печі, обзивається до матері:

— Дала б, Євфросиніє, дівчині обігрітися, бачиш, аж учорніла справді...

Та мати гримає на неї:

— Не твого розуму діло! І ти така ж грішниця, гнівите бога обидві!

— Прости мене, господи,— благаю я до ікон, сама не знаючи, в чому мій гріх.

А сльози з очей біжать і біжать двома гарячими струмочками і зігрівають мої холодні щоки...

...Надвечір хурделиця вщухла, і нашу хату, немов тіні, заповнили богомольні баби, причовпало кілька дітв. Усі ставали на молитву, хто поруч мене, хто позаду.

— Да воскреснехть бог і возрадується душа наша,— беззубими ротами шамкотіли за спиною, а в мене геть пересохло в роті і так помліли коліна, що я й не відчувала їх.

Намерзшись, напереживавшись, не ївши цілий день, я під кінець геть ослабла. Від чаду лампадки і свічок паморочилось у голові, потім перед очима попливли сині, зелені, жовті кола, захиталися стіни, ікони з лампадкою перевернулися догори, і я втратила свідомість.

Опам'яталась на лаві від дотику чогось холодного до лоба. Наді мною схилилась сестра Анастасія, обтирала мене мокрою хусткою.

— Що з нею? Що з нею? Бідна дівчина! — чувся навколо шепіт і скорботні зітхання.

Десь ніби з туману долинув материн голос:

— Вона в нас день і ніч славить Христа, ладна душу за нього віддати. В молитвах знаходить собі втіху.

Баби щось схвально шамкотять зморшкуватими губами і просять у господи для мене здоров'я, а сестра Анастасія допомагає звестися з лави, переводить через хату і вкладає на теплій лежанці.

— Лягай і засни,— накриває якоюсь одежиною.

Вона знає, що при людях мати не скаже їй за це ні слова.

Важкі повіки падають на очі, і я поринаю в напівмарення, у напівсон.

Уже кілька місяців ми живемо в Копайгороді, але я ніде за цей час не була. Тільки й знаю дорогу до лісу по дрова. Інколи, прохукавши в шибці дірочку, дивлюся, як діти катаються із снігової гірки на санках, як ходять на лижах.

Помітивши це, мати супить свої чорні брови, і в ще чорніших її очах засвічуються злі вогники.

— Знову тебе нечистий спокушає. Молись, проси бога, щоб відігнав його, простив тобі гріх.

Стаю й молюсь і ніяк не можу збагнути — в чому ж мій гріх? А як же мати живе на світі з усіма своїми гріхами? Вона ж кроку не ступить без брехні, без ошуканства. Та найдужче мене мучить думка: за віщо вона в тюрмі сиділа? Дуже хочеться спитати, але боюсь. Боюсь її, а ще більше — всевишнього бога, бо я ж його покірنا раба.

— ...Не введи нас во іскушеніє... позбав нас од лукавого,— шепоче поруч мене мати тисячу разів чуте й говорене.

Вона теж молиться. Невже будь-який гріх можна відмолити? Чого ж мене мати завжди лякає карою божою?

Молилось довго, аж у мене мліють коліна.

Після молитви мати насипає мені обідати — тарілку пісної квасоляної юшки — й дає тоненьку скибку хліба.

— А ви ж чому не їсте? — питаю. (Сестра Анастасія того дня поїхала в Київ.)

Мати болісно кривиться, береться рукою за груди.

— Серце мені болить, я пізніше. А ти обідай і по гілля сходиш, щоб на вечір протопити, як Настя приїде.

З юшкою я упоралась швидко, — що там їсти, — і так же швидко одяглась, щоб іти.

Хоч і важко нести з лісу хмиз, але ж зате побуду на морозному повітрі, поброджу поміж дерев, побачу синичок, снігурів, послухаю тріскотіння дятла, а може, й білочкою помилуюсь.

Дуже гарно зимою в лісі! Всі дерева в снігу та в інеї, наче білими шалями вкутані. А яке повітря від морозу! Рипне сніг під ногою — і чути хтозна-куди. А гукнеш — луна ще далі котиться, й від тремтіння її іній з гілок осипається на голову, на плечі. Мерехтливий такий!

У снігах за дверима шукаю віршовку, підперізуюсь нею поверх завеликої на мене куфайки, щоб тепліше, і виходжу надвір.

Надворі морозно. Сніг так іскриться на сонці, аж очі ріже, але це спершу, потім вони звикнуть. І щоки до морозу звикнуть. Нехай собі мороз пощипує їх злегка. А коли я трохи пройду, нагріюся, вони аж пашітимуть, і тоді мороз нічого з ними не вдіє.

Виходжу з двору на найжджену саннями дорогу, що простягається майже попід нашою хатою. Голосно рипить під ногами сніг, аж виспіває, йдеться легко, бадьоро. Але раптом відчуваю, як зашпигало в кінчиках пальців на руках.

Еге! Та це ж я забула, поспішаючи, рукавиці! Як же я нестиму з лісу хмиз, руки повідмерзають!

Поки недалеко одійшла від хати, вирішую повернутись. Хоч і блаженські ті мої рукавички, все ж краще буде, як без них.

Та коли б знала — не верталася.

Заходжу зненацька в хату, а за столом сидить мати із скибкою білого хліба в руці, а перед нею чашка молока, на тарілці варені яйця.

Я як глянула — і остовпіла.

Мати теж завмерла розгублено, аж жувати перестала, тільки віями довгими — кліп-кліп.

А потім як схопиться з-за столу та до мене.

— Ти... Ти чого вернулася? Підглядати за мною, негіднице?

На голову мою посипались удари, стусани, прокльони. Затуляючись, я белькотіла щось про рукавиці, але мати не хотіла й слухати.

В сльозах, побита, ображена до глибини душі, я вискочила надвір. Мати не вибігла слідом, а тільки кричала мені щось навздогін, кляла і всіляко обзивала.

Обливаючись слізьми, не бачачи нічого перед собою, плентала я до лісу. Він зустрів мене урочистим мовчаням, сторожкою тишею, ніби теж сумував разом зі мною. Його казкова краса на цей раз не тішила мого зору, я готова була йти у безвість, аби не знати більше такої наруги від рідної матері.

«Господи, ну що мені робити? — благала бога.— Як мені далі жити з матір'ю? Хіба ти не бачиш, як вона обкрадає нас, збиткується над нами, нав'їть тебе обдурює, боже праведний? Урозуми її нарешті, відбери зло. Невже тобі важко це зробити, коли ти всемогутий? Вже скільки я тебе прошу, благаю!..»

Просила, благала, а якийсь далекий, невиразний голос підказував: «Даремно стараєшся, дівчино, немає ніякого

бога, то все обман. Ти вже не раз могла в цьому переконатися».

«Ні, ні! — твердила я. — Бог є, він почує і допоможе мені!»

В лісі звернула з дороги і брела по снігу між дерев усе далі й далі, сама не знаючи куди. Сніг сягав мені до колін, сипався за комір із віт, які я зачіпала головою, плечима. Та я не зважала. Йшла і йшла подалі від свого горя, хоч знала — від нього не втечеш.

Майже до вечора блукала лісом, промерзнувши до кісток, і не знала, що робити — чи вертатись додому, чи, може... зачепити десь вірвовку за гілку й повиснути на ній.

«Там, на тім світі, буде легше, — подумалось. — Я щиро молилася богові і за це потраплю в рай, гулятиму там по саду квітучому, ангельські пісні слухатиму. Ні дров не треба буде носити, ні прислужувати нікому. От тільки б батька побачити, дідуся з бабусею, сестру Анастасію».

Небо над лісом поволі стало мінитися, зникли червоні відблиски сонця на вершечках засніжених сосен, подужчав мороз. Я вже не чула ніг, так померзли вони у виношених чоботях, хоч я й не стояла на місці, руки теж зовсім залякли, хоч і заховала їх у рукави.

«Скоро стемніє, — міркувала, — і треба поспішати. Ось гарна берізка. Невисока, розлога. Он за оту гілляку зачеплю вірвовку, зроблю петлю і... все».

Не було ні жалю, ні страху. Лиш холод і тиша в лісі і бажання швидше піти у той чудовий омріяний світ.

— Боже, прости мене, коли завинила перед тобою, і візьми до себе мою душу, — шепотіла я, розв'язуючи дерев'яними пальцями на собі вірвовку.

Пальці не слухались, але я вперто ворушила ними, розсмикувала зашморг, і нарешті він послабшав, розв'язався.

Тепер треба закинути вірвовку на одну з товстих гілок берези.

Тільки намірилась зробити це, як раптом десь недалеко загавкав собака і почулися дзвінкі дитячі голоси.

Я обімліла. Звідки вони тут узялися, цей собака і діти? Що вони роблять у лісі?

Ступила за березу, щоб сховатися, але мене вже помітив здоровенний пес і, борсаючись у сипкому снігу, із завзятим гавканням біг сюди.

— А-ай! — закричала я на весь ліс і стала відбиватись од собаки зібганою вірвовкою.

Із-за дерев на мій крик вибігли на лижах двоє — хлопець і дівчина в синіх лижних костюмах, розчервонілі, паруючі.

— Омар, назад! Не смій! — дзвінко гукнула дівчина, і пес одразу ж затих, підібгав хвоста й повернув назад.

Хлопець і дівчина, приблизно мого віку, підїхали до берези, де я стояла, розгублена і безпорадна.

— Ти чого сюди забрела? Заблудилася? Звідки ти? Що тут робиш? — засипали мене навперебій запитаннями.

Я не знала, що їм відповісти, й мовчала, тремтячи від холоду й від страху, що його нагнав собацюга.

— Чого ти мовчиш? — ступила ближче до мене дівчина.

У неї з-під такої ж, як і костюм, синьої шапочки з китичкою вгорі вибивалися дві тоненькі кіски з рожевими бантиками і світилися добрим блиском карі очі.

— Злякалася? Не бійся. Омар не вкусить, він добрий пес. Та ти змерзла он як! — помітила вона моє тремтіння. — Чого ж ти опинилася в лісі? Як тебе звати? Звідки ти?

— Варя, — нарешті спромоглася я на слово й сказала, що прийшла сюди з Копайгорода збирати гілля, щоб протопити в печі.

— А-а-а! Я знаю її, — обізвався до дівчини веснянкуватий хлопець. — Вона з монашок, що в старій Семенцевій хаті живуть. Правда ж? — кивнув до мене.

— Правда, — відказала я хлопцеві.

— То чого ж ти стоїш і жодної лозинки в тебе в руках немає?

— Бо я тільки-но прийшла, — кажу, дивлячись на них обох, і відчуваю, як від неправди червоніють холодні мої щоки.

Дівчина з недовір'ям дивиться на мене й каже:

— Тоді знаєш що? Давай ми швиденько тобі допоможемо і гайда з лісу, бо бачиш, он як швидко вечоріє? Юро, згода?

— Звичайно, — підтримав її хлопець.

І вони почали витягати з-під снігу обламане вітром сухе гілля й складати на купу.

— А ти чого стоїш? — звела на мене очі дівчина, побачивши, що я не зрушила з місця. — Давай рухайся, бо зовсім закоцюбнеш.

Чималеньку в'язку гілля ми назбирали швидко. Непомітно для себе я добре зігрілася, а з розмови з дівчиною дізналася, що звати її Лідою, що вони з Юрком вчать у сьомому класі. Сьогодні за дорученням свого класу вони ходили до дідуся-лісника, що живе тут неподалік, запрошували до себе на новорічне свято. З дідом Юхимом у них давня дружба. Він старий партизан, часто буває в школі.

Ліда говорила так швидко, що випалила все це одним духом. Крім того, додала, що батько її працює в колгоспі комбайнером, а мати дояркою, і що в неї менший братик Сергійко, ходить у другий клас, і що оцього здоровецького Омара вона вигодувала з маленького цуценяти, і він дуже її слухає.

Юрині батьки теж колгоспники. Батько шофер, а мати ланкова. Ліда й Юрко живуть по сусідству, через дорогу, і дружать з першого класу. Юрко хоче бути військовим, як виросте, а Ліда обов'язково вчителькою.

— А ти, Варю, ким будеш, як виростеш? — запитала мене Ліда раптом. — Монашкою?

Що було мені казати? Я опустила очі вниз і мовчала.

Ліда ж далі допитувалась:

— А чому ти не вчишся? Вам не можна? А скільки тобі років?

Вона щебетала так лагідно, щиро, по-дружньому, що на душі в мене потепліло і я мимоволі розговорилась.

— Років мені тринадцять, а в школу не ходжу, бо гріх це великий читати всякі книги, крім святого письма.

Ліда дзвінко, на весь ліс, розреготалася.

— Та який же це гріх — учитись? Не вір ти нікому, ніякого бога немає, то вигадки все.

Зачувши таке з її вуст, я насупилась.

— Не говори так. Бог є, і все на землі від нього.

Ми б, мабуть, посварилися з Лідою, та в розмову втрутився Юра.

— Годі тобі, агітатор! Прив'язла до дівчини. Давай додому збиратись, бо вже смеркає!

В лісі справді гуртувалися між деревами тіні.

Юра міцно скрутив мою вірвовкою гілля, обламав по краях довгі кінці й попросив Ліду піддати йому на плечі.

— Будемо нести по черзі, — ніби виправдовуючись, обернувся до нас і першим поплив на лижах поміж дерев.

За ним рушила Ліда, а по їхніх слідах я.

Зраділий, що ми нарешті вирушили, Омар то забігав далеко наперед Юрка, то кидався кудись убік, на когось гавкаючи, а то, захеканий, плівся позаду мене, висунувши свого довгого червоного язика. Він тепер уже вважав мене за знайому і навіть дозволяв, щоб я погладила його по голові.

Йшли мовчки, довго, поки вибралися з лісу. Я таки далеко заблукала.

Хоч Юра й казав — будемо нести гілля по черзі, однак ніс в'язку весь час сам, віддавши мені лижні палиці.

— Ну, Юро, давай ще я понесу! — благала його Ліда.

Але Юрко й слухати не хотів.

Тільки як вийшли на дорогу, кинув в'язку з плечей, зітхнув полегшено.

— Тепер її покладемо на лижі і будемо везти, мов на санках, — сказав і став розстібати лижі.

Зняла свої лижі й Ліда. Юрко зв'язав їх до купи, поклав хмиз зверху й віддав кінець вірвовки Ліді.

— Ти будеш тягнути за неї спереду, а Варя підпиратиме ззаду палицями. Я ж тим часом трохи відпочину.

Везти в'язку на лижах було справді зручно, і ми швидко йшли дорогою.

Більше Ліда не розпитувала мене ні про що, а говорила з Юрком про шкільні справи і тільки іноді цікавилась, чи я не стомилась.

— Ні, — відповідала я, а сама собі думала: які вони добрі, оці Ліда й Юрко. Це ж вони врятували мене від смерті, назбирали гілля й допомагають везти його додому, хоч, може, й ніколи їм, хоч я й чужа для них, вірую в бога.

— Лідо, а ви піонери? — вирвалось у мене, коли ми вже були під самим селом.

— Піонери, а хіба що? — спитала дівчина.

— Так, нічого, — знітилась я.

— І ти б уже була піонеркою, якби ходила в школу, — проказала вона.

— А вона й буде, — порівнявся зі мною Юрко. — Правда, Варю?

Я нічого йому не відповіла, бо не знала, що відповісти.

Неподалік нашої хати я попросила Ліду й Юрка зупинитись і піддати мені гілля на плечі.

— Далі я піду сама, спасибі вам.

Хлопець і дівчина мовчки переглянулися, але не стали перечити.

— Спасибі,— ще раз сказала я їм і, зручніше вмотивши в'язку за плечима, пішла до своєї хати.

— Варю, коли захочеш, приходи до мене додому! — гукнула вслід мені Ліда.

Але я не обернулась і не відповіла. Я боялась, щоб мати не побачила мене з ними.

Та, на моє щастя, на подвір'ї мене зустріла сестра Анастасія. Вона вже повернулася з Києва і давно виглядала мене, хотіла йти шукати, бо мати сказала, що я пішла по дрова ще вдень.

— А де ж вона? — поцікавилася я.

— Пішла кудись, хіба ж вона каже куди?

На душі в мене відлягло.

Сестра Анастасія зняла з моїх плечей важку в'язку і понесла в хату, а я вийшла подивитись на дорогу.

Нею поспішали в село двоє лижників. Попереду них ліниво трюхикав великий красивий собака. То були мої рятівники — Юрко, Ліда й Омар.

Разом з ними в село на волохатому коні в'їжджав тихий зимовий вечір.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Після того як я знепритомніла ввечері під час молитви, всі баби, що ходили до нас на моління, пройнялись до мене великою повагою. Вони хвалили мене за побожність і завжди приносили на гостинець хто пиріжок, хто цукерку, хто яйце.

Проте нічого того я не сміла їсти без дозволу матері, все віддавала їй, а бабам віддячувала довгими молитвами. Я перестоювала їх усіх перед іконами і поклони біла найнижче, що їм дуже подобалось.

— Оце тільки й дитини, що Варочка наша,— починала котрась по молитві.— А то діти тепер! І лоба перехрестити не вміють!

— Бо в школі їх слова божого не вчать,— підхоплювала друга.

— Де там, забули бога,— обзивалася третя.

І починалася розмова про те, що й дорослі ниньки забули бога, говорять про нього погано, роблять що хочуть, менші старших не слухають, а старші їм потурають, і від того діти ростуть безбожниками, непослухами.

Слухала я ці розмови, згадувала Юрка, Лїду. Хай не знають вони жодної молитви, не вірять у бога, але ж не лукаві вони. Навпаки, щирі, добрі, товариські. Вирятували мене з біди.

Про те, як я хотїла покінчити самогубством, та про зустріч з Лїдою і Юрком я не розказувала нікому — ні сестрі Анастасїї, ні тим більше матері. Це було моєю таємницею. І хоч я знала, що це гріх, не просила у бога прощення: я хотїла, щоб бог покарав мене за нього якнайтяжче, забрав з цього світу, аби не ходити мені більше від села до села, не мерзнути в холодній хаті, аби мати не збиткувалася більше наді мною.

Я чекала кари божої з дня на день, але бог чомусь не поспішав, і це наводило мене на думку: а може, його й справді немає зовсім?

З мирських справ мати часом переводила розмову бабів на церкву: мовляв, і там тепер не так, як колись було. Піп із дяком та старостою, чула вона, гризуться між собою, мов собаки. І піп не тільки не постує, а навіть курить у вівтарі, часто приходить до церкви на підпитку.

— Хїба ж прийме бог від такого молитву? — казала вона. — І людям не простить гріхів через нього.

— Правда твоя, Євфросинїє, — кивали головами баби. — Оце у вас тільки й почуєш слово боже, чисте, мов сльоза, і відчуєш полегкість на душі.

Я дивувалася матері. Звідки вона знала таке про сільського батюшку і навіть говорила все це бабам?

З якогось часу почала мати навчати бабів співати якись псалми, і моління в нашій хаті стали нагадувати справді церковні відправи.

Я також співала в хорі, сама того не відаючи, що маю гарний голос, і баби аж плакали, зворушені моїм «ангельським голосочком».

Мати бачила, як прихильно до мене ставляться всі молільники, і сама дещо змінилась. Рідше кричала, тривніші обїди готувала, на вечерю стала кип'ятити чай. Ми пили його з варенням.

Крім моління та псалмоспівів, у нашій хаті відбувалась і торгівля. Сестра Анастасія майже щотижня їздила в Київ по машинне масло, яке ми перетворювали на оливу, по хрестики, лампадки, свічки, а мати з Василькова, від брата Михайла, привозила ікони й листівки і все це збувала через бабів.

Нові листівки мати завжди читала молільникам. Пи-

салося в них про антихристів-безбожників, у яких замість серця червоні книжечки в грудях, про залізні машини, що поганяють чадом землю і тому вона не родить, а часом про щось таке, чого я не розуміла, а баби слухали, скрушно хитали головами й перешіптувались.

Розходячись від нас, вони ховали листівки за пазуху, щоб почитати чи показати комусь іще.

Одна партія таких листівок наробила була в селі клопоту.

Привезла їх, як завжди, мати з Василькова. В них писалося про те, що скоро, мовляв, антихристи переписуватимуть християн на чорні списки, щоб потім відправити їх у пекло огненне. Тож, мовляв, хто в бога вірує, усі ховайтесь, де можна, від цього перепису, не давайте обдурювати себе демонам.

І справді, такий перепис людей був, і ми три дні сиділи замкнені в хаті, щоб нас не переписали. Всі, хто ходив до нас, також ховалися від перепису, аж поки не викликали нас усіх до сільради та не розказали, що перепис людей іде повсюди для того, щоб знати, скільки в нашій країні населення.

Матір же в сільраді дуже сварили і попередили, щоб такими дурницями більше не займалася, бо виселять із села.

Та на цьому неприємності для нас не скінчилися.

Якось у мою відсутність до матері приходив сільський піп. Про що вони розмовляли, я не знаю, але мати весь день була насуплена, мов осіння ніч.

А вранці зібралася, сказала нам, що йде з дому днів на три, і пішла.

— Куди вона? — запитала я сестру Анастасію, коли материні кроки стихли за вікном.

— Мабуть, перекочувувати будемо, — здвигнула плечима та. — Сердита вона дуже.

— На кого?

— На попа. Дуже вчора вони полаялись. — Сестра Анастасія важко зітхнула.

— За що? — цікавило мене.

— Ти ж чула, як Євфросинія часом гудить попа серед людей, переманює їх до себе? А йому від того доход зменшився. От він і занепокоївся. «Як не перестанеш, каже, правити в себе дома, — заявлю в сільраду, розкажу, які ти листівки людям роздаєш». Не сподобалось це нашій Євфросинії. Боїться вона знову попасти в сільраду.

«І навіщо ті листівки? Навіщо мати їх носить? — думала я. — Мабуть, погане в них написано, раз і батюшка про них говорить».

Того дня не треба було ні йти в ліс по гілля, ні виконувати материних доручень, і я попросилася в сестри Анастасії на годину погуляти.

— Іди, тільки не барися довго, бо, не дай бог, Євфросинія вернеться, дістанеться нам обом, — дозволила вона і навіть дала мені запнутися своєю вовняну хустку. Після Браїловського монастиря сестра Анастасія тепліше, прихильніше почала ставитись до мене, особливо коли не було матері вдома. І поговорить, і по голові іноді погладить, як рідну.

Погода надворі стояла чудова. Було тихо, морозно й сонячно. Сніг під ногами рипів, ніби грали скрипки, і блищав проти сонця, аж сліпив очі.

Дихалось легко, на повні груди. Густе морозне повітря пахло вранішніми димами, що здіймалися високо в небо, і ще чимось терпким, солодким, від чого аж паморочилося в голові.

«Куди ж піти? — зупинилася я за ворітьми. — Може, на став? Там завжди збирається багато дівчорі, катаються на ковзанах, на льодовій каруселі. Хоч віддалік подивлюся».

Та, на великий подив, на ставу я не вздріла жодної живої душі. Пусті були розчищені від снігу ковзанки, осиротіло стояла припорошена інеєм карусель.

«Мабуть, ще рано, — думала. — Спить дівчора».

Поковзавшись на льоду, пішла вулицею повз клуб у напрямі школи. Не знаю чому, але скрізь, де б ми не жили, мене тягло до школи, кортіло хоч здалеку побачити її, почути веселий гамір школярів, дзеленькання дзвоника.

Ще не доходячи клубу, я побачила, як до школи з усіх вулиць поодинці й гуртками поспішали діти. Їх веселі голоси лунко дзвеніли в морозному повітрі.

Чого б це? Адже зараз, казали Юра й Ліда, начебто канікули?

Незабаром голоси почулися і в мене позаду.

Я оглянулася. Справді, вулицею йшов гурт хлопчаків і дівчаток, серед яких я одразу впізнала моїх знайомих Юру й Ліду.

— Добрий день, Варю! З Новим роком! — привіталися вони щиро, наздогнавши мене.

Так он воно що! Сьогодні ж Новий рік! Тому-то й на

ставу нікого немає, тому всі діти до школи йдуть. А мені й не в голову. Погубила лік дням.

— Здрастуйте, — відказала. — Спасибі.

В руках у Юри й Ліди — маски. В Юри — лисиці, а в Ліди — ведмедя.

— Ходімо з нами в школу на ялинку, — запрошують вони. — Бал-маскарад буде. Побачиш, як цікаво.

— Що ви? — махнула на них рукою. — Мені не можна. Гріх. Та й не школярка я.

— Який там гріх? — бере мене за руку Ліда. — Ялинку по всьому світі святкують. А що не школярка, то не біда. Будеш нашою гостею.

— Ні, ні, — стала я пручатися. — Не можна мені з вами! Ви піонери.

— То й що? — сміється. — Ми ж не кусаємось, і рогів у нас немає. Ходімо, хоч з порога подивишся. Діда Мороза побачиш. Пам'ятаєш, ми тобі розказували про лісника, до якого на лижах ходили? То це він буде.

Я не знаю, що робити, вагаюсь. Дуже кортить глянути на ялинку, якої зроду не бачила, на Діда Мороза. І страшно. Адже гріх який! А ще як мати дізнається!

Юра і Ліда бачать моє вагання і запрошують ще наполегливіше, взявши мене за руки.

— Ні, ні, — заперечую я, а ноги, відчуваю, самі зрушили з місця і йдуть слідом за Юрком і Лідою.

«Боже, прости мене, грішну», — снується в голові.

В просторому коридорі школи — шум і гам. Святково одягнуті, з червоними галстуками на грудях, учні метушаться, бігають, сміються. Той когось кудись тягне, той когось гукає. Кілька хлопчиків ходять у масках різних звірів, а їх смикають за поли дівчатка у білих-білих платтячках, із золотими коронками на головах, — чистісінько тобі ангелята.

— Боже, прости мене грішну, — шепочу і кам'янію біля порога.

— Ну, чого-бо ти? — тягне мене за руку Ліда. — Ходімо роздягнемось і в актовий зал, там ялинка, там і свято буде. Тебе ніхто не зачепить, я весь час буду з тобою.

— Ні, ні, Лідо, я зараз піду звідси. Мені не можна, — заперечливо хитаю головою і пориваюся до дверей.

А Ліді так хочеться, щоб я подивилась на їхню ялинку, на Діда Мороза. Я бачу це по її очах.

— Ну, хоч трішечки, хоч одним оком. Тоді й підеш.

Поки ми сперечаємось, до нас підбігає вже роздягнутий Юра, що на хвилину відлучався, і радісно так до мене:

— Ходімо, Варю! Я сказав про тебе нашій вожатій, і вона не заперечує. Навпаки, каже, нехай іде. І подарунок тобі буде.

В цей час хтось голосно запросив усіх заходити в актовий зал, де розпочинається новорічне свято.

Серце стукало в моїх грудях, ладне вискочити, а ноги від хвилювання мов задерев'яніли, коли я з Юрком і Лідою піднімалася східцями на другий поверх.

Боже, як тут гарно! Вікна великі й світлі, а біля них квіти в вазонах, на стінах — портрети, а з краю в край коридора над головою — срібні нитки, на яких почіплялися золоті зорі, сніжинки і скибки півмісяців.

— Правда, гарно? — перепитала мене Ліда. — А ось побачиш ще, як в актовому!

Я йшла й тремтіла від хвилювання і страху. «Боже, прости мене, грішну», — просила в думці.

І з цими словами переступила поріг величезного залу, котрий здався мені куточком небесного раю, про який я не раз мріяла, яким не раз спокушала мене мати.

Скрізь — на стінах, на стелі, в кожному куточку — колівались, мерехтіли, сяяли найрізноманітніші прикраси. Очі розбігалися від захвату, не знаючи, на що дивитись, чим милуватись. Посеред залу гордо й величаво, аж під саму стелю, височіла ялинка з іскристою червоною зіркою на вершечку. Вся в гірляндах, блискітках, різнокольорових вогнях.

Я аж зацімліла, вражена, зачудована, і все на мить вилетіло з голови: і страх перед богом, і боязнь перед матір'ю. Адже таку красу я бачила вперше в житті. Вона затьмарила мені той світ, в якому я до цього жила, полонила мою душу, перевернула все в ній догори дном.

Засліплена красою ялинки, я не зогледілась, звідки під нею взявся високий, білобородий, у довгому білому кожусі, з великою торбою через плече і міцним костюмом у руці Дід Мороз.

— Здрастуйте, любі діти! З Новим роком вас, з новим щастям! — привітався він весело, і у відповідь йому знялися дружні оплески, ніби в залі затріпотіла крилами велика зграя голубів.

Цей приємний голос Діда Мороза, ці тріпотливі оплески і вивели мене із напівзабуття, в яке я поринула на деякий час.

Я сіпнула Ліду за руку.

— Мені треба йти,— прошепотіла.

— Ти що? Свято ж тільки починається! — блиснула на мене дівчина своїми бистрими оченятами.

— Ні, ні, я піду,— і рушила до дверей.

Ліда стала вмовляти мене, на нас зацитькали з усіх боків, і ми вийшли в коридор.

— Варочко! Ну чому ти не хочеш побути на святі? — доскіпувалась Ліда.— Адже далі знаєш як цікаво буде!

Мила, хороша дівчинко Лідо! Я була така вдячна тобі за твою доброту і щирість до мене, але повір, не могла я тоді більше бути серед вас, хоч і дуже кортіло. Я боялася божої кари, а ще дужче — своєї суворої матері.

Я не втаїла цього перед Лідою, призналася із слізьми на очах, і вона зрозуміла мене.

— Що ж,— сказала.— Іди, коли так. Тільки шкода мені тебе,— і провела аж за шкільні ворота.

Та коли я вийшла на вулицю, де все так же яскраво світило зимове сонце, блискотів на деревах іній, весело рипів під ногами сніг, я відчула, що в душі моїй щось сталося. Вона ніби оновилася, зник той тягар, важкий камінь, що весь час тиснув на неї. Мені стало якось легко, гарно, немов я скупалась у чистій річковій воді.

Не встигла я одійти від школи й кількох десятків кроків, як мене хтось покликав:

— Варю, Варю! Зажди!

Оглянулась. Без шапки й пальта, тримаючи щось у руці, до мене біг Юрко.

— На, подарунок від Діда Мороза! — зупинився біля мене, віджекуючись, і тицьнув у руки пакунок.— Чого ж ти пішла, не дїждавшись?

Це було так несподівано, що я не знайшла одразу, що сказати хлопцеві у відповідь. І вже тільки тоді, як він кинув мені: «Ну, я побіг!», прошепотіла вслід: «Спасибі...»

Дома я про все чесно розказала сестрі Анастасії, і та пожурила мене:

— Дивись, як дізнається Євфросинія, не обібратися тобі знову лиха.

— Ну й дарма! Хіба тільки їй усе можна, а нам ні? — вихопилось у мене не знати як.

Сестра Анастасія здивовано поглянула на мене. Але не сказала нічого.

Як швидко минає час! Наче недавно ми приїхали з Кавказу, а вже два роки минуло. А все тому, що не сиділи на місці, переїздили з села в село, з району в район, скрізь «слово боже до людей несли», як каже мати.

О, якби вона знала, як мені надокучило це мандрівне життя!

Ось і знову дорога. Важка й далека. Ми йдемо кучугуристими снігами від села до села, степом, мерзнучи на морозі, вибиваючись із сил. Крім холоду, нас допікає ще й голод. Вже третій день не їмо страви, перебиваючись черствим хлібом із сіллю. Хіба що води нап'ємось у крайній хаті, переходячи село.

— Сестро Анастасіє,— шепочу я.— Не знаєте, далеко ще нам іти?

— Не знаю, дитя моє,— так же пошепки відповідає сестра Анастасія.— Казала Євфросинія, що сьогодні на вечір дійдемо.

Мати йде далеченько з великим костуром у руці. І хоч вона й не почула б нашої розмови, однак ми шепочемось, бо боїмось розгнівати її, вона й так сердита, аж чорна.

Ніють від тяжкої ноші плечі, гудуть, немов телеграфні стовпи, ноги, але ми вперто йдемо. Йдемо, бо не можна спинятись, бо зупинишся — не зрушиш потім з місця.

Чвалаємо нога за ногою, нога за ногою і радіємо — добре, хоч вітру немає, тихо. А то хтозна, як би йшли.

Надто радію я, бо мені особливо тяжко. Я сама собі дивуюсь, як мене несуть ноги. Вже он і сестра Анастасія на кілька кроків випередила, а мати ледве маячить попереду. Дарма, нехай ідуть, я тільки боюсь, аби не впасти, як колись улітку. Після того, як я познайомилася з Юрою і Лідою, як побувала в школі на ялинці, мені чомусь не хотілося вмирати.

— Боже милосердний, боже праведний,— шепочу.— Додай мені сил, допоможи йти.

Але бог, як завше, не чує мого прохання. Ноги з кожним кроком все більше й більше наливалися свинцем, піт умивав обличчя, струмком стікав по спині.

— Сестро Анастасіє,— кволо гукаю я.— Заждіть, разом підемо!

Мені здається, що йти поруч з нею буде значно легше.

Сестра Анастасія жде мене, показує рукою вперед.
— Ген, бачиш, у долині село? Там спочинемо.

Я дивлюся у засніжену долину і раптом чую, як над головою бренькнули телеграфні дроти, щось затріпотіло, пискнуло і до ніг мені грудкою впала красива пташка. На голові в неї сірий чубчик, на розпростертих крилах зелене й голубе пір'ячко, а спинка оранжева.

Від несподіванки я аж скрикнула, а потім кинулась до пташки, обережно взяла на руки. З-під одного крильця в неї сочилась кров, голівка схилилася безсило набік.

— Ой, убилась! — вихопилось у мене. — Бідненька пташка!

Підійшла сестра Анастасія.

— Розкрий їй швиденько дзьобик, хай повітря хапне, — порадила. — Може, вона тільки забилась.

Справді, пташка ворухнула голівкою, а коли я дала їй своєї слини, вона блиснула на мене зволеними намистинками очей, запручалася.

— Дурненька, — стала її заспокоювати. — Куди ж ти полетиш, у тебе крильце забите. — І до сестри Анастасії. — Я заберу її з собою, буду лікувати. Хай живе з нами. Адже загине.

— Вери, — згодилась та. — Чи Євфросинія тільки дозволить?

— А я проситиму, ви просить, — глянула я благально на неї. — Добре?

— Гарзд, — пообіцяла сестра Анастасія, і я засунула пташку за полу, тільки носик її виглядав звідти.

— А як зветься ця пташка? Не знаєте?

— Схоже на сойку, — поправила за плечима мішок сестра Анастасія. — Ходімо, он уже Євфросинія нас жде. Забачивши, що ми зупинилися чогось серед шляху, мати й собі стала під телеграфним стовпом, чекала.

— Що ви там знайшли? — зустріла нас запитанням.

— Пташку, об дрів ударилась, — відказала сестра Анастасія. — Але не вилікувати, крило поранила. Варя забрала, хоче вилікувати.

— Все від бога, — буркнула невдоволено мати. — Ану покажи, — до мене.

Я витягла сойку з-за поли, показала їй закривавлене крило. Сойка аж запищала від болю й мало не випорнула з рук.

— Викинь, — наказала мені мати. — Не жилець вона вже на цьому світі. Богу так угодно.

— Що ти, Євфросиніє! — обізвалася сестра Анастасія.— Адже жива істота! Може, дівчина й виходить її. Нехай буде.

А я як почула таке — не змогла вимовити й слова, одразу вдарилась у плач.

Ледве впросили матір взяти сойку з собою, і, коли вона нарешті погодилась, у мене ніби добавилося сил. Я бадьоро пішла дорогою, немов не залишилось позаду десяти довгих кілометрів.

А сойка присмирніла в мене за полою і лише всім своїм блаґеньким тільцем дрібно тремтіла, наче знала, яка небезпека щойно загрожувала їй.

Село, що виднілося вдалині засніженими дахами, називалось Журавлівка. Так сказала нам мати.

В ньому ми мали жити.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

З кожним днем все тепліше й тепліше пригрівало безрезневе сонце, танули сніги, збігаючи кудись воркотливими струмками.

На голих деревах з ранку до вечора товклися, галасуючи, граки, цвірінькали горобці, пищали синички.

Ішла весна. Її прихід гостро відчувала і сойка. Крило в неї вже давно зажило, й вона щоранку злітала з хатнього сволока, на якому ночувала, вмощувалась на вікні проти сонечка і у відповідь на пташині голоси кричала й собі, стукаючи дзьобом у шибку.

Я розуміла, що їй хочеться на волю, до птаства, але мені було шкода відпускати її. За цей час, відколи ми жили в Журавлівці, я так звикла до своєї Сої, що не уявляла собі життя без неї.

В дні, коли мати з сестрою Анастасією кудись їздили чи ходили, Соя була мою розрадою. Я брала її в руки, годувала крихтами хліба, напувала водичкою. Потім сідала з нею біля вікна, гладила ніжно і говорила до неї, лагідно розповідала про все, що було на душі. Або читала молитви.

Сої це було, мабуть, приємно, вона уважно мене слухала, а потім заплющувала очі й засинала.

Дружба наша кріпла щодень. Пташка також звикла до мене, і коли я, бувало, подовгу десь затримувалась і потім переступала поріг, вона кидалась мені назустріч, вітаючи своїм голосним криком.

— Ти ба, яка розумна,— дивувалася сестра Анастасія.

Мати ж на моє захоплення Соєю не говорила нічого. Її, певно, це влаштовувало: адже за всю зиму я навіть до сусідів не ходила, сиділа в хаті, прибирала в ній, возилася з Соєю та молилась.

Правда, й піти кудись мені гаразд не було в чому. Геть розлізлися мої черевики, а все, що мати привозила з Києва та Василькова, носила збувати по селах сестра Анастасія.

Налякана сутичкою з копайгородським попом, мати після того завжди вибирала село, в якому не було церкви, і, поселившись у ньому, поводитись дуже обачно: прислухалась, приглядалась до людей, вивідувала все, що треба, і лиш після того починала діяти.

Так було і в Журавлівці.

Найнявши хату на одній з крайніх вулиць, ми жили, наче якісь пустельники,— ні до кого не ходили самі, не ходив ніхто й до нас.

Але так тривало недовго, десь тижнів зо два. Потім мати вирушила на пошуки своїх одновірців. Десь почувла, що є вони в сусідніх з Журавлівкою селах.

Не було їй кілька днів, а коли повернулась, ми з сестрою Анастасією догадалися — знайшла, бо була на диво балакуча, в доброму настрої.

І справді, вже наступного вечора до нас прийшли три старенькі бабусі.

Мати радо зустріла їх, пригостила чаєм, залишила почувати. Разом з нами вони відбули довгу, як зимова ніч, молитву, потім ще довго говорили з матір'ю про Ісуса Христа, життя святих.

Вдруге ці бабусі привели з собою ще двох, і в нашій хаті залунали псалми у вісім голосів.

Через дорогу від нас у невеликій чепурній хаті одинокі жила літня жінка. Я часто бачила, як вона пораять по господарству: тягає воду з колодязя, цюкає гілля на дрова або прокидає від порога до воріт стежку. Все їй давалося важко, бо ходила вона на протезі, і в мене щоразу від жалю до неї наворачалися сльози на очах. Відна. Безнога, а до того ж, як дізналася від сусідів сестра Анастасія, влітку її спіткало велике горе: втопився, купаючись, син-студент. Десь учився в Києві, приїхав на літо в гості, і таке лихо.

Мені завжди хотілося чимось допомогти цій жінці, але боялася матері. Молячись богу, я часто просила, аби він помагав їй.

Та одного разу мати сказала мені:

— Ти бачила, навпроти нас жінка живе, інвалід? Пішла б коли води внесла, у хаті підмела. Важко їй.

Мене, признатись, аж приголомшило це. З чого б то мати такою доброю стала?

— Гаразд,— кажу.

— Тож завтра й піди,— мати до мене.— Такій людині гріх не допомогти.

На другий день, коли я зібралася до сусідки, мати, ніби між іншим, обмовилась:

— Запроси її, нехай якось увечері зайде до нас погмоніти.

Жінка зустріла мене спершу непривітно, а як довідалась, чого я прийшла,— пом'якшала.

— Що ж, допоможи, коли твоя ласка,— і послала в погріб по картоплю, потім унести свіжої соломи на долівку, погодувати курей.

Незабаром після того тітка Олена (так звали сусідку) завітала до нас. Мати одразу ж запросила її сісти, поспівчувала її самотності, стала розповідати, як нам теж важко живеться в цій Журавлівці, та й не тільки в Журавлівці, бо скрізь, де ми були, де жили, немало горя натерпілися.

Тітка Олена слухала матір уважно, міцно стиснувши тонкі губи, і чомусь раз по раз кліпала віями. Була вона запнута чорною хусткою, котра виразно окреслювала її довгасте худорляве обличчя. Руки, вузлуваті, з набряклими жилами, непорушно лежали, складені на животі.

— Чула я, горе спіткало вас велике,— перевела розмову на інше мати.— Що ж, на все воля божа: значить, він уподобав вашого сина і забрав до себе. Царство йому небесне.

Мати широко перехрестилася.

А тітка мовчала. Вона не промовила жодного слова на це, не поворухнулася.

— Важко вам, знаю,— вела далі мати.— Але не впадайте у відчай. Ісус терпів і нам велів. Ми тепер будемо допомагати вам. Коли Анастасія, коли Варочка. А ви ходіть до нас, погмонимо про се про те,— і воно легше стане.

Того разу тітка Олена так і не вкинулася у розмову. Мовчки посиділа, послухала матір і мовчки пішла від нас, важко поскрипуючи протезом.

Наступного разу вона засиділась довше і вже не мовчала. Скупо, стримано розповіла, як одне за другим на неї звалились нещастя.

Під час війни, коли фашисти, відступаючи з Журавлівки, розстрілювали кожного, хто потрапляв на очі, палили людські оселі, їй через вікно якийсь гітлерівець укинув гранату. Закривши своїм тілом п'ятирічного сина, тітка Олена впала біля порога, і граната, розірвавшись посеред хати, відірвала їй ногу. Добре, що скоро нагодилились наші солдати, знайшли її непритомну, і воєнні лікарі зробили операцію.

Восени того ж року до жінки прийшло друге горе — одержала повістку з фронту, що загинув чоловік.

Та найстрашніше — не стало сина. Як не важко було — виростила, в науку віддала, думала — на старість поміч буде...

На очі тітці набігли дві великі сльозини, і вона повагом витерла їх шкарубкою правцею.

Мати заспокоювала її:

— Не треба, Олено, не побивайтесь. Значить, так богу угодно. Моліться йому, і він пошле вам полегшення, заспокоїть біль душевний! — І захрестилася на ікони в кутку, шепочучи молитву.

Деякий час тітка Олена мовчки дивилася на матір, а потім і собі якимось нерішуче перехрестилася, раз, вдруге, і теж заворушила пересохлими губами.

З того й почалося. Тітка Олена стала нашим частим гостем, завжди ходила на моління, які відбувалися в нашій хаті. Приводила й свою родичку Василину, хворобливу німечну жінку.

Але крім них із Журавлівки більш ніхто до нас не приходив, хоч як старалася мати. Шукала своїх одновірців сама, просила сестру Анастасію, доручала це тітці Олені та її родичці.

Проте — дарма. Ніхто не йшов, і ніхто не хотів купувати наших свічок, оливи, свяченої води.

Мати ходила похмура, сердита — доходи її підупали.

Та ось одного разу під час чергового моління сойка, що завжди спочивала в цей час на сволиці, злетіла раптом мені на плече й сиділа, поки ми закінчили молитись.

— Ах ти ж моя розумнице! — зняла я її з плеча, звівшись на ноги, й стала обцілювати пташку, гладити по голові.

— Справді, розумна яка, — дивувались баби.

— Чую я, бути божому знаменню. Неспроста сіла сойка дівчині на плече, — зітхнула смиренно мати й звела очі на ікони в кутку. — Це бог напоумив її, послав до нас, — і широко перехрестилась.

За нею захрестилися, загомоніли між собою баби.

«Яке там знамення? — подумала я собі. — Просто Соя скучила за мною, тому й сіла на плече».

Яке ж велике було моє здивування, коли через день чи два по тому до нас у хату стали заходити невідомі літні люди, щоб подивитись на птицю, котра вміє молитись і віщує боже знамення.

По Журавлівці поповзла чутка, що одного раннього ранку до нас у вікно постукала дзьобом сойка і людським голосом попросилася пустити її в хату; що вона, мовляв, райська птиця, послана до нас богом, щоб разом з нами прославляти його.

Так пояснила мені сестра Анастасія.

— Але ж це неправда! — обурилась я. — Хто таке видав?

— Тс-с, — зупинила вона мене. — То Євфросинії робота. Хіба це вперше? Скільки вже таких неправд було...

— То чому ж ви не скажете їй, що гріх так людей обдурювати! — вирвалось у мене. — Ви ж старша.

Сестра Анастасія пильно подивилась на мене, — що це, мовляв, з нею таке, — похитала головою.

— Нічого ти не розумієш, Варю.

Я образилась.

— Бо ви нічого мені не розповідаєте, все приховуєте чомусь, мовчите. Я ж бачу. І від Євфросинії доброго слова не почувеш, тільки лайка та бійка...

Сльози підступили мені до очей, і я, щоб сестра Анастасія не помітила їх, одвернулася до вікна.

Проте вона побачила, що я мало не плачу, підійшла до мене, обняла за плечі.

— Не треба, Варочко. Колись сама про все дізнаєшся. Я теж не все розумію, не в усьому розібралася. Та й не суддя я в цьому ділі. Перечити ж Євфросинії — не може. Хай буде по її, бог із нею.

Розмову нашу тоді перебила тітка Олена, що прийшла посидіти, але я зрозуміла, що сестру Анастасію теж щось тривожить. З якогось часу вона стала ще ласкавішою зі мною, але ніколи не ділилася своїми думками. Може, думала, що я ще мала, дурна. А я після Браїлова подорослішала. Все частіше й частіше обсідали мою голову

думки, клювали душу, мов те курча, що продзьобує шка-
ралупу яйця.

Розмова матері з Антонієм, ненароком підслухана мною, глибоко поранила мою довірливу душу. В ній помімо моєї волі заворушився черв'ячок недовір'я не лише до матері, а й до бога, хоч я ще дуже боялася його. Годинами молилась, благала бога укріпити мою віру. А материна поведінка щораз дужче розхитувала її. Я таїла ті нестійкі сумніви в собі, не сміючи нікому признатися в цьому, навіть сестрі Анастасії, хоч у хвилини душевного занепаду хотілося відкритись, пора-
дитись.

Та материна жорстокість, грубість пригнічували мій кволий опір. Страх перед нею знесиловав мене. Я не бачила іншого виходу, як коритись у всьому.

Скорилася й цього разу. Якщо й сестра Анастасія згоджується з цим, то нехай буде так! Бо, зрештою, що я могла вдіяти?

Згодом я таки пошкодувала, що так сліпо віддала на поталу матері себе й свою улюблену пташку. Майже кожного дня до нас приходили звідкись дві-три баби чи старий дід, і мені треба було годинами стояти навколіш-
ках перед іконами, молитись, аж поки злетить на моз плече божа птиця, щоб разом зі мною скласти подяку всевишньому за наше існування на грішній землі.

Від довгого стояння на долівці в мене нили коліна, терпла спина, все тіло було мов побите. Тоді я стала хитрувати. Щоб швидше закінчити молитву, я ледь помітно здвигала плечем і переступала з коліна на коліно, наче збиралася звестися на ноги. Розумна пташка сприй-
мала це як запрошення і в ту ж мить злітала до мене.

Бабам це здавалось чудом божим, і вони ще усердні-
ше били поклони та хрестилися на сойку, мов на ікону.

Такі молитви з Соєю дещо поліпшили материні дохо-
ди. Та «чудо» це тривало недовго.

Одного разу я пішла допомогти поратись тітці Олені й довгенько засиділася в неї.

Прийшла додому й застала матір сердиту, як вогонь. Вона щойно повернулася з Києва, де її, мабуть, спітка-
ла якась невдача.

— Де ти була? — спитала грізно.

— В тітки Олени, — кажу. — Води принесла, в хаті підмела.

— Дома сидіти треба, — накинулася вона на мене. — Може, приходив хто на молитву, а тебе носить.

Так мені стало гірко! Я не стерпіла:

— У мене й так від молитов коліна попухли.

— А-а, то тобі молитися надоїло, демонко! — підскочила до мене мати.— А хліб їсти тобі не надоїло? — І лясь, лясь по щоках з усього розмаху.

— За що? За що ви б'єтесь? — закричала я.— Що вам гроші заробляю?

У відповідь на це по голові й по плечах моїх загупали важкі материні кулаки.

І тут сталося справжнє чудо. Побачивши із сволюка, як мати б'є мене, сойка голосно каркнула, налетіла на неї й стала клювати дзьобом куди попало.

Мати спершу розгубилася, а потім замахала руками, відбиваючись од пташки, і коли та сіла на сволок, ухопила біля порога деркача і з криком: «А здохла б тобі!» — пожбурила на мою несподівану захисницю. Від сильного удару сойка впала додолу, розкинувши крила. Із дзьобика в неї виступила кров.

Обливаючись слізьми, я кинулась до пташки, стала цілувати її, пригортаючи до грудей. Матері ж, не тямлячи себе, крикнула:

— Що ви наробили? Ви вбили її! Ви жорстока вбивця!

— Цить, щеня! — тупнула на мене ногою мати, але бити більш не посміла.

Ніякі мої старання й піклування не допомогли бідолашній пташині. Три дні просиділа вона на сволюці обдувшись, не звертаючи ні на що й ні на кого уваги, а на четвертий — загинула.

Після цього в Журавлівці нам робити було нічого, і одного вечора, повернувшись з Василькова, мати наказала швидко збиратися в дорогу.

— Бог з тобою, Євфросиніє. Хіба не буде дня, що проти ночі йти? — стала умовляти її сестра Анастасія.

— А я кажу, зараз! — гримнула у відповідь мати і сама заходилася поспішно складати наші пожитки.

Звиклі до різних несподіванок, ми не стали перечити.

З села вийшли опівночі, крадучись, мов злодії.

— Куди ж ми? — вже як опинилися далеко в полі, обізвалася до матері сестра Анастасія.

— На станцію,— почувлось у відповідь.

Залізнична станція від Журавлівки була недалеко, і ми дійшли до неї за якихось дві години.

У вагоні, коли мати заснула міцним сном, сестра Анастасія злегка штовхнула мене ліктем.

— Знаєш, чого ми так викрадалися з Журавлівки? — зашепотіла мені у вухо. — Євфросинія, йдучи у Васильків, позичила в тітки Олени чимало грошей, то щоб не віддавати.

Це приголомшило мене.

— Невже? Та як... як вона сміла?

— Тс-с, навіжена, — затулила мені долонею рот сестра Анастасія. — Почус...

А поїзд мчав у світлий ранок, вистукуючи колесами на стиках рейок: так-так, та-ра-рах.

У такт їм тривожно вистукувало в моїх грудях серце, і думи, гіркі, тривожні, холодними лапатими сніжинками роїлись у голові. Що ж це робиться у світі білому? Де ж він, той бог, і чому не покарає матір за її гріхи? Адже хіба це не гріх тяжкий — позичити в бідної жінки-інваліда гроші й не віддати, втекти?

Не тільки гріх, а злочин. Може, тітка Олена по копійці складала ті гроші, хотіла купити собі щось, а мати пограбувала її і тепер спокійно спить, ніби нічого й не трапилось. А завтра, в новому місці, знову розказуватиме людям про бога, про служіння йому, про праведне життя во славу божу. Як же так можна? Де ж та правда в світі, до якої закликає вона? Як мені далі жити з нею, і коли цьому всьому прийде кінець?

Так-так, та-ра-рах, — вистукували у відповідь на мої думки-роздуми колеса вагонів.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Що не день, то тяжче ставало в мене на душі. Помічала я, що й з сестрою Анастасією щось діялось. Відколи ми переселилися в Боярку, ніби хто її підмінив. Стала до всього байдужою, мовчазною, на материні зауваження не зважала, все робила по-своєму, і голівне — молилася поспіхом, здавалось, аби відбути чергу.

Якось увечері ми сіли з нею під хатою, щоб подихати свіжим весняним повітрям, і я насмілилась запитати:

— Сестро Анастасіє, що з вами? Чому ви такі зажурені, неговіркі? Може, у вас щось болить?

Вона відповіла не зразу. Помовчала, зітхнула важко.

— Сама не знаю, що зі мною робиться. Мабуть, я вас покину, Варочко.

Це було так несподівано, що я аж схопила її за руку.

— Що ви? Чому?

— Справді, дитино,— глянула вона на мене своїми добрими очима, які в сутінках весняного вечора світилися теплом.— Я вже давно думаю над цим. Тільки наджидаю весни та слушного моменту. Не можу більше так: обдурювати бога, людей. Гріх це великий. Совість мене мучить, що я під старість жебрачкою зробилася задля чийсь вигоди...

Значить, не тільки мене гризли ці сумніви, а й сестру Анастасію. Я й зраділа, і трохи злякалась — що, як усе це від нечистого?

А сестра Анастасія продовжувала:

— Як спіткало мене горе, я повірила в бога, молилась йому щиро, знаходила розраду для душі в молитві. А оце пожила з вами, подивилась, як Євфросинія спекулює ім'ям божим, прикриваючи ним свої темні справи, та й сумнів мене взяв: де ж той бог? Хіба він лише для того, щоб молитися йому? Чому він не покарає по справедливості Євфросинію за її брехню, за криводушність, за те, що збиткується отак над нами? Ти не думай про мене поганого. Мене не диявол спокусив і не підмовив ніхто. Я довго думала над цим і своїм розумом дійшла, хоч і невеликий маю. Адже скільки я й пам'ятаю, Євфросинія тільки про людське око свята та божа. Я добре до неї придивилась і бачу тепер, що всі молитви, всі оті ікони, олива, свячена вода потрібні їй для того, щоб видурювати в людей гроші. Задля грошей вона піде на будь-який обман. Недобра вона, зла, жорстока. То який же той бог, коли Євфросинія — слуга його? Ні, немає бога, кажу я тобі, зневірилась я в ньому,— шумно зітхнула сестра Анастасія, немов скинула з плечей важку ношу.

І мені теж раптом стало легко, вільно, бо мої думки збігалися з її думками. Душа моя затріпотіла радісно й тривожно. Захотілося в ту ж мить кинутись добрій жінці на шию, обійняти, вилити в словах усе, що так давно мучило мене. І я, може б, і зробила так, але перешкодила мати. Вона повернулася з Василькова і одразу накинулася на нас.

— Що, на веснянку вийшли? Зорі лічите, грішниці?

— В тій комірчині дихати нічим,— обізвалась у відповідь Анастасія.— Хіба всидиш там.

— А тобі що, хоромів захотілося? — мов камінь кинула їй мати.

Ми мовчки підвелися й пішли слідом за нею в кімнату.

Власне, кімнатою наше житло не можна було назвати. Жили ми в невеличкій тісній комірчині з блаженськими дверима і вмазаним у стіні під стелею віконечком на одну шибку.

Наймали цю комірчину в стареньких діда з бабою. Була вона така тісна, що в ній ледве вміщувалось одне ліжко, на якому спала мати. Ми ж лягали долі.

Про бодай один стілець чи невеличкий столик не було й мови, вони б просто не влізли туди. Їли ми, сидячи на ліжку, а як коли, то й навстоячки.

З квартирами в Боярці було важко, та ще коли довідувались, що ми віруючі, — ніхто й говорити не хотів, аби найняти. Мабуть, аж через тиждень по приїзді з Журавлівки матері вдалось знайти оцих діда з бабою і вговорити. Невдовзі вона зуміла якось піддобритись до них, і старі дозволили нам молитися в їхній хаті й самі молилися разом з нами.

Йдучи в комірчину, сестра Анастасія шепнула мені:

— Гляди не проговорись Євфросині про нашу розмову, бучу до неба здійме.

Ту ніч я довго не могла заснути, так розтривожила мене сестра Анастасія своїм рішенням покинути нас. Значить, і їй надокучило таке життя, значить, і вона так думає, що всі оці моління — то самообман, що ніякого бога немає. А що ж тепер робити мені? Як далі бути?

До третіх півнів боролась я з непосильними для мого розуму думками і врешті заснула.

На другий день мати знову поїхала в Київ, і сестра Анастасія справді стала збирати свої речі у вузлик.

— Поїду. Сьогодні ж поїду, — сказала вона твердо. — Годі, натерпілася!

Приголомшена такою її рішучістю, я стояла мовчазна, розгублена. Мені було дуже шкода, не хотілося, щоб вона йшла від нас, але я не сміла заперечувати.

— Куди ж ви? — спитала, ледь стримуючи сльози.

— У своє село вернуся, Варочко, — зв'язала нарешті вузлос Анастасія й зітхнула. — Працюватиму в колгоспі, в роботі поміж людьми більшу втіху знайду, і совість ніколи не мучитиме. Ні до чого мені далі таке життя. От тільки тебе шкода. Як ти, бідна, будеш з нею? Хіба що давай разом? Так не виходить, бо сама ще не знаю, де приткнусь, свого ж кутка в мене немає, по людях жила. Чи як ти?

Я не знала, що їй відповісти. Хоч і жити так набридло, проте й матір страшно кидати. Яка не є, а мати ж вона мені... Адже сестра Анастасія, ця добра сердечна жінка, не знала, що Євфросинія не чужа мені... І сором залив моє лице. Бач, яка я добра, й досі не призналася! Зрозумівши, що я вагаюсь, сестра Анастасія тут же запропонувала:

— Хіба знаєш як? Я поїду, знайду собі якийсь куточок, влаштуюсь, а ти потім приїдеш. Знайдеш же дорогу?

Я кивнула головою:

— Знайду.

Сказала і здивувалась. Цікаво якось у житті виходить. Ще вчора про це я ані гадки не мала, а сьогодні так легко все вирішила, здалась на умовляння Анастасії. Чи, може, воно в мені визрівало давно і тому рішення прийшло одразу? Не знаю, але на душі в мене справді стало напрочуд легко, боязнь перед богом, перед матір'ю заховалася кудись у найдальший її куточок.

— От і добре,— обняла мене за плечі Анастасія.— А тепер проведи мене на станцію, я й поїду.

По дорозі до вокзалу вона радила мені протриматись якийсь тиждень чи два, не сперечатися з Євфросинією, щоб не збиткувалася наді мною, не запідозрила нічого. А тоді, мовляв, вибереш влучний момент і приїзди.

Розмовляючи, Анастасія на ходу дістала з-за пазухи вузлик, розмотала його й сунула мені в руку згорнутий учетверо червоненький папірець.

— Візьми й заховай, то гроші, щоб мала на дорогу. Я трохи назбирала, торгуючи іконами та оливою, як не слідкувала Євфросинія. Все одно всі гроші Антонію йшли.

Я з подивом глянула на Анастасію. Он яка вона передбачлива! І про Антонія, виходить, знає.

Швиденько заховала гроші й насмілилась запитати:

— А хто він такий, Антоній? Що ви про нього знаєте? Розкажіть.

Анастасія неохоче махнула рукою.

— Ет. Навіщо воно тобі? Пройдисвіт. А Євфросинія з ним давно знається. Гроші йому слала, як десь був. А тепер з Браїловського монастиря переманила його у Васильків. Він з братом Михайлом оті листівки та ікони печатає, що ми продавали. Як дізналась я, які вони з Євфросинією святі, так і подумала, що немає бога на світі. Таке-то, голубко,— і важко при цьому зітхнула.

На станцію ми прийшли вчасно. Тільки встигли взяти квиток, як і поїзд підкотив до перону.

Анастасія обняла мене, як рідну, тричі поцілувала в щоки, в лоб і пішла у вагон.

Мене душив невимовний жаль за цією доброю, сердечною жінкою, і я плакала, не соромлячись сліз.

Плакала, стоячи біля відкритого вікна вагона, й Анастасія.

Та ось поїзд рушив. Вагони попливли, мов у тумані, перед моїми очима і незабаром зеленою змією зникли за пристанційними будівлями. Стих невдовзі й перестук вагонних коліс, і на порожньому пероні залишилися тиша і я.

Розгублена від несподіваної розлуки з близькою людиною, в сльозах, я не знала, що мені далі робити. Чи вертати на квартиру, тісну й темну, чи, може, зараз же сідати на другий поїзд і їхати слідом за Анастасією. Бо серцем, душею відчувала — не минути мені тяжкої матеріної кари за її втечу. Тепер же мати хтозна-що може зробити зі мною: нікому ж і заступитися.

Але дарма. Раз ми домовились — так тому й бути. Тиждень чи два — невеликий строк. Більше терпіла.

Витерла сльози й не поспіхом пішла з перону.

По той бік вокзалу кипіла життям вулиця. Проїздили, сигналячи, легкові й вантажні автомашини, гуркотіла по бруківці підвода. З чемоданами й авоськами в руках ішли до чергового поїзда люди, а ті, що приїхали, юрмилися неподалік, чекаючи на автобус.

Тільки тепер я помітила, який чудовий стояв надворі день. Сонячний, гожий. Небо чисте і ніжне, мов бузок. Навколо пахло яблуневим цвітом, приємною свіжістю квітів.

І в усю цю чарівність весняного дня раптом бадьоро, дзвінко, хвилююче вплелася пісня:

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою
Яром-долиною
Козаки йдуть...

Мені аж морозом сипнуло поза спиною, аж сльози на очах виступили від зворушення. Пісню співали, карбуючи крок, солдати, що вийшли з-за рогу вулиці і попрямували далі, повз станцію.

Я ніколи до цього не бачила так близько і так багато солдатів, котрі йшли б строем, і тому аж рота розкрила від захоплення. Я стояла й дивилася їм услід, аж поки їх не стало видно.

Боже! Як тільки гарно співали солдати, а мати завжди твердила, що немає кращих пісень від наших — про Ісуса Христа, про смиренність душі людської.

Добре знаючи, що матері немає вдома, я не спішила в свою затхлу комірчину, вирішила походити містечком, побути довше серед людей, розвіяти свій сум. Раніше я, звичайно, не посміла б так зробити, а того дня, бач, посміла, вольність та прийшла після щирої відвертості з Анастасією, пробудилася в мені під впливом сонячного весняного дня, бадьорої солдатської пісні, усміхнених добрих людей, що минали мене, кудись поспішаючи.

Я ходила вулицями Боярки, і раз у раз мені траплялися назустріч або обминали мене хлопці й дівчата, що жартували, сміялися весело, тривожачи моє серце.

«А хіба я не така? — запитувала себе. — Чому мені не можна ось так ходити в гурті, сміятися, вчитись у школі? Чому? Чим я гірша від них? Адже сором який — п'ятнадцять років уже, а я ні читати, ні писати не вмію, тільки молитви шепочу без кінця...»

Мені так захотілося приєднатись до цих веселих хлопців і дівчат, що я деякий час ішла слідом за одним гуртом, забувши про все, мимохить усміхаючись їхнім жартам і реготам.

Не думала я тоді, не гадала, що чекало мене попереду.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

— Бабусю Тетяно! Бабусю Тетяно! — з усієї сили гупаю я в двері комірчини своїми немічними кулаками.

Голосу в мене немає, з горла виривається хрипота, схожа на гусяче шипіння.

Але ні на гупання, ні на хриплий мій голос ніхто не обзивається. За дверима — тиша.

І де вони поділися, дід з бабою? Зранку, чула, вештались то з хати, то в хату через сени, а як замкнула мене мати й пішла, вони теж кудись зникли, мов на зло.

Що ж мені робити, бідній? Уже й плакати немає чим, всі сльози виплакала, зовсім знесиліла, і згага мене палить, бо від учора нічогісінько не їла й не пила. Та

ще й побила мати, все тіло в синцях, болить, ніє нестерпно.

Уже в який раз картаю себе — було б...

Знову сідаю на тверде ліжко й думаю... Як вирватися з-під замка, з цієї затхлої комірчини? І віконце вибила б, так не пролізу. Єдина надія на діда й бабу. Швидше б прийшли. Проситиму, хай відчинять, і більше ноги моєї тут не буде. Піду, як оце є,— боса, в самій сорочці.

Находившись учора до втоми по Боярці, позбувшись трохи гнітючого настрою, я звернула на свою вулицю і ще здалеку побачила біля воріт матір. «Чого це вона так рано повернулася?» — майнула думка, а тіло пронизав дроз. Роками вироблений страх опанував мене. Проте діватись було нікуди, і я йшла, йшла, неначе на страту.

— А де Анастасія? — було першим запитанням матері,

З цього я зрозуміла — вона догадується, що Анастасії вже нема, але не хоче вірити цій догадці.

— Поїхала,— відказала я, зупинившись на віддалі. Намагалась говорити спокійно, щоб не зрадити себе.

— Як поїхала? Куди?

— Покинула нас, як і Олександра,— пояснюю, а сама не спускаю очей з матері, бачу, як міниться її обличчя, беруться льодом очі.

Переконавшись, що це не вчулося їй, вона хвилину чи дві мовчить, не знає, як висловити своє обурення.

— І ти... Ти не затримала її? Чому вона не дочекалась мене? — нарешті скрикує вона.

Я ж, з останніх сил витримуючи її крижаний погляд, відповідаю:

— Не хотіла лаятися з вами. Я її провела на станцію і...

І тут витримка моя зламалась, тріснула, мов суха гілка під ногами, голос затремтів, і з очей хлинули сльози.

— Я теж не хочу далі так жити! — скрикнула вже крізь плач.— Я все знаю про вас... і про Антонія... Ви... ви не вірите в бога... Тільки нас і людей ним дурите...

Мабуть, якби в ту хвилину гримнув грім і з неба посипалось каміння, мати не здивувалася б так, як здивувалася, почувши від мене такі слова. Вона ніби втратила здатність говорити. Рука її за звичкою потягнулася до лоба, вона мовчки, тричі підряд перехрестилася і вже потім не сказала, а прошепотіла:

— Бог з тобою, що ти говориш? Тебе попутав диявол! Ходімо мерщій до хати, я прочитаю над тобою молитву.— Й не встигла я більше вимовити ні слова, як вона вхопила мене за руку й ми опинились у комірчині.

В ній кволим вогником горіла в кутку лампадка, навіваючи сум, і забивало дух застоєне, аж кисле, повітря.

— Ставай на коліна і молись, проси у бога прощення! Твоїми устами говорив нечистий! — звеліла мати.

У мене тоді ніби й справді вселився нечистий і будоражив розум, душу.

— Ніякого гріха я не вчинила,— стала в кутку непорушно.— А коли б був бог, він найперше покарав би вас за те, що ви стільки разів обдурювали його.

Тут уже матір прорвало:

— Цить! Замовкни! — кинулась вона до мене з кулаками.— Я тобі роздеру рота, вирву язик! Це та боговідступниця Настя тебе навчила! Я прокляну вас обох, накличу на вас гнів господній! Молись йому, всевишньому, проси прощення!

Проте я не стала на коліна, а, захищаючись від материних ударів, одним духом випалила, що сестра Анастасія тут ні при чому, що я про все довідалась у Браїлові, в монастирі, що я чула її розмову з Антонієм, що я знаю про гроші тітки Олени. Знаю все, все...

Матір немов хто сіпнув за руки. Ошелешена, вона опустила їх і якусь мить тільки беззвучно зіпала ротом, немов риба, викинута на берег. Вп'явшись у мене пекучими очима, нарешті скрикнула:

— Ні, ні! Це найшло на тебе! Це диявол тебе спокушає! Молись мерщій, бо загинеш! І всі ми загинемо в цій хаті!

Перехрестившись сама, мати заходилася хрестити мене, зашепотіла молитву.

Я ж стояла в кутку і гарячково думала — чим закінчиться ця моя сутичка з матір'ю, як тепер від неї втекти? Адже вона нізащо не відпустить мене. Може, не треба було говорити про монастир?

— Господи, Ісусе Христе, сину божий! Урозуми і захисти вівцю заблудшу Варвару, избав її од лукавого,— шепотіла наді мною мати й хрестила рукою, якою щойно біла.

Але коли й це не допомогло, вона спробувала силою поставити мене на коліна. Я запручалася, і в цей час з-під моєї блаженської кофтини випала додолю згорнута вчетверо червоненька, подарована Анастасією десятка.

Я наступила на гроші ногою, щоб потім якось підняти, але це помітила мати.

— Що там у тебе?

Гвучко відіпхнула мене, і десятка опинилась у неї в руці.

— Де взяла? — З очей матері, здавалося, ось-ось посплюються іскри.

— Сестра Анастасія дала, — не витримала я того спопеляючого погляду, і серце застукало тривожно, віщуючи лихо.

— Брешеш! Ти вкрала в мене! Вкрала! Та злодійка обікрала і втекла, а тепер ти збираєшся! Хай упаде гнів господній на ваші голови! — пирскала слиною мати і гамселила мене кулаками по спині, по голові.

Я закричала на всю хату, що сестра Анастасія чесна, добра жінка, що мати сама обкрадає людей, та це тільки додало матері лютості.

На наш крик у комірчину заглянули дід з бабою.

— Господь з тобою, Євфросиніє! За що ти дівчину б'єш? — обізвалася до матері баба.

А дід увійшов, заступив собою мене й сказав рішуче:

— Не дозволю в моїй хаті!

Окрик його був такий суворий, що мати одразу вгамувалася, тільки дихала важко й аж тремтіла від люті.

Більше вона мене не чіпала, навіть словом не обізвалася.

Бранці теж мовчки зібралася й кудись пішла, замкнувши двері. От і втікай тепер, Варю, як хочеш.

Я зі злості заплакала, а потім знову загупала в двері, гукаючи бабусю Тетяну, діда. Та вони, певне, пішли кудись.

«Господи, хоч би швидше вернулися!» — билась у моїй голові думка. Я відчувала, що мати щось замислила, що вона не залишить так мого вчинку.

І справді — передчуття не обдурило мене. Мати прийшла раніше за діда й бабу, десь в обідню пору, й наказала збиратися: мовляв, поїдемо.

«Знову їхати? Куди? — кольнула мене думка.— А як же я потім до Анастасії? Ні, ні. Я нікуди не поїду».

Але як сказати про це матері? Вона ж знову накинеться з кулаками.

Промовчала, сиділа не рухаючись, насуплена.

Мати, мабуть, зрозуміла мій стан, поглянула кілька разів на мене з-під брів, підступила до ліжка.

— Ти не сердься, Варю,— обізвалась тихим лагідним голосом.— Розгнівалась я вчора... На Анастасію, на тебе. Ти ж знаєш, нерви у мене.— І, простягнувши руку, погладила мене по голові.

Я завмерла під її рукою, сама собі не вірячи. Може, це сон або чудо? Ніколи такого не було. Звідки в неї цей спокій, ця лагідність?

Не тямлячи себе від несподіваної ніжності матері, розчулена такою незвичною для мене материнською ласкою, я мимо своєї волі припала до неї й розплакалась. Сльози нестримно текли з моїх очей. Буйні, гарячі. Але вони не гнітили мене, як раніше, а навпаки, освіжали душу, заспокоювали, розтоплювали кригу неприязні до матері.

— Ну, годі плакати,— заспокоювала мене мати.— Давай будемо збиратись.

«Збиратись, збиратись,— стукало молоточками в голову.— Їхати чи не їхати? А може, мати перемінилась, подобрішала? Буде жаліти мене? Все ж таки я їй рідна. Може, справді бог є і нарешті напоумив її, почув мої молитви?»

Може, може... Скільки вже разів я надіялась на краще? Надіялась, а воно, це краще, все обходило мене стороною, як іноді обходить якусь місцевість дощ. Скрізь іде, а там, де люди просять його, ждуть,— ані краплі.

«Але нехай,— вирішила.— Повірю ще раз, востаннє. Може ж, недалеко з Боярки переїдемо, і я, коли що, звідти втечу. А зараз, щоб не гнівити матері, поїду».

На збори в нас пішло небагато часу, і незабаром ми вже виходили на вулицю.

— А діда й баби десь довго немає,— сказала я матері, натякаючи, що, може, треба було б з ними попрощатися.

— Я їм сказала вранці, що поїдемо,— відповіла мати.

Цього разу їй самій довелося нести речі, проте вона не нарікала. Навпаки, все важче взяла собі, віддавши мені лише один вузол з одежею.

— Досить з тебе,— промовила лагідно, від чого мені знову потепліло на душі.

Куди ми мали їхати — мати не говорила, а я, як завжди, не осмілювалась спитати.

Боярку ми покинули ввечері.

Я сиділа в вагоні біля вікна й дивилася, як мимо пропливали поля, сині на обрії ліси, блискучі плеса річок, села з білобокими хатами.

Їхати в поїзді мені завжди подобалось, було цікаво, я на деякий час забувала про свої злигодні.

Але того разу я чомусь не відчувала приємності від подорожі. Мене щодалі більше й більше турбувало — куди везе мене мати? Адже ми їхали всеньку ніч, вже й ранок настав, а мати ніякого знаку не подає, щоб десь на якійсь станції вставати, спить собі спокійно. Та ось нарешті вона прокинулась, глянула у вікно, і я не втрималась, запитала, куди це ми їдемо так довго.

— У Молдавію, — відповіла. — У монастир, що за Рачулом. Там моя подруга ігуменшею. Погостюємо в неї.

Що ж, хай буде й так, погодилась я в думці. Адже ми не раз їздили в Молдавію і вертались назад.

Всю дорогу мати була зі мною лагідна, розповідала, які станції проїздили, які ще маємо проїхати. А на одній навіть купила мені пляшку ситра, чого раніше ніколи не траплялось.

Не знала я тоді, не відала, чому мати така добра, навіщо везе в той жіночий монастир, до якого ми добилися пізно ввечері і який зустрів нас суворою таємничістю.

Біля високої залізної брами мати кілька разів сіпнула за товсту дротину, що звисала вздовж стіни.

На подвір'ї хрипло забемкав дзвінок, і не встиг його деренчливий звук розтанути у вечірній тиші, як за брамою обізвався такий же хрипкий голос.

— Хто там, милостю божою?

— До ігуменші Теофанії сестра Євфросинія, — відказала у відповідь мати.

Загримів засув, і в брамі прочинилася хвіртка.

За нею в чорній одежі з чотками в руках стояла огрядна монашка. Обличчя її я не розгледіла, бо воно було напівзакутане чорною хусткою. Та й заважала темінь. Але по голосу визначила, що це була вже досить літня жінка.

— Добрий вечір, сестро Євфросиніє, хай береже вас господь, — першою привіталася вона, і з цього я переконалася, що матір тут знають. — Ігуменша Теофанія трохи прихворіла, лежить у своїй келії, — додала монашка, —

але там біля неї сестра Алевтина, вона скаже їй про вас.

Ми пройшли в глиб двору, де під високим кам'яним муром тулився довгий, низенький, з підсліпуватими вікнами будинок.

— Зачекай тут, — наказала мені мати в темному коридорі і хутко десь зникла, немов провалилась у яму.

Майже двадцять кілометрів ішли ми від станції пішки, у мене нили ноги, проте я боялася присісти на наших клунках.

Матері не було довго, з годину чи більше, а я все стояла біля клунків, переступаючи з ноги на ногу. Хотілося їсти, хотілося хоч трішечки посидіти, і було моторошно в цьому низенькому й глухому коридорі. Адже відколи я стояла, ніхто по ньому не пройшов, ніде ніщо не шерхнуло, наче в будинку не було жодної живої душі.

«Це, мабуть, тому, що ігуменща хвора», — вирішила я.

Притулившись до холодної стіни, зморена втомою, я лише на одну мить склепила очі і незчулася, як до мене підійшла мати з невисокою молодою монашкою, у якої в руці горіла свічка.

— Задрімала? — обізвалася мати. — Нічого, за ніч відпочинемо, зараз сестра Алевтина проведе нас.

Завдавши мені на плечі важкі клунок і корзину, мати взяла свої речі, й ми пішли вздовж коридора за монашкою.

В кінці його звернули ліворуч і спустилися по східцях униз. Сестра Алевтина брязнула ключами й відчинила перед нами товсті двері в такій же товстій цегляній стіні.

З дверей на нас дихнуло сирістю й холодом, аж захитався й мало не погас язичок полум'я на свічці. Сестра Алевтина вчасно затулила його долонею.

В келії монашка від своїх свічки засвітила товсту, вже до половини згорілу свічку, що стриміла в чорному залізному свічнику на столі, і я побачила в кутку широке дерев'яне ліжко, застелене сірою ковдрою, над ліжком — загразоване віконечко. Біля дверей, на низенькому ослінчику, відро з водою і глиняний кухоль. На стіні навпроти ліжка темніла ікона.

Більше нічого в келії не було. Вона нагадувала кам'яний мішок, що тиснув на нас важким склепінням, товстими сірими стінами, холодною земляною підлогою.

Я помітила, що келія справила гнітюче враження й на матір, та вона не подала знаку.

— Спасибі вам, сестро,— вклонилась монашці, і та, прийнявши подяку ледве помітним кивком голови, так і не проронивши жодного слова, мов тїнь, зникла за важкими дверима.

Там, у холодній монастирській келії, я, мабуть, уперше за своє життя лягла спати поруч матері, відчувши тепло її тіла, її дихання. І мені було так приємно в ті хвилини, що я забула про все на світі й швидко заснула. Заснула з добрими надіями на майбутнє.

Коли я прокинулась, у загратованому віконечку над ліжком білів день, і матері біля мене не було.

«Оце так,— стала дорікати собі.— Мати вже, напевне, давно встала, а я вилежуюсь.— І з вдячністю подумала про неї: — Бач, сама прокинулась, а мене пожаліла будити».

Миттю зіскочила з ліжка, підійшла до дверей. Штовхнула їх, щоб вийти, але вони чомусь не відчинялися. Що за оказія? Не вірячи собі, поторгала за ручку ще. Ні, таки замкнуті з коридора.

Постояла хвилину, прислухаючись. Тихо, як у могилі.

«Певне, мати, щоб ніхто мене не тривожив, замкнула. Підожду, вона скоро прийде».

Та минав час, а матері не було. За дверима ні шереху, ні звуку. І попід вікном ніхто не проходив.

Чим довше я ждала, тим тривожніше ставало в мене на душі. Кортіло швидше вийти надвір, роздивитися, що це за монастир, які люди живуть в ньому, а тут маєш, двері замкнені.

І раптом у свідомості, немов блискавка, спалахнула страшна догадка. А що, коли?..

Скочивши з ліжка, я заглянула під нього й не побачила там наших речей. У грудях похололо. Значить, мати забрала їх? Значить, покинула мене тут, у цій кам'яній ямі, в цьому невідомому монастирі?

Так ось навіть вона привезла мене сюди, ось чого була така добра та лагідна!

Гіркий жаль і образа стисли моє серце, сльози ринули з очей. Виходить, не я її покинула, а вона мене. В далекім краю, серед чужих людей.

Особливо ж мене лякало те, що я опинилась замкнутою в келії. «Може, тут мені й смерть?» — не сходило з думки. Адже чула я від когось, що буває в монастирях таке: монашку чи монаха, котрі зневірилися або вчинили якийсь гріх, замикають у темниці й морять голодом, аж поки не вмре.

Невже й мене чекає таке?

Ні, ні! Я не хочу вмирати! Я хочу жити! Жити!

Підбурена страхом, я кинулась до дверей і стала з усієї сили гатити в них кулаками, ногами. Позбивала до крові руки, ноги, але ніхто, певне, не чув мого стуку, ніхто не відчиняв.

Од дверей я метнулась до вікна. Щоб дістатись до нього, поставила на ліжко ослінчик з-під води, вхопила-ся за поржавілі ґрати й, не тямлячи себе, вдарила кулаком по шибках. З брязкотом посипалось по той бік вікна скло.

Однак і це виявилось даремним. Поміж ґратами могла пролізти лише моя голова.

Висунувши голову надвір, я стала кричати, але скоро так захрипла, що не могла вимовити й слова.

Безсила будь-що зробити, вирватися з цієї холодної глухої кам'яниці, я мляво опустила-ся на ліжко. Сліз уже не було, тільки гострий колючий біль ятрив душу.

Дзвеніло в скронях, і не було жодної думки в голові. Здавалось, що то не голова в мене, а порожній горщик.

Погляд мій ковзнув по недбало побіленій стіні, зупинився на дерев'яній іконі, з якої печально дивився на мене почорнілий Ісус Христос, немов хотів щось сказати.

О, скільки я вистояла перед ним на колінах, як гаряче молилася, просила допомогти. І все дарма.

— Може, хоч на цей раз ти допоможеш мені, Ісусе,— звернулась до нього тихо.— Адже бачиш, яке в мене горе. Допоможи вибратися з цієї келії, і я вічно молитимусь на тебе.

Просила палко, щиро, як уміла, а Христос слухав і мовчав, бо, звісно, дерев'яний: що він міг мені сказати, чим допомогти?

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Минуло кілька днів. Кожен з них видавався мені роком, а ніч — цілою вічністю, бо я нічого не робила, нічим не була зайнята. Ходила собі, тинялася широким монастирським подвір'ям, заглядала в усі його закутки, не знаючи, де себе подіти. Монашки чомусь обминали мене, ходили, немов німі привиди. Ніде ні кішки, ні собаки, щоб хоч до них обізватися.

Не бачила я й ігуменші,— мабуть, все ще хворіла.

Жила я в тій же келії. Спершу боялася сама спати, а потім звикла.

Їсти мені раз на день приносила сестра Алевтина. Поставить мовчки на стіл тарілку з супом і йде. Це вона в той перший день і відімкнула мене надвечір. Принесла їсти, цілу свічку, помаячила на порозі й пішла, не причинивши як слід дверей.

Не торкаючись їжі, я в ту ж мить вибігла слідом і, мало не збивши Алевтину в темному коридорі, вискочила надвір. «Втікати, негайно втікати!» — підганяла мене думка.

Побігла до монастирської брами, але вона була замкнута.

— Чого тобі? — стала на порозі каплички закутана чорною хусткою літня монашка.

— Випустіть мене звідси! Я не хочу, не хочу тут бути! — крикнула я їй, віддихуючись.

— Бог з тобою, дитя моє, заспокойся, — прохрипіла монашка. — Куди ж ти проти ночі? Загинеш десь. Вертайся назад і молись. Дякуй всевишньому, що кусень хліба мавш та стелю над головою.

— Але я не хочу, не хочу жити в монастирі! — налягала я.

— Звикнеш, іди з богом, — уже сердитіше відказала монашка і ступила назад у свою каплицю.

Не гаючи ні хвилини, я побігла попід високим монастирським муром, приглядаючись: може, де є якась щілина, лаз. Але мур стояв цілісінський, лише в деяких місцях трохи облупився і з нього викришилося кілька цеглин.

«Однаково втечу. Через тиждень, через місяць, через рік», — вирішила я й пішла, спантеличена невдачею, назад у келію.

У коридорі із свічкою в руці стояла чорною примаурою сестра Алевтина. Вона, певне, чекала мого повернення.

— Ну, втекла? — вперше обізвалася до мене. — Звідси не так легко вирватись, — і пішла в напрямі ігуменшиної келії.

Я поплентала в свою темницю. На душі стало гірко, і хоч була голодна — не хотілося їсти. Але раптом подумала: «Тепер, коли вони мене відімкнули, треба набиратися сили, щоб жити, щоб вирватись на волю з цієї тюрми». — І висьорбала вже холодну юшку, зжувала кусень хліба, не відчуваючи смаку.

Лишилась я одна як палець у світі білому. Сама тепер про себе мушу дбати. Мати, бач, завезла, покинула, мов чужу, мов не дочка я їй. Ех, мати, мати! Боляче й гірко ставало при згадці про неї.

Я гонила її зі своїх думок, викликала в уяві образи чужих людей, котрі зробили мені добро, допомогли, підтримали в скрутну хвилину.

Не раз, коли сон довго не брав мене вночі, перед моїм внутрішнім зором поставало добре, лагідне обличчя лікарки Таїси Павлівни, ввижалася її ласкава усмішка. Я уявляла, як вона підходить до мого ліжка, бере за руку своєю ніжною теплою рукою, намагає пульс, а потім каже: «О, та ми вже герої! А тепер усе, що зараз принесе нам сестра, ми повинні з'їсти. Тільки все, чуєш?»

мила, добра жінка, як вона турбувалася про моє здоров'я, наказувала берегтись, коли виписувала з лікарні!

Таїсу Павлівну заступала могутня постать колгоспного бригадира з Копайгорода. Він приходив із хурделиці, білий, мов Дід Мороз, термосив за плече й гудів густим басом: «Дівчино, дівчино, ану годі спати! Бач, придумала під стовпом задрімати!»

Чужі люди, а як дбали про мене. А мати... Збиткувалася, морила голодом, страхала богом і наостанок покинула в цій тюрмі, серед чорних, мовчазних монашок.

Згадувала не раз я безсонними ночами і про моїх рідних діда Михайла й бабуню Дашу з далекої маленької станції, назву якої я забула. Чи живі-здорові вони? Адже скільки років минуло!

І про батька згадувала. Де то він? Знав би, як його дочка живе затворницею в монастирі!

Спогади про діда з бабою та про батька були дуже невиразними, ніби крізь туман, ніби бачила я все те уві сні, який раптово обірвався.

Але водночас ті спогади були для мене найдорожчими, наймилішими. Поринаючи в них, я надовго забувала, де я і що зі мною, втихомирювався постійний душевний біль, танула, мов свічка, образа.

Одного похмурого дощового вечора, коли я, закутавшись у ковдру, сиділа на ліжку, віддавшись думам-спогадам, двері келії тихо відчинились і зі свічкою в руках увійшла сестра Алевтина.

— Не спиш?

— Не сплю.

Алевтина зняла з ослінчика відро з водою і сіла проти мене, не випускаючи з рук свічки.

— Думаєш?

— Думаю, — зітхнула я.

— Думай, — зітхнула й Алевтина. — Воно пройде. Я теж спершу місця собі не знаходила. Думала день і ніч. Мало з глузду не з'їхала. А потім утихомирилась, звиклась. Тепер за мене думають бог та ігуменша Теофанія, а я тільки виконую їх волю. Так і з тобою буде.

— Ні, — заперечила я. — Все одно я втечу звідси. А бог... Не думає він про нас. Скільки разів я просила допомогти, заступитися: ніби й не до нього, не чує...

— Не говори так, — перебила мене Алевтина. — Це в тебе від злості. На людей треба злитись. Вони одне одному і злість, і горе приносять.

— Так навіщо ж бог допускає до цього? — скрикнула я.

— На все його божа воля. Він всемогутній, знає, що робить. — І Алевтина знову важко зітхнула.

Я зрозуміла: вона також пережила якийсь горе — і промовчала.

Монашка ж по паузі звела на мене свої примружені очі і повела мову в інший бік.

— Мати покинула тебе в нас назавжди. Я підслухала її розмову з ігуменшею Теофанією. Вони з одного села і навіть дружили змалку. Тож і порозумілися. Отже, доля твоя вирішена, змириься, і пора вже братися за діло, бо в нас даром хліба ніхто не їсть. Завтра вставай раніше і будеш поки що замітати в саду, а там знайдеться ще робота.

Мене це так приголомшило, що я не могла вимовити й слова. Язик немов прилип до піднебіння. Значить, зовсім одцуралась мене мати, назавжди покинула?.. А тут — вічна тюрма, вічні молитви і ніякісінького про-світку...

Алевтина звелася з ослона, щоб іти. Вона сказала все.

— Чекайте! Не йдіть! — нарешті прорвалося в мене. — Вислухайте мене! Я не можу більше! Не можу... І монашкою не буду! Не хочу! Чуєте? — і заплакала.

Алевтина постояла хвилину біля порога в нерішучості, вернулась. Підійшла до мене, поклала руку на плече.

— Заспокойся, не плач. Ти й так, знаю, наплакалась за ці дні. Але що я можу зробити? Тут такий закон.

Я витерла сльози, підвела голову, і наші очі зустрілися.

— Допоможіть мені вийти звідси,— благально стулила я руки.

— Не можу, дівчинко,— похитала вона головою.— Та й куди ти підеш? Де подінешся?

— До сестри Анастасії поїду,— гаряче заговорила я.— Вона добра, хороша, вона прийме.— І стала розповідати Алевтині про Анастасію, про наші поневіряння, про те, як ми розлучилися з нею. Згадала й діда та бабу з Боярки, як заступалися за мене перед матір'ю. Вони теж приймуть. Мені б лише за монастирську браму вийти.

Де тоді й бралися в мене ті слова — не знаю. Вони лилися й лилися невпинно,— гарячі, благальні, стражденні. Я виповіла монашці все своє тяжке мандрівне життя. В злиднях, у холоді й голоді. Аж до приходу в монастир.

Алевтина слухала мене уважно, не перебиваючи, і коли я нарешті скінчила, вона стояла непорушно ще якусь мить, мов заворожена.

— Справді, натерпілась ти, сердешна,— зітхнула глухо.— Ой, мені пора, на добраніч. Ігуменша вже досі жде.— Поправила гніт на свічці й, шелестячи довгим чорним платтям, зникла за дверима.

І хоч я була прикро вражена, що Алевтина пішла, так нічого й не порадивши, не пообіцявши, все ж мені стало трохи легше, бо вилила біль душі і таки помітила, що викликала в цієї суворої, замкнутої монашки співчуття. Значить, можна сподіватись на її прихильність.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Мабуть, сестра Алевтина мала розмову з монашками про мене, бо коли я стала працювати разом з ними в саду, то помітила якусь запобігливість, стриману лагідність у ставленні до себе. Під час обіду в монастирській ідальні монашка-кухарка завжди насипала мені борщу зі споду каструлі і більше, ніж іншим.

Однак ні запобігливість монашок, ні щедрість кухарки не могли затуманити, вбити мою мрію про втечу з монастиря. Щодня, щогодини думка про це не давала мені спокою, стриміла гвіздком у моїй свідомості.

Ходячи подвір'ям, я знову й знову придивлялась, чи нема якої щілини, якоїсь лазівки, щоб вибратись за мур.

Але нічого не знаходила.

А тут ще й Алевтина, мов на зло, не приходила більше до мене, щоб поговорити, відвести душу. Після тієї нашої розмови вона стала найближчою мені людиною в монастирі, я серцем відчула, що вона добра, що вона співчуває мені.

Монашкам, з якими працювала, я боялася звіряти свої думки, не вкидалася з ними в зайві розмови.

— Чому ви не приходите до мене? — зустріла якомсь на подвір'ї Алевтину.— Я не витримаю більше в тій келії, накладу руки на себе.

У хвилини самотності мене справді охоплював розпач і закрадалась така думка.

— Бог з тобою, таке говориш,— перехрестила мене Алевтина.— А прийти не могла, бо ігуменші було зле, сиділа біля неї невідступно вдень і вночі. Може, сьогодні прийду.

Сказала й пішла, залишивши в моєму серці іскорку надії.

Навідалась вона до мене справді в той же вечір, але дуже пізно, я вже вкладалася спати.

— Думаєш, мені легко? — зітхнула, вмощуючись на ослоні.— Ця ігуменша останні сили висотає. Що хвора, а що вередлива. Те подай, те забери, те не так поклала, те не там поставила. То підведи її, то знову опусти. А то молитви годинами читай.

— А ви кинули б її! І монастир,— вирвалось у мене.— Давайте вдвох і втечемо.

Алевтина знову важко зітхнула.

— Е, ні, голубко,— з гіркотою в голосі мовила вона.— Мені немає путі звідси...

В келії запала тиша, тільки чути було, як злегка потріскував гніт свічки в Алевтининих руках.

Схиливши голову, монашка думала про щось своє, і болісна зморшка пролягла між її темними бровами. Затамувавши подих, я ждала, що Алевтина розповість мені про себе, і всім серцем готова була поспівчувати їй. Бач, і в неї нелегка доля!

Але вона ворухнулася на ослоні, мовби виринаючи зі своєї глибокої задуми, тихо сказала:

— На все воля божа. Всі ми грішні перед ним... Може, мати задля спасіння душі твоєї привела тебе сюди?

Згадка про матір роздратовала мене.

— Не говоріть про неї,— попросила Алевтину.— Не мати вона мені. Обдурила, покинула. Вона ніколи не

любила, ніколи не жаліла мене, навіть дочкою ніколи не називала! — І сльози виступили на моїх очах.

Алевтина зірвала послиненим пальцем зі свічки нагар, скрипнула ослоном.

— Правда твоя. Я б теж не хотіла такої матері. А ти ж, мабуть, не відасш добре, яка вона погана людина. Як дізналась я, аж моторошно стало. Вчора ігуменша розказала своїй помічниці Гликерії, коли та провідувала її. Тільки ж ти, боронь боже, нікому, — приклала пальця до вуст.

Я поклялася сестрі Алевтині мовчати як риба.

Виглянувши за двері, Алевтина міцно причинила їх, присунула ослінчик ближче до ліжка й розповіла мені таке.

Ще молодою моя мати, монашка Флорівського жіночого монастиря, у супрязі з монахами лаврських печер грабувала покійників на Байковому кладовищі в Києві. Через свою людину вони знали, в якій одежі і з якими коштовностями ховають мерця, і в ту ж ніч відкопували його, роздягали, забирали цінні речі й знову закопували. Речі й одяг спродували на базарі й ділились грошима.

— Боже мій! — жажнулась я. — Це ж... Це ж...

— Цить, не кричи, — зупинила мене Алевтина і оглянулась на двері. — Не перебивай і слухай.

Я винувато замовкла.

— Старшим у цій зграї був монах Антоній, а твоя мати — його коханкою. Так жили вони, розкошували. Та недаремно кажуть: скільки злодій не бере, але й злодія візьмуть. Спіймали й цих грабіжників на гарячому. Всі вони стали перед судом, одержали по заслугі. Матері твоїй дали сім років далеких таборів.

«Так он чого ми були в тайзі!» — блискавкою мелькнуло в моїй голові, але на цей раз я промовчала, щоб не розсердилась, не перервала своєї розповіді Алевтина.

Через три роки мати вийшла на волю. Допоміг їй службовець табору. Він закохався в неї, виклопотав їй помилювання, і вони одружилися. Той службовець і став моїм майбутнім батьком.

Коли мала народитись я, батько одвіз матір до своїх рідних на Далекий Схід. Та не минуло мені й три місяці, як мати покинула мене в діда й баби і подалася туди, де Антоній відбував свій строк. Вона не любила мого батька, дала згоду на одруження, аби достроково звільнитись.

Мати десь їздила, торгувала махоркою, організувала

в поселенні біля табору секту істинно православних християн і була в ній казначеєм. Всіма засобами добувала вона гроші, підгодовувала Антонія, догоджала йому.

Але й відбувши свій строк, Антоній ще кілька років не мав права виїздити на Україну. Тоді мати вирішила забрати мене від діда й баби, щоб, живучи разом з Антонієм, дочекатися й цього строку.

Що було далі, я вже й сама знала, пам'ятала — втеча від батька, наші безконечні мандри, добування грошей, які мати відсилала Антонію. А він, виявляється, пропивав їх, вів розгульне життя. Напившись одного разу, порізав когось ножом у бійці і втік. З допомогою «святих» дружків став «отцем Павлом» у Браїловському монастирі, де я й підслухала оту їхню розмову з матір'ю, що перевернула все в моїй душі і розбудила сумніви. А нещодавно міліція знову заарештувала його у Василькові разом з братом Михайлом, бо в отих листівках, які вони робили, не слово боже було, а ворожа агітація проти Радянської влади.

Довідавшись про це, мати майнула аж у Молдавію, підкинула мене в монастир, а сама зникла невідомо куди. Боїться, мабуть, щоб і її за зв'язки з Антонієм не арештували.

— Так-то,— закінчила Алевтина і глибоко, на повні груди, зітхнула.

В келії знову запала німотна тиша. Я не знала, що сказати, що вчинити. Кричати? Плакати? А що це дасть? І так немало накричалась і наплакалась.

Я мовчала, немов мені відібрало річ. Тільки душу ятрив біль, і було мені гірко, як після полину.

— І ви вірите в бога? — нарешті, порушивши цю тишу, запитала я Алевтину.

— Колись не вірила, потім повірила, а тепер... тепер просто звикла,— поворухнулась Алевтина, і разом з нею хитнулася на стіні її велика волохата тіль.

— А я спершу вірила,— прошепотіла я.— Тепер же ні, аніскілечки!

— Не треба про це, Варю,— попросила мене Алевтина.— Тільки ще раз прошу тебе — нікому ні слова, бо коли дізнаються монашки та дійде до ігуменші — хтозна, чим це скінчиться.

— Добре, а ви порадьте, як мені вибратися звідси, допоможіть,— звела я на неї благально очі.

— Гаразд, подумаю,— пообіцяла Алевтина.— Але ти не викажи себе перед монашками. Ревно працуй,

слухайся і вдавай, що змирилася, що тобі тут подобається.

Я кинулась до Алевтини, стиснула її в обіймах:

— Спасибі вам, сестро! Спасибі! Вік не забуду!

Монашка злегка відсторонила мене рукою:

— Годі, годі. Лягай і спи з богом. На добраніч.

— На добраніч.

Двері зачинились, а я довго ще стояла посеред келії боса, в самій сорочці, не відчуваючи холоду долівки. Стояла, вражена розповіддю Алевтини про матір, охоплена якимось дивним передчуттям чогось нового, невідомого, чогось близького й далекого водночас.

Схаменулася лише тоді, як догоріла й погасла свічка. Прожогом скочила в ліжку, вкрилася з головою й заснула.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

...Ми з тіткою Анастасією йдемо садом. Сад великий, молодий, гіллястий. Обабіч стежки крилаті яблуні, груші, далі абрикоси, сливи. На кожному дереві плодів — аж гілля гнеться.

Я несміливо простягаю руку, зриваю з гілля велике жовте яблуко.

— Рви ще, не бійся, — каже мені тітка. — Вродило цього літа рясно, буде артїлі прибуток.

Тітка — сторожем у колгоспнім саду, а я прийшла до неї в гості.

Підбадьорена, я зриваю собі ще одне яблуко, потім грушу і йду далі між дерев. Мені хочеться з кожного дерева зірвати яблуко чи грушу. Уже в мене їх повні руки, а я рву та рву.

— Варю! Варю! — гукає тітка Анастасія, і голос її чомусь здається мені глухим, далеким. Чи це вона, чи не вона? Оглядаюся і не бачу нікого.

А тітка Анастасія знову гукає: «Варю!» — і раптом сіпає мене за плече. Чудасія! Звідки вона взялася? Адже тільки що її не було.

— Та вставай же ти, пора, — каже мені над саме вухо тітчин голос, і я... розплющую очі. Біля ліжка стоїть сестра Алевтина із свічкою в руці.

Миттю схоплююсь, протираю очі. Я не роздягалася звечора.

— Підемо? — запитує Алевтину і відчуваю, як уся тремчу від страху чи від радості.

Алевтина тиче мені в руки невеличкий вузлик.

— Там хліб і грошей трохи,— каже і першою йде з келії.

Я — за нею. Хоч і боса, в коридорі ступаю навшпиньках і не перестаю тремтіти.

В кінці коридора Алевтина гасить свічку, кладе її десь над дверима й пошепки велить зачекати.

— Вийду подивлюсь, чи немає нікого на подвір'ї.

За хвилину повертається.

— Ходімо.

Надворі прохолодно й місячно. Ми ховаємось у тінь, що падає від будинку, і йдемо в старий монастирський сад. Там при самій стіні росте шовковиця. Одна її товста гілляка простяглася аж на той бік муру, по ній і мушу я перелізти через нього. Це єдиний спосіб, з допомогою якого можна втекти з монастиря. Його віднайшла сестра Алевтина.

— Коли не побойшся — втікай. Може, справді знайдеш своє щастя? — сказала.

Ось і шовковиця. Ми зупинились.

— Не страшно? — глянула на мене Алевтина.

— Страшно, але полізу,— зітхнула я.— Прощайте.

Алевтина поцілувала мене в чоло, перехрестила:

— Щастя тобі. Лізь, я підсаджу.

Лазити по деревах я не вміла, бо ніколи не доводилось, але бажання швидше вирватися звідси, відчути себе вільною додало мені сили й спритності.

Тремтіли руки, ноги, тремтіла душа. Здавалося, що ось-ось не втримаюсь і впаду.

Проте не падала. Сяк-так дісталася тієї гілляки, що звисала через мур. Тоді, як радила Алевтина, обхопила її руками і ногами і поволі стала зсуватися.

— Як ти там? — запитала тихо Алевтина.

— Прощайте! — так же стиха гукнула я уже з-за муру.— Зараз падаю.

Гілка під вагою тіла зігнулась, і я, обшмульгуючи листя, дряпаючи руки й ноги, полетіла вниз.

Упавши на землю, не відчула болю. Був лише страх, аж серце зайшлося.

Полежала трохи, поворушила руками, ногами. Цілі. Встала. І зразу ж на зміну страхові шугнула в серце радість: я на волі, вільна, як пташка! Серце шалено калатало в грудях, мов хотіло вискочити, тіло наливалось бадьорістю, силою.

— Спасибі вам! — гукнула тепер на повний голос. — Прощайте! Може, й не побачимося більше! — І, підібравши вузлик, що його перекинула мені вслід Алевтина, пішла геть від монастиря, щоб більше ніколи в нього не повертатись.

Біло світив у небі вищерблений місяць, блякло на сході небо. Світало.

Я пішла назустріч світанню.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Сонце підбилося високо вгору, показувало на добре снідання, по-весняному припікаючи, а я все йшла та йшла степовою дорогою, поспішала якнайдалі одійти від своєї в'язниці, боялася, щоб не наздогнали і не повернули назад.

Тільки ні! Вже ніхто і ніякою силою не зміг би мене повернути. Хіба що мертвою.

Звикла до постійних мандрів із матір'ю, я навчилася добре запам'ятовувати місцевість, по якій проходили, дорогу, вулиці в селі чи місті. Тому я впевнено простувала вперед, знала — дійду до станції.

Піщаний шлях м'яко стелиться під ноги, приємно холодить підошви. Я йду і всміхаюся сонцю, високому небу. Теплий вітер ніжно пестить лице.

Тепер мені можна всміхатися: ніхто не зауважить, не скаже — бога гнівлю. Досхочу можна слухати жайворів, що десь аж під самим небом прядуть свою чарівну нескінченну пісню.

Я навіть наважилася зсунути з голови на плечі свою чорну хустку, якою щодня мусила закутуватись по самі очі. Нехай вітер-весновій обвіває моє лице, тріпоче куценцькі нерозчесані коси.

У мене такий настрій, що самій хочеться стати жайвором і співати над полем чарівну пісню, перекинутись у вітер-весновій і ласкаво обвівати добрим людям обличчя, приносити їм свіжість, полегкість, хочеться стати сонцем гарячим і обігрівати весь світ.

Дивно, що я ніколи нічого подібного не відчувала, а це ніби народилася вдруге.

Та й хіба не народилася? Адже я справді до цього була наче мертвою, не жила.

Іду, поспішаю, бо дорога до станції далека, чи й встигну до вечора. А шлях рівний, безлюдний, відколи

йду, ще ніхто не стрівся мені. Лише трактори віддалік чорними жучками повзають, настала для них гаряча пора.

Попереду замаячили верби, а згодом у видолинку показалося село.

«Ось дійду до тих верб і відпочину трохи та душу зігрію тим, що поклала у вузлик Алевтина», — вирішила я й надала ходи.

До верб було вже зовсім близько, як раптом позаду забубоніло щось, завуркотіло, схоже — ніби машина.

Оглянулась. Ні, шляхом мчав мотоцикліст.

Вийшла з колії, щоб дати йому дорогу, пішла обочиною. А мотоцикл тріщить уже зовсім близько, ось-ось наздожене.

Мимоволі оглядаюсь, щоб побачити, хто на ньому, хоч навіщо він мені? Нехай собі іде.

Мотоцикліст, помітивши це, уповільнив хід.

— Куди йдеш, мала? Сідай підвезу! — гукнув весело, сяючи білозубою посмішкою.

— Спасибі, дійду! — а сама не зводжу очей з цього молодого чорнявого чоловіка. Мені здалося, немов я його десь бачила.

— Сідай, сідай! — зупинив чорнявий свого двоколісного коня. — Хоч ти, бачу, й монашка, але не бійся, гріха від цього не буде. Сам бачив — попи на машинах та мотоциклах їздять.

— А я й не боюсь, — відповідаю йому і знову напружую пам'ять. «Ну, де я тебе бачила! І коли?»

Мотоцикліст, мабуть, помітив мій пильний погляд і, усміхнувшись, запитав:

— Ти чого до мене так придивляєшся, немов хочеш купити?

Потім глип-глип по мені очима, потягнувся рукою до лоба:

— Чекай, чекай! А чи ми з тобою, дівчино, ніде не бачились?

— Отож і я пригадую, немов десь бачила вас, — признаюсь я.

— Ти диви, яка рахуба! — заклопотано почухав потилицю мотоцикліст і враз, мов ужалений, підскочив на сидінні: — Згадав, згадав! Ти ж та дівчина, що з сестрою Євфросинією жила колись у нас! Євфросинія мою сестру Кіру від недуги лікувала, а мене призвела з клуні плигнути, що я ногу поламав!

— Ілице? З Раковців? — вигукнула я.

— Він самий! — підтвердив мотоцикліст. — Бачиш, хоч і давно було, а пригадали. То куди ж це ти йдеш і де твоя Євфросинія?

Відчуваючи, як лице моє спохмурніло, я одвела очі вбік. Що мені було казати?

— Може, немає її вже, вмерла? — обережно запитав Іліце.

Я заперечливо похитала головою, а тоді раптом, не знаючи навіщо, просто піддавшись спокусливій хвилі довір'я до цього веселого, сильного і, певне, доброго чоловіка, розповіла йому коротко про все, що зі мною сталося останнім часом.

— Он воно як! — протяжно мовив Іліце, вислухавши, й одразу ж підбадьорив мене: — Молодчина, вірно ти зробила! То сідай же, я одімчу тебе на станцію. Мені в оце село треба, — показав на видолинок. — Але дарма, ще встигну.

Я завагалась. Адже ніколи не їздила на мотоциклі.

— Не бійся нічого, — заспокоїв мене. — Сідай, міцненько тримайся за оцю ручку, і все буде гаразд.

З острахом вилізла я на сидіння, вчепилася обома руками за ручку, і... поїхали.

Оговтавшись невдовзі й відчувши, що, справді, їхати на мотоциклі не страшно, нахилилась до Іліце й запитала про Кіру. Де вона, що з нею?

— Приїдемо на станцію — все розповім! — гукнув мені Іліце й надав газу, тільки сіра курява вихорилась за нами.

На станцію примчали, я незчулася й коли. Мов і не їхали.

— Признавайся, їсти хочеш? — запитав мене Іліце.

— Хочу, — відказала не соромлячись. — Сьогодні ще нічого в роті не було.

— Тоді ходімо в буфет, — скомандував він.

У станційному буфеті Іліце розповів мені, що Кіра тепер студентка, вчиться в Кишиневі.

Після материного лікування свяченою водою і якимись там травами дівчині погіршало, довелося-таки відправити її в лікарню. Пополежала вона там! Але, ставши на ноги, Кіра поклала собі вивчитись на лікарку, щоб рятувати людей від недуг.

В Іліце ж нога швидко зрослася, він давно відслужив у армії і зараз працює в колгоспі помічником бригадира тракторної бригади. Вже одружений, має сина й дочку. Ростуть як з води.

Іліце й Кіра часто згадують, які були обоє дурні, так сліпо вірячи в бога. Але то їм прищепили батьки. Старий уже помер, а мати живе разом з Іліце і хоча й хреститься іноді, шепоче молитви, але то, мабуть, за звичкою, бо на своїх дітях переконалася, що бог нічого не вартий проти людей.

— Це дуже добре, що й тобі нарешті розвиднілось,— сказав Іліце.— Я радий за тебе.

Іліце купив мені квиток до Києва, посадив у вагон і чекав на пероні, аж поки не рушив поїзд.

Із сльозами в очах я стояла біля вікна й махала на прощання йому рукою.

Скільки добрих, щирих, щедрих людей на світі! А мати завжди торочила: грішники, демони...

«Спасибі вам, дорогі!» — шепотіла я, не витираючи сліз. Вони котилися й котилися з очей. Буйні, гарячі й легкі.

А поїзд набирав дедалі більшої швидкості, весело вистукуючи колесами.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Київ зустрів мене веселим сонцем, задьористими гудками паровозів і збудженим людським гомоном. Розбурханий стрімкий потік пасажирів виніс на привокзальну площу, розлився по ній врізнобіч, а я, мов маленька трісочка в тихій заводі, притулилася під стіною вокзалу, збентежено озираючись навсібіч. Виявляється, не так просто дістатись самій до тітки Анастасії, як я собі уявляла.

Я пригадала, що коли ми з матір'ю добиралися в Ходосіївку, то сідали на трамвай, їхали до останньої зупинки, а від неї йшли в село.

Пішла я туди, де зупинялись трамваї. Але на який же з них сідати, щоб доїхати до Ходосіївки? Кого не питаю — ніхто не знає.

— Ходосіївка? Вперше чую таку зупинку,— знизують плечима.

Одній високій дамі з патлатим цуциком на руках я пояснила, що Ходосіївка — це не зупинка, а село.

— О, так у нас ще в села трамваї не ходять, дівчино,— засміялася дама й, гордо піднявши накопичену голову, пішла у вагон.

Тоді я вирішила сісти в перший-ліпший трамвай і їхати ним до кінця.

Мені аби тільки впізнати кінцеву зупинку, звідти я вже знайду дорогу в Ходосіївку, а з неї і в Янковичі, де живе тітка Анастасія.

Проте кінцева зупинка виявилась незнайомою. Я повернулася назад на вокзал, пересіла в інший трамвай, поїхала іншим маршрутом.

Але й той маршрут також не дав нічого. Вийшла з трамвая, подивилась навколо — незнайоме місце, й знову поїхала назад.

Дарма, думала собі, їздитиму на всіх трамваях у всі кінці Києва, аж поки не впізнаю зупинки. Хіба ж я знала тоді, що місто, особливо його околиці, щодень міняли своє обличчя, скрізь виростали нові будинки, з'являлися нові вулиці, просторі житлові масиви і впізнати зупинку, на якій я була кілька років тому, з часом просто неможливо!

Десь у другій половині дня, коли я зі сльозами на очах повернулася з чергового рейсу й стала чекати на інший трамвай, мене хтось торкнув рукою за плече.

Я здригнулась від несподіванки, а, оглянувшись, побачила вже немолодого міліціонера з уважними сірими очима.

— Чого зажурилась, дівчино? — запитав він мене. — Може, од матері відстала і тепер дорогу додому не знайдеш? Звідки будеш? Із села?

Я страшенно злякалася, у мене навіть помліли руки й ноги.

— Я... Я... — пробелькотіла. — Мені треба в Ходосіївку, але не знаю, яким трамваем їхати.

— У Ходосіївку? — перепитав міліціонер. — А якого району це село?

Цього я не знала.

Міліціонер здивувався:

— Як же ти свого села й не знаєш?

— Це не моє село, — стала пояснювати йому. — Я... Мені треба до тітки Анастасії... А вона з Янковичів...

— Чекай, чекай, — зупинив мене міліціонер. — Ходосіївка, Янковичі... Нічого не розумію. Ти щось плутаєш, дівчино.

— Ось їй-богу, що ні, — за звичкою перехрестилася я. — Справді, мені треба знайти тітку Анастасію.

Навколо почали збиратися цікаві. Помітивши це, міліціонер звелів мені йти за ним.

«Боже мій, а що, як мене посадять у тюрму? Може, міліція вже давно розшукує нас із матір'ю, а я сама йї у руки прийшла»,— забилася в моїй голові думка.

Мій провожатий завів мене в невеличкий кабінет на вокзалі, де за столом сидів молоденький міліціонер і говорив по телефону.

— Сідай,— показав мені на стілець.

Тремтячи з переляку, я сіла.

Закінчивши розмову й кладучи трубку, молоденький весело запитав:

— Що, може, від поїзда відстала?

— Та ні, тут щось не те,— сказав мій міліціонер, умощуючись і собі на стільці біля столу.— Ану лиш розкажи тепер, дочко, яку ти тітку Анастасію шукаєш і не знаєш, де її шукати? — глянув на мене.— Тільки нічого не приховуй.

Лагідні і водночас допитливі, пильні очі цієї літньої добродушної людини глянули на мене так тепло й привітно, що страх мій наче вітром звіяло, і я, ось уже втретє за такий короткий час, розповіла нехитру історію свого життя, від того дня, коли мати забрала мене від діда й баби, аж до того, як я опинилася тут, у Києві.

Обидва міліціонери вислухали мене уважно, і, певне, розповідь моя схвилювала їх, бо, коли я замовкла, вони деякий час сиділи мовчки.

Далі той, що привів мене, поворухнувся на стільці, зітхнув.

— Мда-а, історія,— протягнув задумливо.

— Невесела історія,— підтримав його молоденький міліціонер.

— Але ти молодець, що так зробила,— повернувся до мене літній міліціонер.— І ніякої тітки Анастасії тобі шукати не треба. Вона ще, мабуть, сама не влаштувалася як слід. А зробимо ми ось як, дочко,— підморгнув мені весело.— Подзвоню я зараз в один райком комсомолу, там мій племінник секретарює. Це по його лінії, він дасть тобі раду, прилаштує десь так, що краще й не треба.

На привокзальній площі міліціонер підкликав таксі, і попеляста «Волга» помчала нас гомінкими вулицями Києва у невідомий мені райком комсомолу.

Е П І Л О Г

Мабуть, кожний, хто вперше прибуває у відрядження до якогось міста, своє знайомство з ним починає з готелю.

Так зробив і я, приїхавши в невеличке районне місто неподалік Дніпра. Швидко відшукав готель, улаштувався в одній із затишних кімнат і вже потім вирішив прогулятися, оглянути це старовинне українське місто, що було свідком багатьох історичних подій.

Вечоріло. Центральною вулицею заклопотано поспішали пішоходи, проносилися, блимаючи підфарниками, автомашини й автобуси. В деяких будинках уже світилися вікна.

Місто жило своїм буденним клопітливим життям.

Не задумуючись над маршрутом своєї прогулянки, я звернув у першу від готелю ще не освітлену вулицю й поволі пішов тротуаром.

Під ногами шелестіло пожовкле листя, повітря було по-осінньому свіже, запашне, дихалось легко, і я, розглядаючи чепурні будиночки, незчувсь, як опинився під яскраво освітленим фасадом Будинку культури.

З репродуктора линула легка оркестрова музика, а в широкі двері поодинці й невеличкими групками заходили люди. Мелоді, середнього віку, літні.

«Мабуть, тут якийсь вечір буде або лекція», — подумав я.

Підійшов до веселої зграйки дівчат, що зупинились перед входом, запитав:

— Що тут має відбутися?

Дівчата з цікавістю оглянули мене з голови до ніг і, швидко визначивши, що я приїжджий, навперебій зашебетали:

— Концерт. Швейна фабрика дає. Дуже цікавий. Радимо послухати.

Зваживши на те, що з містом у мене буде можливість ознайомитись і завтра й позавтра, бо приїхав я на кілька днів, я тут же вирішив піти на концерт.

Почався він точно в призначений час, і з першого ж номера захопив мене. Учасники художньої самодіяльності вели свою досить складну різноманітну програму на рівні артистів-професіоналів, викликаючи бурхливі оплески глядачів, вигуки «браво!», «біс!».

Особливо гаряче зал аплодував одній співачці. Середня на зріст щупленька чорнява дівчина після кожної

пісні соромливо розкланювалась і хутенько втікала за куліси. Вона співала українські й російські пісні так легко, натхненно, голос її звучав так м'яко, щиро, з такою чарівністю, що зал аж гудів од захвату.

З оголошення ведучого я запам'ятав: дівчину звали Варя Мальцева.

— Браво, браво! Біс! — кричав я разом з усіма і плескав, не жалюючи долонь.

— А ви знаєте, ким вона була кілька років тому, оця дівчина? — запитала мене огрядненька, розпачіла від хвилювання сусідка, коли Варя, виконавши пісню на біс, пішла зі сцени.

Я здвигнув плечима: звідки ж, мовляв, мені про це знати.

Моя сусідка, мабуть, і не сподівалася на іншу відповідь, бо одразу ж пояснила мені:

— Сектанткою. Так-так. З самого дитинства мати втягла її в якусь бродячу секту так званих скритників. Крім бога й молитов, дівчина нічого не знала, а тепер бачите, який талант...

Мене це дуже зацікавило, і я поклав собі обов'язково зустрітися з цією дівчиною.

І ми таки зустрілися з нею і проговорили не одну годину.

Розповідала Варя скупю, неохоче згадувала своє страшне, знівечене дитинство.

І ось цю її розповідь, просту й щирю, я переніс на папір.

Хай не все тут послідовно описано, нехай випали деякі події і факти, але в основі книги — правда. Чиста, неприкрашена правда.

Лишається додати ще кілька слів. Читачі, мабуть, уже догадалися, що, потрапивши в райком комсомолу, Варя переступила поріг у нове життя.

Воно почалося з букваря в одній із київських шкіл-інтернатів.

Оскільки Варя була зовсім неписьменна, вчителі й учні оточили її великою увагою, допомогли за два роки освоїти програму чотирьох класів.

З інтернату дівчину послали вчитись у школу фабрично-заводського учнівства. Тут вона набула спеціальність швачки, стала комсомолкою. Одержавши призначення, приїхала в це невеличке районне місто над Дніпром і працює на швейній фабриці.

Працює і вчиться. Закінчила вечірню середню школу,

вступила у технікум. Її портрет не сходить з фабричної Дошки пошани, бо вона краща швачка, ударник комуністичної праці.

Про своє релігійне минуле дівчина ніколи не згадує, назавжди викреслила його з пам'яті. Та в глибині її душі незгасно жевріє почуття глибокої вдячності до людей, які розкривали їй очі на справжній прекрасний світ, які своїм ставленням до неї, теплом, щирим словом вивчали її нарешті з темряви і повели до сонця.

— Спасибі вам, люди, що ви врятували людину! — скажемо й ми з вами, читачу, та й попрощаємось на цьому.

П'ЯТА ОСІНЬ

ПОВІСТЬ

*в якому до нас у школу приїжджають несподівані гості
і я після цього вирішую поміняти свою майбутню
професію*

Я дуже люблю ліс і до вчорашнього дня мріяв бути лісником. І хлопцям про це всім оголосив, і батькові та матері. Закінчу, мовляв, школу й одразу ж гайну на лісника вчитися.

Батько не заперечував, сказав, що професія ця почесна й потрібна, а Оля, моя старша сестра, зачувши нашу розмову, посміхнулась єхидно:

— Лісником хочеш стати, а трійки в щоденнику носиш.

Я, звичайно, пропустив її зауваження мимо вух,— не всім же бути відмінниками, як вона,— й продовжував думати своє: стану лісником.

Так було до вчора. А з учорашнього дня в мене з'явилося інше бажання.

Йшов у нас урок української мови. Вчителька Тетяна Гнатівна викликала до дошки Степана Муравського й стала допитуватись у нього, чому він у диктанті слово «Крим» написав з малої літери, а «стежка» — без літери «ж». Степан щось там пояснював, викручувався, а мені яке до того діло. Не мене ж питають. Я тим часом дивився у вікно й задрив пухнатим горобцем, що весело цвірінькали на кущах бузку навпроти, а також хлопцям-першокласникам, які йшли веселою юрбою з новенькими портфелями й ранцями в руках. І горобці й першокласники були вільні, а я ще мав відсидіти два уроки й збирати картоплю на пришкольній ділянці. І це тоді, коли надворі, дарма що вересень, теплий сонячний день, мов улітку, коли тебе так і тягне поганяти м'яча або побродити в лісі. «Ні, нелегко бути п'ятикласником,— думав я.— А попереду ж шостий, сьомий, аж до десятого. Там буде ще гірше».

Сиджу отак, журюся, коли це раптом на вулиці, навпроти школи, зупинилися дві легкові автомашини. Одна наша, колгоспна, «бобик», а друга «Волга» темно-зеленого кольору. Я штовхнув ліктем свого сусіда по парті Юрка Тарадайка:

— Глянь, хтось приїхав.

А тим часом з передньої машини вийшов наш зав-

клубом, він же й секретар парторганізації, Микола Іванович Безпечний, а з «Волги» троє незнайомих чоловіків: у костюмах, майже однакові на зріст, двоє чубатих, а один лисий і з куценькою чорною борідкою.

— Мабуть, комісія якась з області,— прошепотів Юрко.

Але я не погодився з ним. Прибулі видалися мені схожими на артистів.

— А я кажу: комісія,— стояв на своєму Юрко.— Чого б це артисти в наші Палянички приїхали, та ще й серед тижня!

Вчителька зауважила нам, щоб припинили розмову, а прибулі разом з Миколою Івановичем пішли у школу.

Яке ж було наше здивування, коли на перерві ми дізналися, що приїхали до нас і не комісія, і не артисти, а... письменники з Києва. Подумати тільки! Живі, справжнісінькі письменники! І не з області, а з самісінького Києва! Таких гостей ще ніколи в нас у школі не було.

Не тільки ми, п'ятаки, а й старшокласники товклися в коридорі, галалакали і ждали: може, хоч один письменник вийде з учительської, інтересно ж бо!

Правда, ми з Юрком уже бачили їх найперші і гордилися цим, розповідали всім, які вони з себе, але одне діло бачити людину здаля у вікно, а друге — зблизка.

Та ось нарешті, коли шум у коридорі, мабуть, став набридливим, з учительської вийшов сам директор Мефодій Васильович і оголосив, щоб усі класи ішли зараз на спортмайданчик і вишикувались. Там відбудеться зустріч з письменниками. Надворі, на свіжому повітрі.

— Ур-ра-а-а! — вигукнув я і перший кинувся в двері.

Не знаю, як хто, а я з нетерпінням чекав зустрічі з письменниками, бо люблю читати книжки, а тепер ще й побачу тих, хто їх пише. Побачу і почую.

По команді піонервожатої Ніни Федорівни і вчителя фізкультури Петра Степановича всі класи, від п'ятого до восьмого, швидко вишикувались півколом на спортмайданчику у два ряди. В першому дівчата, в другому — хлопці.

В центрі півкола кілька дівчат тримали великі букети осінніх квітів. «Для письменників»,— здогадався я. Квіти у нас ростуть тут же, біля школи, на клумбах, понад стежками, в саду, попід огорожею. Море квітів: чорнобривці, майори, мальвії. Ми самі їх сіємо.

«Дівчата — квіти, а нам, хлопцям, теж треба б щось письменникам подарувати», — подумалося мені.

Штовхнув плечем Юрка:

— Давай збігаємо в сад, натрусимо яблук і груш.

— Навіщо? — здивувався той.

Я пояснив.

Юрко розсміявся:

— Що вони, яблук зроду не їли?

Ні, з цим Юрком ніколи каші не звариш. Хіба в тому річ — їли чи не їли письменники яблука? Просто — зробити їм приємне.

Я виступив потихеньку з ряду й прожогом метнувся у сад, що був тут же, поруч, за нашими спинами.

— Куди ти, вернись! — гукнула мені вслід піонервожата.

Але я не послухався, перескочив через кущі смородини й опинився на яблуні, гілля якої ажгнулося від яблука. Це був ранет золотий.

Труснув першу ж гілляку. Яблука сипнули, мов з мішка, глухо гупаючи об землю. Крізь це гупання я почув, як на спортмайданчику залунали оплески. «Письменники прийшли», — догадався й не роздумуючи стрибнув з гілляки додолу, щоб не прогавити початку їхнього виступу. Але стрибнув невдало, зачепився за сучок сорочкою і розпанахав її майже до коміра.

От лихо! Як же тепер показуватись на очі вчителям і письменникам? Хоч сядь та й плач!

Проте плакати ніколи. Напхав кишені яблуками, набрав повен картуз і, притримуючи розірвану сорочку рукою, подався на спортмайданчик, покладаючись на те, що більше копи лиха не буде.

Коли потихеньку підійшов до свого класу й став у ряд біля Юрка, говорив директор. Всі уважно слухали його, і ніхто не звернув на мене уваги, навіть зауваження не зробив: мабуть, при гостях було незручно. А Мефодій Васильович казав, що до нас у район прибула група письменників, котрі їздять по селах, виступають перед людьми, читають свої твори, розповідають, як їх писали. Сьогодні вони приїхали в наше село, виступили на фермі, в тракторній бригаді, і Микола Іванович запросив дорогих гостей до нас у школу, з чого ми всі дуже раді.

Потім він назвав кожного письменника на прізвище. Письменник виходив трохи наперед і кланявся нам, посміхаючись, а ми аплодували.

На майданчику не було ні стола, ні стільців, і гості

та вчителі стояли, і це було так просто, звичайно. І письменники вели себе по-простому. Поки говорив директор, вони тихенько перемовлялися між собою, посміхаючись, а один, той, що з бородою і лисий, ще й підморгнув нам, немов питався: «Ну, то як? Двійок ще не нахпали?»

Першому директор надав слово найстаршому серед гостей, поетові. Було йому десь, може, років під п'ятдесят. Чисто поглений, сутулячись, він вийшов трохи вперед, пригладив і без того рівно зачесане русяве волосся, обвів нас ледь примруженими од сонця синіми очима й став розказувати про себе: як він учився в школі у своєму селі, а потім у гірничому училищі на Донбасі, як працював у шахті і мріяв стати інженером.

Проте мрії його не судилося здійснитись, перешкодила війна з фашистами. З гірничорудного інституту пішов на фронт, був мінометником, розвідником, а згодом — військовим кореспондентом. Там, на фронті, й почав писати вірші, не маючи й гадки, що це стане його покликанням. Видав кілька книжок. На його вірші композитори написали музику, і вони стали піснями.

Затим поет читав вірші. Я, звичайно, не запам'ятав їх, щоб переповісти, але вірші були гарні. Читав він голосно, виразно, і ми щедро аплодували йому за це.

Другим виступав той, що з бородою і лисий. Він теж поет, але набагато молодший від першого, то тільки бороду відпустив, у містах, кажуть, тепер мода така. Так от цей молодий закінчив університет, вчителював у сільській школі, а тепер працює у видавництві. Писати вірші почав ще студентом і пише й досі. Читаючи їх, він дуже кричав і розмахував руками, але йому ми теж дружно аплодували, не шкодуючи долонь.

І останньому директор надав слово письменникові, що пише для дітей. Середній на зріст, худорлявий, з розкішною чорною чуприною, він говорив тихо й сором'язливо. Сам — журналіст, багато працював у газетах, пише оповідання й повісті. Коли назвав свої книжки, в рядах зашуміли: багато хто, як виявилось, читав його твори, і я тут-таки поклав — візьму в бібліотеці його книжки й теж прочитаю. Якщо отак гудуть, то, видно ж, дуже цікаві.

Розповівши коротенько про себе так само сором'язливо й тихо, прозаїк дістав із бокової кишені книжечку і прочитав двє смішних оповіданнячок з нашого шкільно-

го життя — гуморесками називаються. Ми реготали до сліз, мабуть, на все село було чути, а він хоч би посміхнувся: поклав книжечку назад у кишеню, вклонився нам і став на своє місце поруч з бородатим. Молодець, їй-право, молодець! З себе такий серйозний, а отак смішно пише.

Я йому так щиро аплодував, що аж яблука з кишень повипадали. Позбиравши їх, я став гарячково міркувати, як же ці яблука подарувати гостям. Вийти й віддати зараз — директора страшно. Що він скаже? Зачекати біля машини — хтозна, коли вони їхатимуть.

А мені ж треба на урок.

А тут ще Юрко під'юджує:

— Неси, чого ж ти стоїш!

Але все склалося якнайкраще. Коли вщухли оплески, директор надав слово голові ради піонерської дружини школи Докійці Черняк, тоненькій чорнявій дівчинці з сьомого класу.

Затинаючись від хвилювання, вона голосно прочитала рішення ради дружини про прийняття наших гостей у почесні піонери. Потім з першого ряду вибігли дівчата і вручили їм букети квітів.

І тут, підбадьорений хлопцями, вибіг з другого ряду я із своїми яблуками в кишенях та картузі й мовчки став тицькати їх у зайняті руки гостей.

Всі навколо засміялися.

Сміялись і письменники, але яблука брали, а директор пояснював їм, що це з нашого саду, бо, мабуть, бачив, як я трусив.

Дитячий прозаїк розіпхав свої яблука по кишенях, подякував, а потім запитав, де я порвав сорочку.

Мені стало ніяково, однак таки спромігся промимирити:

— Та на яблуні.

Прозаїк поплескав мене долонею по плечу й сказав, усміхаючись:

— Нічого! Я теж рвав на деревах і сорочки і штани, коли був такий, як ти. Це не біда. А вчишся як? Двійки є?

Я опустил очі й признався, що в четвертому класі були, а в п'ятому ще не заробив, бо вчимося ж усього тиждень.

— І не заробляй, — сказав мені прозаїк. — Вчитися треба добре, тоді легко буде в житті, станеш, ким хочеш. Ким ти хочеш бути?

Я стенов плечима. А потім несподівано для самого себе запитав:

— А письменником важко бути?

Прозаїк усміхнувся:

— Важко. Вчитися треба багато, багато знати. Знати життя, людей. А крім цього — мати ще й здібності. Може, ти їх і маєш. Учись добре, і вони самі про себе скажуть.

Він міцно стиснув мені плече, і я побіг на своє місце, бо директор уже й так зиркав у мій бік.

— Про що ти з ним говорив? Що він тобі казав? — накинулись на мене хлопці, але я відмахнувся від них: нехай потім, бо треба було слухати, що казав директор письменникам на прощання.

Мефодій Васильович від усіх нас, від учителів і від себе особисто подякував їм за відвідини, за гарні виступи й запросив приїздити ще.

Провели ми гостей аж до машин всією школою й махали руками доти, доки «Волга» з «бобиком» не сховалися за рогом вулиці, здійнявши за собою хмару куряви.

До кінця уроків, і на вибранні картоплі, звідки я збирався втекти, і дома я весь час був під враженням зустрічі з письменниками. Як же, побачити людей, які пишуть книжки, яких знають в усіх містах і селах, — не всім випаде! Та не тільки побачити, а й почути їх, ще й розмовляти особисто. Правду кажучи, я заздрив їм, письменникам. Заздрість ця зародилась десь на самому денці моєї душі, і я чув її. Це ж як гарно, думав я, лежачи в постелі. Написав книжку, люди читають, хвалять тебе. Приїхав у село чи школу, тобі раді, тебе вітають, бо знають тебе. Хоч і казав прозаїк, що письменником нелегко бути, але ж як це здорово!

І я подумав собі: стану письменником. А щоб перевірити, годен я на це а чи ні — почну писати книгу. Про себе, своїх друзів, про школу, про наше сільське життя. Хвалитися про це нікому не буду, щоб потім не кепкували, як у мене не вийде, писатиму тишкама. А там видно буде.

З цим твердим рішенням я й заснув десь, мабуть, опівночі, а вранці вкрав у Олі товстий загальний зошит у клітинку (потім, вирішив, куплю і покладу їй, вона й не знатиме) і, поки йти до школи, написав оцей перший розділ першої в моєму житті книги.

з якого читач довідається про мене, моїх друзів, школу і вчителів, а також про наше село Палянички

Перш за все, читачу, який я із себе. Високий, тонкий, худючий. Мов драбина, каже на мене мама.

Зате прудко бігаю: чемпіон класу по бігу на всі дистанції.

Обличчя продовгувате, сухорляве, аж щоки позападали. Ніс рівний, загострений і, як мені здається, трохи завеликий. Але що я зроблю? Очі чорні, блискучі. Над очима чорні, і неширокі й невузькі, брови. Якраз нормально. На голові кучерявий чуб, теж чорний, якого я ніколи не розчісую гребінцем, а тільки п'ятірпаю.

З весни до осені ходжу босий і без картуза. В спеку — лише в трусах, а в прохолодні дні — в сорочці й штанях з підкоченими холошами.

Ніде правди діти — трохи лінькуватий. Але вже коли візьмусь щось зробити — зроблю. Забудькуватий. Часто забуваю про уроки і йду в школу, не виконавши домашнього завдання чи не вивчивши правил або вірша. Побачивши в щоденнику двійку, батько нагадує мені про уроки... паском.

Я вважаю, що це з його боку неправильно, але... примираюсь.

Хто захоче більше знати про мій характер, нехай спитає в моїх батька й матері, а я розповідатиму далі.

Звати мене... Стей, забув сказати про свій голос. Грубий бас. Як балакаю, то немов у трубу. Аж ніяк до моєї комплекції не пасує, проте й тут я безсилий.

А тепер про ім'я та прізвище. Звати мене Пилип, а прізвище — Жайворон. Мені більше б підходило Чорногуз — високий, цибатий, — але це теж не від мене залежить.

Тепер про батьків. Батька мого звати Антон. Працює в колгоспі трактористом. Мати — Віра, доїть на фермі корів. Живу я з ними в основному мирно. Коли там не коли бувають у нас деякі непорозуміння, перепадає мені від них за те чи інше, але то дрібниці. Мало чого в житті не буває.

Які вони, тато й мама? Для мене — найкращі в світі, і обох я їх люблю.

Як я вже згадував, є в мене сестра Оля, ходить у сусіднє село в десятий клас, але я називаю її тільки Оль-

гою, бо в нас із нею давно немає контакту, а тому й не буду розповідати про неї багато.

Живемо ми майже в кінці села, під самісіньким лісом, город наш виходить якраз до узлісся. У нас широке подвір'я, цегляна хата з верандою, вкрита шифером. За хатою, в городі, простора повітка, теж під шифером, навпроти цегляний льох, неподалік колодязь, у якому вода — пий не нап'єшся. Починаючи з двору і аж за повітку — сад: яблуні, груші, вишні, сливи, абрикоси.

В господарстві маємо корову з телям, пасти яких входить у мої обов'язки аж до пізньої осені, свиню, качок і курей. Їх пораяють мама з Ольгою. Буває, правда, що вони просять мене кинути зерна курям чи винести свині, але я не дуже поспішаю, і тоді мама чи Ольга кажуть: «Ну, нехай уже я сама, горенько ти моє!» Я, звичайно, в таких випадках їм не заперечую.

Ще є в нас телевізор «Рубін», купили нещодавно, й тепер я дивлюся всі футбольні матчі; є мотоцикл «Іж» з коляскою і два велосипеди. Мотоциклом їздить на роботу батько, а на велосипедах ми з Ольгою в школу. Я, правда, рідше, а Ольга щодня. Мама ходить на ферму пішки, бо їй недалеко.

Дружу я майже з усіма хлопцями на нашому кутку, старшими й меншими. Разом худобу пасемо, до школи ходимо. Не скажу, як у містах, а в селі у нас усі люди знають одне одного, дружать, родичаються, сусіди в сусідів мало не щодня бувають. А коли батьки так, то ми, менші, й поготів живемо немов одна сім'я, тільки що не під одним дахом.

Однак серед усіх наших хлопців-кутчан я найбільше в дружбі з Володькою Цего, або Залізняком. Цего — Володьчине прізвисько. Прозвали ми його так за те, що він, як відповідає на уроці а чи розкаже щось, раз по раз уставляє слово «цего». Звідки він його взяв — невідомо, а тільки воно завжди в нього на язиці: «Цего, як його», «а що якби, хлопці, цего».

Живемо ми з Володькою по сусідству, хата біля хати, город біля городу. Разом носили нас матері в дитячі ясла, в один рік ми й до школи пішли.

З себе Володька непоказний. На зріст значно нижчий за мене, завжди блідий, завжди в нього щось болить. Він дуже схожий на дівчину. Надто ж очима. Добрі, лагідні, аж сором'язливі. І говорить, мов дівчина, тоненьким голоском. Проти мого баса пищик та й годі. Тільки чуб не пасує йому, темно-рудий і жорсткий, мов

дріт. Як він не причісує його — стирчить в усі боки, наче стерна.

Дружба в нас міцна й вірна. Володька вчиться від мене далеко краще й завжди мені допомагає. Особливо з математики, з якою у мене не ладиться ще від першого класу. А йому розв'язати задачу — все одно що горіх розлушити. Треба ж отаку голову мати!

Є в мене ще сусіда по парті Юрко Тарадайко. З ним я теж дружу, але тільки в школі, бо Юрко живе далеко від мене, у протилежному кінці села, й після уроків ми, звичайно, бачимось рідше, бо й пасе він з хлопцями в іншому місці, і ставок у них там свій. Отож дружба в нас із ним більше ділова. Задачі інколи один в одного перепишемо чи вправи з граматики, підказуємо один одному на уроках. Ще ділимось тим, хто що взяв із собою в школу їсти, позичаємо часом один в одного дрібні гроші, зошити, гумку чи там олівець.

Правда, Юрко трохи скупуватий, але мені ні в чому не відмовляє. І ще він ганяється за хорошими оцінками, переживає, коли одержить трійку. Настирливий, завжди хоче, щоб його було зверху. Сам із себе гарний і дуже хизується собою, і це мені дуже не подобається.

Якось я йому зауважив:

— Чого ти виламуєшся, немов кукурудзяний бублик?

— А хіба я винен, що я такий, — одказав він.

Тепер на це його хизування я не зважаю.

Товаришую я ще з Думою Анатолієм, Муравським Степаном, Чамлаєм Борисом. Власне, з усіма хлопцями свого класу, бо як же інакше — вчитись разом і не товаришувати.

З дівчатами ж у мене ніяких стосунків. Деякі хлопці хоч за партою разом з ними сидять, а я ні, не схотів. З ними-бо не можна ніколи й нічого серйозного вирішити, вони підлабузнюються до вчителів, коли що — в сльози і скаржаться. Може, це в мене від того, що маю дома таку сестру, а може, тому, що колись, перед тим, як іти в перший клас, мене набили дівчата. Було це так. Купаючись одного разу в ставку, я обляпав мулом гурт дівчаток, котрі проходили мимо. Вони спершу розплакались, а потім, порадившись між собою, всі швидко роздягнулися і до мене. Впіймали у воді, витягли на берег і відлупцювали. Ще й холоші штанів вузлами зав'язали, намочивши, що довелося мені в трусах додому бігти. Ольга насилу розв'язала.

Та годі про дівчат. Скажу тільки, що їх у нашому

класі більше, ніж нас, хлопців, однак ми їх у всьому перемагаємо. Школа в нас восьмирічна, старенька, збудована, розповідав батько, під семирічку одразу по тому, як у селі організувався колгосп. Село тоді було меншим і менше було дітей — отож вона вважалась просторою, а зараз нам тісно. І коридор малий, і класи всі геть партами заставлені. Ще один клас, восьмий, зробили з квартири, яка була при школі для директора. Майстерня та фізична й хімічна лабораторії розміщені через дорогу, теж у старенькій хаті.

Проте нічого, ми звикли й миримось, чекаємо, поки збудують нову школу. Голова колгоспу обіцяв на останніх зборах: збудуємо. Клуб збудували, тепер на черзі школа.

Вчителі у нас усі свої, сільські. Є й приїжджі, але мешкають у селі давно, ще батьків наших учили, й теж уже стали своїми. Загалом всі вони добрі. І директор школи Мефодій Васильович, математик, і завуч Антон Петрович — географ, і наша класна керівниця Тетяна Гнатівна — мовник.

Про решту вчителів розкажу пізніше, а зараз про те, чому наше село Паляничками називається.

Легенда це чи правда, ніхто достеменно не знає, але так розповіла нам учителька на уроці історії ще в четвертому класі.

Було це давно, за часів татарської навали. Через наш ліс з півдня на північ пролягала дорога. Охороняли її вдень і вночі козаки. На певній відстані одна від одної стояли козацькі застави, невеличкі дерев'яні укріплення, які називались паланочками. Коли козаки помічали на шляху ворога, один з них сідав на коня і мчав від своєї застави до сусідньої, сповіщаючи навколишніх людей про небезпеку, а решта козаків давала татарам бій. Так робили вони, аж поки гонець з останньої паланочки не сповіщав про татарську навалу козацьке військо, і тоді воно вирушало ворогові назустріч.

Там, де нині наше село, неподалік від шляху, була лісова галявина з кількома озерами. На ній і стояла козацька паланочка. Її не раз спалювали татари, але козаки, вигнавши їх, будували нову. Пізніше, коли з татарами було покінчено, це укріплення стало хутірцем, який так і називався — Паланочка.

Десь чи то за Петра Першого, чи за Катерини Другої повз хутір Паланочку проїздив якийсь царський міністр чи великий чиновник, і забавлюся йому напиться холод-

ної води з криниці. Він звелів своїй свиті завернути на хутір. За народним звичаєм хуторяни стріли його хлібом-сіллю, піднесли на рушнику пшеничну паляницю. Довідавшись, що назва хутора походить від татарського слова, міністр чи чиновник подумав і сказав:

— Негожа назва, нехай відсьогодні хутір ваш називається Палянички.

Ця назва існує й понині, хоч хутір давним-давно став селом.

Колись у нас був самостійний колгосп, а тепер бригада. Зі сходу, від великого шляху на Іванівку, з якою наш колгосп об'єднався, до села прилягає поле, а з трьох інших боків ліс. Великий ліс — заповідник. В ньому водяться лосі, дикі свині, білки і багато іншого звіра та птахів.

І влітку, і взимку в наших Паляничках затишно. Посеред села, з кінця в кінець, тягнуться ставки, перетнуті греблями. Два з них ще існують, хоч маленькі, а три позамулювались, заросли куширем, лозою та осокою. Мабуть, це ті колишні озера, над якими в сиву давнину заснувалося село. Вулиці в нас нерівні, вузьенькі, розбігаються в усі боки, тільки одна центральна, що розділяє Палянички навпіл, — широка, забуркована.

В центрі села школа, клуб, два магазини, дитячі ясла й садок. Всі хати наших Паляничок і будівлі біля них ховаються у фруктових деревах. Коли глянути на село з високого горба чи дерева, схоже, ніби на лісовій галявині хтось посадив великий сад. Навесні він пахне солов'ячим цвітом, а восени — стиглими плодами.

Гарне наше село, я його дуже люблю.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

в якому йтиметься про те, як я написав листа міністрові освіти і що з того вийшло

На граматику української мови я завжди дивився крізь пальці. Надто не любив правил. Навіщо, думав, оті іменники, числівники, синоніми та антоніми. Головне — навчитись писати. А воно виходить, що без знання правил з мови грамота не грамота.

І вирішив я взятися за граматику по-справжньому, як кажуть, обома руками. Але... в перший же день після прийняття цього мудрого рішення зустрівся з трудноща-

ми: у мене не було підручника. І ні в кого в нашому класі не було. Коли ми влітку купували підручники в магазині, продавець сказала, що української мови для п'ятого класу вона ще не одержувала, а як дадуть їй на базі — привезе.

Та настало перше вересня, вже ми третій тиждень ходили до школи, а підручників і не видно. Ми до Тетяни Гнатівни, а вона: «Що я можу зробити, у мене в самої нема». Котрась із дівчат (вони завжди намагаються бути першими) запитала, чи можна користуватись старими підручниками.

— Ні,— відповіла Тетяна Гнатівна.— Вони застаріли. З цього року ми вчитимемось з вами по новій програмі, затвердженій Міністерством освіти. Поки ж немає нових підручників,— будемо повторювати матеріал четвертого класу.

«Так-то воно так,— подумав я собі,— але коли вони, ці нові підручники, будуть? Може, написати в Міністерство освіти, самому міністрові? Мовляв, програму нову випустили, то давайте й підручники! А чого? Чув я, що наші сільські люди звертаються з проханням і до міністрів, і до Верховної Ради, і їм допомагають».

Похвалився на перерві хлопцям.

— Справді,— озвався Степан Муравський.— Давай напишемо, а то вчити ні з чого, а тобі за це двійку. (Це він про той перший диктант, що на двійку написав. Але ж писали ми його за четвертий клас!)

Захопились мою ідеєю й Володька Залізник, і Толя Дума, й Боря Чамлай. Майже всі хлопці. Тільки Юрко Тарадайко, як завжди, сказав насмішкувато:

— Схоче міністр вашого листа читати! У нього без вас знаєте скільки справ!

— А от і захоче, і прочитає! — накинулись на нього Степан з Толиком.— Наші міністри знаєш які! Прості, з народу, не такі, як у капіталістичних державах!

— Та то йому задрісно, що не він це придумав,— доконав Тарадайка Васько Рябокiнь.

— Ну й пишiть собі, побачимо, що з того вийде,— закопчив губу Юрко й пішов до наших дівчат, які не знати чого реготали на все подвір'я під грушею.

Дівчатам про наш задум я запропонував не казати, щоб не роздзвонили на всю школу. Вирішили: підпишемо тільки ми, самі хлопці, й пошлемо.

— А хто ж писатиме? — запитав Степан.— Я, самі знаєте...

— Пилип хай і пише,— сказав Володька Цего.— Він же придумав. І почерк у нього непоганий.

Ніхто не заперечував. І я теж, бо мені таки справді хотілося самому написати, адже я ще ніколи не писав листів міністрам. І потім — моя ж ініціатива.

Наступний урок — російська література, яку почав читати в нас Юхим Юхимович. Хороший учитель! На його уроці можна вести себе, як хочеш: крутитися, розмовляти, робити щось своє, навіть пересідати з парти на парту.

Він ніколи не звертає на це уваги. Говорить голосно, вигукуючи кожне слово, і вимагає, щоб відповідали теж голосно. Юхим Юхимович не ходить поміж партами вздовж класу, а тільки від столу, за яким сидить, до дверей і назад. А нам тільки цього й треба.

Отож на російській літературі я й вирішив зайнятися листом, щоб після уроків по дорозі додому й полати.

Діждавшись, поки Юхим Юхимович зробить перекличку, щоб бадьоро вигукнути: «Є!», я вирвав із зошита два аркуші й написав: «Дорогий товаришу міністр!»

Написав і засумнівався. Чи можна так починати? Який він мені дорогий, як я з ним не знайомий? Мабуть, це дуже ніжно. І потім, як писати слово «міністр» — з великої чи з малої літери? Хотів було когось спитати, але вчасно стримався, щоб не сміялись. Оце так, мовляв, міністрові освіти взявся писати, а не знає як.

Тут же «дорогий» замінив на «шановний», а «міністр» виправив з великої, щоб не образився.

Далі написав, що ми, п'ятикласники села Палянички, дуже любимо українську мову, але нам і досі не привезли нових підручників, то чи не можна, щоб товариш міністр (називасмо так тому, що не знаємо, як ім'я та по батькові) розпорядився, аби їх нам швидше прислали. Всього нам треба двадцять три книжки і одну нашій учительці Тетяні Гнатівні.

Вийшло немовби непогано. Розписавшись унизу першим, я згорнув листа й хотів уже передати хлопцям, Толі та Борису, що сидять праворуч від мене через прохід між партами, як раптом хтось вихопив його в мене з-за плеча.

Оглянувся — Наталка Лебідь, наша відмінниця, голова ради загону.

— Віддай! — кинувся однімати, але вона заховала руку з листом за спину.

— Прочитаю, що ти тут міністрові написав, може, й я підпишу,— посміхається до мене.

Глянув на Юрка, він теж ховає усмішку. Так-так, його робота, це він їй на перерві сказав.

Ще більше мене зло взяло.

— Ну зачекай, зраднику! — процідив крізь зуби, а сам обернувся і — хап Наталку за косу: вони в неї довгі, розкішні, завжди звисають з розовими бантиками через плечі на груди.

— Негайно віддай листа!

Наталка аж засичала від болю, а на очах виступили сльози:

— Пусти.

— Віддай листа! — стою на своєму і тягну за косу ще дужче.

Наталку кинулась боронити її подружка Галя Слободянюк.

На нас звернули увагу всі в класі, і Юхим Юхимович припинив свою розповідь про биліни.

— Жайворон, Лебідь! — звернувся він до нас.— Що трапилось?

Я звівся за партою, встала, чую, й Наталка.

— Вона вихопила в мене з рук листа,— сказав я, стримуючи роздратування.

— Лебідь, навщо ти це зробила? Кому адресовано листа? — запитав Юхим Юхимович Наталку.

— Міністрові,— видушила та.— Міністрові освіти.

Юхим Юхимович підняв свої кущуваті брови, ліва щока його, з глибоким шрамом, сіпнулася. Мабуть, він розсердився.

— Лебідь, що за жарти?

Наталка мовчала. Мовчав і я. В класі запала гнітюча тиша.

Порушити її насмілився Степан Муравський.

— Юхиме Юхимовичу,— виступив він із-за своєї парти,— вона правду каже. То ми, хлопці, вирішили написати міністрові освіти й доручили це Пилипові...

Тінь подиву й невдоволення за перерваний урок зійшла з обличчя Юхима Юхимовича. Зарипівши протезом, він одійшов від дошки, де стояв досі, до першої парти.

— Цікаво, цікаво! Про що ж ви вирішили написати міністрові? Жайворон, розкажи нам.

Я розказав.

Юхим Юхимович попросив Наталку дати йому листа. Вона віднесла й, повертаючись назад, блиснула на мене, мов кішка, зеленкуватими очима, ще й язика показала. В свою чергу я показав їй, які в мене кулаки.

Дозволивши нам сісти, Юхим Юхимович пробіг листа очима.

— Що ж, — сказав він після паузи. — Сам по собі лист може бути. Варта уваги й ініціатива. Це добре, що ви прагнете до навчання, хочете мати всі підручники. Однак вважаю, що турбувати міністра з приводу цього не варто. Ми самі подбаємо, щоб якнайшвидше завезли вам підручники. Коли ж ви вже наважились писати міністрові освіти, то-о-о... я вас про-о-шу-у... Жайворон, іди до дошки!

В душі мені похололо, серце мовби стало, а лоб заросився потом. «Помилки», — подумав.

Вийшов, став біля дошки.

— Ану, напиши нам слова: «мі-ні-стр», «Па-ля-нич-ки» і «два-дцять», — звелів мені Юхим Юхимович.

Я завагався.

— З великої чи з малої? — перепитав.

— Пиши так, як написав у листі.

Став пригадувати, як же я написав, і, хоч убий, не пригадаю. Махнув рукою: а, хай буде, як буде.

Пишу, а за спиною в мене шум, чую шушу-шушу: хлопці щось підказують.

Написав, відступив убік.

Юхим Юхимович пробіг очима і до класу:

— Правильно написав Жайворон чи ні?

Вгору потяглося кілька рук, і всі дівчачі.

— Я, я скажу, — просилися одна з-поперед одної. На лиці Юхима Юхимовича розцвіла посмішка.

— А хлопці чого ж мовчать? Із солідарності? Молодці, хвалю!

Тоді підняв руку Юрко:

— Я теж скажу. У нього помилки.

Але Юхим Юхимович ніби не помітив його і звернувся до Галі Слободянюк, Наталчиної сусідки.

— Скажи, Слободянюк, скільки помилок зробив Жайворон у трьох словах?

— Три! — випалила Галя.

Мене обсипало жаром.

— Слово «міністр» він написав через «и», «Палянички» — через «о» і «двадцять» без м'якого знаку.

Ненько моя рідна! Оце так! Оце відзначився! Грамотій!

Я відчув, як обличчя моє налилося кров'ю, почервоніли вуха, і стояв, не сміючи глянути на клас. А в класі шуміли, сперечалися. Хлопці щось доказували дівчатам, дівчата хлопцям.

— Тихо, суперечки потім! — постукав олівцем по столі Юхим Юхимович. — Ще не все з листом. У ньому Жайворон забув про коми. Їх немає жодної в реченні: «Ми учні села Палянички дуже просимо вас товаришу міністр».

Я був убитий, знищений. А Юхим Юхимович звернувся до хлопців:

— То як, будете підписувати листа?

Хлопці дружно промовчали.

— А дівчата не мають претензій за те, що хлопці вирішили обійти вас? — запитав він дівчат.

— Ні, ні! — загукали ті в один голос. — Навіщо нам такий лист!

— Отже, інцидент вичерпано, — усміхнувся Юхим Юхимович. — Сідай, Жайворон, на місце. За грубе порушення дисципліни на уроці я тобі ставлю двійку.

Я попросив його віддати мені мого листа, але він сказав, що покаже його класному керівникові й директору.

На перерві я відлупцював Юрка Тарадайка і добре штурхнув у плечі Наталку Лебідь, що призвело мене до глибоких переживань у школі й дома.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

події в якому відбуваються поза школою, але не без моєї участі і не вельми для мене приємні

Була неділя, теплий сонячний день. Та що я кажу — теплий. Спекотний! Коли б не літало біле павутиння та не копали на городах картоплі — жнива та й годі.

Того дня все наше село копало картоплі. На городи вийшло старе й мале. Звичай у нас такий: навесні всі дружно картоплю садять, а восени копають. Щоб сусід від сусіда не відстав. Та й погоду використовують, за тепла щоб упоратись, суху бульбу в погріб засипати.

Отож від самого ранку на городах бряжчали відра, галасували діти, перегукувались сусідка з сусідкою, допитуючись, по скільки в кого картоплин під кущем та чи багато вже мішків набрали.

Копали свою картоплю й ми: мама, Ольга і я. Батько обіцяв приїхати надвечір, бо в них, трактористів, також восени гарячка в полі, щоб упоратися за погоди.

В мої обов'язки входило обтрушувати з підкопаних коренів картоплю. Підкопувала Ольга, я збирав і зносив сухе бадилля на обніжок. Картоплю вибирала мама. Хто копав картоплю, той знає, як це робиться. Отож робота в мене була неважка, я з нею справлявся залюбки і то брався допомагати матері, то підміняв Ольгу, щоб вона перепочила. Саме ця моя активність і зацікавила Ольгу.

— Чого це ти сьогодні такий роботящий? Аж не віриться! Чи не натворив, бува, чого в школі?

Ото вона завжди до мене з такою підозрою ставиться.

— Що б там я натворив! — огризнувся. — Тобі ніколи не догодиш. Не зробив чогось — ледар. Старайся — теж не вигідно.

А сам подумав: ну й нюх же в тебе, сестричко!

Старався я справді не дарма: якщо дома стане відомо про мої витівки в школі, то хоч це трохи пом'якшить гнів батька та матері. А натворив я таки чимало. Хіба ж на тому скінчилось, що я заробив позавчора двійку, навбив Юрка та штурхнув Наталку? Якби ж то!

Про все те одразу стало відомо директорові, і Мефодій Васильович забажав негайно зі мною поговорити. Коли мені сказала про це піонервожата Ніна Федорівна, я вбіг у клас, схопив свій портфель з книжками й вистрибнув у вікно, бо знав, що директор хоч і добрий, але по голові мене за бійку не погладить.

Другого дня, у суботу, я в школу не пішов. З дому вийшов, як і належить, з книжками. І їсти взяв чималенько. Хліба, сала, яблук. Але до школи навіть не підходив.

— Скажеш, що захворів, — звелів Володьці і звернув у сусідню вулицю, яка вела на наше старе кладовище. На кладовищі заховав портфель у кущах глоду, а сам подався до лісу, щоб нікому в селі на очі не потрапити. Там і проблукав півдня, поки скінчилися уроки.

Після уроків підождав своїх хлопців за шкільним садом і розпитав, що та як там про мене говорять.

Справи були невтішні. Після першого ж уроку наша керівничка Тетяна Гнатівна послала до нас додому члена групи швидкої допомоги Світлану Гауш дізнатися, що зі мною. Групи ці є в нас у кожному класі, обираю-

ться з трьох піонерів-відмінників, і коли хто з учнів «захворює» на порушення дисципліни або одержить двійку, члени її негайно повідомляють про це батьків. Світлана з'їздила велосипедом і сказала, що хата наша замкнена, немає нікого вдома. Після цього Тетяна Гнатівна написала записку і звеліла Світлані передати її своєму батькові. Що в тій записці — невідомо. І як хлопці не просили Світлану прочитати — відмовила.

На душі в мене стало ще гірше. Що ж робити? Перепаде мені від батька. І за двійку, і за бійку, й за те, що в школі не був. Складна створилася ситуація.

— А знаєш що? — весело вигукнув раптом Васько Рябокiнь. — Я придумав, не журись! Давай віднімемо у Світлани записку і пригрозимо, щоб нікому ні слова. А ти в понеділок скажеш Тетяні Гнатівні, що батькові було ніколи.

— Справді! — підтримали його хлопці. — А там воно перемелеться.

І заварив я кашу ще крутішу. Нагнали ми Світлану на повороті в її вулицю, відняли записку, але Світлана, плачучи, сказала, що все одно прийде до нас додому й розповість усе батькові.

Проте вчора Світлана не прийшла і може прийти кожної хвилини сьогодні.

Діла мої були зовсім нікудишні, і я не знав, чим це все закінчиться. Вірніше, чим закінчиться, знав: йшлося до того, що доведеться мені скуштувати батькового паска, бо давненько він мене лупцював. А ось що зробити, щоб уникнути цієї процедури, — придумати не міг.

Весь час, і зриваючи гичку, й підкопуючи кубахи, й підставляючи матері відра, я те й робив, що крутив на всі боки головою, аби першому побачити, як ітиме до нас Світлана, й потім якось зреагувати.

Та минув сніданок, сонце показувало на півдня, а Світлана не приходила. «Мабуть, теж картоплю вибирає», — вирішив я й побажав у думці, щоб у неї стало копати тієї картоплі до самісінької ночі, щоб вона про мене забула й думати.

Проте, хоч Світлана й не прийшла до нас, батько довідався про мої шкільні «подвиги». Через неї ж таки. Коли ми відняли в неї записку, Світлана прибігла додому в сльозах.

— Що з тобою? — кинулась до неї мати.

І вона розказала. А її та мій батьки на одному тракторі працюють. От і весь секрет.

— Значить, хуліганом став, битися почав? — сказав батько, покликавши мене з города, як тільки приїхав.— Гаразд, зараз і ти в мене скуштуєш! — І пішов у другу кімнату за своїм армійським паском.

Я стояв і ждав, навіть не думав тікати, бо то було б ще гірше. Але... цього разу мені неймовірно повезло. Як тільки батько став на порозі з широким флотським паском у руці, в радіодинаміку на стіні вмовкла музика і на всю хату залунав тривожний голос:

— Увага, увага! Говорить колгоспний радіовузол! Товариші колгоспники! В лісі заблудився чотирирічний хлопчик Вітя Шелудько! Пішов з дітьми по гриби й не вернувся! Просимо всіх негайно вирушити на пошуки Віті! Просимо всіх негайно вирушити на пошуки Віті!

По голосу я одразу ж упізнав: говорив наш директор школи Мефодій Васильович.

Батько жбурнув пасок на диван, сказав мені, що поговорить зі мною завтра, й пішов з хати.

Я полегшено зітхнув, а Ольга (їй тільки цього й треба!) до матері:

— Бачите, я ж казала, що з нашим Пилипом щось не те. Недарма ж так старався.

Але мама відповіла:

— Всі ви добрі. Як ото Шелудьчисі, переживає бідна, побивається, все село через нього на ноги підняли, а він виросте потім та на батьків і вухом не вестиме.

Сказала не сердито, але з обидою в голосі, й мені стало від цього соромно, я відчув, що почервонів. Я люблю маму. І в ту хвилину мені захотілося підійти до неї, пригорнутися, як колись, іще малим, але я не посмів. А коли вона зібралася йти на город забирати останню купку дрібненької картопельки, я взяв у неї з рук відро і сказав:

— Відпочиньте, я сам.

Мені хотілося тоді зробити для мами щось дуже-дуже приємне, щоб довести, що я не такий уже й поганий у неї син.

І раптом я подумав: стій! А чому б мені не піти на пошуки Віті? Ліс я знаю, як свої п'ять пальців, майже кожную стежку там обходив. Знайду хлопця, приведу батькам (Шелудьки живуть недалеко від школи), і все село про мене заговорить, забуде про свої нахвалки мій батько, а директор школи руку потисне й скаже Тетяні Гнатівні: «Виправте Жайворону двійку з поведінки і

батька на розмову не викликайте, він свою провину спокутував».

Але ж мати не пустить самого. Побойться, щоб і я не заблудився. Та недарма кажуть, що безвихідного становища в житті не буває. Повертаючись з картоплею до хати, я вгледів на сусідньому городі Володьку Цего, чи то пак — Залізняка.

«Ура-а! — мало не вигукнув я. — Ми підемо на пошуки Віті з Володькою».

Ту ж мить гукнув його до себе і виклав свій задум.

— А чого! — погодився він одразу. — Я й сам, цего, думав тобі зараз про це казати. Ходімо!

Ми однесли відро до погребя і сказали матері, що підемо шукати хлопчика.

Вона не стала заперечувати. Навпаки, сказала: «Біжіть, тільки як стемніє, не затримуйтеся в лісі, щоб самі часом не заблудились!»

— Та ми в ньому, як дома, — заспокоїв я її. — А Вітьку того одразу знайдемо, ось побачите.

— Біжіть уже, хвальки, — посміхнулася мама, і на душі в мене полегшало: значить, не сердиться.

За хвилину ми бігли городами до лісу. В обох у нас бовталися в кишнях електричні ліхтарики, прихопили про всяк випадок. Я жував на бігу хліб, бо хотілося їсти: цілий день зо страху не їв.

Вечоріло.

Сонце, що так тепло світило цілісінький день, поволі опускалося за ліс, і звідти назустріч нам виповзали тіні, нагадуючи про те, що ліс уже готується до сну.

Проте, перехопившись через порослий глodom і терном глибокий рів, яким ліс одмежовувався від села, ми почули — заснути йому скоро не вдасться. Десь у гущавині, поміж поважними соснами і дубами, поміж привітними, запнутими в жовті хустки березами, поміж кущами широколистої ліщини віддалено лунали людські голоси:

— Ого-го-го-го-го-оо! Сю-у-у-у-у-ди-и-и! Ві-і-і-тя-а-а-а!

— Значить, ще не знайшли, — сказав Володя. — Давай і ми гукати і йти стежкою на голоси.

Не роздумуючи, пішли вузькою стежкою в гліб лісу, щосили гукаючи:

— Ві-і-і-тя-а-а-а!

Йшли ми стежкою хутко, все далі й далі в ліс, не помічаючи, як швидко в ньому темніло. Небо над нашими головами з пофарбованого призахідним сонцем в золо-

тисто-червоний колір стало темно-синім, і на цій темно-синяві золотими свічечками спалахнули перші зірки.

Гукаючи Вітю, ми майже зовсім перестали чути голоси людей, які теж гукали його.

— Стій! — зупинився Володька. — Може, ми, цього, не туди пішли?

Я заспокоїв його:

— Туди. Хіба ти забув, ми цією стежкою не раз ходили.

Справді, стежка видавалася мені знайомою. Незабаром вона мала повернути праворуч і вивести на широку просіку, паралельну до нашого села.

Пішли далі гукаючи. Але ні Віті, ні просіки поки що не було. Стежка звивалася поміж деревами і кущами то вліво, то вправо, ставала все вужчою й непримітношою. Робилося холодніше й темніше, гостро запахло сухою травою, листям, що вже жовтіло, і голим чорним корінням, об яке ми раз по раз спотикалися.

Володька знову зупинився.

— Давай послухаємо, де кричать, і підемо туди, до людей, щоб, цього... не заблудитись.

Постояли. Послухали. Ніде ані шерхне. Ліс стояв тихий, байдужий. І майже темний. Вже за кілька кроків не було видно стежки попереду. Восени взагалі темніє швидко, тим паче в лісі.

— Мо' вже знайшли хлопця й усі пішли в село? — глянув на мене Володька.

— Хтозна, — відказав я. — Мо' знайшли, а може, як оце й ми, спинились та перепочивають.

Мені, звичайно, дуже хотілося, щоб Вітю знайшли ми.

— Що ж, тоді ходімо далі, — зітхнув Володька й, гукаючи: «Ві-і-і-тя-а-а!», рушив уперед, присвічуючи ліхтариком.

Я побрів за ним, і собі гукаючи уже деренчливим голосом і теж блимаючи понад стежкою своїм ліхтариком.

Тієї ж миті Володька сілянувся, зупинив мене.

— Ми робимо з тобою дурницю, гукаючи разом. Так похрипнемо обидва й будемо, як німі. Давай гукати по черзі. Трохи ти, трохи я. І свого ліхтарика ти не висвічуй. Будемо користуватись одним ліхтариком, берегти батареюку.

Молодець, Володька! Він був правий. Залишитись проти ночі в лісі без голосу й ліхтарика — невесело.

Так ми далі й робили. Хто гукав Вітю, той і світив ліхтариком.

Нарешті дерева розступилися, й ми вийшли на якусь широку галявину, порослу густою високою травою. Я відчув, як під ногами дихає земля, а в ніс ударив затхлий запах болота.

— Гниле озеро,— сказав я Володьці.

Так, ми прийшли до Гнилого озера, яке було дуже далеко в лісі, або, як кажуть у нашому селі,— у чорта в зубах. Влітку тут кишма кишіло гадюк. Ні, сюди дітлахи аж ніяк не могли забитися.

— Де ж твоя просіка? — запитав Володька.

«Значить, завернули десь не туди, пішли не тією стежкою,— міркував я собі.— Значить...»

Але в цьому мені не хотілося признаватись ні самому собі, ні тим більше Володьці.

— Ходімо назад,— замість відповіді сказав я йому й, блимнувши під ноги ліхтариком, пішов стежкою.

Чув, як за мною рушив Володька.

Не встигли ми пройти й десятка кроків, як над нашими головами щось раптом скрикнуло, прошуміло, війнувши на нас вітром, і ніби впало десь попереду, затріпотівши крильми. Ми з Володькою немов по команді впали на землю й причаїлись.

Коли все стихло, Володька прошепотів:

— Що воно?

— Птах, мабуть, якийсь,— відказав я теж пошепки, а сам відчув, що моє тіло тремтить, мов холодець.

— Чорт, так несподівано,— звівся на ноги Володька.

— Мабуть, нас ізлякався,— звівся за ним і я.

Далі знову пішли мовчки. Вже не гукали Вітю, тільки сопили та прислухались, чи ніхто не йде слідом за нами.

В лісі стало зовсім темно. Так темно, що коли б не ліхтарики, хтозна-як і стежку б знайшли. Отже, нам треба було поспішати.

За кілька хвилин ходи я відчув, що упрів. До того ж ліхтарик мій став світити не так яскраво.

— Батарейка сідає,— сказав до Володьки.

— Нічого, я тільки вчора нову вставив,— озвався він позаду.— Вистачить з лісу вийти.— І тут же несподівано вхопив мене за руку: — Стій, здається, вовки.

Я увімкнув ліхтарика й став мов укопаний.

— Де?

Володька злякано дихнув мені у вухо:

— Он, бачиш, зліва... світяться два вогники. Тікаймо...

Він не відпускав моєї руки, і я не міг розібрати, хто з нас дужче тремтів — він чи я.

— Не бачу,— ледве вимовив я й понишпорив очима в непроглядній темряві.

— Ліворуч, ліворуч,— шипів Володька й став цупити мене кудись.— Тікаймо.

Нарешті неподалік від нас, ліворуч, я справді побачив два вогники, схожі на широкі відкриті очі.

Рішення прийшло блискавично.

— Падаймо й прикидаймося мертвими,— шепнув я Володьці, впав на землю і перестав дихати.

— А навіщо мертвим прикидатись? — запитав Володька, прилігши поруч.

— Бо вовки мертвих не чіпають,— пояснив я йому сердито.— Мовчи.

Але Володьку як на те немов нечистий підбурював.

— Звідки ти знаєш? — шепотів він біля самісінького мого уха.

— В книжці десь читав. Мовчи,— знову наказав я йому.

Володьку ж ніби хто за язик цупив.

— Думаєш, вовк дурний, не відрізнити живого від мертвого? І потім я, цього... чув таке про ведмедів.

Я сердито штовхнув його ліктем:

— Та замовкни ти, розцегокався.

Це подіяло, Володька вгамувався.

Помовчали, не дихаючи. Ні шелесту, ні звуку. Тільки десь далеко в нічному небі стихав гул літака.

Я насмілювався й звів голову, глянув туди, де світилися вовчі очі. Вони так і продовжували непорушно світити в темряві.

— Не вовки то, бо вже б давно підійшли,— сказав Володьці.

Він теж підняв голову:

— Дивляться. А може, вони нас ізлякалися?

Страх у мене трохи пройшов, в голові пояснишало.

— Ану, посвіти туди своїм ліхтариком,— наказав я Володьці.— Вовки вогню бояться.

— Справді,— підхопився Володька.— І я чув,— і повів променем ліхтарика туди, де ми щойно бачили два холодні непорушні вогники.

— Та це ж пеньок світить! — весело вигукнув Володька.— А я, цього... Тьху ти! Ходімо подивимось!

Аж тепер і я пригадав, що трухляві пеньки вночі світяться білим, як фосфор.

Підійшли до пенька. Так, це він нас налякав.

— А ми тебе, чортяка, цього... Думали, що вовк! — вдарив по ньому ногою Володька.— Щоб ти згорів!

І тут же ми обидва пригадали, що в нашому лісі взагалі не водяться вовки. Це трохи розвеселило нас, але ненадовго. За цим пеньком-«вовком» я побачив другий, третій, четвертий. А поміж пеньками в бур'яні купи сушого гілля. І знову звідкись потягло болотяною вільгістю.

Я зрозумів — ми заблудили.

Що ж робити! Признатись Володьці а чи мовчати, поки сам не здогадається?

Мені стало соромно перед ним. Адже це я підбив його шукати Вітю, вихвалявся перед матір'ю: ми в лісі, як дома, кожную стежку знаємо, знайдемо того хлопця... А тепер... Вон-то, правда, вдень я в лісі добре орієнтуюсь, а вночі, бач, як сліпе кошеня.

Відчувши, що я скис, Володька посвітив на мене ліхтариком:

— Ти чого? Не журись, виберемось!

Ні, таки цей Володька молодчага. Він уже здогадався про все і тепер заспокоював мене.

— Давай спершу погукаємо добренько, може, хто обізветься, то підемо на голос. А ні — шукатимемо вихід самі.

Приклавши долоні рупором до рота, ми в два голоси дружно гукнули:

— Ого-го-го-го-го-о! Сю-у-у-ди-и!

Луна покотилася далеко-далеко лісом і загубилася в чорній його мовчанці.

Ми гукнули ще кілька разів. А далі вже не виходило: похрипли.

— Мабуть, нас таки далеко занесло,— винувато сказав я.— Захотілися. Треба було пристати до тих, що шукали Вітю, а ми самі...

— Е-е, що це зараз pomoже,— махнув рукою Володька.— Ходімо шукати іншу стежку, ширшу, вона обов'язково виведе нас на якусь просіку. А там воно покаже.

Не буду розповідати, як ми довго й безнадійно блукали лісовими стежками, як натрапили на борсука і на цей раз не ми, а він злякався нас. Тоді Володька перечепився й упав через їжачка. Все це нецікаво і закінчилось тим, що ми до решти висвітили ліхтарики і залишились серед нічного лісу без світла.

— Отепер все,— стомлено зітхнув Володька й сів під товстелезним деревом, біля якого ми зупинились уже навпомацки.

Я мовчки примостився поруч. Боліли ноги, щеміли подряпані руки та лице.

— Володю, ти не сердися на мене? — запитав я Володьку.

— За віщо? — буркнув він.

— Що я тебе підбив іти у цей ліс?

— Підбив, підбив! — розсердився Володька. — Я сам пішов. Давай краще, цього... подумаємо, де нам передрімати до ранку, бо мені вже куняється. Годі ходити.

Мені теж хотілося спати: було, мабуть, уже таки пізенько. Та й утома брала своє. Адже ми пробродили лісом добрих сім чи вісім годин.

І знаєш, читачу, де ми заночували? Ніколи не здогадаєшся! На дубі. Так-так. На тому дубі, під яким сиділи. Лягти під ним на листі... побоялись простудитися. Та й узагалі побоялись. А раптом дикі свині. Чи лисиця. Чи інший який звір. А на дубі нас ніхто не дістане.

Обмацали товстелезний стовбур і, переконавшись, що це дуб, з горем пополам здерлися на нього. Знайшли товсті зручні гілляки, повмощувались на них і міцно поприв'язувались пасками, щоб не впасти. Так і передрімали до ранку.

Сон був, звичайно, курячий, бо доймав холод — адже ми вирвались в самих сорочках, — проте безпечний.

Знайшов нас на дубі вранці наш добрий знайомий лісник Антон Антонович із собакою Оскаром. Це він, Оскар, і розбудив нас своїм голосним гавканням, стоячи передніми лапами на стовбурі й сердито махаючи хвостом.

— Що ти там побачив, Оскар? — підійшов до дуба Антон Антонович.

Він був, як завжди, з рушницею за плечем, підперезаний патронташем, у кітелі з зеленими петлицями і високому форменому картузі з листям дуба замість кокарди.

І я, й Володька зраділи йому як рідному.

— Це ми, Антоне Антоновичу! — гукнув я зі своєї гілки, відв'язуючись.

— Хто такі? — вдавано суворо спитав лісник. — А-а, це ви! Чого це вас туди занесло?

Спустившись додола, ми розповіли лісникові про те, як прийшли шукати Вітю, а самі заблудилися.

Антон Антонович добродушно розсміявся, блиснувши з-під розкішних чорних вусів двома рядками рівних білих зубів.

— От артисти! Хлопця того ми ще звечора знайшли, а тепер оце вас шукаємо, хай вам морока!

Він швидко вивів нас на узлісся, а звідти ми вже самі подалися стежкою в село, щоб не запізнитися до школи, за якою я, правду кажучи, скучив, хоч і знав, що чекають на мене в ній неприємності.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

в якому розповідається про те, що я не такий уже й поганий учень

Коли ми з Володькою прибігли в школу, всі вже знали, що ми, шукаючи Вітю, заблудились і ночували в лісі. До початку уроку і дівчата й хлопці не давали нам проходу, розпитували, як та що. Навіть Наталка Лебідь щось питала мене: мабуть, перестала сердитись.

Не знаю, як Володька, а я почувався героєм, бо, як виявилось, ніхто з нашого класу Вітю не шукав. Ходили хлопці з сьомого та восьмого, але, довідавшись, що Вітя знайшовся, одразу ж вернулись.

На першому уроці — це була російська література — авторитет мій перед однокласниками підскочив ще вище. Юхим Юхимович повідомив, що сьогодні нам привезуть підручники з української мови. Як виявилось, з райспоживспілки їх помилково направили у якусь іншу школу...

— А оскільки у нас все поки що складається добре, — вів далі Юхим Юхимович, — то зараз Жайворон розкаже, що називається билиною, і переповість зміст «Іллі Муромця», про якого ми не закінчили розмову на попередньому уроці.

І хитрий же цей Юхим Юхимович! Він, певно, думав, що я не читав билини і не слухав, коли розповідали про неї інші, бо писав листа, — от він мене й упіймає! Прорахувалися, Юхиме Юхимовичу! Я вийшов із-за парти й розповів так чітко та ясно, що йому не довелося жодного разу навіть підправити мене.

— Молодець, — похвалив Юхим Юхимович. — А ще які ти знаєш билини, крім цієї?

Я відповів.

— Що ж, ставлю тобі «п'ять», — схилився він над журналом. — Тепер подбай про дисципліну. Сідай.

Юрко скоса глянув у мій бік і одразу ж одвернувся.

Я бачив: він заздрить мені. Адже це була моя друга перемога над ним, якщо не рахувати того, що я його ще й набив!

Раділи, бачив я, за мене й хлопці. Кожен з них дружньо мені посміхнувся, а Степан Муравський при-слав з першої парти записку з малюнком: я їду на Солов'ї-розбійнику... Він був у нас карикатурист і дотепник, та коли його хотіли обрати в редколегію класної стінгазети, категорично відмовився. «Не хочу,— сказав,— карикатури з товаришів малювати».

На перерві він же, Степан, придумав, щоб я за п'ятірку повозив на собі всіх наших хлопців. Я, звичайно, погодився, що мені.

Возив я хлопців від старої груші на подвір'ї до спорт-майданчика і назад. Здершись на плечі, кожен гуцав на мені, мов на коняці, а я підстрибував, вихався й скидав вершника додолу.

Навколо нас юрмилися школярі, лунали вигуки, регіт, за яким не можна було нічого розібрати. І ось під цей гармидер, везучи Василя Рябоконя, свого останнього вершника, я несподівано наскочив на директора, що проходив мимо.

— Жайворон, а це що за фокуси? — Мефодій Васильович зміряв мене поглядом з ніг до голови. Він у нас ніколи ні на кого ні за що не кричав.

— Вибачте, я ненарошне,— промимрив я, відхекуючись.

— Ми жартуємо,— винувато промовив і Василь.

— То Пилип на radoщах, що заробив п'ятірку в Юхима Юхимовича,— похвалився Толик Дума.

— От і вирішив усіх нас повозити на собі,— додав Степан Муравський.

Мефодій Васильович посміхнувся:

— Он воно що! То, може, й мене з цієї нагоди повозиш?

Хлопці вибухнули реготом, загукали:

— А чого, він може!

Сміявся Мефодій Васильович, посміхнувся і я, й од душі мені відлягло: може, директор і про бійку забув?

Але він не забув і звелів зайти до нього на великій перерві.

— Тільки не здумай знову тікати,— попередив.— Від себе нікуди не втечеш.

Настрій у мене одразу ж упав, але хлопці стали заспокоювати, підбадьорювати.

— Не бійся, Мефодій Васильович у нас добрий, минеться. А як що як — ми виручимо.

А Юрко й тут не витримав:

— Ага, не допоможе тобі й п'ятірка. Думає, за неї сховаєшся?

— Побачимо,— відказав я, навіть не глянувши на нього.

Розмова у нас з Мефодієм Васильовичем була, на мій подив, не такою страшною, як я собі уявляв. Відбулась вона в присутності Тетяни Гнатівни і піонервожатої Ніни Федорівни.

Мефодій Васильович запитав мене:

— За віщо ти побив Тарадайка?

Я розповів.

— І ти гадаєш, що зробив правильно?

Я промовчав.

— Так от що,— сказав Мефодій Васильович.— Нехай Тарадайка вчинив не по-товариськи щодо вас, хлопців, хоч робити з того вашого листа таємницю було не варто, ви повинні все вирішувати в класі, як одна сім'я — і хлопці й дівчата. І вже зовсім ти не правий у тому, що накинувся на Юрка з кулаками. Це — хуліганство. Сьогодні у вас відбудуться збори піонерського загону, які обговорять твою поведінку. Думаю, що на них ти поведеш себе правильно. Домовились?

Мефодій Васильович говорив тихо, лагідно, в його сірих, ледь примружених очах світилась добрість, і мені нічого не залишилося, як сказати:

— Домовились.

Тоді Мефодій Васильович запитав у Тетяни Гнатівни:

— Ви ще не говорили з батьком?

— Ні, він не приходив, хоч я йому й переказувала,— відповіла Тетяна Гнатівна.

Мефодій Васильович вийшов із-за столу:

— От і добре. І не турбуйте його. Ми самі вирішимо все, як треба. Іди, Жайворон, на урок! — І легенько підштовхнув мене в спину.

В коридорі на мене чекали хлопці й одразу ж засипали питаннями:

— Ну як?

— Що він тобі сказав?

— Дуже лайав?

— Після уроків будуть обговорювати мене на зборах загону,— сказав я.

Хлопці зустріли цю звістку спокійно і підбадьорили мене:

— Не журись, з нами не пропадеш!

Про те, що було на зборах, я розповідати не буду, бо це і довго, й нецікаво. Скажу лише, що були вони дуже бурхливі. Дівчата обороняли Наталку Лебідь і Галю Слободянюк, казали, що ми, хлопці, зазнайки і розбишаки.

Хлопці ж усім гуртом заступалися за мене й критикували Юрка, називали його дівчачим прихвоснем, дівчагуром.

Потім виступили піонервожата і Тетяна Гнатівна.

Вони закликали нас до миру й злагоди в класі, до боротьби за успішне навчання та високу дисципліну.

Збори ухвалили:

а) піонера Пилипа Жайворона (тобто мене) за негідну поведінку, а саме: за те, що побив піонерів Юрка Тарадайку й Наталку Лебідь, суворо попередити (хоч були такі, що стояли за суворою догану);

б) зобов'язати Пилипа Жайворона (мене ж таки) в присутності всього класу вибачитись перед Лебідь і Тарадайком;

в) вказати Юркові Тарадайку на те, що він вчинив неправильно, виказавши таємницю своїх товаришів; це погана риса в його характері, і йому треба її позбутися;

г) подібних випадків у класі більше не повинно бути, всім учням треба дбати про дисципліну, дружити, вчитись тільки на 4 і 5.

Відверто кажучи, з таким рішенням я був не зовсім згодний, надто з пунктом «б» про вибачення перед Юрком (проти Наталки я не мав нічого, все ж вона дівчина).

Але... якщо вже так вирішили збори — мусив погодитись.

Зате пункт «в» був мені до душі, хоч Юрко від нього кривився, немов від хрину, й коли голосували, щось вигукував, заперечував. Проте з ним ніхто не погодився.

А взагалі збори мені сподобались. Вони були веселі. Виступали на них, хто як умів, і казали про товаришів те, що думали. Слово честі, хороші збори! І хоч пішов я додому суворо попереджений, все ж мені було легко на душі, немов скинув із себе якийсь тягар. Тільки спати хотілося, давалася взнаки ніч у лісі.

Хилило в сон, мабуть, і Володьку, бо він ішов мовчки й ледве тяг ноги.

про листа з фотографією, про те, як я врятував від двійки з біології Василя Рябоконея, та про цікаву пригоду в лісі

Мій батько служив матросом на Балтійському морі. Багато цікавого про свою службу розповідав. Вона, казав, хоч і нелегка, але корисна, збагачує людину знаннями, робить її сміливою, вчить вірності товариству. Той, хто подружився на морі, — справжній друг на все життя.

Так от є такий друг і в мого батька. Три роки служили на одному кораблі, поруч спали. Живе він, як і ми, в селі у Брянській області, працює в колгоспі. Звати його Семен, на прізвище Волков. Скоро десять років мине, як відслужили обидва, а дружби не порвали, листуються, їздять один до одного в гості.

Цього літа дядько Семен не зміг приїхати до нас, а приїздила його дружина Олена Іванівна, вчителька, із сином Олегом, теж, як і я, п'ятикласником.

«Нехай подружать і наші сини», — написав батькові Семен Волков.

І ми з Олегом подружили. За два тижні їхнього гостювання стали нерозлийвода. Цілими днями гасали в полі, у лісі, купалися в ставку. Спали теж разом у повітці, на свіжому сні.

Олег із себе непоказний. Дрібніший від мене, рудий, повне кругле обличчя в ластовинні, ніс кирпатий. Але, незважаючи на це, він з першого дня мені сподобався. Тихий, кмітливий, цікавий такий хлопець. Він ніколи не перебивав мене, коли я говорив, не раз давав мені ділові поради, чого не розумів — завжди питався.

Найдужче ж мені подобалось те, що він добре знав ліс. Вільно в ньому орієнтувався, безпомилково визначав породи дерев, знав багато лікарських трав, рослин, розпізнавав по голосу пташок, бо село його теж, як і наше, в лісі. Крім того, в їхній школі працює гурток юних лісоводів, і він — староста. Гурток має свою ділянку в лісі, доглядає її, дбає про санітарний стан, розводить лісових мурашок.

Коли Олег від'їздив, ми домовились, що будемо писати один одному про себе, про свої шкільні діла. В них теж, як і в нас, школа-восьмирічка.

Та скінчились канікули, почався навчальний рік, але ні Олег мені, ні я Олегові листів не написали. Я збирався кілька разів і відкладав, бо вискіпувалася інша якась

робота. До того ж хвалитися мені поки що не було чим, одна за одною йшли неприємності. «Напишу пізніше,— думав я,— як усе вляжеться».

Проте Олег написав мені перший. Одного разу, повернувшись із школи, я знайшов у скриньці для пошти листа. Глянув: «Село Палянички, Пилипу Жайворону», а внизу зворотна адреса Олега.

Я, звісно, зрадів, і разом з тим мені стало соромно. Видно, ждав-ждав хлопець від мене листа, та терпець урвався.

Не відмикаючи хати, я сів на східцях веранди, розірвав конверт. У згорнутому вдвоє аркуші з зошита була фотографія хлопчиків і дівчат у лісі. Я одразу впізнав Олега. Це була його ланка «Юний лісовод». В листі Олег вибачався, що так довго не писав. Одразу ж по приїзді додому підоспіла робота в лісі, потім вони всією школою допомагали колгоспникам сушити сіно після дощу.

Далі Олег писав, що цієї осені його ланку чекає велика робота в лісі. Вони мають висадити чимало молоденьких дерев, зробити півсотні нових годівниць для звірят і птахів, заготовувати для них кормів на зиму.

Наприкінці листа Олег цікавився, як ідуть шкільні справи в мене та в хлопців, з якими я його познайомив, а також питався, чи здорові вже вирости наші шкільні кролі. Найдужче турбував Олега, звісно, його кріль.

При згадці про це я посміхнувся. Була мені з Олегом та отим його кролем цікава рахуба.

Є в нас у школі своя кролеферма, кролів на двісті. Прочитавши в газеті, що учні однієї школи на Полтавщині виростили й здали державі понад тисячу кролів, ми теж забажали завести вухатих. Самі змайстрували клітки, принесли з дому по кроленяті, й діло пішло. Спершу, поки кролів було менше, доглядав їх один клас, а як розплодилось більше, пристало до роботи ще два. Чергували по ланках. Сьогодні одна, завтра друга. Якраз тоді, коли гостював у нас Олег, чергувала наша ланка. Взяв я з собою і Олега. Кролі йому дуже сподобались. Він ходив від клітки до клітки, витягав їх за вуха, гладив, гомонів до них. І ось один кріль, великий, сріблястий, візьми та й виривсь у нього з рук. Олег злякався й хотів нишком від нас його накрити. А той гемонський кріль, немов його гедзь укусив, вистрибом-вистрибом та в город. Олег гукнув мені, щоб допомагав, і кинувся за ним. А кріль шасть — і під собачу будку. Олег з розгону теж туди, а з будки на нього сонний собацюга. Як Оле-

гові вдалося вискочити мигцем на яблуню, а й досі не збагну.

Ох і мали ми тоді мороку. Господарів якраз не було вдома, і ні кроля дістати, ні Олегові з яблуні злізти, бо собацюга аж цеп рве, нікого й на крок не підпускає. З годину, мабуть, морочились, поки не прийшла з магазину тітка.

Посміялися ми тоді з тієї пригоди, а Олег найдужче.

— Надовго, — казав, — запам'ятаються мені ваші кролі.

В кінці листа Олег передав вітання моїм батькові й матері, Ользі, а також хлопцям і обіцяв надалі писати частіше.

Другого дня я приніс Олегового листа з фотографією до школи. Листа прочитав сам, а фотографія пішла по руках. Коли її побачила Світлана Сологуб, вона весело, на весь клас, вигукнула:

— Ой, дівчата! Це ж той кирпатий, якого дядьків Петрів пес на яблуню загнав.

Всі в класі знали цю історію й весело розсміялися.

А коли пролунав дзвінок на урок і ми сідали за парти, Васько Рябокін, скривившись, немов у нього боліли зуби, сказав:

— Пропав я, братці, як руда миша... Якщо зараз Марина Марківна питає мене, схоплю двійку, бо й книжки в руках не тримав. Таки не везе мені.

— А ти думай, що не питає, то так і буде, — порадив йому хтось.

— Добре вам радити, а мені плач на думці, — віджартувався Василь.

Та жарти жартами, а, зробивши перекличку, Марина Марківна обвела всіх пильним поглядом і, склавши руки на грудях, сказала:

— Отже, тема нашої розмови — органи квіткової рослини. Розкаже нам про них Рябокінь.

Я не бачив виразу Василевого обличчя, але думаю, що він у ту хвилину зблід і ноги в нього затремтіли. Мені стало шкода його, і я, немов мені хто шепнув, миттю підняв руку.

Марина Марківна здивовано підняла вигорілі за літо і без того білі брови:

— Що трапилось, Жайворон? Ти хочеш відповідати?

Думка в мене спрацювала блискавично. Я знав, що Марина Марківна дуже любить, коли її запитують на природознавчі теми, і охоче, з подробицями, відповідає. Захопившись, вона може проговорити весь урок, ще й

трохи перерви зачепити. Ось цим я й вирішив скористатись.

— Пробачте, я хочу спитати,— почав я.— Які рослини, квіти й дерева ростуть у Брянській області? Чи такі, як і в нас, чи інші? Клімат там, мабуть, суворіший?

В очах Марини Марківни спалахнули іскринки. Вона приязно подивилася на мене:

— А чому тебе цікавить саме Брянська область?

Я розповів їй про Олега і його ланку юних лісоводів, дав прочитати вчорашнього листа й показав фотографію.

— Молодці,— похвалила Марина Марківна п'ятикласників з Брянщини й порадила: — Ви неодмінно листуйтеся з ними.— Й стала відповідати на моє запитання.

Васька Рябокonia було врятовано від двійки, хоч Марина Марківна наприкінці уроку пообіцяла спитати його іншим разом. А може, вона забуде...

— Добре ти придумав з цим листом,— казав він мені на перерві.— Спасибі. Коли писатимеш Олегу відповідь, черкни й про те, як його лист мені допоміг.

— А мо' справді давайте напишемо йому колективного листа, від усіх, як радила Марина Марківна? — втрутилася в нашу розмову Наталка Лебідь.— Попросимо, нехай поділяться досвідом, а ми організуємо таку ланку в себе, будемо змагатись.

— Справді, давайте! — підтримали її дівчатка.

Я, звісно, не заперечував. Навпаки, мені було приємно, що Олег — мій друг, і все це відбудеться завдяки моему з ним листуванню. Крім того, хоч я й вибачився на зборах перед Наталкою і вона вже озивалася до мене, ніби нічого між нами й не було, я все ж почував себе якось незручно. Тож хай буде так, як вона пропонує.

Після останнього дзвінка Наталка оголосила: всім залишитись писати колективного листа до юних лісоводів Алексинської восьмирічної школи Брянської області.

Клас зустрів це повідомлення дружними оплесками.

Стояло тихе осіннє надвечір'я. Ми з Васьком Рябокoнем поверталися від лісника Антона Антоновича, до якого ходили за дорученням класу. Написавши великого листа Олеговій ланці, в якому ми виклали, чого хочемо, дівчата (після тих пам'ятних зборів вони стали ще активнішими) запропонували комусь із хлопців сходити до лісника й попросити якоїсь постійної роботи в лісі, бо ми, мовляв, виявили бажання стати юними лісоводами, допомагати лісництву.

Доручили це нам трьом: мені, Васькові Рябокою й Степану Муравському. Але на домовлений час Степан не прийшов, і ми подалися з Васьком удвох.

Переговори наші з лісником, проте, не відбулись: Антон Антонович поїхав у лісництво, й ми повертались додому ні з чим.

Йшли поволі, не кваплячись, гомоніли про се про те, милувалися вечірнім осіннім лісом.

А був він напрочуд гарний. Увесь мовби поринув в урочисту тишу. Така вона була урочиста й насторожена, що навіть тріск сухої гілочки під ногами чути було, мовби постріл. Призахідне сонце яскраво освітлювало вершечки уже пожовклих дерев, і їхнє верховіття здавалось золотавим. Особливо вабили зір клени й берези. Вони пожовкли найпершими, й на тлі темно-зелених дубів і сосен видавалися ще привабливішими.

Ген виднілися розкішні куці з повними важкими гронами червоного глоду, в зажурі звисали до землі круглі, мов соняшники, кетяги перестиглої бузини.

А яким запашним і солодким було лісове повітря! Воно пахло і першим пожовклим листям, і глодом та бузиною, і ліщиною, й грушами-дичками, що лежали там десь у гущавині і яких ніхто не збирав.

Гарно ранньої осені в лісі.

Замилувавшись красою, я непомітно для себе зійшов із стежки і відчув, як під ногами щось брязнуло, зашелестів папір. Глянув — жмутки газет, неподалік валялась банка з-під консервів, розбита пляшка. Хтось, видно, розважався на природі...

Невдовзі стежка, по якій ми йшли, вивела нас на невеличку зелену галявину з копичкою сіна посередині, а з галявини на просіку, в'їжджену підводами. Ця просіка була лісовою дорогою, що вела до шлагбаума на узліссі і далі в село.

Ступивши на цю дорогу, ми з Васьком одразу ж спинилися мов укопані. Не знаю, як Васько, а я не на жарт злякався. За кілька кроків від нас посеред дороги стояв лось. Високий, стрункий, красивий, мов намальований. Стояв і, ніскілечки не злякавшись нашої раптової появи, пильно дивився на нас.

— Що за чудасія? — не повірив я своїм очам. — Чи не статуя це? Так чому її поставили саме тут, посеред дороги? Коли?

Кліпнув очима й помітив, що те ж саме зробив і лось. Значить — справжній, живий. Бо й ніздрі тремтять.

— Нога... Дивись, он у нього нога передня, права, піднята,— прошепотів Васько, вхопивши мене за руку.

Справді, аж тепер я побачив: лось стояв з піднятою передньою ногою.

— Поранений, чи що? — глянув на Васька.

— Давай підійдемо ближче,— сказав він.

Зробили крок, другий. Лось стояв непорушно й благо-гально дивився на нас великими очима.

Коли ми підійшли до лося майже впритул, він підняв ногу ще вище й помахав нею, немов вітався з нами. Насправді ж лісовий красень прохав у нас допомоги. Аж тепер, стоячи поруч, ми побачили, що із закривавленої рани на нозі стримить гостра скалка з розбитої пляшки.

— Бідний,— вирвалось у мене.

— Від цього йому легше не стане,— буркнув Васько.— Давай витягнемо мерщій! — І звелів мені потримати поранену ногу лося.

Лось стояв принішкло, мов закам'янілий, і коли я боязко взяв його за ногу, навіть не здригнувся, тільки засопів якось тривожно.

Примовляючи: «Потерпи, рідненький, потерпи, золотенький»,— Василь спритно (звідки воно в нього?) вхопив двома пальцями скляну скалку і з силою висмикнув її з рани. Лось аж тепер затремтів усім тілом і хотів вирвати ногу з моїх рук. Але Васько наказав мені тримати її ще.

— Треба рану перев'язати!

Миттю дістав з кишені носову хусточку, згорнув її, перехопив рану, з якої цебеніла кров, і туго зав'язав кінці вузлом.

— Тепер іди,— мовив до лося й відступив убік, даючи йому дорогу.

Я теж відступився.

Лось обережно поставив ногу на землю, спробував на неї ступити. Біль уже, мабуть, трохи вгамувався.

Постоявши з хвилину, немов роздумуючи, що йому далі робити, лось, накульгуючи, пішов стежкою, з якої ми щойно вийшли на дорогу.

Ось його вже зовсім не стало видно в кущах, затихло за ним шелестіння гілля та листя, а ми ще довго стояли й дивилися в той бік, схвильовані цією пригодою...

Це ж треба так: лось, дика тварина, попросив у людей допомоги! Скажи кому — не повірить.

Вже як рушили далі, Васько обурено мовив:

— Безсовісні люди, котрі б'ють пляшки в лісі. Це ж не тільки лось може об них поранитись. Таких людей треба карати.

Я погодився з ним.

Через кілька днів при в'їзді в ліс, на центральних стежках і перехрестях лісових доріг стояли чималі фанерні щити, на яких великими білими літерами було написано: «Друзі! Буваючи в лісі, не ламайте куців і дерев, не засмічуйте його бляшанками з-під консервів, не бийте скла і пляшок: вони можуть поранити лісових мешканців — звірів і вас самих! Шануйте ліс! Любіть природу!»

А внизу, під цим закликком, підпис: «Юні лісоводи».

Ти вже, мабуть, здогадався, читачу, що це була справа наших рук.

Другого дня, коли ми з Васьком розповіли про випадок з лосем у класі, клас вибухнув обуренням, і тут же було вирішено після уроків піти всім до лісника й порадитись, що треба зробити, щоб такого в лісі більше не було.

Антон Антонович вислухав нас уважно.

— Діло задумали ви добре,— сказав.— Мені приємно мати в себе таких бойових помічників. Ми з вами можемо зробити чимало. Почнемо ж нашу роботу ось із чого: я виготовлю кілька десятків щитів, а ви з учителями придумайте текст заклику, напишете його на цих щитах, і розставимо в лісі. Далі проведемо санітарний огляд тих місць, де найчастіше бували люди, очистимо їх від скла та бляшанок. І третє: створимо з вас спеціальну дружину, яка періодично буде чергувати в лісі у свята і слідкуватиме за порядком. Решту програми нашої діяльності обміркуємо з вами пізніше, я поговорю про це в своєму лісництві. Згода?

— Згода! — дружно відповіли ми.

Отож щити були початком нашої роботи в лісі.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ.

майже повністю присвячений Юркові Тарадайку

Якби я був письменником, я, звичайно, знав би, що про мене думає Юрко Тарадайко, як він сприймає мої вчинки, історію з листом від Олега і все таке інше, бо письменники знають про своїх героїв усе. Навіть що їм

снитись. Я ж про Юрка нічого не знав. Скажу лише, що хоч після зборів загону, на яких я вибачився перед ним, минуло вже чимало днів, все ж Юрко продовжував сердитись на мене. Він не розмовляв зі мною, намагався не помічати, ніби я для нього не існував. І коли ми писали листа Олеговій ланці, організовувались в ланку юних лісоводів, він, я бачив, тільки схидно посміхався: робіть, мовляв, робіть, вийде з цього те, що і з листом міністрові,— пшик. Я не стверджую, що саме так він думав, але, мабуть, приблизно так.

Неохоче ходив Юрко і розставляти наші щити в лісі. Я чув, як він бурчав:

— Придумали Пилип з Рябоконем, хай би самі й розставляли.

Але на нього ніхто не звертав уваги.

Не звертав на Юрка уваги і я. Сердитись, і нехай. Не буду ж я запобігати перед ним.

А сердився Юрко на мене я здогадувався за що. Змінила до нього своє ставлення Наталка Лебідь. До тих загонних зборів вона іноді жартувала з ним, підказувала на уроках, а коли щось треба було від нього, то кликала тільки «Юрко» або «Юра». Тепер же тільки «Тарадайко» і не більш. А підказати там чи щось інше — зась. Більше стала звертатись до мене: «Жайворон, Жайворон», а як коли й «Пилип».

Дивак цей Юрко! Хіба ж я винен, що вона зі мною так. Мені всі дівчата однакові. Чи вона, чи Галя, чи Світлана. Байдуже.

Був і ще один привід у Юрка сердитись на мене. Це — оцінки. Після п'ятірки з російської літератури я одержав невдовзі чотири з історії, а через день п'ятірку по фізкультурі. За стрибки в довжину. Так знову ж: хіба я винен, що маю найдовші від усіх у класі ноги!

Юрко ж тим часом заробив дві трійки. От і заздрив мені. А про те, що в мене двійка за поведінку, він забув, хоч одержав я її через нього.

І все ж мені було якось незручно, що в нас із ним такі стосунки. Сидимо за однією партою — і немов чужі. Ну, погарячкував я, натовк там його, але ж потім вибачився перед усім класом. І зло на нього у мене вже давно пройшло, а він дметься. Характер показує!

Та нарешті-таки ми з Юрком помирились. Після випадку з ним у лісі.

Але не буду забігати наперед, розкажу все, як було, по порядку, бо я завжди поспішаю, вискакую, мов Пилип з конопель.

Після того, як ми розставили щити, наступної неділі весь наш клас під керівництвом піонервожатої Ніни Федорівни вийшов у ліс на санітарну очистку.

Завдання було таке: уважно оглянути ближчі від узлісся галявини та стежки і, якщо хто знайде скло чи бляшанки, закопати глибоко в землю.

З дівчатами пішла Ніна Федорівна, з нами залишився лісник. Був він, як завжди, у кирзових чоботях, у формі і з рушницею через плече. І як завжди — в доброму гуморі.

— Ну, гвардійці, за мною кроком руш! — скомандував нам.

При кожній зустрічі Антон Антонович називав нас по-іншому: орли, партизани, герої, халамидники, футболісти тощо.

Нам це подобалось, ми поважали його як товариша. А я навіть більше ніж поважав. Я був від нього в захопленні. Антон Антонович знав у лісі кожне дерево, назви трав і квітів, пташок і звірів, умів читати звірині сліди, визначити вік дерева, передбачати погоду. І головне — розповідав про це з любов'ю, цікаво.

Я дуже заздрив йому, а це теж, мабуть, будило в мені думку піти вчитися після школи на лісника. А тепер я її змінив. Чи, може, таки піти? Бути й лісником, і письменником.

Треба з кимось порадитись.

Оточивши півколом Антона Антоновича, ми пішли за ним, розпитуючи про те про се. Влучивши нагоду, я поцікавився, чи не бачив Антон Антонович того лося, в котрого ми з Васьком витягли скляну скалку з ноги.

— Бачив,— сказав Антон Антонович.— Кілька днів тому перейшов мені дорогу в десятому кварталі. Накульгує ще, передавав вам привіт.

Всі засміялися. Тільки Юрко мовчав, ішов позаду байдужий, немов сонний.

На широкій просіці, що вела в глиб лісу і нагадувала собою рівний жовто-зелений коридор з голубою стелею неба, Антон Антонович зупинився.

— Звідси й почнемо, друзі мої,— сказав нам.— В цьому кварталі найбільше галявин. Огляньте їх уважно і зробіть усе як слід. Підете парами, по два, щоб веселіше. Тримайтесь пара від пари недалеко, перегукуйтеся, щоб

не заблудились, а я навідаюсь до своїх робітників у розсадник і зустріну вас на сусідній просіці.

— А як здибаємо диких свиней, що робити? — запитав Степан Муравський.

— Поздоровкайтеся до них, — засміявся Антон Антонович.

Щоб ми довго не торгувалися, з ким кому йти, він розподілив нас по парах, одміряв кожній парі ділянку й звелів рушати.

Мені випало йти в парі з Юрком.

Ні я, ні Юрко не стали заперечувати, проситися в Антона Антоновича піти з кимось іншим. Так і пішли мовчки, обминаючи кущі, дерева, на певній відстані один від одного. Мені було трохи смішно з цього, однак я й не думав першим обзиватися до Юрка.

Через кілька хвилин ліворуч від мене залунало:

— Пи-и-и-ли-и-ип... Я-а-а-ак т-и-и та-а-а-ам? Ого-го-го-го!

То гукав Толик Дума, він ішов поруч нас із Борисом Чамлаєм.

Я відповів, що все гаразд, стрів ведмедя, він злякався мене й поліз на дерево.

Почувши наші перегуки, обізвилися Васько Рябокінь, Степан Муравський, інші хлопці.

Проте скоро перегукування втихло. Мабуть, почалася робота.

Я ж поки що не знайшов нічого. І галявини, бодай маленької, ні праворуч, ні ліворуч, ні попереду не траплялося.

Почав сердитись. Що за okazія, де вони поділися? Адже Антон Антонович казав, що їх у цьому кварталі багато. А тут ще задуха допікала. Я забув сказати, що день тоді стояв сонячний і теплий, хоч засмагай. А в лісі, в гущавині, просто дихати нічим.

Іду, маневрую поміж дерев, одхиляю руками гілля кущів, щоб не хльоскало по обличчі, раз по раз поглядаю ліворуч себе на Юрка. Може, він на що натрапив.

Ні, він теж ішов. Сіренький його картузик то зникав за високими кущами, то знову з'являвся.

Та нарешті я таки знайшов галявину. Невеличка, кругленька, мов зелене блюдце, вона була вщерть налита гарячим сонцем, запахами трави, листя папоротника, якихось сивих і жовтих квітів. Не галявина, а казка. Милуйся — не намилиуєшся, дихай — не надихаєшся.

Витерши рукавом сорочки спітнілий лоб, швидко пройшовся по галявині кілька разів, заглядаючи під кожен кущик, і, на щастя, ніде нічого небезпечного не виявив. Мабуть, сюди або ніхто не доходив, або коли й були люди, то совісні.

Скільки я затримався на цій галявині, не знаю, та коли знову пірнув з неї в гущавину й пошукав очима Юрка, то ніде його не побачив.

«Мабуть, зайшов уже далеченько вперед»,— подумав і прискорив кроки. Не тому, що боявся,— адже день,— просто певніше якось чи навіть веселіше почуваєш себе, коли в лісі бачиш поруч людину. Та й потім Юрко ще подумає, ніби я навмисно відстав від нього.

Йшов швидко, тільки лезо лопати дзвеніло, зачіпаючись об гілля, та шелестіли позаду кущі. Уже, мабуть, подолав метрів сто п'ятдесят чи й двісті, а Юрка не видно. Тоді в мене майнула інша думка: «А може, він вирішив мене покинути? При Антонові Антоновичу не посмів сказати, що ми сердимось і він не хоче йти зі мною в парі, а вирішив зробити це нишком».

Я став себе заспокоювати. Ну й нехай іде, обійдусь без нього. Та, зрештою, хіба обов'язково нам йти разом? І погукав Толика з Борисом.

— ...То-о-о-ли-и-и-ку-у!.. Во-о-ри-и-се!..— полетіло лісом.

— ...го-го-го-го-го-го-о-о-о...— почув у відповідь невдовзі, немов з глибокої ями.

«Значить, між хлопцями й мною чимала віддаль,— вирішив.— Може, вони вже дійшли до протилежної просіки? Треба поспішати».

Але тільки розігнався йти, як одразу ж подумав: «Стій! А де ж товариш? Може, він заблудився або ногу підвернув?»

Я зупинився. Справді, де б Юрко міг так раптом подітися? Судячи по тому, як я швидко йшов, я б уже міг його надгогнати. Мабуть, треба гукнути. Хай він собі сердиться на мене, а я гукну.

— ...У-у-ра-а-а-а...— відказала мені луна.

Гукнув ще раз, іще. Тихо. Що за халепа? Як крізь землю провалився! Чи не хоче обзиватись? І впертий же!

«Ну, знайду зараз і скажу — нехай дурня не корчить»,— вирішив я і, відрахувавши сто метрів ліворуч (віддаль, на якій ми йшли один від одного), вернувся назад.

Юрка знайшов хвилини через п'ять. Він лежав, скоцюр-

бившись, на вузькій, ледве помітній стежині, по якій ішов, і тихо ойкав.

Я схилився над ним:

— Що з тобою?

— Живіт...— простогнав. Обличчя його було бліде, на очах блищали сльози.— Дуже болить... унизу... Не можу йти...

— Чого ж ти не гукнув мене? — питаю.— Вернувся б назад.

Юрко, кривлячись від болю, сказав, що пробував, але біль у животі не давав крикнути як слід, і тому я, мабуть, не чув його голосу. Воно в нього ще зранку почало боліти, та він думав — пройде, не признавався про це нікому.

— Ну й дарма,— сказав я.— Що ж мені тепер з тобою робити?

Юрко винувато закліпав очима:

— Полежу трохи, може, воно минеться.

Я захвилювався:

— А як не минеться? А як у тебе щось серйозне? Може, тебе треба негайно в лікарню?

— Ні, ні, що ти! Я зараз устану й підемо,— і спершу сів, а потім, тримаючись за живіт, став підводитись.

Я підхопив його за лікоть, допоміг стати на ноги.

Та, ступивши кроків із п'ять, Юрко знову присів, а потім ліг, тримаючись за живіт обома руками.

— Ні, не можу,— прошепотів.

І тоді я вирішив його нести. Нести до просіки, на яку ми повинні вийти і де нас мав чекати Антон Антонович. Він щось придумає.

— Не донесеш,— сказав Юрко.— Я важкий. Краще гукай хлопців, нехай прийдуть і допоможуть.

— Донесу,— запевнив я.— Бо гукати хлопців — даремна справа. Вони далеко і не зрозуміють, чого я від них хочу. А з тобою треба поспішати.

Спершу я ніс Юрка поперед себе. Він обхопив мене руками за шию, а я його вище колін. Йти було важко. Заважало гілля, чіпляючись за нас з усіх боків. Пройшовши кроків із сотню, я вже захекався, піт заливав мені очі, а ноги підламувались.

— Залиш мене й біжи до хлопців,— став наполягати Юрко.— Сам не донесеш.

— З перепочинками донесу,— стояв я на своєму.— Давай пересідай мені на спину.

Нести Юрка на спині було й зручніше, й легше, але він сказав, що йому стало гірше, посилились болі в животі.

Я знову взяв його на оберемок і, напружуючи всі сили, пішов вузенькою в'юнистою стежкою.

Чим далі я йшов, тим важчим ставав мені Юрко, а стежка все немов вужчала й вужчала і, здавалось, ось-ось зовсім зникне або заведе в такий чагарник, з якого не вибратися.

Тоді я став думати, що Юрко легенький, мов пір'їнка, що його зовсім нічого нести, що стежка попереду робиться все ширшою й ширшою і що через кільканадцять метрів вона виведе на сонячну просіку, де нас чекають хлопці, Антон Антонович.

І стало мені від цього легше й веселіше на душі, і коли Юрко сказав: «Відпочинь, Пилипе!», я відповів йому, що мені зовсім не важко і я ще трохи пройду.

Та Юрко таки настояв на своєму, і після кількаразового перепочинку я почав кликати хлопців на допомогу. Судячи з того, скільки ми вже пройшли, вони повинні бути десь недалеко.

І справді, їхні голоси почулися зовсім близько.

— Іді-і-ть сю-у-у-ди-и-и! — покликав я їх.

— Чого-о-о-о? — перепитував мене чийсь голос, здається, Васька Рябоконя.— Іді-і-ть ви-и-и сю-у-у-ди-и-и! Довелося гукнути, що погано з Юрком, і незабаром хлопці були біля нас.

Винісши Юрка на просіку, ми стали хором кликати Антона Антоновича, що десь барився.

Прийшов він за кілька хвилин і, довідавшись, чого ми зняли такий рейвах, запитав:

— Хто з вас найпрудкіше бігає?

Всі хлопці мовчки глянули на мене, і я так же мовчки ступив до Антона Антоновича.

— Он тою дорогою,— показав мені рукою Антон Антонович,— щойно поїхав підводою в село наш об'їждчик Михайло Петрович. Наздожени його і заверни назад. Скажеш, я звелів. Юрка треба негайно відправити в лікарню.

Я наздогнав підводу і завернув. І коли Юрка обережно поклали на воза, вимощеного лісовим сіном, він пильно подивився на мене своїми великими сірими очима, в яких застигло по сльозині, і, мабуть, хотів щось сказати. Але не сказав. Так і поїхав мовчки.

який кінчається дощем і мою розмовою з директором школи

Перед великою перервою, як тільки вчитель географії Антон Петрович сказав нам «до побачення» і пішов до дверей, а ми ринулись за ним, на порозі класу виросла наша піонервожата Ніна Федорівна. Очі її промінились веселим блиском, повні круглі щоки були червоні, мов краватка на грудях, і посміхалися до нас двома маленькими ямочками.

— Хлопчики й дівчатка! — гукнула вона нам. — Хвилинку уваги! Я принесла вам листа з Брянщини, від піонерів-п'ятикласників Алексинської восьмирічної школи! — І помахала в себе над головою великим білим конвертом.

Ми дружно крикнули: «Ура!», а нетерплячі дівчата загукали Ніні Федорівні:

— Прочитайте, прочитайте!

Але Ніна Федорівна сказала, що лист адресовано голові ради загону, і тому нехай його прочитає Наталка Лебідь.

Ухопивши листа, Наталка, мабуть, мимоволі глянула на мене, ледь зашарілася й сказала, немов сама до себе:

— Товстий. Схоже на те, що тут фотографії.

Це зацікавило всіх ще дужче.

І в одну мить Наталка опинилась у тісному колі.

Справді, в листі було чотири фотографії, які хутко пішли по руках.

— Дай мені!

— Годі вам роздивлятись!

— Хлопці, майте совість!

Дівчата кричали на хлопців, хлопці — на дівчат.

Нарешті побачив фотографії і я. На одній з них була вся Олегова ланка з їхнім лісником у центрі, а на інших — члени ланки на роботі в лісі: копали ямки для саджанців, щось городили і щось несли на жердині в рюкзаку.

— Що то вони несуть? — штовхнув мене ліктем Володька Залізняк.

Я глянув на зворотний бік тієї фотографії. Там було написано двоє слів: «Расселение муравьёв»,

— Мурашок розселяють, чи що? — перепитав Володька.

Все нам стало відомо з листа алексинців, якого після перегляду фотографій прочитала Наталка.

Алексинські юні лісоводи писали нам, що вони охоче будуть з нами листуватись і змагатися за кращий догляд і охорону лісу.

Оскільки в них ця робота ведеться раніше, то вони поділились своїм досвідом, своїми думками.

Вони доглядають сто сімдесят п'ять гектарів лісу біля свого ж села. В цьому кварталі дев'яносто гектарів сосни і вісімдесят п'ять — дерев інших порід. Для ремонту своєї ділянки алексинці вирощують гектар молоденьких сосен і гектар саджанців різних порід дерев. Ремонт проводять щосені. Багато уваги приділяють санітарному станові лісу, обладнали спеціальні місця відпочинку, з пеньків і березових жердин виготовили столи і лавки, побудували курені.

— От здорово! — вигукнув захоплено Степан Муравський. — Неодмінно треба й нам таке зробити!

Далі алексинці розповідали про лісових мурашок. Виходить, оті великі жовті мурашки — найкращі санітари. Вони рятують дерева від різних хвороб, знищують усяких лісових шкідників. Отож кожної весни юні лісоводи переселяють мурашок з місць, де вони найбільше скупчилися, туди, де їх майже немає.

— Тепер зрозумів, що воно за «расселение муравьёв»? — запитав я Володьку.

— А я такого про мурахів... цього, не чув, — зізнався він. — Цікаво, правда?

Відверто кажучи, я теж нічого подібного про них не знав, хоч безліч разів бачив у лісі мурашники.

Толик Дума одразу ж висловився за те, щоб з нашої ланки лісоводів виділити спеціальну мурашину бригаду, а хтось із дівчат, — щоб разом із саджанцями вирощувати в лісі ще й квіти.

— Квіти що, — вигукнув Боря Чамлай. — Краще кавуни та дині. Вибрати чималу галявину і посадити на ній баштан. Прийдуть чи прийдуть у вихідний люди відпочити, а ми їм кавунчиків — їжте.

— Правильно! — підтримали його хлопці. — Давай баштан і Борю сторожем!

Пропозиції сипались одна за одною, в класі стояв гамір. Ніна Федорівна ледве вгамувала нас.

— Все це ми вирішимо іншим разом, обговоримо з Антоном Антоновичем. А зараз — на перерву!

Але тільки вийшли з класу, як пролунав дзвінок. Зараз мала бути російська мова.

Привітавшись, Юхим Юхимович запитав нас, чого ми такі збуджені.

Хлопці з передніх парт розповіли йому про лист із Брянщини.

— Так це ж чудово! — вигукнув Юхим Юхимович. — Переписуючись з російськими школярами, ви навчитесь гарно писати по-російськи. Коли буде потрібна моя допомога — звертайтеся, я охоче допоможу. А тепер — кого немає в класі? Черговий!

На крайній парті, біля самого столу вчителя, підходила Софійка Лісова, невеличка, худенька, з білими косичками за плечима:

— Тарадайка нема, він у лікарні.

— Так, знаю. Апендицит. А ви вже провідували його після операції? — звернувся він до всіх нас.

В класі запала тиша. Така глибока, що було чути, як на верхечках акацій під вікном співали щурі, сірі, схожі на перепелів, пташки. У нас їх водиться багато.

— Треба провідати, — сказав Юхим Юхимович. — Ви мусите бути уважні один до одного.

Мені стало дуже ніяково. Адже ми сиділи поруч з Юрком. І я поклав собі одразу ж після уроків з'їздити до нього в лікарню велосипедом. Це недалеко, в сусідньому селі Жолудівці, куди моя сестра Ольга їздить до школи. Поїдемо вдвох з Володькою.

Тільки я про це вирішив, як мене хтось легенько штовхнув у спину. Оглянувся — Наталка, подає записку. «Мабуть, від когось із хлопців», — подумав.

Розгорнув, читаю. «Пилипе! Давай сьогодні з'їздимо до Юрка. Після уроків. Жди мене за селом. Н...»

От тобі й на! Чого це їй раптом заманулося зі мною їхати? Я ж думав з Володькою.

Кілька хвилин сидів, не знаючи, що їй відповісти: так чи ні. А потім вирішив — поїду. Адже вона як-не-як — голова ради загону, треба слухатися. Написав на звороті: «Поїдемо. П.» І, влучивши момент, коли ніхто не бачив, поклав Наталці на зошит.

А Юхим Юхимович стояв тим часом біля дошки з крейдою в руці й писав архаїзмами і неологізмами.

Всі в класі схилилися над зошитами і записували їх.

Я теж розгорнув свого зошита з російської мови і собі став записувати.

Може, коли пригодяться!

Наталку за селом я ждав довгенько. З півгодини, а то й більше, але коли вона нарешті приїхала, розчервоніла й захекана (мабуть, гнала щодуху), і запитала, чи довго я чекаю, сам не знаю чому, відказав: «Ні, тільки що приїхав».

— Тоді гайда! — натиснула вона на педалі свого велосипеда, з якого й не вставала.— Доганяй! — І миттю вирвалася уперед, тільки шини зашелестіли та замайоріла за плечима синя косинка, зсунувшись із голови.

Дорога була тверда, добре в'їжджена, і Наталка мчала по ній, мов на моторолері. Я ледве встигав за нею.

— Не доженеш! — гукала мені, оглядаючись, і розсипала по дорозі сміх.

Тоді я розсердився. Що це вона, гонки зі мною вирішила влаштувати? Стиснув міцніше руль, пригнувся, запрацював ногами ще швидше.

Наздогнав і навіть випередив.

— А що, втекла? — кинув через плече.

Глянула на мене, розрум'янена, усміхнена:

— Ти ж хлопець. Сили у тебе більше, спритності.

Мені стало приємно від цих слів. Я не знав, що їй відказати, й промовчав.

Далі поїхали повільніше, заговорили про школу, про лист алексинців. Наталка згадала про Олега:

— Ти з ним листуєшся окремо?

Я сказав, що недавно написав йому листа.

— Я б теж хотіла листуватись з якоюсь дівчиною з їхньої школи,— призналась вона.— Ти напиши Олегові, хай поговорить про це із своїми однокласницями.

— Гарзд,— пообіцяв я.

Обігнувши невеличке кукурудзяне поле, дорога звернула в праву руч й пішла попід лісом, мовчазним і величним, по-осінньому пахучим.

Я сказав Наталці, що найдужче люблю осінь.

— І я теж,— похвалилась вона.— Тільки я пізню, коли вже холодно і йдуть дощі.

Мене це розсмішило:

— Яка ж тоді з неї краса, коли все мокре, грязько кругом!

Наталка спохмурніла:

— А от я люблю.

Потім вона раптово зупинилась, звеліла стати їй мені.
— Ти нічого не взяв для Юрка? — запитала.

Я похитав головою:

— Ні.

— І я забула, — зітхнула. — До хворого ж у лікарню заведено йти з гостинцем.

Я сказав їй, що хотів узяти щось із їжі, але мати розраяла: адже Юркові ще нічого не можна їсти.

Це заспокоїло Наталку:

— І то правда. Тоді знаєш що? Давай звернемо в ліс і назбираємо букет осінніх квітів. Це буде найкраще. Квіти завжди приємні.

Я не заперечував, але це мене трохи роздратовало. І чого вона так за тим Юрком? Проте одразу ж себе присоромив: справді, хворого ніколи не йдуть провідувати з порожніми руками. Треба було хоч книжку якусь узяти, щоб читав.

Квітів ми назбирали швидко. Наталка зв'язала їх корінцями ожини, поклала на багажник свого велосипеда.

Коли ми знову крутили педалі, Наталка, дивлячись у переднє колесо, сказала:

— Чи й тепер Юрко до тебе не балакатиме? Ти його, вважай, од вірної смерті врятував.

— Не говоритиме, то й нехай, — відказав я. — Мені що...

— Хай тільки спробує, — насупилась Наталка. — Я його так одчитаю, дарма що хворий.

Від цих її слів мені знову стало тепло на душі, захотілося і їй сказати щось приємне у відповідь, але я не знав що їй попросив:

— Не треба, а то ще подумає, що ти за мене заступаєшся.

— І нехай думає... що хоче, — випалила вона і одразу ж примовкла, зашарівшись.

В Жолудівці біля лікарні нас чекала несподіванка: спираючись на велосипеди, тут стояли Толик Дума, Борис Чамлай і Степан Муравський. Вони одразу ж накрили нас мокрим рядном:

— Де це ви були, що поїхали відколи, а нема й нема?

— Чому не сказали, що будете їхати до Юрка?

— Це не по-товариськи!

— Нечесно так...

По обличчях хлопців я зрозумів: вони не жартують, і не знав, що сказати в своє виправдання.

Виручила Наталка.

— Чого розкричались? Ми приїхали з Пилипом дізнатись, чи пустять уже до Юрка, щоб у неділю провідати всім класом. По дорозі заїхали в ліс назбирати йому квітів. А ви чого?

— Не чула хіба, що казав Юхим Юхимович? — за всіх відповів Степан Муравський. — От і ми теж вирішили...

Але Наталка й тут взяла верх:

— Він же не казав, що сьогодні. Треба організовано. Ну, та гаразд. Дізналися, де Юрко лежить?

Хлопці відказали, що ні, бо чекали на нас.

— А звідки ви дізналися, що ми поїхали? — не витримав я.

Пояснив Толик Дума. Вони заїхали до мене додому, і їм сказала моя мати.

Тоді Наталка поставила свій велосипед під штахетною загорожею, якою була обнесена територія лікарні, й звеліла нам зачекати: вона піде й про все дізнається. Її тітка, материна родичка, працює тут медсестрою.

Повернулася вона незабаром і звеліла всім нам іти за нею.

— З велосипедами? — запитав я.

Наталка пояснила, що велосипеди ми поставимо в саду, а самі підемо під вікно Юркової палати. Тітка Оксана обіцяла ненадовго відчинити його, бо в палату не можна: сьогодні неприйомний день.

Будинок лікарні ховався в розкішному саду, з якого пахло стиглими яблуками та грушами. Від плодів аж гнулося гілля, під кожним деревом лежало повно падалиці, і її чомусь ніхто не збирав.

Ми поставили свої велосипеди за будинком під яблунею й підійшли до розчиненого вікна, звідки виглядала жінка в білому. Вона аж ніяк не була схожа на тітку, бо мала років з двадцять.

— Ведіть себе тихенько, не розмовляйте голосно, — попередила нас. — Даю вам п'ятнадцять хвилин, по три хвилини на кожного. Юрко вже чуває себе добре, але перевтомлювати його не слід. Хто з вас Пилип? Юра просить заглянути до нього першим.

Я здивовано ступив уперед. Чого це раптом він виявив таке бажання?

Медсестра окинула поглядом мою довгу постать, посміхнулася:

— То це ти ніс його в лісі на плечах? Юра тобі дуже

вдячний і хоче про це сказати. Розмовляйте, а я на дві хвилини вийду.

Під вікном лежали одна на одній дві цеглини: мабуть, хтось приніс сюди, щоб заглядати в палату. Я теж став на цеглини (хоч міг, звичайно, й не ставати) і заглянув усередину. Юркове ліжко стояло ліворуч, під стіною. Він лежав на ньому, вкритий білим простирадлом, і сам був білий, мов простирадло, тільки запалі очі були, як завжди, сірі й великі.

Я привітався, спитав, як він себе почуває.

Юрко скупо посміхнувся:

— Добре. Вже все минуло. Лікар каже, що через тиждень-півтора буду ходити.— І замовк. Тоді озвався тихо: — Пробач мені, Пилипе... Я... такий... Я... знаю... Мені соромно перед тобою... Лікар казав... аби на дві години пізніше... А ти ніс мене... Спасибі тобі.— На очах у нього блиснули сльози, і він одвернувся.

Мене це схвилювало, слова застрягли в горлі, я не знав, що казати Юркові, як його заспокоїти.

Поки ми обидва мовчали, в палату зайшла Наталчина тітка.

— Що, поговорили? От і гаразд. Наталко, де ти там? Швидше заглядайте всі разом та тікайте, бо головний лікар в корпус іде.

Я відступив од вікна і на цеглу одразу ж скочила Наталка з букетом квітів у руці.

— Це тобі від нас усіх,— простягнула Юркові і, не даючи й слова сказати Толику та Степану, стала розпитувати, що йому можна їсти, то ми наступного разу принесемо; яку книжку він би хотів прочитати; похвалилась про лист від алексинців і про те, хто яку оцінку зробив за ці дні. Торохтуха та й годі!

По дорозі додому, відставши трохи од хлопців, Наталка спитала мене, про що ми говорили з Юрком, що він був ніби заплаканий.

Коли я розповів їй, яка у нас вийшла з ним розмова, Наталка сказала:

— Він зрозумів, який ти... що ти...— І замовкла, немов їй забракло слів.

— Який же я? — вихопилось у мене.

— Справжній хороший друг,— докінчила Наталка й, вихопившись уперед, помчала доганяти хлопців.

Я також наліг на педаль.

Другого дня вранці пішов дощ. Вірніше, він почався ще з ночі, а вранці вже розійшовся по-справжньому, лив як з відра. Небо було затягнуто сірими хмарами, вони напливали із-за лісу, швидко проносились над селом і зникали за сірим обрієм.

«І як воно отак буває, — думав я, дивлячись на них у вікно. — Вечір стояв тихий, зоряний, а на ранок дощ. Дивна природа».

І тут же пригадав учорашню нашу поїздку до Юрка (добре, що з'їздили), Наталчині слова про її любов до осені, коли стає холодно і йдуть дощі.

Дивачка! Як можна любити холоднечу й мокву?

— Мабуть, дощ цей надовго, — сказала, увійшовши знадвору, мати. — Може, взувай чоботи та одягни стареньке пальто.

— Таке скажете! — розсміявся я. — Це ж не зима.

А сам подумав: «Щоб Наталка сміялася!».

До школи пішов у черевиках і костюмі, напнувшись старим Ольжиним плащем-дощовиком (їй купили нового). Те, що він дівчачий, мене не турбувало: головне, щоб не намокнути. Але краще б я був намок того дня до ниточки або ще гірше — впав і по вуха виборсався в грязюку. Краще б...

Е-е, та що там уже говорити «краще б», як у моєму щоденнику з'явилось зауваження: «Сміявся на уроці».

А сталось це так. Йшов урок біології. Марина Марківна звеліла всім приготувати домашнє завдання: зроблений удома гербарій квітки з усіма її органами.

Кожен поклав на край парти розгорнутий листок із зошита, до якого була пришита ниткою сама квітка, а потім окремо її листочки, стебельця, корінь.

Подивившись мій гербарій, Марина Марківна сказала «добре» й підійшла до парти Наталки й Галі. Я обернувся, щоб побачити, який гербарій у них, і мимоволі глянув у вікно. Саме в ту мить (треба мені було дивитися!) стежкою через подвір'я біг учитель фізкультури Петро Степанович. В одній руці він тримав футбольний м'яч, а в другій над головою — парасольку. Він недавно приїхав до нас із міста й завжди в дощ ходив під парасолькою. Обминаючи посеред стежки чималу калюжу, Петро Степанович несподівано посковзнувся і впав.

Мені б змовчати, ніби нічого й не сталося, бо що ж тут такого, як людина впала. Але я пирснув зо сміху й штурхнув у плече Андрія Завгороднього на передній парті:

— Глянь мерщій у вікно.

Він глянув, а за ним і його сусід Грицько Цімура, і вони теж засміялися, бо далі було ще смішніше. Падаючи, Петро Степанович упустив з рук і парасольку, й м'яча. Парасольку тут же підхопив вітер і поніс підвір'ям, а м'яч упав у калюжу.

Наздогнавши парасольку, бідний учитель став ловити нею м'яча і вже майже торкнувся його рукою, щоб узяти, як знову підсковзнувся і впав.

В класі вже сміялися не тільки я й Грицько з Андрієм, а ще кілька хлопців і дівчат, які побачили цю картину.

— Чого тобі смішно, Жайворон? — запитала мене Марина Марківна від останньої парти, бо, мабуть, я сміявся найголосніше. — Встань!

Я підвівся, але плечі мої здригалися від сміху, і я нічого не міг сказати.

Коли ти, читачу, учень, ти знаєш, як це іноді буває на уроці. Розбере тебе сміх ні з того ні з сього, і ти ніяк не можеш стриматись, ніби лоскоче тебе хтось попід ребра й у п'яти разом.

— Жайворон, чого тобі весело? — запитала вчителька вдруге.

А я сміявся. Тепер уже на весь клас.

Тоді голосніше засміялися й хлопці. Уже, мабуть, з мене.

Марина Марківна звернулася до мене втретє, чого я сміюсь, і, не одержавши відповіді, звеліла сердито:

— Дай мені свій щоденник і вийди з класу.

Сміх мій одразу ж вгамувався, я стояв, не знаючи, що робити.

— Жайворон, я чекаю! — долинуло від столу, і Марина Марківна просвердлила мене своїми сердитими очима.

Робити було нічого, я вийшов із-за парти, поклав на стіл учительки щоденник і поплентався до дверей.

В коридорі мене зустріли порожнеча й тиша. Було так тихо, що я одразу почув, як хлопотів за вікнами дощ, як десь на вулиці буксувала машина. Потім із нашого класу долинув голос Марини Марківни, в сусідньому шостому хтось став читати вірша. У восьмому класі обізвався Юхим Юхимович, і там почувся приглушений сміх — мабуть, сказав щось веселе.

Я одійшов од дверей, подививсь у вікно. Дощ не переставав. На шкільному подвір'ї стояли великі калюжі, бігли рухливі струмки. Сумними, пригніченими видава-

лись дерева. На них було мокре не лише листя й гілля, а й стовбури, аж до землі.

Від цієї картини мені стало ще сумніше. Що ж там смішного? Ну, впав чоловік. Так і я ж міг упасти. І падав не раз. А тепер стій отут під дверима. Та ще й цюнайменше зауваження в щоденнику матимеш. Крім того, є небезпека потрапити комусь на очі: Тетяні Гнатівні, директору або піонервожатій. Якби не дощ, побіг би надвір, у сад, перебув би до перерви... І тільки про це подумав, як в учительській відчинилися двері, і в коридор вийшов... Мефодій Васильович. Мабуть, він зібрався кудись, бо був у капелюсі й плащі з піднятим коміром.

— О, а ти чого, Жайворон, не на уроці? — одразу ж запитав мене.

Я опустил очі і промовчав.

Директор знову запитав, чого я не йду на урок.

Мовчати далі було нікуди. Сказав.

— За що ж вона тебе вигнала? — поцікавився Мефодій Васильович, пильно дивлячись на мене.

Якби це було в учительській і там був ще хтось з учителів, я, може б, і не сказав правди. Але в коридорі, віч-на-віч, розповів усе чесно, як було.

Мефодій Васильович помовчав хвилинку, подумав і сказав:

— Що ж, Марина Марківна вчинила правильно, вигнавши тебе з класу. А щоб ти в коридорі не нудьгував, бо до перерви ще далеко, візьми плащ і ходімо зі мною подивимось, як там наші кролі, чи не протікає над ними. Я якраз туди зібрався.

Уяви собі, читачу, яка це була радість для мене! Директор не кричав, не лаяв, а запросив із собою поглянути на кролів. Та я б пішов з ним хоч на край світу, зробив би все, що б він не доручив.

Над кролями в жодному місці не протікало, але дощ забивав у дверці кліток, і ми з Мефодієм Васильовичем запнули їх поліетиленовою плівкою, яка була в запасі на випадок негоди.

— Ось тепер буде добре, — залишився вдоволенним директор і запитав, чи я люблю кролів.

— Аякже, — бадьоро відказав я. — Люблю, у нас є вони вдома, і я доглядаю їх.

— Вони подобаються мені тим, що не кричать, коли голодні, — пожартував Мефодій Васильович.

Ідучи до школи від кролятника, навпроти вікон нашого класу він узяв мене за лікоть.

— Дивись, не впади, бо побачать твої товариші — сміятимуться...

Ох і хитрий же! Я його зрозумів одразу.

Важко, дуже важко бути школярем! Знаю наперед, що буде в мене ще не одна неприємність, не одна невесела пригода, але... Але нехай! Бо (не пригадую, від кого я чув, мабуть, від Юхима Юхимовича) там, де важко, там і цікаво. А я все цікаве люблю!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,

*в якому відбуваються події значно важливіші, ніж у
восьмому, а остання завдала мені неабиякого
хвилювання*

Перша така важлива подія відбулася два дні тому: нарешті перестав дощ. Він періщив безперестанку цілі-сінький тиждень, і коли не брати до уваги того, що я одержав через нього зауваження в щоденнику, він завдав людям ще й немало клопотів. Через дощ у тракторній бригаді (казав батько) зірвався графік оранки на язб і збирання буряків, до ферми (скаржилась мама) не доклали метрів двісті бруківки. Де в кого на городах (це я бачив сам) залишилась недокопана картопля, а у дворах замок привезений напередодні торф. Дехто не встиг перевезти отави з лісу і, як задощило, каювся: дорогу розвезло, коли-то підсохне.

Нашому ж класові дощ перешкодив піти з листом від алексинських лісоводів до Антона Антоновича й домовитись, яку ділянку він для нас виділить та що в першу чергу порадить робити.

Але нарешті випогодилося, сонце знову щедро залляло землю теплим промінням, знову стало тепло й гарно. Повеселілі люди накинулись на роботу, щоб якнайшвидше доробити недороблене, бо другі дощі можуть затягнутися надовше. А там заморозки, зима. Цей тиждень непогоди був немов сигналом: поспішайте, поспішайте, осінь іде!

Знайшлася робота й для нас у школі. Як тільки підсохла земля, всі класи дружно вийшли докопати картоплю на своєму городі (теж трохи залишилось), визбирати в саду збиті дощем яблука. І городину й садовину ми вирощуємо для себе. Починаючи з першого вересня, нам у школі готують обіди. Колгосп дає крупи, м'ясо, моло-

ко, а картопля й фрукти у нас свої. Їдальня наша через дорогу від школи, в тій хаті, що й майстерня.

Картоплю копали старшокласники, а нам, п'ятакам, випало збирати яблука. Цілі, непошкоджені ми склали в корзини і відносили в шкільний погріб за кролятником, а червиві, попсовані викидали геть.

Всі ці дні, відколи Марина Марківна виставила мене за двері, я уникав будь-яких розмов з Наталкою і, коли зустрічався з її поглядом,— одвертався. Чому? Соромно було.

«Ти... справжній хороший друг»,— сказала вона, коли ми повертались від Юрка. А який же я справжній друг, коли підводжу всіх у класі? Ми ж змагаємося з шостим за кращу успішність і дисципліну, а в мене як не двійка, то зауваження в щоденнику. А Наталка ж голова ради загону. Їй це найнеприємніше. І мені здавалось, що вона на мене сердиться.

Я носив яблука в погріб з Володькою Залізником, але його хтось із хлопців гукнув, і я стояв біля корзини, чекаючи, поки він повернеться. В саду лунали веселі вигуки, жарти, і за ними я не почув, як до мене підійшла Наталка.

— Чого стоїш, Пилипе? Немає з ким нести? — кивнула головою на корзину з яблуками.

— Володька десь побіг, чекаю,— одказав.

Наталка взяла корзину за вушко:

— Бери, понесемо вдвох.

Я не заперечував. Понесли. Мовчали до самого погребу. Мовчки зійшли по східцях і в погріб. Мовчки висипали яблука в ящик під стіною. Я взяв корзину в руку й хотів було йти, як Наталка запитала:

— Пилипе... за що ти на мене сердишся?

Я глянув на неї здивовано:

— Я? Серджусь? Я на тебе не серджусь. То ти, мабуть, сердишся на мене. Правда?

Тоді здивувалася Наталка:

— Ні. За що я маю на тебе сердитись?

— За поведінку! — випалив я.— Клас підводжу. Тебе.

Наталчині очі широко розкрились, заграли веселим блиском. Вона голосно, на весь погріб, розсміялась:

— Ой, я не можу! Таке вигадав!

Потім з усієї сили штовхнула мене в плече, я мало не впав, крикнула: «Доганяй!» — і кинулась на круті цегляні східці.

Поки я вискочив із погребя з корзиною в руці, Наталка вже добігала до саду.

Якщо вважати наше порозуміння з Наталкою в шкільному погребі другою важливою подією цього розділу, то ця третя, про яку я хочу зараз розповісти, не менш важлива, і така ж, як і ті дві, несподівана.

На перерві перед останнім уроком до школи підкотив на велосипеді (уже добре підсохло) наш сільський листоноша дядько Тиміш Пугач. Робота листоноші йому явно не підходила, бо він був надзвичайно високого зросту, кремезний, плечистий, і велосипед під ним, і поштова сумка на плечі видавалися іграшковими. Та всі в селі знали, що ніякої іншої фізичної роботи дядько Тиміш не міг виконувати, бо над серцем у нього з війни стримів осколок снаряда, і цей осколок загрожував дядькові Тимошеві щодня, щогодини.

Але дядько Тиміш не зважав на це, завжди був веселий, жартував. Ми, всі хлопчачи Паляничок, любили його. Він був для нас справжнім героєм.

Так ото дядько Тиміш підкотив до школи, поставив велосипед під ганком і заходився одв'язувати на багажнику чималий пакунок, обгорнутий товстим рудим папером і перехрещений шпагатом.

Ми обступили дядька з усіх боків.

— Що це ви нам привезли, дядьку Тимоше? — поцікавилися найдопитливіші, а дехто навіть пальцем поторкав пакунок.

— Посилка якась, книжки, мабуть, — одказав дядько Тиміш своїм на диво тоненьким, не по фігурі, голосом. — З Києва. Написано — школа.

Посилка то й посилка. Директорові, може, чи завучеві. Вони одержують їх часто.

І ми розійшлися.

А посилка та виявилась і не директорові, і не завучеві, а всім нам, учням Паляничківської восьмирічної школи.

Тобі вже, мабуть, цікаво, читачу, від кого вона? Відгадай!

Однак навіщо ламати голову, коли є автор, тобто я, і я безпремінно розкажу тобі, тільки трохи пізніше, бо і я дізнався про це після уроків.

Коли з шкільного ганку до нас на спортмайданчик долинув дзвінок, сповіщаючи про закінчення останнього уроку (то була фізкультура), і ми хотіли бігти в клас за

книжками, Петро Степанович (мене й зараз розбирає сміх при згадці, як він ловив м'яч у калюжі) звелів нам нікуди не розходитись: зараз сюди вийдуть всі старші класи й відбудуться коротенькі збори.

Ми засипали його запитаннями: які збори? Про що?

Петро Степанович відповів, що збори будуть коротенькі, говоритиме сам директор, а про що, мовляв, почувате.

За кілька хвилин біля нашого класу вишикувались шостий, сьомий і восьмий, прийшли їхні керівники, наша Тетяна Гнатівна, піонервожата і Мефодій Васильович. Ніна Федорівна принесла з собою стілець, а директор оту посилку, що дядько Тиміш привіз. Тільки вона була вже розв'язана.

Поклавши посилку на стілець, Мефодій Васильович сказав:

— Дорогі діти, у всіх вас, мабуть, ще не зітерлася з пам'яті цікава, хвилююча зустріч на початку вересня з письменниками, яка відбулася ось тут, на цьому місці. Той день запам'ятається вам на довгі роки. Так я кажу?

— Та-а-а-ак! — дружно відгукнулися ми.

— Отож сьогодні наші добрі знайомі, — вів далі Мефодій Васильович, — надіслали нам чудовий подарунок: бібліотечку із своїх власних книжок і книжок своїх товаришів по перу.

Над спортмайданчиком, як і тоді, на початку вересня, залунали дружні оплески. Я ж, мені здається, аплодував найдужче. В моїй голові тут же народилася думка: прочитаю всі ті книжки. Потім візьму в директора адресу дитячого письменника (я чомусь вирішив, що вона в нього є) і надішлю йому листа, розповім, що пишу книгу, попрошу його поради. Ех і здорово буде, як її надрукують! Ніхто нічого не знав, і раптом Пилип Жайворон — письменник!

— Треба б і нам щось послати в дарунок письменникам! — гукнув хтось із старшокласників.

— Яблук! Горіхів! Квітів! — залунали голоси.

Мефодій Васильович підняв руку.

— Найкращим вашим дарунком для них буде ваше відмінне навчання, любов до книги, до художнього слова, — сказав він. — Так ми й напишемо їм у листі. А тепер подивіться, які книжки прислано нам, а завтра бібліотекарка зареєструє їх, і візьмете почитати хто яку захоче.

Книжки вмиль розійшлися по руках, зашелестіли сторінки, почулись вигуки захоплення: «Оце книжка! Гарні

вірші, це того бородатого! А в мене про війну! А в мене пригодницька!»

Бігаючи від гурту до гурту, заглядаючи через голови, я шукав книжку того дитячого письменника, з яким говорив. Цікаво, яка вона, про що? Мені думалось, що поганої книжки він не напише.

Але книжки поки що ніде не було, і я стурбувався: невже не прислав?

Нарешті побачив її в дівчат з нашого класу.

— Цур, читаю першим! — вигукнув я.

Книжка була товстенька, але така, що можна запхнути в кишеню, з малюнком на палітурці. На малюнку було зображено берег моря, скелі, а під скелею двоє хлопчиків у човні.

— Мабуть, цікава, — сказала Наталка. — Я прочитаю після тебе. Гаразд?

— Гаразд, — пообіцяв я.

Тут же ми гуртом вирішили, що завтра треба відвезти якусь книжку і Юркові.

— Він любить пригодницькі, — сказав Степан Муравський. — Треба йому щось про шпигунів.

Посилка від письменників викликала на спортмайданчику багато розмов, і коли Мефодій Васильович оголосив, що можна йти додому, ніхто не поспішав розходитись. Всі були в захопленні від посилки, голосно говорили і провели Ніну Федорівну й директора з книжками аж до шкільного ганку.

Тоді ж, по дорозі додому, мені чомусь дуже кортіло признатись Володьці, що я теж хочу стати письменником і вже навіть почав писати книжку. Але не сказав. Перешкодив Петро Гризун, шестикласник, сусіда через дорогу, капітан нашої футбольної команди. Він одразу заговорив про футбол, про чергову гру динамівців Києва з тбіліським «Динамо», і ми до самої домівки сперечались, який буде рахунок і чи стануть кияни знову чемпіонами.

А вдома... Що мене чекало вдома, ти, читачу, не можеш собі уявити! Рідна моя сестричка Ольга...

Та я знову поспішаю, забігаю наперед. Мабуть, це від хвилювання.

Отож почну, як слід, по порядку.

Повернувшись зі школи, я швиденько пообідав, і закортіло почитати свій рукопис, як воно виходить у мене. Чи до ладу, чи, може, й купи не тримається. Досі я не

читав, писав собі та й усе. А це під враженням від посылки, дай, думаю, гляну.

Перший списаний зошит (я вже згадував, — загальний, у клітинку) я сховав у диван, на якому сплю, між наші з Ольгою старі книжки й зошити, щоб та ж Ольга не здибала та не прочитала, бо засмів. Отож спокійненько собі висунув із того дивана пружинний матрац і... очам своїм не повірив. Під ним було... пусто. Ні старих книжок, ні зошитів, ні... звичайно, мого рукопису. В мене аж піт на лобі виступив. Аж у горлі пересохло. Що за оказія? Де ж він міг подітися?

Перше, що я подумав: це, видно, мати вибрала й ви-несла все на горище або в повітку. Не гаючись, кинувся з ліхтариком на горище, обнишпорив усі кутки. Немає. Нічого не знайшов і на повітці, тільки набив об крокву гулю на лобі.

Значить, десь Ольга запроторила — вирішив. Але де? Обшукав ще раз усе в хаті, злавив у погріб. Даремно. Уявляєш, читачу, моє становище, мій настрій?

Сиджу, як не плачу, на східцях веранди. Добре, що не похвалився книжкою Володьці. Попросив би показати, а її немає.

Значить, хто я? Брехун, хвалько.

Сиджу, жду Ольгу.

Скоро-скоро має приїхати.

Вона завжди повертається зі школи на годину пізніше від мене.

Аж ось нарешті скригнула хвіртка, дзенькнув на велосипеді дзвінок. Виходить із-за хати. Розчервоніла, простоволоса, усміхнена. Тут плакати хочеться, а їй смішки.

— Ти... Ти куди поділа старі зошити з мого дивана? — питаю її сердито.

А вона як засміється на все подвір'я:

— Що, прогавив макулатуру? Не зівай, Хомко, на те ярмарок!

Вона мене вбила! Зарізала без ножа! Я мало не знепритомнів. Так ось де подівся мій зошит! Вона здала його разом з іншими зошитами й книжками в макулатуру. Річ у тім, що саме тоді по всіх школах було оголошено місячник по збору макулатури. У нас про це оголосили на зборах, кожен клас зобов'язання взяв. Але я ніколи не думав, що Ольга мене винередить: адже місячник ще тільки почався!

От так діла! Ну й сестричку ж мені бог дав!

Значить, усе пропало. Все пропало! Що ж робити?

Я, мабуть, зблід, мабуть, у мене був дуже жалюгідний вигляд, бо Ольга одразу ж перестала сміятися:

— Що з тобою? Тобі погано?

Я немов прокинувся від Ольжиного запитання.

— Коли ти відвезла? — ледве вимовив я, холонучи.

— Кого? — не зрозуміла вона.

— Кого, кого! Зошити в макулатуру! — уже закричав я.

— Сьогодні вранці. А що таке? — знову нічого не розуміла великорозумна моя сестричка.

— А куди здала? В кооперацію? — питав я її, нічого не пояснюючи.

— Ні, в школу, завгоспові, — відказала. — Він веде облік по класах і скидає все в шкільному гаражі. А навіщо це тобі?

Так я їй і сказав! Я одразу ж метнувся через садок до Володьки, а за кілька хвилин ми вже мчали з ним велосипедами у Жолудівку.

Ти вже, мабуть, здогадався, читачу, що я про все розповів Володьці, і ми з ним поїхали у Жолудівку рятувати мій зошит-рукопис. Ми вирішили знайти завгоспа Жолудівської школи й попросити, щоб віддав зошит, пояснивши, що він дуже для нас важливий, а моя сестра помилково захопила його.

Та не так сталося, як гадалося. Недарма кажуть: де тонко, там і рветься.

Приїхали ми до Жолудівської школи. Сюди-туди поникали — ніде нікого. Побули біля гаража в кутку підвір'я. Замкнений. Заняття ж скінчилися, всі порозходились по домівках.

— Давай заглянемо в школу, — каже Володька. — Там ще хтось має бути.

Заглянули й одразу ж натрапили на прибиральницю. Літня така жінка, мила підлогу в коридорі.

Привіталися, спитали, де їхній завгосп.

— Де ж... Додому, мабуть, пішов. На обід, — відказала вона.

— А він ще прийде сюди?

Жінка стонула плечима.

— Хтозна. Може, прийде, а може, й не прийде. А навіщо він вам? Ви, бачу, не жолудівські.

— Ми з Паляничок, — пояснив їй Володька. — А завгосп нам дуже потрібний. Нас із школи до нього прислали.

— Директор, — додав я.

— То ви сходіть до нього додому, коли так, — порадила нам прибиральниця. — Його хата буде шостою од школи, під цинковим дахом.

Ми подякували тітці.

Завгоспова хата справді була недалечко, ми підкотили до неї велосипедами за дві хвилини. Тільки прочинили високу зелену хвіртку, як на нас, люто гавкаючи, накинувся здоровецький рябий собацюга і мало не полатав нам штанів. Спасибі, виручила дівчинка років дванадцяти. Зачувши гвалт і наші перелякані голоси, вона вибігла на ганок.

На наше питання вона відказала тоненьким голосом, що тата немає вдома, поїхав мотоциклом у район і сказав — буде аж увечері.

Ми з Володькою мовчки глянули один на одного. Справа ускладнювалась.

Мовчки вийшли за ворота, мовчки взяли свої велосипеди в руки.

— Що ж будемо робити? — спитав Володька. — Будемо ждати чи... давай приїдемо завтра зранку. Не підемо в школу і просто сюди.

Я категорично заперечив. Хтозна, що може статись до ранку. А може, завтра ні світ ні зоря завгосп відвезе макулатуру в район? Може, він поїхав туди саме про це домовлятись. Ні, ні. Треба рятувати зошит сьогодні. За всяку ціну сьогодні. Бо... може, за ніч його з'ядять... миші... Вони люблять папір трубити. Та й завтра про мою таємницю може Ольга довідатись.

— Але ж як ми його врятуємо сьогодні? — дивився на мене жалібними очима Володька.

— Треба придумати, — відказав я, а в моїй пам'яті тим часом виринула одна деталь: невеличке продовгувате віконце в поперечній стіні шкільного гаража, майже під стріхою. Воно, здається, було чи незасклене, чи відчинене всередину. Треба негайно перевірити. Якщо так, отже, норядок... Отже, ще не все пропало!

Рвучко стрибаю на велосипед і гукаю Володьці їхати за мною.

Він одразу ж опинився поруч:

— Куди ти? Що надумав?

— Гайда в школу, до гаража! — кажу йому і натискаю на педалі.

Довідавшись про мій план — залізти в гараж через вікно, Володька завагався.

— А як хто застане? Подумає — красти щось зібратися.

Я став заспокоювати його: адже сам, мовляв, бачив, що в школі немає нікогісінько, сама прибиральниця, та й та вже, мабуть, пішла додому. Та й полізу я, а він тільки підсадить мене й буде ждати з велосипедом за гаражем.

Погодився, бо іншого виходу не було.

Приїхали ми до гаража і одразу ж глянули на вікно. Справді, воно було незасклене; видно, ще з літа хтось вийняв шибку, щоб усередині провітрювалось, та так досі й не вставив.

— Підсаджуй! — командую Володі.

— Тільки швидше, — попросив він, підставляючи мені коліно.

Далі я став йому на плечі, підтягся до рами і заглянув у гараж. Одразу ж під віконцем стояв збитий з грубих дощок довгий стіл, на якому виднілись лецята, різні інструменти, лежала боком капронова каністра. Неподалік від столу кузовом до дверей стояла старенька вантажна машина, а за нею, в правому кутку, під стіною, виднілася гора паперового мотлоху.

— Порядок, — сказав я Володьці. — Лізу, а ти, коли що, свиснеш. — І, всунувшись до половини у віконце, потяг за собою свої довгі ноги.

Чи не було мені страшно? Трохи було, бо хоч я й заспокоював себе тим, що зараз день і поліз я сюди за своїм зошитом, все ж це схоже було на крадіжку.

Мені дуже не хотілося, аби мене хтось у гаражі застукав.

Присівши навпочіпки в кутку біля старих, пошарпаних книжок, зошитів, журналів, підшивок газет, я розгубився. Де тут серед них знайдеш свій бідний зошит. Це все одно, що шукати голку в сіні.

Проте треба було шукати.

Дуже доречно прийшли мені в ту хвилину на думку слова батька: ніколи не поспішай, коли щось шукаєш. Обдумай спочатку, прикинь, де воно може лежати, й обов'язково знайдеш.

Так я і зробив, прикинув собі: Ольга привезла свій пакунок зошитів і книжок сьогодні вранці. Отже, наслід вони не могли потрапити, завгосп кинув їх на купу зверху, під стіну. Значить, звідти й треба починати. Приваблювало мене й те, що верхні пакунки були ще цілі, не розірвані. Видно, тут ще ніхто не хазяйнував.

Дійшовши такого мудрого рішення, я подерся на купу макулатури і під стукіт власного серця став шукати.

Не буду описувати, як я перебирав тремтячими руками оті ненависні мені паки зошитів і книжок, як одні розривав, а інші, оглянувши і не знайшовши в них зошита, відкидав праворуч, як я потім і раз по раз витирав рукавом піт з чола. Все це, читачу, тобі ні до чого. Головне, що хвилини через десять-п'ятнадцять, чи, може, й усі двадцять (так мені принаймні здалося), я знайшов свого зошита. І знаєш де? В тому пакунку, на якому сидів! Треба ж так! Я впізнав його одразу, як тільки взяв пакунок у руки. Серед старих тоненьких зошитів мій загальний був один-однісінький, мов сирота.

Ольга, зв'язуючи пакунок, аж перерізала шпагатом його корінець. Але то не біда. Важливо, що він знайшовся.

Не тямлячи себе від радості, я засунув зошита у пазуху і за мить опинився на столі проти віконця, вистромив у нього голову.

— Володька, Володька! — гукнув неголосно. — Є зошит, знайшов!

Володька стояв неподалік за кущем молоденької акадії і одразу ж опинився під віконцем:

— Давай вилазь, я підтримаю.

З його голосу я зрозумів, що він теж був радий моїй знахідці. Мабуть, також пережив чимало, чекаючи.

Мені б послухати товариша, вилізти з гаража, на велосипед і гайда на Палянички, щоб не мати халепи (якраз би встигли!), так ні ж. В останню секунду здумалось мені насолити Ользі. Вирішив забрати пачку своєї ж макулатури додому, спитати сестричку, хто ж із нас Хомка, й потім здати у свою школу, щоб не була така розумна.

Забрав, викинув у вікно, гукнувши Володьці: «Тримай!» — і сам вистромяюся слідом. А під вікном... А під вікном... стоїть молодий чоловік у світлій тенісці, тримає за руку мого Володьку і запрошує мене чемно:

— Ну, стрибай і ти!

Я занімів з переляку.

А чоловік посміхнувся до мене, підбадьорюючи:

— Чого ж ти! Не бійся! Не вгору ж, а вниз летіти!

Діватись було нікуди. Оговтавшись, я попросив:

— Нехай він (на Володьку) піддержить мене... за ноги.

Чоловік посміхнувся веселіше:

— Теж мені космонавт! Гаразд, вилазь, я потри-

маю.— І підійшов з Володькою, не відпускаючи його, під віконце.

Я став йому на плече, він подав мені руку, і я стрибнув на землю. Рука ж моя залишилась у чоловіковій, тримав він мене міцно, хоч я й не збирався від нього вивратись.

— Тепер давайте познайомимось,— запропонував нам чоловік.— Я директор школи. А хто ви, звідки? І навіщо вам старі книжки й зошити? Теж здавати в макулатуру? — кивнув на пакунок, що лежав у нас біля ніг.

Ми мовчали. Я дивився на Володьку, а Володька на мене. Але не очі в очі, а десь понад головами.

А директор дивився на нас обох і чекав відповіді.

Блукаючи поглядом поза куцем акації, за яким мали бути наші велосипеди, я краєм ока дивився й на директора. Був він молодший від нашого Мефодія Васильовича, круглолиций, гарно поголений. Чуб мав білявий, м'який, зачесаний назад. А очі — сині. Я десь чув чи читав, не пригадую, що сині очі бувають тільки в добрих людей.

Дивився на жолудівського красеня-директора й міркував: як викрутитись з цієї халепи? Розповісти все по правді? Не хотілося відкривати свої таємниці. Та й потім, оця в'язка макулатури. Навіщо я її викинув? Так би сказав — сестра помилково забрала потрібний зошит, то я його відшукав і забрав. А що у вікно, то тільки тому, що немає завгоспа. Але навіщо ж забрав старі зошити й книжки?

— То що, хлопці, так і будете мовчати чи розкажете нарешті? — порушив мовчанку директор.

Мені ж іще не хотілося й Ольги підводити, хоч і лукава. Завтра ж він, директор, скаже їй: «Так ото в тебе такий брат, Жайворон?»

Ні, признаватись, хто ми справді,— не слід.

І я пустився на хитрощі. Непомітно придавив Володьці оком,— підтримуй, мовляв,— удав, що мені дуже соромно, й сказав схвильовано:

— Ви нам пробачте і ніде нікому про нас не кажіть. Ми більше ніколи такого не будемо робити. Ми з Пологого Хутора (є таке село недалеко за Жолудівкою, я колись був у ньому з батьком), і справді приїхали до вас украсти макулатури, бо в нас дуже мало, все вибирали, до зобов'язання не вистачає. Ми дуже вас просимо...

Директор лагідно посміхнувся. Значить, правда, що синьооки люди добрі.

— Що ж, гаразд,— сказав.— Раз ви чесно признались, залишимо це в секреті. Але прізвища свої і в якому класі вчитесь — скажіть, я запишу. Може, колись ще зустрінемось, щоб не забути.

Прізвища? От тобі й на! Які ж йому сказати? А як він знає людей у Пологому Хуторі?

Я скривився, немов у мене заболів зуб:

— Не треба... Ми ж признались... Чесно...

А в самого думка: які ж прізвища є в тому Хуторі? Які?

Ага, стій! Того дядька, до котрого ми з батьком їздили в гості, здається, Батрак. Точно!

— Ну, моє Батрак,— кажу.— Борис. А його Науменко... Грицько,— кивнув на Володьку, щоб він, бува, не розгубився. І додав, що ми п'ятикласники.— Тільки ж ви нікому... Бо нам і так соромно.

Жолудівський директор посміхнувся.

— Сказав — нікому, значить — нікому.— Потім до Володьки: — А Науменко Михайло — це твій брат, у дев'ятий клас до нас ходить?

— Ні,— похитав головою Володька.— Науменків, це-го... у нас багато.

От молодчага! От тобі й цього!

Одне слово, директор нам повірив і відпустив.

Аж за селом я полегшено зітхнув, а Володька невдоволено буркнув:

— Завжди з тобою в якусь халепу вскочиш.

Я заспокоїв його:

— Нічого, зате зошит врятували, а тут же й про тебе є.

Володька полагіднішав:

— Даси почитати?

— Звичайно,— пообіцяв я.— Але щоб ти нікому більше...

— Мовчатиму як риба,— запевнив Володька.

Вечоріло. З лісу тягло запашною прохолодою, а нагріта сонцем за день земля дихала теплом, бралась туманцем. Я відчував у пазусі зігріті моїм теплом палітурки заповітного зошита, і на думку прийшли слова дитячого прозаїка про те, що бути письменником — нелегко.

І тоді я подумав: може, справді краще стати лісником?

про те, яку радісну новину почули ми з Володькою в тракторній бригаді, про офіційне створення ланки «Юних лісоводів» і ще про дещо

Ні, я таки недаремно люблю осінь. Вона скрізь по своєму чарівна. В селі, у лісі, в полі. Скрізь у неї своя принадність, свої кольори, запахи.

Якщо ти, читачу, не сільський, обов'язково побувай у нас восени в полі. Яка тут тільки краса! Повітря чисте, свіже, настояне на запахах ріль, озимини, солодкуватої бурякової гички, придорожнього полину. Дихаєш — не надихаєшся. Тепло пригріває сонечко, приємно засліплює очі. Не те, що влітку! Восени на сонце можна сміливо дивитись.

В полі ти побачиш, як під червоно-жовтою лісосмугою чи, може, над яром повзе, немов чорний жучок, трактор, доорює останню сіру смужку стерні. Звуку його мотора не чути, і він здалеку скидається на дитячу заводну іграшку.

Не обминеш ти своїм зором і бурякової плантації, побачиш, як на ній копошаться комбайни, люди поспішають за погоди вибрати з землі і вивезти солодкі корені. Наповнені ними автомашини виїжджають з плантації й хутко мчать польовими дорогами на цукрозавод, деінде здіймаючи за собою кучеряві хмарки куряви. Восени, та ще після дощів, куряви на шляхах майже немає, а якщо де й схопиться за машиною, то одразу ж розвіється, припадаючи до землі, не стоїть подовгу стовпом, як улітку.

Дуже цікаво побачити, як працює силосний комбайн. Автомашини з нарощеними кузовами ледь встигають одвезити від нього силосну масу, а він гуде, зрізаючи високі стебла кукурудзи, і сипле й сипле її із свого довгого хобота. Коли стоїш близько, силос так солодко пахне, немов десь неподалік розлито мед.

А яке над осіннім степом синє та прозоре небо, і в ньому високо-високо, аж в очах тобі почне різати, поки побачиш, ключами летять журавлі, ронячи на землю своє прощальне, журливе: кур-рли, кур-рли...

Неодмінно побудь восени в полі, читачу!

Свою розповідь про осінь і красу осіннього степу я почав не випадково. Вчора ми з Володькою їздили до

мого батька в тракторну бригаду, набачилися цієї краси, і схотілося мені розказати про неї.

А тепер ближче до діла — чого ми їздили в тракторну бригаду.

Повернувшись тоді ввечері з Жолудівки, я напався на Ольгу за те, що вона збула в макулатуру мої старі книжки й зошити: адже мені теж треба щось здавати. Ми б, певно, ще дужче посварилися, якби не батько. Щоб помирити нас, він порадив мені приїхати в тракторну бригаду, там у них назбиралось з мішок старих газет та журналів.

— Однак ми їх палимо. То забереш, і буде в тебе більше макулатури, ніж у Ольги.

Отож ми з Володькою взяли після уроків мішки та й гайнули на велосипедах до тракторної бригади.

Тепер, коли Володька прочитав написане мною в зошиті, він все підбадьорював мене:

— Добре написав. От тільки про мене ото... про цього... може б, не треба?..

Я сказав йому:

— А чого? Це ж твоє улюблене слово. Хай буде.

І Володька, пом'явшись, погодився: хай.

Тракторна бригада у нас далеченько від села, над ярком на пагорбку. Там великий просторий будинок на дві половини: одна спальня, друга їдальня й кімната відпочинку, літня лазня, гараж, навіси для машин, майстерня. За будинком колодязь і великий сад — його посадили самі механізатори. У ярку трактористи й комбайнери загатили собі став і розвели рибу.

Одне слово, не тракторна бригада, а райський куточок у полі, і коли, бувало, батько і у вихідний день пропадав там, мати казала сердито:

— Ти б уже зовсім перебирався туди та й жив.

Ще не доїжджаючи до тракторного стану, ми побачили біля будинку «бобика», машину голови колгоспу.

Я стурбувався.

— Може, голова не дозволить макулатуру забрати?

— Чого там, — заспокоїв мене Володька.

Під'їхавши до будинку, ми побачили, що за ним, у саду, збори механізаторів. Трактористи, комбайнери, шофери сиділи хто де: на землі, підібгавши під себе ноги, на лавках, укопаних у землю, під деревами, обіпершись об стовбури спинами.

За столом сиділи агроном, бригадир тракторної брига-

ди і секретар партійної організації. А голова стояв і про щось говорив.

— Не везе нам з цією макулатурою,— зітхнув я.

— Нічого,— заспокоїв мене Володька.— Повезе. Не спіши.

Велосипеди з мішками на багажниках ми поставили за глухою стіною будинку, а самі сіли біля ганку на лавці чекати кінця зборів.

— Чи довго вони ще будуть? — не терпілося мені.

— Скоро закінчаться,— запевнив мене Володька.

Мене це зацікавило:

— Звідки ти знаєш?

— Бо... цього... виступає голова.

— Ну то й що? — не зрозумів я.

Володька спокійно дивився на голову машину.

— А те, що він виступає останній.

І справді, не встиг я йому нічого сказати на те, як у саду знявся гомін, хтось засміявся. З лавок і з землі стали підводитись механізатори. Збори закінчились.

Я задрісно подивився на Володьку:

— Ти ба, вгадав!

Володька байдуже махнув рукою.

В оточенні трактористів і комбайнерів із саду виходив голова, розмахуючи руками, щось пояснював,— мабуть, те, що забув сказати у своєму виступі. В гурті я побачив і свого батька — він ішов за головою.

Ми з Володькою встали з лавки й, переступаючи з ноги на ногу, не знали, що робити.

Гурт з головою на чолі порівнявся з нами, ми привіталися.

— Здорові, здорові, молодці! — голосно відповів нам голова, крутячи на вказівному пальці правої руки тоненький ланцюжок з ключиком від машини.— Що, в механізатори прийшли записуватись? Чиї будете?

За нас відповів батько:

— То мій, Іване Петровичу, вищий, а то сусіда.

— В школу ходите? В який клас? — поцікавився голова.

Я відповів.

— А вчитесь як? Двійки є? — Голова усміхався до нас самими очима.

Я завагався, бо в мене ж вони такі є, а тут ще батько...

— Всяк буває.

В гурті дружно засміялися. Засміявся й голова.

— Хвалю, сказав по правді. Але вчіться, хлопці, без двійок. Незабаром почнемо вам нову школу будувати. Уже проект затверджено, цеглу занаряджено. Всю зиму будемо працювати, щоб на ту осінь ви вже в новій школі вчилися. Так і товаришам своїм передайте. Скажете — Супрун казав.

— І спортзал буде? — вирвалось у мене.

— Все: і спортзал, і лабораторії, й майстерні. Ваше завдання одне: добре вчитися. Ну, будьте, до побачення! — кинув і механізаторам, і нам і пішов до машини, перевалюючись, мов качка. Був він не по літах товстенький.

Слідом за головою до машини рушили секретар парторганізації й агроном.

Вже коли парторг взявся за ручку дверець «бобика», я сказав:

— Миколо Івановичу, а нам письменники книжки прислали!

Парторг оглянувся, посміхнувся мені:

— Знаю, знаю. Ось як збудуємо нову школу, знову запросимо їх у гості. І вже не на спортмайданчику приймати будемо, а в залі.

І, підморгнувши нам з Володькою, сів у машину.

За хвилину вона зникла за бригадним садом, залишивши на подвір'ї свіжі сліди протекторів, а ми з Володькою все ще дивилися їй услід і не могли отямитися від радості. Через рік у нас буде нова школа! Просторі світлі класи, лабораторії, спортзал, піонерська кімната! Уявляєш собі, читачу, як це здорово! Я навіть забув, чого ми сюди з Володькою приїхали, але нагадав батько:

— Ну, хлопці, де ваші мішки, ходімо.

Збори ці відбулися в суботу і, як завжди, після уроків. На них прийшли Мефодій Васильович, Антон Антонович з тим лісником, що відвозив Юрка в лікарню, наш класний керівник Тетяна Гнатівна, Марина Марківна й піонервожата.

Збори були незвичайні, присвячені, як сказала, відкриваючи їх, піонервожата, офіційному створенню ланки «юних лісоводів». Вона коротенько (але навіщо, ми ж це знаємо!) розповіла про те, що ми, п'ятикласники, проявили ініціативу створити в себе за прикладом піонерів з Брянщини ланку «юних лісоводів», яка вестиме в нашому лісі роботи по його ремонту, дотриманню санітарного стану, громадського порядку і цим самим нада-

ватиме неоціненну допомогу лісникам, разом з ними стоятиме на варті охорони рідної природи. Далі наш шановний Антон Антонович скаже, що і як ми маємо робити. А зараз нам треба обрати ланкового і його помічника або заступника. Загальне ж керівництво й контроль над ланкою здійснюватиме Марина Марківна.

— В кого будуть які пропозиції? — закінчила Ніна Федорівна. І додала: — Щодо ланкового й заступника.

На мить у класі запала тиша. Потім зарипіли парти, потягнулися вгору руки, посипалися пропозиції:

— Муравський!

— Гануш!

— Мартинюк!

— Панченко!

— Парій!

— Рябокінь!

Хтось вигукнув і моє прізвище.

Тоді Ніна Федорівна сказала:

— Так у нас нічого не вийде. Немає порядку. Давайте по черзі. Підніс руку, встань і скажи, а я запишу. Спершу кандидатуру на ланкового проголосуємо, а потім — заступника.

Та ти, мабуть, знаєш, читачу, що таке вибори в школі. В класі знову знявся гамір. Кожен називав свого кандидата й просив записати його першим, а кандидати заперечували й називали того, хто його висував.

Та нарешті голосування таки відбулось. Ланковим по більшості голосів обрали Степана Муравського, а його помічником — Галю Слободянюк. Їх одразу запросили в президію, а Ніна Федорівна надала слово Антонові Антоновичу, на що ми відгукнулись дружними оплесками.

Антон Антонович посміхнувся нам, розгладив свої чорні вуса. Йому і його колегам-лісникам, сказав він глухуватим басом, дуже приємно, що у нас пробудилася любов до лісу, до рідної природи, що ми проявили ініціативу охороняти їх, робити ще кращими, ще привабливішими. Працюючи в лісі, ми багато-багато чого навчимося. Добре знаючи ліс, ми зуміємо, наприклад, визначити в ньому сторони світу і ніколи не заблудимося; по поведінці дерев, рослин, птахів зможемо передбачити погоду. Ліс має багато таємниць, і знати їх цікаво і корисно. Все це може пригодитись у нашому житті, особливо хлопцям, яких чекає служба в армії. Та й дівчатам теж. Хіба не корисно знати, які ягоди й гриби можна їсти, а які ні, де ростуть і коли досягають лікарські

рослини та від яких хвороб вони допомагають. Або ось ми розказували йому, що наші друзі з Брянщини займаються мурахами. Ми, мабуть, не всі знаємо, що мурахи дуже корисні і для лісу, й для людей. В лісі вони захищають дерева від захворювань, а для людей дають ліки від ревматизму й радикуліту.

Говорив Антон Антонович дуже цікаво, ми слухали його, затамувавши подих.

Наприкінці свого виступу він повідомив, що для нашої ланки лісництво виділило сімдесят п'ять гектарів лісу в масиві молодшого лісника Михайла Петровича Соболя, який ось тут присутній, і що на цій ділянці ми й будемо працювати.

— А чому так мало? — запитав Толик Дума.— Он у алексинців сто сімдесят п'ять!

Антон Антонович пояснив, що для початку це не так і мало, роботи нам на ній вистачить, бо вона не найкраща в лісі, а згодом, коли ми набудемо досвіду, можна буде й додати.

Потім слово взяв директор. Він говорив недовго. Сказав, що почин наш хороший, що його, певно, підхоплять й інші класи, і вся школа стане юними лісоводами, що про нас варто написати в газету. Але треба, коли вже взялися за діло, довести його до кінця, як і личить піонерам. І ще він сказав, що за активну роботу кращих членів ланки школа разом з лісництвом буде преміювати, що теж було зустрінuto оплесками.

Після виступу директора Ніна Федорівна запропонувала доручити ланковому Степану Муравському та його помічникові Галі Слободянюк від імені членів ланки написати про наші збори алексинцям і повідомити, що офіційне змагання між нашими ланками почалось.

Заперечень не було, й на цьому збори закінчились.

Надворі Степан зібрав навколо себе хлопців. Я теж підійшов послухати, що він скаже.

— Ви думаєте, чому мене обрали ланковим? — запитав у нас Степан таємниче, ще й озирнувся.

Всі мовчали, здивовані. Справді, чому? Адже пропозицій було багато.

— То ж бо! — підняв Степан пальця вгору.— Нахиліться, скажу! Бо моє прізвище лісове, від мурахів походить: Му-у-ра-авський! О!

Ми розреготались, а Степан таким же серйозним тоном вів далі:

— І ще в мене є одна перевага: дуже люблю лісових звірів, а також котів і собак. Треную їх і маю успіх. Ходімо, покажу.

В гурті принишкли:

— Оце новина!

— Дуров!

Тим часом Степан запросив усіх до себе додому (він живе на сусідній вулиці) подивитися на кота-акробата, якого тренував два місяці.

— А що він уміє? — допитувались ми.

— Прийдете, побачите, — гордовито відповів Степан, ведучи нас за собою, мов командир.

— От чудопал, що він вигадав? — бурчав Володька Цего, йдучи поруч мене.

Борю ж Чамлая турбувало інше:

— Степан, а мати твоя не почастиє нас вінником?

Всі ми знали, що в Степана сувора мати, і йому самому й нам, його друзям, не раз перепадало від неї за всякі витівки.

Розмахуючи стареньким портфелем, Степан заспокоїв нас:

— Я сьогодні сам дома.

Веселою юрбою ми ввалились на Степанове подвір'я. Зачувши людський гомін, в хлівці спершу захрюкало, а потім голосно завищало порося — просило їсти. Від повітки Степанові назустріч побігли кури.

Проте ні на порося, ні на курей Степан не звернув ніякісенької уваги.

— Заждіть, я зараз, — звелів нам і попростував до хати.

Ключ лежав під східцями ганку, Степан швидко відімкнув двері й зник за ними.

Ми згорали від нетерпіння. Що ж він нам покаже, який фокус?

Степан не забарився, вийшов з хати за хвилину-дві і вже не сам, а з великим сірим котом. Кіт біг за Степаном слідом, плутаючись у нього попід ногами. В правій руці наш ланковий тримав невеликий шматок вареного м'яса з борщу, від запаху якого в мене аж слина покотилася.

— Гайда за повітку! — скомандував Степан.

За повіткою ми побачили коритце з водою для курей, купу соснових колод на дрова. Неповдалік колод стояла садкова драбина, а між нею та колодами лежала впоперек двометрова дошка.

— Хлопці, гойдалка! — гукнув Вася Рябокінь.

— Жарти потім,— діловито перебив його Степан.— А зараз я покажу вам номер — кіт-космонавт.

Нам це сподобалось, ми заплескали в долоні, загукали:

— Давай!

— Ану покажи!

— А назад він вернеться?

Галас, який ми зчинили, перелякав поросля в хлівці, воно перестало скиглити. Кури теж розбіглися. Але на Степанового kota галас аж ніяк не вплинув. Він вигинав дугою спину і мирно муркотів. Мабуть, сірому дуже кортіло м'ясо в руці господаря.

Степан же попросив нас умовкнути й відійти трохи назад.

Ми вже догадалися, який буде номер, але слухняно відступили на два кроки назад, завмерли в чеканні.

Степан посадив kota на плече, поправив дошку на колоді так, щоб другий її кінець ледь переважував перший і торкався землі, поклав на той довший кінець м'ясо. Кіт одразу ж стрибнув із Степана на дошку й схопив те м'ясо.

— Васько, ні з місця,— погладив його Степан.— Їж тут, на оцій дошці,— і поліз на драбину.

Ось він став на передостанній щабель, збалансував руками і — р-р-ра-аз! — стрибнув на коротший кінець дошки.

Kota, що заходився маламурити м'ясо, рвучко підкинуло високо вгору, він кілька разів перевернувся в повітрі — і... шубовснув у корито з водою.

Ми дружно крикнули «ура!», стали підкидати вгору картузи, портфелі, підстрибувати самі.

А потім накинулись на Степана й заходилися підкидати його, бо якби захотіли зробити це з котом, то, напевне, не знайшли б його й до вечора.

Зайняті своєю справою, ми не побачили, коли на подвір'я вбігла його мати (вона того дня їздила чогось у Жолудівку) й кинулась до нас із ломацюгою.

— Ти знову, харцизяко, kota мучиш, цирк організував? — гукнула вона Степанові від повітки.— Ось я вас зараз поциркую, халамидники нещасні!

Зачувши матір, ми кинулись у всі боки через город, тільки сухе кукурудзиння зашелестіло та затріщали соняшники.

Степан також побіг за нами.

Зупинились через кілька хат, на вулиці, захекані, але веселі.

— Оце крос! Біг на триста метрів з перешкодами! — сміялися ми.

А Борис Чамлай хвалився своєю передбачливістю:

— Я ж казав, я ж казав, що Степанова мати почастиє нас віником! Ще трохи й не вгадав — ломакою!

Сміявся з нами й Степан:

— Мабуть, назад із Жолудівки йшла пішки, от і сердита.

І тут-таки авторитетно заявив нам, що з того тижня починає тренувати свого Дружка, а потім готуватиме спарений політ Дружка з котом.

— І покажеш цей номер на Жовтневі свята в школі, — порадив Толик Дума.

Степан ухопився за цю думку:

— Справді, хлопці! Свій цирк! А чого?

Тим часом із-за рогу вулиці, зарослого густою кучерявою дерезою, виїхала однокінна підвода й поволі стала наближатись до нас. Ми спершу не звернули на неї уваги — їде собі хтось, і нехай. Але коли вона наблизилась — побачили посеред воза, вимощеного сіном, Юрка.

Батько віз його з лікарні.

Ми хором привіталися, оточили віз, засипали Юрка питаннями: як себе почуває, чи можна вже ходити, чи скоро в школу.

Юрко був блідий на виду, але посміхався. Сказав, що в нього все гаразд, через тиждень прийде лікар, огляне і, може, дозволить ходити до школи.

— Ой, я вже так скучив за школою, за вами!

В Юрковому голосі звучала щирість, теплота.

Ми пообіцяли сьогодні ж увечері провідати його й стояли посеред дороги, аж поки підвода не звернула у вуличку.

«Як швидко плине час,— подумалось мені.— Немов недавно це було, а минуло три тижні, як Юрко ліг у лікарню, і вже два місяці, відколи ми вчимося в школі. Два місяці, а скільки подій! Приємних і неприємних! І скільки їх ще чекає на нас?»

Та не будемо забігати думкою вперед. Поживемо — побачимо.

*в якому ми проявили цінну ініціативу
і я невдало сходив у кіно*

За вікнами нашого класу чути гуркіт мотора. То в кінці саду, на городі, де ми нещодавно вибирали картоплю й зривали з дерев яблука, екскаватор рие траншею під фундамент нової школи.

Туди ж, на будівельний майданчик, кілька автомашин возять з райцентру цеглу та камінь. Вчора ми бачили, як привезли бетономішалку, схожу на великий глобус. Кажуть, її крутять електромотором, і за одним заходом вона намішує повен кузов бетону.

Тепер ми й до уроків, і щоперерви товчемося на будівельному майданчику, пропонуємо будівельникам свою допомогу, але ті відмовляються, просять не заважати. Кілька разів просили нас про це й Мефодій Васильович, і класні керівники, але ж нам хоч кілок на голові теши. Кортить помагати.

І докортілося. Сьогодні на останній перерві хлопці з шостого до того дострибалися через траншею, що в одному місці обвалили метрів зо три.

Директор звелів їм після уроків негайно вичистити, а всім, хто ходитиме на будівельний майданчик, сказав, сам особисто поставить двійку з поведінки.

Чи допоможе? Хтозна, але я, мабуть, не піду, бо навіть мені зайва двійка, вистачить з мене й того, що маю.

Взагалі, з оцінками в мене щось не клеїться. Тиждень тому з географії вхопив трійку. На практичному уроці. Ходили в поле з приладами визначати ширину, глибину і швидкість течії струмка, що витікає з яру і біжить в один із наших ставків, та виміряти висоту горба й визначити, скільки він має градусів.

От на цих градусах я й погорів. Неправильно визначив їх екліметром, і Антон Петрович поставив мені трійку. Наталка, та й хлопці, підказували, що не так. Не послушав. І от маю.

Але нехай, виправлю. А з біології ж ніякої оцінки не маю. Марина Марківна мов затялася. Після того, як вигнала з класу, не питає, і квит. Мабуть, розсердилась надовго, а я тепер до кожного її уроку готуюсь.

Чув я, ніби в інститутах та університетах студентів не питають щодня, а раз на півуроку. Ото добро! Чому б у школах не завести такого порядку?

Сиджу, думаю про те про се, аж тут — штовх мене жтось у плече.

Оглядаюсь — Наталка. Подає записку.

— Від Степана,— шепоче.

А я зрадив, думав — від неї.

Степан писав, щоб після дзвінка я не поспішав додому, є діло.

Степан залишив нас п'ятьох: мене, Володьку, Васька, Бориса й Толика — і сказав, що всі ми, пообідавши, повинні зібратися з лопатами біля шлагбаума при в'їзді в ліс. Там чекатиме нас підводою лісник Михайло Петрович, і ми поїдемо з ним перевозити з розсадника на свою ділянку саджанці — ремонтувати ліс. На посадку ж у неділю вийде вже вся наша ланка. Так що нам належить зробити підготовку для цієї відповідальної роботи, й тому він вибрав нас як найсильніших.

Я був дуже вдячний Степанові, бо вже скучив за лісом, давненько в ньому не був. А там же — листя на стежках, мов золота, по кісточки. А шелесту від нього скільки та дзвону!

Лісе осінній, як я люблю тебе!

Юрко Тарадайко прийшов до школи в понеділок. Клас зустрів його радісними вигуками, привітаннями, взагалі галасом. І хлопці й дівчата ще були збуджені вчорашнім недільником: адже це не жарт — посадити мало не півтисячі молоденьких дерев клена, липи, дуба.

Поклавши свої книжки під парту, Юрко одразу заговорив до мене:

— Я, як дізнався від хлопців про недільник, хотів і собі йти, але мати не пустила. Жаль, що не посадив жодного деревця.

— Посадиш,— заспокоїв я його.— Тобі ще працювати не можна, берегтися треба.

— А мені вже не болять. Повіриш? Я вже все можу.

Говорив він щиро, довірливо, так, немов ми з ним ніколи не билися, не ворогували, немов між'нами ніколи нічого не було поганого. І мені стало від цього приємно і водночас прикро, що я міг з Юрком ворогувати.

Юрко ж тим часом почав розпитувати мене про уроки, що з якого предмета ми проходимо, які були контрольні, які взагалі новини в класі, хоч про все він добре знав: ми йому розповідали, коли ходили вдома провідувати.

— Скучив за школою, за вами всіма,— повторив він уже який раз, і я його розумів. Адже школа — друга наша домівка, а друзі — друга рідна сім'я.

Потім Юрко запитав мене, чи давно ми писали листа алексинцям, Олеговій ланці.

— Ні, недавно. А що? — поцікавився я.

— Розумієш, народилася в мене одна цікава думка,— відповів він.— Скоро Жовтневе свято. Давай пошлемо нашим алексинським друзям святковий гостинець.

Я здивовано глянув на нього:

— Який?

— Ну, хоч би яблук! Кілька посилок!

Я посміхнувся:

— Ти думаєш, у них немає яблук?

— Мо' і є,— погодився Юрко.— Але не такі. А ми їм своїх. Найкращих сортів. Хіба не гостинець!

«Взагалі, чому б і ні,— подумав я.— Головне, кажуть, не те, який подарунок, а увага. Яблук же в нас у кожного вдома повно, і в школі є. Все село пахне яблуками».

— Гарзд,— кажу.— Давай скажемо про це спершу Наталці, а потім порадимось з усім класом.

Наталка, почувши нашу з Юрком пропозицію, спершу наморщила свого кирпатого носа, насупила чорні брови:

— А може б, щось інше, хлопчики? Та й де ми ящиків візьмемо і грошей на відправку посилок?

Юрко, мабуть, продумав усе наперед, бо тут же відказав:

— Ящики зробимо в майстерні самі. Мефодій Васильович дозволить. А грошей — складемося. Скільки там.

Юркову пропозицію клас підтримав одноголосно, а кілька хлопців і дівчат заявили, що ящики для фруктових посилок є вдома, й вони їх завтра ж принесуть.

— Це буде здорово! — кричав найдужче од усіх наш ланковий Степан.— Вони нічого не знають, і раптом — посилки з яблуками. Звідки? З Паляничок! Молодець, Юрко, добре придумав!

Після наших коротеньких, але крикливих зборів Наталка з дівчатами побігли до піонервожатої, і з нею — до директора.

Як і передбачав Юрко, Мефодій Васильович дозволив виготовити ящики в шкільній майстерні, ще й додав, що яблука можна взяти з шкільного саду, і гроші на відправку посилок теж дасть шкільні.

Через два дні після уроків весь наш п'ятий клас разом з піонервожатою гамірливою юрбою простував від

школи до поштового відділення. Хлопці по черзі несли десять ящиків з яблуками різних сортів, а дівчата йшли так, скрекочучи, мов сороки.

Всі, хто траплявся нам назустріч, чоловік чи жінка, поступалися нам дорогою, з цікавістю проводжали поглядами, в яких було запитання: «Що-бо ото воно за посилки?»

На подвір'ї пошти ми зустрілися з нашим листоношею дядьком Тимошем.

— Добрий день,— привітався він до нас.— Бачу, посилки несете здавати, яблучка. Кому це стільки?

— В Росію, своїм друзям, теж п'ятикласникам! — пояснили йому дівчата.— Гостинець на свято!

— А чого ж, добре діло придумали,— сказав дядько Тимош.— Друзів скрізь треба мати.

В одній з посилок був лист до алексинців. Ми поздоровляли їх із наступаючим святом і повідомляли про початок роботи своєї ланки в лісі.

Ех, Ніна Федорівна! Якби не вона, не мав би я нової неприємності. І навіщо було їй отак казати!

Того дня, як ми носили здавати посилки, побачили біля поштового відділення афішу про новий кінофільм, що мав демонструватися в нашому клубі. Назва його була дещо дивна — «Грім небесний». Немов ще якийсь інший грім буває. Крім того, фільм був не наш — закордонний.

— Хлопці, підемо в кіно? — запитав я товаришів.— Мабуть, цікаве.

Піонервожата почула це й одразу ж попередила нас:

— В кіно щоб ніхто не йшов! Фільм тільки для дорослих!

На неї одразу ж посиналися запитання:

— А ви вже бачили?

— Чому тільки для дорослих?

— Хіба нам про грім не можна дивитись?

Ніна Федорівна пояснила ще раз: фільм справді тільки для дорослих, в ньому є такі розмови й місця, які слухати й дивитися нам ще рано.

Дорогий мій читачу! Коли ти учень, та ще й п'ятикласник, то скажи відверто: хіба б ти не пішов після цього в кіно? Хіба б тобі було не цікаво почути й побачити своїми очима саме те, що слухати і дивитися нам іще рано?

Так вирішили й ми з хлопцями: я, Володька, Васько Рябокінь і наш ланковий Степан Муравський.

— Подивимось, чого той грім — небесний,— сказав Степан.

У Юрка теж було велике бажання подивитись, але він побоявся, що батьки не пустять.

— Як не прийду,— попередив нас,— то потім розкажете й мені.

І ось настав вечір. Біля клубу, як завжди перед фільмом, завели радіолу, і вона на все село горланила постійну пісню «А у нас во дворі». Зібралися хлопці й дівчата, літні люди. В кіно у нас ходять дружно, цілими сім'ями.

Никали біля клубу й ми. Квитків кіномеханік поки що не продавав, був зайнятий радіолою. Та нарешті музика затихла, кіномеханік визирнув із фойє, гукнув:

— Прошу заходити!

Першими до дверей, штовхаючись і сміючись, кинулися хлопці й дівчата, за ними протиснувся і я (зважаючи на мій зріст, хлопці доручили брати квитки мені). Став у чергу і переживаю: пощастить чи не пощастить? Бо іноді, коли людей мало, кіномеханік, незважаючи на зміст фільму, продає квитки всім, хоч би ти був і дошкільням. Щоб виконати план.

Проте цього разу, коли я мовчки простягнув кіномеханікові гроші, він глянув на мене й сказав:

— Дітям до шістнадцяти не продаю.

— Дядю...— став я канючити.

— Та йому вже двадцять, дивись, який вибехався! — гукнув хтось у черзі.

Почулися жарти, сміх. Але кіномеханік стояв на своєму:

— Я сказав — усе, прохось, не заважай.

Мої хлопці стояли неподалік, біля вікна, і все, звичайно, чули.

— От тобі й грім з ясного неба,— скрушно зітхнув Степан.— Що ж робити?

А робити щось було треба, бо після такої невдачі нам ще дужче закортіло побачити цей фільм.

І ми стали думати. Прорватись у двері без квитка — даремна справа, на них стояв за контролера помічник кіномеханіка. Просити, щоб хтось із дорослих узяв квитки, теж ризиковано: не пустить, ще й гроші ляснуть.

— Хлопці, є ідея,— прошепотів Степан.— Якщо тільки вдасться — дивимось кіно. Гайда за мною.

Надворі вже добре смеркло, було прохолодно, ночами брались заморозки.

— Що ти придумав? — запитали ми Степана в один голос, обступивши його за рогом клубу.

— План дуже простий,— пошепки сказав він.— Нам треба відкрити запасний вихід і, коли почнеться кіно, через нього поодиноці зайти в зал. На нас тоді уже ніхто не зверне уваги.

— Так то так, але як же ти відкриєш ті запасні двері? — перебив його завжди нетерплячий Васько Рябокінь.

Степан невдоволено глянув на нього:

— Не перебаранчай, все скажу. В артистичній, що біля сцени,— вікно. Воно одинарне, ще другого на зиму не вставили. У кого є складаний ніжик?

— У мене,— обізвався Володька.— Навіщо він тобі?

— Пригодиться,— командирським тоном відказав Степан.— Слухайте далі. В цьому вікні ми обережно виймаємо шибку, я лізу через неї на сцену, одщіпаю запасні двері — й хутко назад. Шибку вставляємо на своє місце, й квит. Тільки в залі загримить музика, ми поодиноці в двері — і дивимось фільм.

— Але ж це треба встигнути, поки в зал ще не впустили людей,— сказав я.— Бо хтось побачить, гукне кіномеханіка.

— Правильно, треба поспішати,— горів своєю ідеєю Степан.— Володько, давай ножа і біжи подивись, чи ще не пускають в зал. А ми, хлопці, мерщій до вікна,— кивнув нам з Василем.

Хоч я й критикую себе за те, що забігаю наперед, але тут скажу: операція «Вікно» нам удалась. Поки стали впускати глядачів, ми встигли витягти шибку, Степан хутенько вліз на сцену і відщепнув запасний вхід.

— Я ж вам казав, що все буде гаразд,— задоволено потирав він руки, поки ми вставляли шибку назад.— Тепер залишилося півділа — проскочити непомітно в двері.

— Ой боюсь я, хлопці, щоб не потрапитися,— зітхнув Васько.

— Е-е,— махнув рукою Степан.— Вовка боятись — в ліс не ходити.

Фільм не починався довго. Не знаю, як де, а в нас він ніколи не починається тоді, коли пишуть на афіші. Кіномеханік завжди чекає, щоб людей зійшлося якнайбільше. Знову ж таки — план.

Щоб не так було нудно ждати, ми бігали поза клубом, ловили один одного, боролися. Тримались так осторонь

тому, щоб до нашої компанії не пристали інші хлопці, котрі терлись біля клубу й теж, мабуть, хотіли якось потрапити в кіно. А прорив великої ватаги в двері обов'язково помітять і всіх виженуть.

Нарешті біля вхідних дверей клубу пролунали три довгих дзвінки, закликаючи людей до залу, і через кілька хвилин світло в клубі погасло, заграла музика, фільм почався.

— Гайда! — рушив до дверей Васько.

Але Степан притримав його за рукав:

— Зачекай, спішиш. Заходитимемо по одному. І не зараз, а після журналу.

Степан мав рацію. Після кіножурналу завжди включали світло і впускали тих, хто запізнився. Коли ж нам зайти на журнал і нас помітять, якраз перед початком фільму можуть вигнати. А як фільм почнеться, то не будуть же через нас робити перерву.

На наше щастя, журнал ішов недовго. В клубі засвітилося світло, і за хвилину знову погасло.

— Ось тепер і підемо, — полегшено зітхнув Степан. — Першим іду я, за мною Василь, за ним Володька, і останній — Пилип. Ти ж, — обернувся він до мене, — потихеньку защепнеш за собою двері.

Я ще на недільнику побачив — Степанові подобалось командувати, але ж там він був ланковий, а тут ми всі однакові. Проте я не став заперечувати, хлопець він все ж непоганий, та й ініціатива його. Нехай я зайду й останній, — головне, щоб фільм побачити.

Перед тим, як зайти у двері першим, Степан шепнув нам останню інструкцію:

— На дверях гардина звисає аж до підлоги. Як переступите поріг, не вибігайте одразу, а вигляньте з-за неї. Як немає нікого, тоді йдіть. Зрозуміло? Ну, я пішов.

Мабуть, появи хлопців у залі ніхто не помітив, бо, счезнувши за дверима, ніхто з них не вернувся. Признаюсь, мені було неприємно проникати в залу отаким нечесним способом, але на що не підеш заради цікавого кінофільму?

Обережно, щоб не скрипнули, я прочинив двері і боком протиснувся в них. За гардиною, яка ховала мене від глядачів, став, поглядаючи на екран, де сперечалися про щось п'яні дядьки, намацав рукою защіпку й накинув її на двері. Все. Тепер можна зігнути, шмигнути поід стіною в зал, знайти місце і, як каже Степан, квіт.

Так і роблю. Виступаю із-за гардини, пригинаюсь якнайнижче і тиснусь попід стіною. Десь, чи то на п'ятому, чи на шостому ряду бачу вільне місце, якраз біля вікна. Сідаю. Поруч якась жінка, але що мені до неї, мої очі вже втупилися в екран. Я вже дивлюся кіно. Товстий дядько з сигарою в зубах, мабуть, сказав щось смішне (вмощуючись, я не почув), бо у залі всі засміялися.

За компанію сміюсь і я, а мене тим часом хтось торкає за плече й питає:

— Жайворон, ти?

Серце моє у ту мить, мабуть, стало.

Глянув — Мефодій Васильович, наш директор, а поруч зі мною його дружина.

Я мовчав, немов проковтнув язика, а в голові єдина думка: «Кінець, не бачити мені кіно».

І справді, директор, нахилившись до мене, тихенько сказав:

— Зараз же мені йди додому. Чуєш?

Звичайно, я волів би у ту хвилину бути глухим, як дерево, але що поробиш?... Я чув, і робити було нічого, довелося скоритись. Мовчки підвівся і, зачепившись за директорові коліна, став пробиратись до виходу.

— Тільки вийди, бо я прослідкую,— порадив мені вслід Мефодій Васильович.

На цьому кіно моє й скінчилось. Я, звичайно, вийшов із клубу і поплентався додому. Йшов і заспокоював себе: добре, хоч хлопці залишилися, нехай хоч вони подивляться.

Другого дня вранці, щойно я прийшов до школи, мене викликали до директора.

В учительській були майже всі вчителі й піонервожата.

— Жайворон, ти чув, як Ніна Федорівна не радила вам іти дивитись вчорашній кінофільм? — запитав Мефодій Васильович.

Я промовчав.

— А чому ти пішов, та ще й без квитка, через запасний хід? — питався далі директор.

Я мовчав.

— Хто з наших учнів зайшов у зал поперед тебе?

Я — ні слова.

Директор помовчав, потарабанив пальцями по столу:

— Гаразд. У тебе вже є двійка з поведінки?

— Є,— буркнув я.

— То що ж, ставити тобі ще одну? — і не зводив з мене очей.

Я стенув плечима, бо що мав казати? Ваша воля, мовляв.

Мефодій Васильович знову промовчав, знову потарбанив по столі пальцями. Я бачив: він сердиться на мене, але стримується.

— Що ж, іди. Ми порадимось, що з тобою робити,— звелів.

Усі в класі знали про мою вчорашню пригоду і, як тільки я повернувся з учительської, обступили, засипали мене питаннями: що? як? чим скінчилося? Найдужче ж, бачив я, цікавився Степан — чи не розказав я їм про них, бо вони перед кінцем фільму непомітно вислизнули з клубу, і директор їх не помітив.

Але я нікому нічого не відповів, мовчки сів за парту, обхопивши голову руками. А в ній стриміла, немов цвях, одна-однісінька думка: «Що про мене зараз вирішать в учительській?»

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,

*який відрізняється від одинадцятого тим,
що починається непримітно, має щасливий кінець і є
останній у повісті*

Перед уроком географії я не виходив на перерву, тричі прочитав про рельєф і його форми — те, що ми мали вивчити вдома.

Навіщо така старанність? Готувався виправити трійку. Я міг би вже, звичайно, виправити її, коли Антона Петровича через хворобу цілий тиждень підміняла його дружина — історичка Алла Павлівна, але не схотів. Нині вже мав бути він, і я вирішив продемонструвати свої знання йому, довести, що географію я знаю.

Та не тільки йому довести, що я, Пилип Жайворон, можу добре вчитись. Нехай і в Мефодія Васильовича зміниться про мене думка, коли побачить у журналі гарну оцінку. Бо що ж воно виходить? За поведінку двійка, вчусь на трійки. Не знаю, чому директор і досі не каже, що вони тоді вирішили. І Тетяна Гнатівна, й піонервожата мовчать.

Але ж так не буде, щось же вони там придумали.

Може, з школи виключать? Ні, ні! Відігнав цю думку, як осінню муху. Як же я без школи? А товариші, а книги? А ліс?

Знову став читати про рельєф, про дію на нього води, вітрів, сонця, не звертав уваги на гармидер у класі, а також не помітив, як раптово настала тиша. Отямився від Юркового ліктя:

— Учитель зайшов.

Схопився на ноги, коли Антон Петрович уже стояв біля столу з класним журналом і книжками в руці.

— Добрий день,— привітався він бадьоро.

Відповіли хором, дружно,— адже тиждень не бачились. Антон Петрович хоч і був трохи суворий, не такий привітний, як інші вчителі, однак ми любили його. Він дуже гарно розповідав на уроках, терпляче пояснював, кому що було незрозуміло, наводив цікаві приклади. Завжди після його уроку залишалось таке враження, що географія — найцікавіша наука.

Відмітивши відсутніх у класі, Антон Петрович пройшовся від столу до дошки й назад, подививсь у вікно (це була його звичка) й сказав свою постійну фразу:

— Отже, хто сьогодні хоче відповідати?

Я вже був готовий до цього запитання й рвучко підняв руку:

— Мене спитайте, Антоне Петровичу!

За мною підняли руки ще кілька хлопців і дівчат. Антон Петрович зупинив на мені свій погляд:

— Ти ж недавно відповідав, Жайворон!

Я заперечив, сказав, що питали мене давно, а в мене трійка, і я хочу її виправити.

— Невже я помилився? — здивувався Антон Петрович.— У тебе п'ятірка. Зараз перевіримо,— і нахилився над журналом на столі.— Так, так... Жайворон... Справді, у тебе минулої середи з географії п'ять. Ти що, забув?

Я мовчав, ошелешений.

Потім таки промимрив:

— У мене? Мене ніхто не питав... У мене немає ніякої п'ятірки...

Тоді здивувався Антон Петрович:

— Як? А Алла Павлівна? Це ж вона тобі поставила оцінку.

Чесне піонерське, я нічого не міг збагнути. Звідки взялася та п'ятірка?

— Не питала мене Алла Павлівна,— дивлячись просто у вічі Антонові Петровичу, сказав я.— Он хай усі в класі засвідчать.

А клас тим часом припишк, немов, крім мене й учителя, в ньому нікого не було.

Антон Петрович постояв хвилину в задумі, потім іще раз заглянув у журнал.

— Гаразд, сідай,— звелів мені.— Я спитаю у Алли Павлівни. Може, вона просто помилилась. А тебе послухаю іншим разом.

Такого в нашому класі ще не було, і раптом, на тобі, сталось. І не з кимось, а саме зі мною. Ну чому я такий невезучий? Дізнається директор, знову скаже: «З Жайвороном таки треба щось робити». Добре ж, коли помилилась справді Алла Павлівна, а як подумают, що я сам собі оцінку підробив. Що тоді? Як подивляться на це товариші, Наталка?

Безліч різних думок роїлось у моїй голові. Зайнятий ними, я не чув, хто і як відповідав урок і про що розказував потім Антон Петрович.

На перерві біля мене зібрався чималий гурт хлопців:

— Де ж вона взялася, та п'ятірка?

— Може, й справді Алла Павлівна помилилась?

— А може, хто жартома поставив?

— Нічого собі жарти! Пилипові неприємність!

— Тепер що — знову директор викличе?

— Не везе тобі, Пилипе!

З-поміж усіх цих балачок я вхопився за кинуту кимось фразу про те, що, може, хтось справді жартома поставив мені оцінку. То нехай чесно признається.

Але хлопці відповіли в один голос, що ніхто з них цього не робив. За порадою Степана Муравського вирішили звернутись з цим запитанням до дівчат. Дівчата теж категорично відмовилися: хіба так жартують? У щоденнику — то інша річ, а в класному журналі — інша.

Наталка мене заспокоїла:

— Та то сама Алла Павлівна переплутала, ось побачиш!

Потім хтось із хлопців згадав:

— Стій! А в нас же сьогодні в класі не всі! Володьки Залізняка немає! Може, то він тобі по-приятельськи, по-сусідськи.

Справді, Володьки в школі не було. Він після вихідного простудився. Але я заперечливо похитав головою:

— Володька теж не міг цього зробити.

Перед останнім уроком з історії в клас разом з Аллою Павлівною зайшов і Антон Петрович.

— Щодо оцінки Жайворона з географії — ми виясни-ли. Алла Павлівна її не ставила, — повідомив він. — Отже, поставив її собі або сам Пилип, або хтось із вас. Директору ми про це ще не казали, ви усе це самі в-ясніть і завтра мені скажете. До побачення, — і пішов до дверей.

Було вже за північ, а я не спав. За темним вікном гасав несамопитий вітрисько, що розгулявся ще звечора, на всі лади висвистував у голому гіллі дерев, голодним вовком завивав у димарі: гу-у-у-у, гу-у-у-у, гу-у-у-у — і торготів віконницями, немов хотів добитись у хату. Мені ставало аж моторошно, і я, щоб не чути того завивання, того торготіння, вкутався з головою.

Але сон не приходив.

Мабуть, його розвіяв вітер, а на мене нагнав отару гірких думок. Вже вкотре я запитував невідомо кого: «Чому я такий невезучий? Чому мені так не щастить на друзів? То з Юрком сварка, тепер з Володькою. Хто б міг подумати, що він наважиться таке утнути!» Читачу, ти вже, мабуть, здогадався, що п'ятірку з географії по-ставив мені в журнал він. Так, мій вірний друг Володька підсунув мені таку свиню.

Повернувшись зі школи додому, я навіть обідати не схотів, а одразу ж пішов до нього й похвалився своєю бідою. Володька спершу був зам'явся трохи, потім по-червонів і признався:

— То я тобі поставив. — І розповів, як на тому тижні Юхим Юхимович послав його в учительську за журна-лом (він тоді чергував). В учительській нікого не було, й Володька вирішив зробити мені приємність. Сказати про це в той же день не наважився, а потім забув.

— Навіщо, навіщо ти це зробив? — крикнув я на ньо-го в гніві. — Хто тебе просив?

Володька розгубився, пробелькотів:

— Я ж... цього... я думав...

Обурений його вчинком, я сказав, що мені не цікаво, що він думав своєю нерозумною головою, а завтра ж нехай приходять до школи й перед усім класом заявлять про свій вчинок. І ще: мені більше таких друзів не треба.

Володька знову хотів щось сказати, винувато закліпав повіками, але я не схотів слухати його й вискочив із хати, грюкнувши дверима.

Гу-у-у-ух,— товкся надворі гульвіса-вітер, а я лежав і бачив в уяві, як винувато дивився на мене Володька, згадував, як ми грали з ним останній раз у футбол, як заблудили лісом і ночували на дубі, як їздили в Жолудівку по мій зошит і в тракторну бригаду за макулатурою, як завжди й скрізь Володька підтримував мене, був мені за щирого товариша.

Ех, Володько, Володько! І навіщо ти це зробив? Адже в мене й так неприємностей хоч одбавляй, а ти ще одну додав. Хотів зробити краще, а вийшло навпаки. Тепер нам обом неприємність, про обох нас думатимуть у школі погано.

Та й дружбі нашої... Невже кінець?

На мене находили такі хвилини, що хотілося встати з теплої постелі й піти отак роздягнутому у вітер і ніч, постукати до Володьки у вікно й сказати... А що сказати — я не знав. Попросити пробачення? Ні. Хіба я винен перед ним? Заспокоїти його? Теж ні. Навпаки, він би повинен заспокоїти мене, сказати щось утішне. Сам же заварив кашу. Та бач, не прийшов слідом за мною. Спить, мабуть, зараз, як після маківок.

Й тут же я відгонив від себе ці думки пріч, виправдовував Володьку. Адже він хворий. І потім я ж сказав йому, що мені таких друзів не треба. Хто б пішов на його місці, таке почувши?

І знову став захищати себе. А як би вчинив він, будиши на моєму місці? Що б сказав? Подякував би?

Ніхто, мабуть, не знає, як іноді нам, учням, буває важко в чомусь розібратися, зрозуміти щось до кінця. Всі дорослі вважають, що ніяких труднощів для нас не існує, що все нам мусить бути зрозумілим, бо вони думають за нас — вони та вчителі, а наше завдання лише слухати їх та гарно вчитись.

Якби ж то!

Намагаючись не думати про Володьку, я уявляв собі Наталку, думав про неї. Чогось вона стала немовби не помічати мене. А вчора, коли Антон Петрович сказав, що, може, то я сам собі поставив п'ятірку, з таким доктором подивилася на мене, що я аж знітився. Невже вона повірила в це?

Ні, ні, нехай Володька обов'язково перед усім класом

скаже, що то його робота. Адже я вибачався на зборах перед Юрком і Наталкою.

Далі в моїй уяві впливло добродушне кирпате обличчя Олега Волкова. Він підморгнув мені й сказав: «Шалиш, Филипп!» Так він казав про кожну мою витівку, як гостював у нас улітку. А що б він сказав насправді, аби дізнався про мої двійки за поведінку та інші вихватки?

Одразу ж після Жовтневих свят я одержав від нього листа, в якому він написав: «Спасибо, друг Филипп. Это ты придумал с яблоками? Наши ребята очень довольны гостинцем. Рады мы также и за ваше звено «Юных лесоводов». Это тоже твоя работа, правда?»

Олег, Олег! Не знаєш ти нічого про свого друга Пилипа! Знав би — не написав би такого листа.

А вітер завивав, висвистував за вікном. Іноді він так налягав, що здавалося, ось-ось перекине хату, але, не здужавши, летів кудись геть, щоб знову повернутись і знову вдарити своїми пружними грудьми в чорні шибки та вкотре вже пошарпати віконниці.

І знову я став думати про Володьку: «Спить, мабуть. І не сниться йому нічого». Потім відчув, як став кудись провалюватись, як на мене хлюпнули теплі хвилі й понесли, понесли, загойдали. І опинився я в нашому лісі на просторій галявині, а на мене з усіх боків нападають голодні вовки, а в мене в руках величезний кий, я махаю ним навколо себе, б'ю їх по ікластих пащах, аж зуби з них сиплються, і вовки завивають од болю. А замість тих беззубих, з лісу сунуть інші, ще страшніше світять очима і клацають зубами. Я вже знесилився, я вибиваюсь із сил, вовки ось-ось ухоплять мене і почнуть гризти, але тут — о радість! — вибігають з киями хлопці: Володька, Степан, Юрко, Васько Рябокiнь, а за ними директор Мефодій Васильович. Мить — і вовків як не було, а директор ухопив мене в обійми й каже: «Молодець, Пилип, ти бився з ними, як справжній герой». І з-за його плеча виглядає схвильована Наталка. Вона посміхається мені...

А потім все зникло, немов затьмарилося: ліс, хлопці, директор, Наталка,— і я плив широкою річкою проти течії. Плив, старався з усіх сил, а течія мене зносила й зносила, і я ніяк не міг дістатися берега. Вже ось-ось, немов недалеко, а не допливу, сили покидають мене. І тоді невідь-звідки на березі з'явився Олег, просто в

одежі кинувся мені на допомогу, простягнув руку, й ми з ним вийшли на сушу.

Ці страшні сни мучили мене до ранку, я прокинувся стомлений від них, у холоднім поту й одразу став збиратись до школи.

Від корови з теплим молоком у дїйниці увійшла мати, здивовано глянула на мене:

— Куди ти? Рано ж іще?

Я відповів, що сьогодні черговий і треба йти раніше, хоч у мене була інша причина.

— То одягай пальто, — порадила мати. — Вітер надворі такий — наскрізь пронизує. Мабуть, надме чогось: снігу або дощу.

— Снігу вже, мабуть, слід чекати, до зими йдеться, — сказав батько. Він голився біля дзеркала електробритвою.

Я нашвидку випив куваль молоко з хлібом, упхнув у портфель двоє яблук і вийшов на вулицю.

Вітер справді був гострий, пронизливий, і здавалося мені, ще дужчий, ніж уночі, — просто валив з ніг і забирав дух. Ще він котив по дорозі сухе жовте листя, здіймав куряву, сердито, безжалісно гнув голі дерева й куці.

А що він робив з хмарами, сірими, непривітними, котрі безладними отарами пропливали низько над хатами й деревами. Він рвав їх на шмаття, крутив ними, як хотів, розкидав на всі боки і, пошматовані, порвані, гнав невідомо куди.

До школи я прийшов перший. З учнів ще не було нікого. В жодному класі.

— Чого се ти так рано? — здивувалася прибиральниця тітка Параска, літня, але ще жвавенька жінка (нам часто перепадало від неї за пустоці). — До уроків ще далеко. Може, з дому вигнали?

Я відказав, що вночі у нас зупинився годинник і радіо не говорить, то я пішов, аби не запізнитись. А сам подумав: «Знали б ви, тітко Параско, що мене насправді погнало з дому: бажання піти до Володьки». Адже досі ми майже щоранку бігли один до одного, довідувалися про домашнє завдання, хто забув записати, вмовляли, коли вирушимо до школи. А цього ранку... Після вчорашньої розмови... Щоб не витримати й не побігти до нього, я й вирішив піти раніше в школу.

В класі було затишно, тепло. Тітка Параска добре натопила грубу, і з холодного вітру я почував себе в ньому, мов у вусі.

Щоб не так нудно було ждати, поки прийде хтось із хлопців, я підійшов до вікна й став дивитись на будову нової школи, стіни якої щодня піднімались вище й вище, виростали немов з води. Клади їх щодня п'ятеро мулярів — з ранку до вечора.

Мене цікавило, чи й на такому вітрі працюватимуть вони. Адже такий вітрисько може легко здути людину з риштування.

Людей за штабелями цегли я не побачив, але бетономішалка працювала, як завжди. Отже, там готуються до роботи. «Стараються,— подумав я.— Для нас». І мені стало від цього ще тепліше на душі.

А вітер гойдав голі дерева в саду, гасав під школою, крутив пожовклим листям, гуркотів на даху залізною покрівлею, немов по ній витанцьовувало гопака кілька невтомних танцюристів.

Нарешті я почув, як відчинилися наші двері й на порозі став хтось захеканий. Оглянувся — Степан Муравський.

— Привіт, Пилипе! — гукнув він мені.

— Привіт,— відповів я.

— Чого так рано?

— А ти?

— Мене вітром занесло.

— І мене!

Ми розсміялись. Як добре мати веселого товариша. Він завжди підніме настрій, з ним швидко забудеш неприємності.

Не встиг Степан покласти книжки під парту, як двері знову рвучко відчинилися й на порозі стала розгублена тітка Параска. Сірий вовняний платок зсунувся в неї насеред голови, на лоб і лице звисло пасмо сивого волосся.

— Ой хлопці, що його робити! Від саду зірвало залізо на даху, розкриє школу! А тут ще ні директора, ні вчителів!..

У голосі її бринів розпач.

Я глянув на Степана, Степан — на мене.

— Побігли?

— Гайда!

Тітка Параска кинулась за нами.

— Драбину, драбину візьміть під кролятником! — гукнула навздогін.

На ходу застібаючи пальта, ми вибігли в сад, за школу, й побачили, як вітер закотив на розі даху залізо,

шарпав його, бив ним по голій шалівчатій опалубці, намагаючись розірвати шви, закотити зірване ще далі.

— Треба чимсь придушити його! — гукнув мені Степан, захлинаючись од вітру. — Давай по драбину!

Від школи до кролятника рукою подати, й драбину ми принесли за дві хвилини. Але звести й приставити її до даху виявилось справою нелегкою. Вітер виривав драбину у нас із рук, валяв її і нас разом з нею.

— До стіни, до стіни її ставте! — помагала нам тітка Параска. — А потім будемо піднімати!

Поставили сяк-так, підсунули трохи вгору, а далі не вистачало сили.

— Ех, якби ще хто поміг, — бідкалась тітка Параска.

Потім сказала нам: «Стійте, заждіть!» — і побігла в сад. За хвилину повернулася, тримаючи в руках ще довгі жердини з рогатинами на тоншому кінці. Ними підпирали рясні гілки яблунь, щоб не вломилися.

— Ось цим зараз і піднімемо! — гукнула нам. — Ану, тримайте котрий одну.

Другу жердину взяв я, і ми з тіткою Параскою підпирали рогатинами драбину за передостанні щаблі й поставили її на край даху. Першим подерся Степан, за ним я, а тітка Параска тримала драбину обома руками, щоб не посунулась, і гукала нам:

— Дивіться ж там, тримайтесь міцненько, щоб не падали!

Легко їй було казати: тримайтесь. Вітер накинувся на нас з такою силою, що мало не здув разом з шалівкою, за яку ми вхопилися з Степаном обома руками. Припадаючи до шалівок, тримаючись за них почервонілими пальцями, ми підповзли до зачоченого вітром заліза й стали його відгинати назад.

Залізо скреготіло, пружинилось, пручалось, вітер налітав на нас з усіх боків, виривав його з наших рук, бив своїми могутніми крильми по спині, по голові, в обличчя, забивав, немов ватою, рот.

Проте ми робили своє: поволі одгинали залізо, спускаючись по шалівці й тримаючи його, слизьке й холодне, обома руками. У мене були порізані обидві долоні, зсунулась із голови і, підхоплена вітром, полетіла кудись шапка.

Ось уже й ріг даху. І тут нам стало найважче, бо вітер задув тепер знизу. Я наліг на край листа грудьми, гукнув Степанові:

— Що будемо робити далі?

— Тримай так, он уже прибігли хлопці, несуть цеглу, колоди. Ними й прикладемо,— прокричав мені на вухо Степан.

Я глянув униз і побачив, що до драбини, яку тримала тітка Параска, справді бігло кілька хлопців.

— Тримайте-е-е-есь, хлопці-і-і! — гукнув семикласник Петро Власенко.

Діставшись даху, він посунув колоду по залізу до мене, а я, підхопивши, до Степана.

— По-о-оря-а-док! Дава-а-ай ще-е! — гукнув Степан.

За кілька хвилин ми так завалили дах колодами й цеглою, що вдруге на тому місці вітер не міг закотити його.

Підтримуючи один одного,— Петро мене, а я Степана,— ми поволі опустились додола.

Біля драбини замість тітки Параски стояв Мефодій Васильович з моєю шапкою в руці і, як тільки я ступив на землю, надів мені її на голову.

— А з долонями що в тебе? Порізав? — узяв мої руки.

Я аж тепер згадав про них і, поглянувши, байдуже сказав:

— Пусте, подряпав.

Мефодій Васильович тут-таки наказав мені негайно йти в учительську, обробити рани йодом і забинтувати.

— А в тебе все гаразд? — звернувся він до Степана.

— Все, тільки ноги трясуться,— весело відказав Степан, і всі навколо засміялися.

Коли я зайшов у клас з перебинтованими долонями, мене зустріли вигуками, а найбільше радості я побачив у Наталчиних очах.

Разом з усіма щирою посмішкою посміхався мені із своєї парти й Володька Залізник.

«Прийшов, хоч і хворий»,— подумав я.

І від усього цього: щирих вітань моїх хлопців і дівчат, радісного блиску Наталчиних очей, теплої посмішки Володьки — стало мені легко на душі. Я відчув себе щасливим.

А через день випав сніг. Скінчилась наша п'ята шкільна осінь.

Почалася зима.

ПРИГОДИ КАСІ-ВАСІ ГАРМАША

ПОВІСТЬ В ОПОВІДАННЯХ

з якого читач дізнається майже все про головного героя повісті — Касю

Кася — мій найкращий друг. І сусід. Недалеко від мене живе. Через чотири хати. Вайлуватий, білочубий, у ластовинні і завжди кирпатим носом шморгає. А дивак який! На всю нашу вулицю!

І в школі його всі добре знають за дивацтва. Це він ото мідний таз, в якому варення варити, на металолом приніс. Цілий-цілісінський. Вчителька завершила.

— Він же ще цілий,— каже,— буде дома потрібний.

А Кася їй серйозно так:

— А як у нас нічого іншого немає?

Тільки насправді не Кася він, а Вася, на прізвище Гармаш. Це він як був малим, казав на себе Кася, замість Вася. От ми й прозвали його з хлопцями Касею. Він звик і на Васю навіть дома забував іноді відгукуватись.

У нас на вулиці всі хлопці ймення мають. Я — Моня (замість Льоня), Коля Бабань — Кольця, Толик Довгаль — Роля.

З Касею ми однолітки. Тільки я в третій клас ходжу, а він — у другий. По хворості відстав від мене на рік.

Тепер мені легше, а скільки я натерпівся через Касю, як став першокласником!

Тільки, було, з школи прийду, а він уже чекає мене на подвір'ї і одразу повідомляє новину:

— А я гніздо в берегах знаю. Маленьке таке, і пташка туди літала. Ходімо покажу.

Доводилось кидати книжки і йти дивитись. А вже як пішов, то аж увечері додому. Не вивчив уроку — і на другий день двійка.

Хвалюсь йому:

— Через тебе, Касько, двійку вхопив. Нікуди сьогодні не піду.

А він:

— І-і, двійка! А я їжака бачив і знаю, де він сховався. Давай спіймаємо. Я б і сам спіймав, так тебе ждав.

Хіба б ви не пішли того їжака ловити?

Коли ж, було, я візьму себе в руки і сідаю вчити уроки, Кася стоїть біля порога і мовчки жде. Хоч би я й

годину і дві вчив — вистоїть. Він дуже впертий і терплячий.

Хто б йому що не зробив — ніколи не розсердиться і не заплаче.

Раз у війну ми гралися на городах, і його Толик Довгаль у запалі, не розрахувавши сили, шаблею дерев'яною по голові рубнув. Кася тільки брик — і впав. Впав і лежить. Хлопці деякі полякалися і розбіглися. Я теж спершу злякався, а потім гукнув Толику бути біля Касі й побіг сказати його матері, що там Кася чогось лежить і кров у нього на голові.

Мати прибігла з сусідкою, води йому дали. Скільки не питали, хто вдарив, — не признався. Сам, каже, впав і об цеглину.

За це він у нас, аж поки пов'язку на голові носив, був кожної війни начальником штабу червоних.

Коли я освоїв букваря і вже вільно читав тексти в читанці, закортіло мені навчити читати й Касю. Спершу, думав, читати, а там і писати, щоб, як піде до школи, — вмів. Так де там! Сказав, а він губу закопив:

— Подумаш, учитель знайшовся! Сам навчуся, як до школи піду!

Я тоді, звичайно, розсердився на нього, ми кілька днів не розмовляли, а потім помирилися.

Та скільки мороки було і батькам, і вчительці, як Кася у школу пішов!

У перші дні він ніколи не досиджував до кінця уроків. З другого або третього залишав книжки під партою і тікав, а потім серед уроку заходив у наш клас.

— Льонько! — гукав мені від дверей. — А на ставку рибу ловлять! Отакі-о коропи! — розводив руками. — Ходімо подивимось!

Звідки він знав про коропів — невідомо. Усі в класі сміялися, наша вчителька посилала його у свій клас, але Кася не зважав на це і приходив до мене на другий день.

— Льонько! — знову гукав від дверей. — А в культмазі пістолети є такі, що іскрами стріляють.

Нарешті і наша вчителька, і його переконали Васька, що не можна кидати уроків і ходити в інші класи заважати.

Він перестав, але почав зникати зовсім із школи і приходив аж під кінець занять.

— Де ти був, Васю? — питала його вчителька.

— До баби ходив, груш їсти, — спокійно відповідав Кася.

Тоді вчителька сходила до Касиної баби, що жила недалеко від школи, поговорила з нею. І баба, коли він приходив їсти груші, відряджала його.

З трудом, але все ж Кася звик сидіти на уроках. Так знову ж морока. Тоді він казав мені, що сам навчиться читати, а як прийшлося до діла — ні в яку. Щоб не вчити літер, став у букварі аркуші виривати. Викличе його вчителька читати, а він каже їй, що такого в нього у букварі немає.

— Як? — дивується вчителька.— А де ж цей аркуш подівся?

— Не знаю,— здвигає плечима Кася.— І не було.

Вчителька стала залишати його після уроків, так він зовсім букваря десь подів.

— Загубив,— сказав.

Батько купив йому другого. І того Кася десь запроторив.

Тоді Васин батько купив аж два букварі. Одного віддав учительці, а другого залишив дома, щоб Кася не носив, значить, їх, а мав і в школі і дома з чого читати.

Нікуди було подітися Касі. Довелося вчити. І, знаєте, буквар він подолав дуже швидко і став читати найкраще в класі.

— Чому ж ти раніше так не міг? — став я докоряти йому.

— Не хотілося,— сміється.

Ну, що ви йому скажете!

Крім усіх диваць, ще Кася якийсь трохи неуважний, безтурботний. То портфель з книжками у школі забуде, то одягне щось не своє. Якось піджак від костюма шкільного чийсь маленький надів, рукава до ліктів і не застібається, а картуз аж на очі насувається — великий такий.

Я одразу помітив.

— Касю,— кажу,— це ж піджак не твій і картуз теж.

А він рукою махнув:

— Ну то й що?

Аж на другий день розмінявся з хлопцями.

Таких пригод з Касею ой скільки траплялося!

Як замерз ставок, то він придумав рибу шапкою в ополонці ловити. Ловив, ловив, аж поки шапку у воду не впустив.

Прийшов додому голомозий.

— А шапка де? — мати питає.

— У ополонку впала,— кліпає очима Кася.

— Як?

— Рибу ловив.

— Лиха година! — бідкається мати. — Уже б і ти разом з нею падав туди. Будеш же тепер усю зиму в картузі ходити. Ніхто тобі другої шапки не купить.

Касі й байдуже. Ходить у картузі. Мороз надворі тріщить, холодно, а йому хоч би що.

— Касю! Померзли вуха? — питаємо його.

— Ні, тепло, — підшморгує Кася носом.

Але це ще не все. Траплялися з Касею, і мені з ним, ще й не такі пригоди.

Ось про них і піде розповідь далі.

О П О В І Д А Н Н Я Д Р У Г Е,

про те, як Кася продавав на базарі бабині груші

Ох, ці груші! Мав з ними халепу Кася.

У баби його Марти сад за хатою гарний. Старий уже, як і сама баба, але родив добре. Сорти яблук і груш — різні. Особливо груш. Ні в кого в нашому селищі немає таких ранніх і таких солодких, як у Касинової баби. Ми з Касею завжди раніше від усіх хлопців куштуємо їх.

Так оті ранні груші Касина баба щоліта першою вносила на базар і продавала на штуки.

Базар у нас два рази на тиждень — у четвер і в неділю.

І от завжди перед базаром баба приходила до Касі додому або переказувала через когось, щоб Василько прийшов і нарвав їй груш. Іноді ми ходили з Касею вдвох, а більше він сам. Груші треба було рвати обережно, в пазуху, щоб не побилися і не подушилися, і це не дуже подобалось Касі. Інша справа — натрусив, назбирав і їж. Проте робити було нічого, адже не чужа баба, своя, треба слухати.

Нарвавши груш, Кася помагав бабі укладати їх у кошики, і другого дня вранці вона везла оці кошики возиком на базар.

А одного разу в неділю баба забрала із собою на базар і Касю.

— Поможеш мені продавати, та й постоїш, як куди відлучуся, — сказала.

Ну, Касі що? Помагати то й помагати.

Прибули вони на базар рано, зайняли місце в овочевому ряду. Баба порозкладала груші на купки, по п'ять у кожній. Більші до більших, менші до менших.

— Оці більші — по п'ятдесят копійок купка, а меншенькі — по сорок п'ять,— пояснила Касі.

Поруч них теж стояла якась жінка з грушами. Далі також жінки з грушами і яблуками.

Швидко почали сходитись люди — покупці. Підходили до них, питали, почім груші.

Баба відповідала. Хто відходив мовчки, а хто обурювався:

— Що ви, бабо, бійтеся бога!

— А чого мені його боятися? — сердилась баба.— Своє продаю — не крадене!

Так вони простояли, може, годину чи й більше. Ніхто жодної груші в них не купив.

А рядом у жінки, що стояла праворуч, купували. Правда, в неї були трохи не такі груші, але ж і значно дешевші. І в купках — Кася порахував — було більше груш, по шість і сім.

Кася потихеньку сказав про це бабі.

— Не твоє діло! — відказала вона йому.— Базар ще тільки сходиться. Розкуплять.

Касю це обурило: чого баба така скупа, не може дешевше продати? Адже скільки в неї тих груш! І став чекати, що з цього вийде.

А вийшло таке, чого він і сам не сподівався.

Невдовзі до них підійшла баба Федоська, приятелька і сусідка Касиної баби, привіталася.

— Продаєте? — кивнула на груші.

— Та ось торгуємо з внуком,— повернулася баба до Васька.

— Правильно, треба допомагати бабі,— похвалила Касю баба Федоська.— А я оце ситчику думаю собі набрати. Кажуть, привезли вчора в магазин.

— І мені б треба ситчику,— забідкалася Касина баба.

— То й ходімо разом, глянемо,— каже баба Федоська.— А Василько тут побуде, мо' й продасть що, хай привчається.

— І то правда. Постій, Васильку, ми хутенько,— сказала баба Касі.

Все сталося так швидко, що Кася не встиг навіть і слова вимовити, як баби вже змішалися з натовпом.

Але тут же Касина баба знову опинилася біля нього й наказала:

— Дивися ж мені, так і продавай. Більшенькі по п'ятдесят, а меньшенькі — по сорок п'ять! — І цього разу зникла поміж людей ще хутчіше.

Залишившись без баби, Кася розгубився. Адже він зроду ніколи нічого не продавав. Тим більше на базарі.

А тут раптом на тобі — продавець груш. Та ще й так дорого продавати. А що, як хлопці побачать? (Це він про нас із хлопцями подумав.) Засміють, прозвуть спекулянтом.

Міркуючи, як йому бути далі, що діяти, Кася навіть не чув, як його люди раз по раз питали за груші і відходили, не одержавши відповіді, здивовані.

— Чого ж ти насупився, продавець? — засміялася до нього сусідка — жінка, що продавала груші справа.— Так ти ніколи не продаси.

Кася нічого не встиг їй відповісти, як навпроти нього зупинилась висока молода жінка з такою, як він, ростом, гарно зодягнутою дівчинкою в коротенькому платтячку і з бантом у чорних кісках.

— Хлопчику, почім твої груші? — запитала дівчинка. Васько зашарівся.

— Груші? — невідомо для чого перепитав.— Гм... По десять копійок,— випалив раптом.

— Одна? — здивовано глянула на нього дівчинка.

— Ні-і, що ви? — похитав головою Васько.— Ця... купка! І ця... Обидві,— показав на дві купки поруч.

— Так дешево? — тепер здивувалась мама дівчинки.

— Нічого, нічого, беріть. У нас багато,— заспокоїв її Кася.

Жінка взяла дві купки груш, заплатила гроші, й вони пішли.

Другим Касиним покупцем був якийсь старенький дідусь.

Потім уже Кася не пам'ятає, хто і скільки в нього купував груш.

Почувши, що в хлопця дешеві добрі груші, його швидко обступили покупці, і за десять хвилин обидві великі бабині корзини стояли у нього під ногами порожні, а в кишені теліпалась добряча жменя дрібних монет.

— Скоро ж ти спродався,— сказала тепер до нього сусідка, сміючись.— Чекай, що тобі баба на це скаже!

— А нічого, у неї груш багато! — відповів їй Васько, а сам занепокоївся: що ж справді йому тепер буде від баби?

Скоро повернулася й баба і, довідавшись від жінки про те, що Кася за безцінь продав груші, тільки руками сплеснула:

— Горенько ж ти моє! Оце так поміг, оце так уторгувала баба!

Касі стало смішно з бабиного бідкання і з своєї витівки.

Він весело розсміявся:

— Не журіться, бабо! Це я перший раз, а на другий буду продавати дорожче!

Та баба після того більше не брала Касі з собою на базар.

— Не треба мені такого помічника,— сказала.— З ним наторгуєш!

О П О В І Д А Н Н Я Т Р Е Т Ї,

основні події в якому завершуються на клубній сцені

Я не казав вам, що, крім футболу, Кася ще любить кіно?

Любить і дуже. Особливо военні фільми. Колись у нас «Чапаєв» ішов, то він два дні підряд дивився.

Кася знає, яке коли кіно буде, і завжди повідомляє мене і всіх хлопців на вулиці.

Так було й того разу. Прибіг до мене захеканий, ніби за ним хто гнався:

— Льончик! Ой кіно сьогодні в клубі! Знаєш яке? «Живі і мертві»! Про війну! Ходімо?

Я також люблю военні фільми й охоче подивився б, але не було нікого дома — це раз, а друге — гроші. Їх у мене теж не було.

— Безплатно подивимось! Я знаю, як пролізти! — упрощував мене Кася.— Ходімо!

Проте я відмовився, і він подався один.

Однак і йому не довелося побачити «Живі і мертві», бо він сам тоді мало не вмер з ляку, ще й інших на смерть поперелякував.

Сталося ж це ось як.

Кася примчав до клубу задовго до початку сеансу. Людей ще не було, двері стояли відчинені навстіж: протрювався зал.

Васько заглянув в одні, у другі — всередині теж нікого. Якраз те, що йому й треба.

Шмигнувши в зал, Кася пригинцем побіг до сцени, скочив на неї і притаївся там за завісою, щоб, як почнеться кіно, вийти і спокійно дивитись фільм. Він так уже не раз робив, і завжди вдавалося.

Та не минуло й п'яти хвилин Касиного перебування на сцені, як до залу, розмовляючи, увійшли завклубом і кіномеханік. Кася пізнав їх по голосах.

Про що саме вони говорили, Васько з переляку не розібрав. Він тільки чув, як наближалися їхні кроки. Ось вони вже зовсім близько, ось уже якраз біля сцени.

Що ж робити? Як бути? Якщо вони зйдуть на сцену — одразу ж побачать його і виведуть.

Серце стукало в Касі, ніби дятел на дереві зимою, — дрібно-дрібно. А по спині мурашки забігали. Це він сам потім так нам розказував.

А завклубом з кіномеханіком відчинили скрипучі двері на сцену і пішли за куліси.

Кася вже хотів було плигати зі сцени й бігти до дверей, щоб утекти, як погляд його зупинився на невеличкій ляді з кілечком, що виднілася зовсім недалеко від нього, всього за два кроки.

Васько в одну мить ступив до неї, нахилився і потягнув ляду за кілце. Вона легко відчинилася, і на нього дихнула чорним отвором яма.

То була яма для суфлера. Коли в клубі грали п'єси, суфлер залазив у неї, над ним ставили невеличку будочку, щоб не бачила публіка, і він підказував артистам.

Не роздумуючи, Кася опустил у яму ноги і, притримуючи рукою ляду, накрився нею зверху, тільки брязнуло кілечко.

Накрився і завмер.

В ту ж мить над його головою загупали кроки, почувся голос.

— Ти не чув, ніби оце зараз впало щось? — запитав один голос.

— Ні, — відповів другий. — Здалося, мабуть.

Той, що питав (це був завклубом), став якраз на ляді, над Касиною головою.

— Невже не чув? — дивувався він. — Як ми заходили, гупнуло щось. Може, хто з дітлахів заліз? Ану, давай подивимось по кутках, за декорацією.

Вони стали ходити по сцені.

Кася тремтів від ляку, затаївши подих. А що, як заглянуть під ляду? Подумають — красти заліз.

— Немає нікого, — обізвався через хвилину кіномеханік. — То тобі вчулося.

— Дивно, — зітхнув завклубом. — Але точно ж гупнуло щось. Ну, гаразд. Знімай екран, а я трибуну принесу. Стола й стільці потім поставимо.

«Знімай екран... Стола... Стільці... — здивувався Кася. — Навіщо? Адже має бути кіно».

Далі він чув, як возився з екраном кіномеханік, як завклубом притягнув з глибини сцени трибуну і поставив її поруч з лядою, як потім вони вдвох ставили стіл, гримотіли стільцями.

Кася зрозумів, що раз зняли екран і поставили на сцені трибуну, стіл і стільці — значить, кіна не буде. Але що мало відбутися в клубі, він не знав і навіть не догадувався. Йому вже хотілося вилізти зі своєї схованки, та не було як.

І Васько вирішив ждати — будь що буде.

Під сценою стояв морок, тхнуло сирістю. Сидіти було ніяк, і Кася лежав зразу ж під лядою боком.

Десь, може, через годину чи більше (Кася точно не знає, бо йому здалося, що часу минуло дуже багато) зал став наповнюватись гомоном, заскрипіли стільці. Васько догадався, що в клуб заходили і займали місця люди.

«Що ж воно тут відбудеться, раз немає кіно? — міркував він. — От халепа».

Невдовзі люди з'явилися і на сцені. Вони, мабуть, із собою щось принесли. «Це давай поставимо прямо на стіл, а це на стільці», — казав один голос, і чути було Касі, як хтось щось поставив на столі, а другий — на стільці. Потім дівчачий голос зі сцени гукнув: «Хлопчики, а вода є? Воду принесли? І ванночки?» Скоро, мабуть, принесли й воду, бо брязнуло відро.

По сцені ходили, гупали, сміялися. Касько догадався, що це були учні-старшокласники: деяких він упізнав по голосу. Але чому вони тут, що будуть робити, для нього залишалось таємницею.

Та ось Кася почув, як на сцену зійшли ще двоє.

— Ну що, будемо починати? — Це був завклубом.

— Давайте, не заперечую, — відповів йому знайомий жіночий голос. Кася ніяк не міг пригадати, де він його чув.

— Хлопці, у вас все готове? — звернувся цей же голос до тих, що порядкували на сцені.

— Все, — відповіли разом три голоси.

— Тоді я оголошую, — сказав завклубом, і Кася по-

чув, як він пішов на край сцени, зупинився за завісою і повідомив, що зараз учителька їхньої школи Олександра Карпівна прочитає цікаву лекцію, яка називається «Релігійні чудеса і привиди». Під час лекції буде показано ряд так званих чудес, що їх робили колись у церквах попи за допомогою хімії. Чудеса показуватимуть учні дев'ятого класу, і завклубом назвав їхні прізвища.

«Так он воно що! Лекція! — скрикнув Кася під сценою. — А чому ж не кіно?» Він мало не плакав з досади, та що поробиш. Треба було слухати лекцію.

Спершу вона Васькові не сподобалась, а потім стала дедалі зацікавлювати. Вчителька розповідала, як попи за допомогою хімічних сполук оновлювали ікони, як з води робили вино, як у церквах самі запалювалися свічки. І все це, чути було, показували на сцені помічники вчительки — учні.

Щоразу, при сотворінні ними чуда, в залі чувся гомін, і Кася гірко шкодував, що він не сидить зараз там і нічого того не бачить.

Цікаво розповідала вчителька й про інші «чудеса». В одній церкві під час кожної вранішньої відправи plakala ікона святої Варвари. Люди ходили дивитися на це чудо з віддалених сіл, за сто і більше кілометрів, купувати ті сльози як ліки. Та одного разу помітили, що Варвара плаче лише на одне око. Побачивши це, піп одразу ж пішов у вівтар. Незабаром віруючі почули, як він лається з дияконом. Виявилось, що той у лігечку, припасовану до другого ока Варвари, забув налити води.

Ще вчителька розповідала про привиди, відьом і домовиків, яких теж вигадували попи, щоб залякувати людей.

Під кінець Васько так заслухався, що забув навіть, де він є. Але тут чи то від сирості під сценою, чи від незручного лежання боком у нього раптом залоскотало в носі, і він, не стримавшись, голосно чхнув. Раз, потім вдруге.

Голос лекторки на хвилину затих. На сцені і в залі заворушилися, загомоніли, зарипіли стільцями. Мабуть, почули.

У Касі тьохнуло серце, він злякався, що зараз відкриють ляду і витягнуть його, мов шкодливого kota. Що робити?

І він швидко поповз від того місця, де лежав, далі, в темний куток, аж під стіну.

Там було ще темніше, ще сиріше, ще холодніше. А головне — страшніше. Касі здавалось, що ось зараз сцена обвалиться йому на голову і задушить його в цій темряві. Він став гарячково лазити попід сценою, шукати, може, десь є інший вихід, через який можна вибратися звідси.

Але пошуки не дали нічого. Кася кілька разів боляче вдарився головою об перекладину і знову опинився під лядою.

Почувши, що вчителька продовжує читати лекцію (значить, все минулося), він полегшено зітхнув і знову зайняв своє попереднє місце, вирішив поводитись тихо, діддатися кінця лекції, а там якось буде.

Та дарма сподівався Васько на щасливий кінець.

Минуло, може, п'ять, а може, й десять хвилин після Касиних мандрів попід сценою, як поруч несподівано щось зашелестіло. Він повернув голову ліворуч і в тоненькій смузї світла, що пробивалося крізь щілину, побачив сіру істоту з гострою мордочкою і чорними блискучими очима. Йому здалося тоді, що це страшний звір. Він сидів зовсім близько від Касі і нюхав його, ніби збирався накинутись і загризти.

Лише єдину мить дивились вони одне на одного. А далі Кася не пам'ятає, як він дико закричав, як з усієї сили штовхнув головою ляду й опинився на сцені перед столом.

Все це сталося так раптово і несподівано, що на секунду чи дві в клубі запанувала мертва тиша. Така напружена, що Кася почув, як у нього голосно стукає в грудях серце.

Якась жінка, що сиділа в першому ряду, голосно, на весь клуб, вереснула з переляку, відсахнулися й інші, хто сидів попереду.

Неабияк злякалися й обидва хлопці та дівчина, що сиділи за столом, і сама лекторка, вчителька Олександра Карпівна.

А потім... Потім у залі хтось гукнув до вчительки: — От вам і привид, а ви казали — привидів не буває!

Останні слова його потонули в реготі. Сміялися так дружно й весело, що Кася не втримався і теж від душі засміявся, аж сльози виступили на очах.

Сміялися довго — зал, Кася, вчителька і ті троє за столом, що показували «чудеса».

Перший отямився завідуючий клубом, закликав усіх до тиші.

— Ну, хай тобі грець, насмішив отак,— витираючи сльози, сказав він. А потім запитав: — То, значить, це ти заховався перед початком вечора сюди? Що ж ти робив під сценою?

Кася винувато закліпав очима.

— В кіно хотів,— буркнув.

— То чого ж під сцену заліз?

— Бо без білета...

— А закричав чого, ніби тебе там різав хто?

— Там щось було... Звір якийсь... Я думав — укусить...

В залі знову засміялись. Завклубом теж.

— То миша, мабуть. Вони там водяться. Ех ти, герой! Ну йди додому, бо мати, напевне, вже шукає. А в кіно завтра приходь. Тільки гроші бери!

Кася зрадло стрибнув зі сцени в зал і миттю вискочив у двері.

Довго ми сміялися потім з цієї його пригоди, а Кася сердито відмахувався:

— Розумні сміятися, а спробували б ви...

А й справді, як би ми вчинили, будучи на його місці?

О П О В І Д А Н Н Я Ч Е Т В Е Р Т Е,

як ми з Касею виливали тхора і що з того вийшло

Якось я прийшов зі школи, пообідав і тільки-но зібрався засісти у дворі під грушею за уроки (у нас там стоїть вкопаний у землю столик), як раптом, грюкнувши з усієї сили хврткою, з вулиці до нас на подвір'я вбіг Кася. Білий чуб їжаком, очі блищать.

— Льоньчик, ти дома? — ніби не бачачи, що я стою перед ним, гукнув він.

— Ні, немає,— кажу йому,— пішов на став купатися.

Та Кася не звернув на мій жарт ані найменшої уваги і заторохтів, мов горохом об стіну сипнув:

— А в нас, ти знаєш, за хатою, біля тину, нора в землі, і з неї, я бачив, виглядав звірок. Сам такий рудий, а пісок чорний і гострий. Я кинув на нього грудкою — він і заховався.

— То й що? — питаю його.— Хом'як, може, або тхір.

— Так давай спіймаємо,— запропонував Кася.

«Справді, чому б і не спіймати?» — подумав я і зразу ж погодився.

Не гаючись, ми стали з Касею обмірковувати, як і чим спіймати нам рудого звірка. Капканом? Але ж його у нас немає. Чимсь накрити, як вилізе? Але чим? Та й чи встигнемо?

Довго думали і нарешті придумали: взяти тоненьку, але довгу вірвовку, зв'язати посередині зашморг, покласти її на землю, щоб кільце зашморгу було якраз на норі, а самим сісти по обидва кінці вірвовки і чекати. Як тільки звір просунеться до половини з норі, разом швидко смикнути вірвовку до себе — і він наш. Легко й просто.

Я миттю скочив у хату, схопив вірвовку, на якій мати вшала сушити білизну, і ми на всіх парах помчали до Касі.

Дома в Касі не було нікого, і нам ніхто не заважав. Ми швидко зробили кільце на вірвовці, поклали його на нору, а самі розсілися по обидва боки.

Сиділи, може, годину або й більше не розмовляючи, щоб не злякати звірка, коли вилазитиме.

Але з норі ніхто не вилазив.

Я почав сердитись на Касю:

— А ти точно бачив, як вилазило?

— Бачив. От їй же богу, хай мені хтозна-що, — поклявся він щиро.

— Тоді чому ж його так довго немає? Може, поки ти побіг до мене, воно вилізло й утекло? — знов я до Касі.

Він тільки плечима здвигнув.

Вирішили ми почекати ще.

В затишку за хатою так пекло сонце, було так жарко, що жах. З мене градом котився піт, і я раз по раз витирив його вільною рукою. Кася витирався теж.

Ми просиділи ще, може, годину.

Більше я не міг терпіти. Мене розбирало зло на Касю.

— Хай він тобі здохне, твій звір, — сказав я йому сердито, кинувши вірвовку. — Немає його там, мабуть, привідлось тобі.

Кася знову став клястися, що своїми очима бачив, як звірок виглядав, ще й грудку кинув на нього.

— То чому ж він більше не вилазить? — сердився я.

— Ану, давай подратуємо його лозиною, — вирішив Васько. — Може, він розсердиться і тоді вилізе.

Знайшли довжелезну лозину, поштрикали нею по черзі в норі, послухали, чи не шарудить.

Дарма. Нічого.

Мені це надокучило, я зовсім розчарувався і сказав Касі, що піду додому, треба уроки вчити.

— Їбною, а знаєш що? — благально звернувся до мене Кася. — Давай цього тхора, чи що воно там, водою виліємо. Вчителька розповідала, що ховрахів та інших звірів виганяють з нір водою. Їлють і люють у нору, аж поки вона повна стане, і звірок тоді випливає. Його тоді й спіймати легше, бо мокрий він недолугий.

Справді! Як же мені першому не спало це на думку? Адже я теж таке чув.

— Давай відра, — командую Касі.

Радий, що я так швидко погодився, Васько знайшов двоє здорових відер, і ми подались до колодязя — на вулицю, через одну хату від Касиного подвір'я.

Виявилось, що тягати воду нелегко, бо ми обидва ледве діставали корби. Довелось підмостити під ноги по дві цеглини.

Важко було і повні відра носити. Ми перехилилися, бовтали ними поперед себе в обох руках. Вода хлюпала нам на ноги, обливала холоші штанив, але ми не зважали на це.

Перші двоє відер не дали ніяких наслідків. Вода тільки забулькотіла в норі і, мабуть, зовсім не злякала її рудого мешканця. Він не вилазив.

Ми принесли ще по одному. Потім ще і ще.

— Ого! — зітхнув Кася. — Вже восьмеро вилили, а його немає.

— Мабуть, нора дуже глибока, — зітхнув і я. — Давай відпочинемо і почекаєм, може, й вилізе.

Кася погодився. Він, я бачив, уже стомився, але мовчав. І я приховував утому, хоч у мене теж боліли руки.

Посиділи хвилин десять, а може, й більше. Нора — мовчок. Мовчали і ми, боячись злякати звірка, коли вилазитиме.

Та він чомусь не вилазив.

— Ходімо ще, — рішуче встав Кася. — Нора справді дуже глибока, треба води більше.

Пішли. Принесли ще по четверо відер. Не принесли, а майже притягнули з відпочинками, бо руки боліли. Вилили в нору — тільки забулькало.

Стали чекати. І знову нічого. Мене взяв сумнів.

— Ні, мабуть-таки, він утік ще тоді, як ти до мене побіг, — знову я до Касі.

Кася заперечливо похитав головою.

— Не може бути. Він там. Давай ще по відру прине-
семо, і побачиш — вилізе.

Принесли. Не по одному, а по двоє. Вилили. Але знову
все даремно.

— Двадцять відер,— підрахував Кася і став колупа-
тись пальцем у носі.

Я більше не витримував. Сказав Касі, що нічого в тій
норі не було і немає, що він усе вигадав, і сердитий пі-
шов додому.

А що ж Кася? Думаєте, він теж покинув свою затію?
Якраз!

За хатою у них стояли дві десятивідерні діжки з во-
дою. Касина мама дістала їх з погребя і поналивала,
щоб вимокли. Взимку там були огірки й капуста.

Кася й ну брати з них воду та в нору, та в нору. Його
вже не так цікавив той звірок, як дивувало, де ж діває-
ться вода. Невже та нора справді бездонна?

Він вирішив налити її повну. Облився весь, обляпався,
але це його не зупиняло.

Вибравши воду з однієї діжки, Васько заходився коло
другої.

За цим заняттям і застала його мама, що повернулась
з роботи.

— А це що ти робиш?

Кася сюди, Кася туди.

Довелося розповідати.

— То оце ти так мені допомагаєш? — прискіпалась
мама до нього.— Нема того, щоб наносити води в діж-
ку,— ти з діжки виливаєш! — Та за лозину, якою ми
нору міряли, та до Касі.

Кася кинувся тікати на вулицю, але в хвортці його
перейняла сусідка тітка Настя.

— Ні, стій, не втечеш,— вхопила Васька за руку,—
ще ось і я вуха намну, щоб знав, як шкоду робити. Твоя
робота? Бачиш, яка я вся в грязі? Мало не втопилася в
погребі!

Переляканий Кася спершу нічого не міг второпати.
Тітка справді була вся вимазана в грязь. Але при чому
тут він? І чого вона мало не втопилася в своєму по-
гребі?

Потім усе вияснилось. Погріб тітки Насті був під са-
мим тином у Касі. Та нора, з якої виглядав рудий зві-
рок, виходила в стіні погребя, і вся вода, яку ми з Ка-
сею лили вдвох, а потім він сам, розтеклася там, зато-
пила тарілки з холодцем і картоплю. Коли тітка Настя

полізла ввечері в погріб поставити глечик з молоком, то послизнулася і впала в воду. Вона подумала, що в погребі десь пробилося джерело, перелякалася і вискочила наверх. Аж тут якраз Касина мама гримає на нього за воду.

Тут вона й догадалася, хто налив їй води в погріб, і прибігла до них.

Отака зі мною і Касею водяна пригода сталася.

А на другий день Кася прийшов до мене і попросив допомогти йому наносити в діжки води.

— А то мама сердились.

Наносили. Потім Кася запропонував забити цеглою і засипати землею злополучну нору.

Зробили й це.

— А тепер знаєш що? — звернувся до мене Кася.— Давай, поки немає дома тітки Насті, наведемо порядок у погребі. Витягаємо і просушимо картоплю, там її небагато, я дивився, і притрусимо дно погреба піском.

— Ох і хитрючий же ти, Касю,— кажу йому.

Васько засміявся.

— Давай, Льончику! Знаєш, як тітка Настя буде рада? Адже вона не винна, що ми не знали, куди та нора виходить.

Я погодився з Касею. І ми зробили все, як він задумав. Тітка Настя похвалила нас за це і більше не сердилась.

О П О В І Д А Н Н Я П'Я Т Е,

в якому Кася перевіряє силу «святої» книги

Після зимових канікул у Касі захворіла мама, і її поклали в лікарню на операцію. Касин тато завжди був допізна на роботі в колгоспі, і Касю забрала до себе баба Марта. Вона сказала, що, може, трохи виправить Васька, бо він не такий, як у добрих людей діти. І пам'ять, мовляв, у нього коротка, і неслухняний.

Більше тижня не приходив він до мене додому, тільки у школі й бачились.

— Не пускає нікуди баба,— скаржився. І невеселий такий став.

— Може, вона тебе ще й б'є? — питав я.

— Ні, не б'є,— крутив Кася головою і шморгав носом.

Було, як я згодом довідався від нього, гірше.

Сдного разу на великій перерві мене хтось сіпнув за рукав.

Я оглянувся. Переді мною з портфелем у руці стояв Кася.

— Куди це ти, додому вже зібрався? — питаю.

— Ні. Іди сюди,— тягне він мене в куток,— щось розкажу.

Відійшли від гурту хлопців.

— Не піду я більше до баби, до вас піду,— рішуче заявив він і, оглянувшись, миттю дістав із портфеля невеличку, але товсту, у засмальцьованій палітурці, з хрестом на ній, книжку.

Я аж рота розкрив від подиву:

— Де ти взяв її?

— У церкві,— прошепотів Кася.

— А чого ти там був?

— Баба водила. Тільки ти про це нікому. Я лише тобі...

Ми відійшли далі в куток коридора, і Кася, збиваючись, розповів мені все, як було, по порядку.

Забравши Касю до себе, баба наказала йому у всьому її слухатись, бо вона любить свого внучка і хоче, щоб і він був таким, як і в людей, гарним хлопчиком, щоб добре вчився, слухався тата й маму. А для цього треба молитися богу, він добрий, усім помагає. І мама тоді швидше видужає.

Кася сказав, що бога немає, що його видумали попи, аби людей задурювати. Так він чув від свого тата.

Баба розсердилася і назвала Касю і його тата дурнями. Бог є, і все на світі від бога. Треба тільки помолитися йому, гарненько попросити, і він усе зробить, він всемогутній.

Увечері того ж дня баба показала Касі, як молитися, і він нишком попрохав у старенького дерев'яного бога, що висів на покуті у бабиній хаті, щоб зробив його маму дужою і щоб вона завтра ж повернулася з лікарні.

Але ні другого, ні третього дня мама додому не прийшла, в лікарні сказали, що лежати їй ще довго.

Тоді Кася поскаржився на бога бабі, а вона відповіла, що, мабуть, Кася погано молився. Ось вони підуть у суботу до церкви і там помоляться, всім святим по свічці поставлять, і бог милосердний зглянеться на них.

— Так учням же не можна до церкви,— став відмовлятися Кася.

Баба нагримала на нього ще й назвала телям.

У суботу вони пішли до церкви. Баба весь час тримала Касю за руку і наказувала все робити так, як вона.

Кася вирішив ще раз перевірити бога і тому не сперевався.

При вході в церкву вони купили кілька тоненьких свічок і, запаливши їх, приліпили перед кожною іконою.

Потім баба молилася і біла поклони, а Кася дивився, як батюшка, поговоривши про щось із дяком, кадив кадилицею, ходячи поміж бабів.

Касю дуже зацікавило, що батюшка носить, яке на ньому взуття. Покинувши бабу, він став ходити слідом за ним, аж поки не роздивився: батюшка був у битих валянках, без калос. Касю це здивувало, він думав, що батюшка повинен бути і зимою й літом босий, як Ісус Христос на картині. А так — який же він святий!

Через те, що Кася ходив слідом за попом, від диму з кадилиці у нього закрутило в носі, і Кася кілька разів голосно, на всю церкву, чхнув. На нього звідусіль зашкакали, але Кася не звернув на це уваги і, коли батюшка зупинився перед однією іконою, сіпнув його за ризу.

— Діду піп, діду піп, а навіщо ви таким смердючим кадите, аж у вічі заходить?

Піп не зрозумів його і поцікавився, чого він хоче. Але вдруге Кася не встиг запитати: між ним і батюшкою виросла баба.

— Звиняйте, отче, дурне дитя, — промовила вона до попа, а на Касю нагримала: — Віда мені з тобою. І в кого ти такий удався?

Тоді ж, у суботу, Кася оконфузився в церкві і вдруге. Один дід ходив поміж людьми і збирав на велику мідну тарілку гроші.

— Навіщо це, бабо? — поцікавився Кася.

Баба пояснила, що гроші ті збирають на церкву, і дала йому двадцять копійок, щоб він кинув у тарілку.

Але Касі шкода було віддавати всі гроші, і він вирішив дати лише половину, а десять копійок зекономити на свої потреби.

Коли дід (то був церковний староста) порівнявся з Касею, він поклав на тарілку двадцять копійок і попросив діда дати йому десять здачі. Та дід його ніби й не чув, пішов собі далі.

Кася за ним.

— Діду, а здачі!

Дід не звернув уваги. Кася сказав йому вдруге. Нічого. І тоді Кася знову підійшов до батюшки і на всю церкву поскаржився йому на несправедливого діда.

Всю дорогу додому баба сварила Касю, казала, що він не тільки не відмолився, а нових гріхів у церкві набрався, і, аби бог відпустив їх, треба посповідатися і прийняти причастя.

— А як це — «причастя»? — запитав Кася.

— Підемо в неділю й побачиш,— відповіла баба.— Батюшка буде мед давати і проскурку.

Кася, як і я, ніколи не причащався і не їв проскурки й тому вирішив піти до церкви в неділю.

— Дуже смішно це — сповідатися,— розказував він. Піп накрив його посеред церкви якимось позолоченим ряденцем з хрестами і спитав:

— Грішний, отроче?

— Ні,— відказав Кася.

— Не украв? Не убив?

— Не крав нічого, батюшко, а горобця убив колись із ротатки,— чесно признався Кася.

— Отпускаю,— відказав піп.

Кася не зрозумів.

— Що? — перепитав з-під рядна.

Батюшка розсердився:

— Гріх, отпускаю, осле. Бога ніколи не прогнівив?

— Ні, батюшко,— відповів Кася,— бо тато казав, що його немає.

Піп ще раз назвав Касю ослом і більше ні про що не питав. Зняв із нього те ряденце і дав із позолоченої чаші маленьку ложечку меду. Але Кася запевняв, що то зовсім не мед, а якась кисленька наливка, бо мед не такий.

Після сповіді і причастя кожний, хто був у церкві, підходив до невеличкого столика, що стояв збоку, і брав там на мідному підносі проскурку. Я не бачив її, але Кася казав, що це такі маленькі коржики, посвячені батюшкою. Вони навіть не солодкі, та, з'ївши одну, Кася ще кілька разів підходив і брав по проскурі, бо вони пішли до церкви не снідавши. Потім, як на підносі їх залишилось мало, згріб усі в кишеню і з'їв, стоячи за спиною в баби.

— Я хотів і тобі одну принести,— сказав мені Кася,— та дуже їсти хотілося.

Розглядаючи все у церкві, Кася примітив, що майже всі, хто там був, дідусі й бабусі підходили до товстої книги з золотим хрестом на палітурці, яка лежала на

невеличкому столику посередині, і, хрестячись, цілували її.

Він запитав у баби: що то за книжка?

Баба пояснила, що то свята книга, в ній про всіх святих написано, і, коли помолитись на неї, святі допоможуть тій людині, бо вони — помічники божі.

Ось тоді й вирішив Кася нишком узяти ту книжку собі і дома попросити святих, щоб вони допомогли його маму швидше вилікувати, а ще щоб допомагали йому вчити уроки.

Довго терся Кася біля столика із святою книгою, аж поки не влучив момент і не сховав її під полу пальта. Щоб не впійматися, сказав бабі, що хоче надвір, виврався з церкви і подався додому.

Два дні підряд потай від баби він просив святих, щоб одужала і прийшла додому мама, щоб учителька не питала його уроків. Але святі ніби не чули його і нічого не хотіли допомагати. Мама, як і раніше, лежала в лікарні, а Касі вчителька в ці дні поставила двійку.

«Значить, неправда то все про бога і про святих», — переконався Кася і вирішив усе розказати мені.

— Ну й молодець, — похвалив я Касю. — А де ж тепер ти цю книжку подінеш?

— Віддам бабі і скажу, що все то брехня.

Таке рішення мені теж здалося правильним, і я схвалив його.

Із школи ми вийшли разом і на вулиці розпрощались. Кася пішов до баби, а я додому.

Та не встиг я, пообідавши, сісти за уроки, як Кася на поріг. Сердитий, очі червоні, як у білого кроля.

— Що трапилось? — питаю.

— А те, — шморгнув носом Васько. — Баба за церковну книгу відлупцювала, назвала грішником, то я втік. І додому боюсь іти, щоб батько не добавив. Може б, я у вас... Скажи матері.

Я розповів усе своїй мамі. Вона довго сміялася з Касиної вигадки і, звичайно, дозволила залишитись у нас.

Так він і жив у нас, аж поки його мама з лікарні не повернулася.

Правда, того ж дня баба приходила забирати Касю до себе, та він відмовився.

— Мені з Льонькою краще, — відказав. — І в церкву я більше не піду, бо ні бог, ні всякі святі нічого не допо-

магають. Мама ж і досі в лікарні, а вчителька мене кожного дня за те, що не знаю уроків, перед усім класом соромить. Буду тепер учити їх сам.

О П О В І Д А Н Н Я Ш О С Т Е,

про сіру мишу і пригоду Касі на ставу

Одного дня на першому ж уроці математики вчителька вигнала Васька з класу. Ну, не вигнала, а звеліла вийти за двері.

За віщо?

За мишу. Васьків сусід по парті Колька Снігур приніс у коробці з-під доміно сіру мишу, прив'язану ниткою за задню ніжку. Відняв у свого кота.

— Що ти з нею робитимеш? — запитав його Кася.

— Не знаю, — здвигнув Колька плечима.

— Дай сюди, — простягнув Кася руку за коробкою.

— Навіщо?

— Давай, зараз побачиш, — наполягав Васько.

Коля неохоче передав коробку Касі. Той мовчки намотав кінчик нитки на палець, нахилився під парту і випустив мишу на підлогу.

Миша якусь мить принишкло посиділа під партою, потім раптом вибігла на середину класу — і прямисінько під ноги найбоязливішій у класі Марійці Голод, що саме розв'язувала біля дошки задачу.

Марійка, побачивши мишу, голосно, на весь клас скрикнула і за одну мить скочила на стілець біля столу вчительки.

У класі вибухнув регіт, хлопці підвелися з місць.

Побачивши це, Кася злякався і хотів потягнути мишу до себе, але випустив кінець нитки, і гемонська миша побігла під стілець. Марійка закричала ще дужче, і ще дужче засміялися в класі, а хтось із хлопців вигукнув:

— Чого кричиш? Не бійся, вона не вкусить!

— Що ти наробив! — штовхнув Колька Касю. — Тепер буде нам.

Кася й сам зрозумів свою помилку. Він миттю кинувся до стільця, впіймав мишу, яка закрутилася навколо ніжки, сунув її в кишеню і хотів було знову сісти на своє місце, як його зупинила вчителька, Марія Іванівна.

— Гармаш, це твоя робота?

Васько схилив голову і мовчав.

— Я тебе питаю? — домагалась учителька.

Васько знову ні слова.

Тоді Марія Іванівна наказала йому негайно вийти за двері і навздогін пообіцяла викликати в школу батька.

Кася похнюпився і вийшов з класу. На очі набігли сльози. Хіба вам не шкода було б себе? Та й що батько за це скаже? Не погладить же по голові. Він справді мало не розплакався, як у кишені раптом заворушилася миша.

— Щоб ти здохла,— сердито проказав Кася і пішов до роздягалки.

Швидко накинувши на плечі пальто і насунувши на голову задом наперед шапку, він вибіг із школи.

Мишу вбивати було шкода, і Кася пустив її на стежку тут же біля порога. Хай біжить, куди хоче, коли не замерзне. Бо хоч надворі і стояв березень, але ще скрізь лежав сніг і притискував морозець.

А куди ж тепер іти? Додому?

Так рано ж іще, мати одразу догадається, що тут щось не так. Та й портфель із книжками в класі залишився. Хоч би було сніданок забрати.

Але роздумував Кася недовго. Вирішив, поки йтимуть уроки, він погуляє на ставу, а потім хлопці винесуть портфель, і разом з ними й додому піде.

Ставок у нас від школи недалеко, трохи парком пройти — і вже там. Ми на великій перерві завжди бігасмо ковзатись. Тож не минуло й двох хвилин, як мій Васько вже з'їжджав по викованій доріжці.

По той бік ставу, під берегом, він побачив двох хлопчиків. Один невміло їздив на ковзанах, а другий бігав слідом за ним, щось гукаючи.

Кася одразу визначив, що хлопчаки вчать їздити. І тут же згадав про свої ковзани. Були б вони зараз у нього, він би цих хлопчаків швидко навчив.

Кася справді добре їздив на ковзанах, найкраще від усіх на нашій вулиці.

— Гей, ви, ану йдіть сюди! — гукнув до хлопчиків.

Хлопчики підбігли, віддихуючись, витерли рукавами спітнілі лоби. Видно, вони вже давно бігали по ставу.

Один з них був вищий на зріст, худорлявий, а другий менший, опецькуватий. Васько бачив їх уперше.

— Чого ви не на уроках? Запізнались, чи, може, з класу вигнали? — запитав Кася грізно, ніби він був щонайменше директором школи.

— А ми ще не школярі,— відповів йому менший, опецькуватий.

— А-а,— протягнув Кася.— Що, їздити вчишся? — запитав вищого.— Давай повчу.— І тут же став розказувати, як треба правильно ставити на лід ногу, розмахувати руками і дихати. Ну справжній тобі інструктор.

Потім почалася практика. Кася бігав поруч хлопця, давав поради на ходу, підбадьорював і сердився.

Менший хлопчина швидко втомився бігати, вже давно відстав від них і десь подівся. Вони залишилися вдвох.

Захопившись навчанням, Кася незчувся, як швидко промайнула година і від школи донеслось голосне калатання дзвоника на перерву.

— Ну, тепер давай сам! — гукнув він услід хлопцеві.— А я в школу!

Хлопець махнув йому рукою і помчав прямо вздовж ставу, зовсім не туди, де вони щойно бігали.

Кася глянув йому вслід і одразу ж сполошився. Куди ж він їде, цей хлопчисько? Прямісінько в той бік, де недавно брали кригу для льодовні. Там же тоненький лід, не витримає. І як він забув його попередити?

— Еге-ей, куди ти? — загукав Кася.— Не їдь, там прова-а-алишся!

Але захоплений їздою хлопчина не звернув на його окрик уваги і мчав прямо на проруб.

Кася гукнув знову:

— Еге-е-й, вернись! Куди-и ти-и?

Та було пізно. Хлопчина вилетів на тонкий лід, змахнув руками і... провалився.

Кася не пам'ятає, як добіг до ополонки, як упав на лід і подав хлопцеві руку. Переляканий хлопчина так міцно вхопився за неї обома своїми руками, що мало не стягнув Касю до себе. Врятувало те, що поруч лежала велика примерзла крижина. За неї лівою рукою і вхопився Кася.

Хлопчина борсався в ополонці і перелякано дивився великими сірими очима на свого рятівника.

— Не бійся, не бійся, я зараз,— заспокоював його Кася, хоч сам уже добре злякався, бо не здужав витягнути. Сили покидали його. Рука, якою він тримався за крижину, повільно сповзала з неї, і він сам теж сунувся в воду.

Тоді Кася закричав що було сили:

— Допоможіть! Допоможіть!

Чи довго він кричав, Кася не пригадує, а тільки почув, як позаду загупали кроки і обізвався чоловічий голос:

— Тримай, тримай, не впусти його!

Потім поруч на край ополонки ліг якийсь чоловік і теж ухопив хлопця за руку.

Вдвох вони витягли його на лід. Чоловік швидко зняв із себе пальто, накинув хлопцеві на плечі.

— Догралися! Це він тебе пхнув? — запитав, показуючи очима на Касю.

Переляканий і промоклий до кісток хлопчина тільки цокотів зубами і не міг сказати й слова. З очей його бігли сльози.

Кася став пояснювати, як було, але чоловік не захотів його й слухати.

— Розкажуй, — махнув він рукою. — Бити вас слід за такі штучки, от що. — І спитав хлопчину — чий він.

Хлопець не переставав цокотіти зубами і мовчав.

Чоловік глянув запитливо на Касю.

— Я його не знаю, — заперечливо похитав головою Кася. Вони справді не познайомилися за цей час.

— От песиголовці, — розсердився чоловік, підхопив хлопця на руки і швидко поніс до найближчої хати.

Кася постояв розгублений, подивився йому вслід і повагом поплентався до школи.

У школі вже почався другий урок, і Васькові треба було чекати наступної перерви. А їсти захотілося після тієї пригоди ще дужче, аж у животі боліло.

Він пройшовся кілька разів попід вікнами класу, побачив, як учителька щось писала на дошці, а за нею, посхилявшись за партами, писали його однокласники, і йому стало ще гірше на душі. Бач, пишуть, і байдуже їм, що він тільки що мало не втопився, ніхто навіть не дсгадується. І Марія Іванівна добра. Краще б двійку за ту кляту мишу поставила.

Кася ще раз пройшовся попід вікнами, повільніше, щоб його помітили.

І таки помітили. Майже всі в класі повернули голови до вікна, а дехто з хлопців навіть устав за партою. Але вчителька щось сказала, і всі знову стали дивитися на дошку.

Це, звичайно, дуже розсердило мого Васька, і він вирішив піти й більше ніколи не повертатися в школу. Ніколи. Хоч куди йти, він і сам гаразд не знав.

Проте, мабуть би, таки кудись пішов, коли б із шко-

ли не вибігла Тетянка Голуб, староста класу, і не сказала, щоб Кася йшов на урок, учителька дозволила.

Мов тихе літо, зайшов він до класу і сидів до кінця уроку не зворухнувшись, немов закам'янілий і німий. Йому було соромно вчительки за мишу, і ще він боявся за пригоду на ставу. Що, як справді той невідомий дядько скаже, ніби то він пхнув у проруб хлопця? Тоді хоч додому не йди.

Та даремно Кася боявся і за те, й за друге.

Про мишу, тільки-но він вийшов з класу, одразу ж признався Коля Снігур, що то він приніс її, а за випадок з Касею на ставу написала районна газета.

Так-так. Не вірите? Кася теж ніколи на це не сподівався, а от бачите.

Сталося це все так. Батьки хлопчини, який провалився на ставу, були лікарі. Вони недавно приїхали до нас у селище. Коли їм переказали в лікарню, що сталося з їхнім сином, вони одразу прибігли й дуже дякували тому чоловікові, котрий приніс його в найближчу хату. Але той чоловік сказав, що дякувати треба не йому, а хлопцеві, який перший став рятувати малюка і кликати на допомогу. Коли б не він, хто знає, як би воно було.

Лікар з дружиною стали розпитувати, що то за хлопець, але ніхто не знав, хто він і звідки, бо ніхто не бачив.

Минуло кілька днів. Тоді лікар написав у районну газету і попросив, хто знає рятівника його сина, повідомити йому.

Аж тоді Кася признався мені, що то про нього. Я одразу ж розповів своїй учительці. Вчителька подзвонила в газету, звідти прийшов у школу кореспондент, про все розпитав у Касі. Так і стало відомо про вчинок Васька.

А він, дивак, мовчав, боявся, що йому за це перепаде.

О П О В І Д А Н Н Я С Ь О М Е,

*про те, як Кася викинув зошит з двійкою,
а він загадково знову появився у нього в портфелі*

Кася й досі не може збагнути, як воно могло так статися. День і ніч думає і ніяк не придумає. Єдине, до чого він додумався, так це те, що винна в усьому їхня вчителька Марія Іванівна. Якби вона, мовляв, не

поставила йому тієї злощасної двійки, не мав би він такої неприємності і не ламав би тепер собі голову.

Та розповім усе, як було, по порядку.

Трапилось це після березневих канікул. У Касиному класі написали диктант, а через день учителька роздала зошити, оголосивши, в кого з учнів яка оцінка. У Касі була двійка. В невеличкому, на сторінку, тексті він умудрився зробити аж вісім помилок.

Кася сказав мені, що його ці помилки аж ніяк не схвилювали. Він робив їх більше.

Його образила сама двійка, яку вчителька цього разу вивела значно більшою, ніж завжди. Велика, червона, вона нагадувала йому довгошийого лебедя, якого він бачив у зоопарку. Було схоже, немов той лебідь умотився в нього на останній сторінці зошита під диктантом і сидить собі байдужісінько, незворушно, ніби драгуючись. Саме це й вивело з терпіння витриманого Касю, ніби пружиною підкинуло його за партою.

— Маріє Іванівно! — гукнув він до вчительки. — А чому у мене двійка така велика?

Вчителька посміхнулася й відповіла:

— За кількість помилок, Гармаш. Чим більше помилок, тим більша двійка.

В класі вибухнув регіт, і Касі нічого не залишалось, як мовчки сісти на місце. Бо що він міг сказати на це?

Сумний, невеселий повертався мій друг Кася із школи. Сумувати йому, звичайно, було чого, бо кому ж приємно принести додому двійку в зошиті. Та ще й велику, та ще й червону.

Проте суму його вистачило до снігової гірки над дорогою, якою ми ходили з дому до школи і з школи додому. Гірку зробили ще зимою дітлахи, була вона висока й слизька, і ми часто з неї спускалися. Просто на ногах, на шматках фанери чи картону, а то й на власних портфелях.

У березні гірка від теплого сонця трохи розтала й осіла, але поспускатися з неї ще можна було, що Кася й вирішив зробити. До того ж і компанія йому трапилась: з гірки спускалися на санчатах двоє хлопчаків-дошкільнят. От він і прилаштувався до них. Хлопчаки сідали на санки, Кася ставав позаду них на полозки — і гайда вниз.

Хто з вас катався з гірки на санчатах, той знає, яка це велика насолода, яка це благодать. Тоді ти забуваєш про всі неприємності, які колись траплялися з тобою, не

те що про якусь там мізерну двійку, незаслужено поставлену тобі вчителем.

Отож забув про свою червону двійку в зошиті й Кася і їздив би з гірки до самісінького вечора, коли б хлопчачкам не забаглося раптом додому. Забравши свої санки, вони побігли вулицею, а Кася вирішив ще покататися сам. Він ніколи не поспішав зі школи додому, а того дня, коли отримував незадовільну оцінку,— особливо.

Оскільки ж санок у Касі не було, він замінив їх портфелем. На портфелі, звичайно, не те, що на санках, але, одначе, їздити можна.

Якби Касі тоді спало на думку, що якраз його портфель стане причиною незвичайної, дивовижної пригоди, яка й досі залишалась для нього загадкою, він би, напевне, не став спускатись на ньому.

Якби ж то! А так... З'їхав Кася раз, з'їхав удруге, а за третім разом портфель ні з того ні з сього візьми та й розкрився, і всі книжки та зошити висипалися з нього на сніг.

Касю це розізлило. Схопившись на ноги, він зафутболів порожній портфель подалі від себе: бездара, мовляв, і з'їхати на тобі як слід не можна.

Але злись чи не злись, а без портфеля й книжок додому йти не можна.

Не поспішаючи, підібрав портфель, став збирати книжки й зошити.

Останнім підняв зошит з диктантом. Розгорнув, подивився на двійку й знову кинув його на сніг. Подумаєш, двійка! Та й непотрібний він уже йому був, той зошит. Диктант Кася написав на останній сторінці.

Більше Васько не став кататися з гірки. Одному було скучно. Думав уже йти додому, як раптом на вулиці з'явився проворний трактор «Беларусь». Сердито гуркочучи, він тягнув за собою аж п'ятеро кінних саней. Мабуть, до колгоспної майстерні. На кожних санях сиділо по кілька хлопчаків, підкатувались. Недовго роздумуючи, Кася теж скочив на сани й поїхав.

Потім з тими хлопчиками він ковзався на колгоспному ставу, тинявся біля сільського клубу, в якому йшла репетиція дуксового оркестру, і прийшов додому аж увечері.

А дома... Дома вже був батько. Він працює в колгоспі шофером і додому повертається іноді пізно, а тоді прийшов раніше від Касі.

Ні, не щастило моєму другові того дня.

Побачивши батька в хаті, Кася швиденько шмигнув у другу кімнату, кинув портфеля на стіл і мерщій до матері, чи нічого, мовляв, їй не треба допомогти.

Мама відповіла, що нічого, вони з татом уже все зробили, а він нехай швиденько мие руки та сідає вечеряти.

— А де це ти так довго був? — поцікавився, немов між іншим, у Касі батько.— Після уроків тебе за щось залишали чи в гуртку якомусь був?

Не моргнувши оком, Кася відказав, що заходив до Колі Снігура, з яким сидить за партою, і з ним разом готували уроки на завтра.

— Добре, коли так,— похвалив Касю батько і хитро про себе посміхнувся.

Але Кася цього не помітив. Не звернув уваги й на те, що, поки він вечеряв, батько ходив у другу кімнату, побув у ній щонайбільше п'ять хвилин, а повернувшись, загадково переглянувся з матір'ю.

По вечері батько знову звернувся до Касі:

— А які ти оцінки сьогодні приніс?

Кася бадьоро відказав, що ніяких, бо вчителька його давно питала, а зошитів ні з математики, ні з мови не роздавала.

— А я чув, ніби ви диктант днями писали і зошити вам сьогодні роздали.

Кася й тут не розгубився:

— Писали, але зошити вчителька роздала півкласу, сказала, що всіх не встигла перевірити. І мого теж. Мабуть, завтра віддасть.

Батько знову хитро посміхнувся, глянув на Касю:

— Завтра то й завтра. Сподіваюсь, ти написав на п'ять?

Кася поскромничав:

— Ну, може, не на п'ять, але четвірка буде.

— Четвірка теж непогано,— погодився батько і попросив Касю принести свій портфель, він хоче подивитись його щоденник та зошити.

Касі це батькове бажання трохи не сподобалось, він догадався, що батько хоче перевірити домашні завдання, про які він йому збрехав, і тут же придумав нову вигадку: скаже, ті зошити забув у Колі. Поспішав і забув. Завтра, мовляв, ітима в школу, знайде й забере.

Заспокоївши себе такою вигадкою, Кася приніс портфель і подав батькові.

Ех, Кася, Кася! Жаль мені його! Якби знав він тоді,

що на нього чекає, може б, щось придумав. А так — мучиться тепер.

Витягнувши з портфеля щоденника й усі Касині зошити, батько поклав їх перед собою на столі й став переглядати.

Погортав щоденник, потім один зошит, другий, третій. Кася сидів на стільці навпроти й не зводив з батька очей. В зошитах, знав, рясніли трійки, було брудно, батько буде незадоволений. Але що б він сказав зараз, коли б побачив оту велику, червону двійку, схожу на довгошийого лебедя?

І Кася похвалив себе за кмітливість, за те, що добре придумав із зошитом — викинув. І раптом... не повірив своїм очам. Батько взяв на столі останній зошит, і Кася впізнав у ньому той, з української мови, з червоною двійкою.

Це було дикою несподіванкою, справжнім чудом, казкою, всім, чим хочете, але це бачив на власні очі Кася і не вірив баченому. Не вірив і не чув, що питав у нього батько, бо в нього раптом відібрало слух. А коли нарешті зрозумів запитання — промовчав, бо в нього так пересохло в роті, що не міг ворухнути язиком.

Зрештою Касю відпустило. Він уже й добре чув, і міг говорити, але замість того, щоб відповісти батькові — навіть обдурив його, не сказав про двійку за диктант, запитав батька, як зошит знову опинився в портфелі, і цим остаточно викрив себе.

— Чому знову? А хіба він де повинен бути? — поцікавився батько.

Довелося Касі зітхнути важко й розповісти, чому і як він викинув зошит з двійкою. А розповівши, знову запитав, як же зошит потрапив до нього в портфель: адже він весь час носив портфель із собою.

Касин тато розсміявся весело й відказав, що обманювати старших нечесно, що вони однак про все дізнаються, а із зошитом — це його секрет і він не відкриє його Касі доти, поки Кася не писатиме диктанти на п'ятірки.

— Домовились? — запитав Касю.

— Домовились, — пообіцяв Кася, опустивши голову.

Признався мені, що було йому тоді дуже соромно.

Тепер він з нетерпінням чекає, коли в них буде черговий диктант, щоб написати його на п'ять. І я певен — Кася напише. Як захоче — все зробить.

Але всі дні, чекаючи диктанту, він не переставав сушити собі голову, як же все-таки зошит, якого він викинув, опинився в портфелі?

Сталося ж це так. Невдовзі після того, як Кася скочив на сани й поїхав, на гірку прийшли кататися ті два хлопчачки з санками, що побігли були додому, і одразу ж знайшли Касин зошит.

Хлопчики вони були чесні і вирішили віднести зошит Касі додому (в селі-бо всі знають одне одного). Тільки розігналися, а назустріч їм Касина мама, саме йшла із сільмагу. Вони й віддали зошита їй, пояснивши, що його загубив Васько, коли катався з гірки.

Ввечері Касин тато й мама надумали перевірити Касю: чи скаже він їм про двійку.

Коли Кася вечеряв, батько поклав зошита йому в портфель.

А далі ви вже знаєте, що було. Тільки ж не скажіть про це Касі. Добре?

О П О В І Д А Н Н Я В О С Ь М Е,

як ми з Касею писали диктанти, а потім Кася написав записку вчительці

Не знаю, в який уже раз ми посварилися з Касею. Власне, не посварилися, а я на нього розсердився й сказав, що коли він мене не слухає, то я з ним більше не дружу. Годі! І так скільки неприємностей через нього мав, скільки разів він підводив мене. А все тому, що я піддавався, йшов у нього на повідку. Попросить щось чи придумає, і я завжди виконую, погоджуюсь. А тепер досить! Все! Нехай він мене слухається! Та й не для себе ж, для нього хочу, щоб краще було.

Отак заявив йому категорично і пішов додому сам, бо розмова ця відбулася в школі після уроків. Кася щось гукнув мені вслід, та я проявив характер, навіть не оглянувся.

Може, й неправий я, але ж посудіть самі. Заробив ото Кася двійку. За диктант. Бо неухажливий. Скільки разів я говорив йому: прислухайся, як диктує вчителька, не поспішай. А він — хіп-хап, аби швидше.

Ну гаразд. Ухопив двійку, так виправ же її негайно. Повтори правила, випиши ті слова, у яких зробив помилки, і попроси вчительку, щоб спитала тебе.

Кася ж — ні. Ходить собі з двійкою спокійно, ніби й немає її в нього. Ніби не він давав слово батькові виправити ту двійку на п'ятірку. Раз питаю: «Виправив?» — «Ні». Вруге. «Ні». Я тоді сам до його вчительки. Так і так, кажу, спитайте Касю, щоб двійку йому виправити. А вона: «А чому це ти за нього просиш, а не він сам? Що в нього — язика немає?» — «Так, — кажу, — соромиться він». Марія Іванівна посміхнулася: «Не такий він уже й соромливий, твій друг. Скоріше несерйозний, неуважний. Ось ти, як товариш, візьми та й попрацюй із ним, допоможи йому. З почерком у нього негаразд, пропускає літери, неправильно переносить слова. Зроби з ним кілька диктантів, по правилах пройдіться. Домашні завдання допоможи йому виконати. А тоді вже я його перевірю. Гаразд?»

Я погодився і мерщій шукати Касю. Знайшов на шкільному подвір'ї: бігав з хлопцями. Переказав йому нашу розмову з Марією Іванівною і заявив, що відсьогодні писатимемо з ним по два диктанти на день.

Кася скривився, немов йому наступили на обидві ноги:

— А чому по два? У школі ж по одному пишемо.

— Писатимемо й по три, поки ти не навчишся гарно писати й помилок не робитимеш, — відказав я суворо. А щоб він більше не сперечався, додав: — Так Марія Іванівна звеліла.

— Ну, нехай і по два, — згодився Кася.

Але ми, звичайно, по два диктанти не писали, ледве один встигали, бо хіба з Касею напишеш. Я йому диктую: «Поїзд одійшов од перону рівно о п'ятнадцятій годині», а він мені: «Як це о п'ятнадцятій? Адже на годиннику тільки дванадцять цифр!» Я пояснюю йому, що доба має двадцять чотири години і після дванадцятої прийнято рахувати тринадцять і далі, а він своєї: «То тоді й треба, щоб на годиннику цифра п'ятнадцять стояла».

Та не думайте, що він не розуміється в цифрах на годиннику. Хитрує Васько. Він не знає, як писати п'ятнадцять — через апостроф чи з м'яким знаком, — тому й вигадує.

Я серджусь і собі хитрую:

— Гаразд, пиши о дванадцятій.

— Так би й казав, — радіє Кася, що переміг мене, і, висунувши язика на губу, старанно пише в зошиті.

Я ж тим часом шукаю речення, в якому знову було б слово з апострофом, і, коли Кася повідомив мене:

«Написав твого поїзда», я диктую йому: «Дев'ятого травня — День Перемоги».

Кася єхидно посміхається:

— Це я запросто напишу. Ти мені складніші речення вибирай. — І пише дев'ять — цифрою, як на святкових плакатах.

Спробуйте мати такого учня. Я глибоко співчуваю Марії Іванівні.

Але як не викручувавсь Кася, як не хитрував, все ж я примусив його написати кілька диктантів без помилок, вивчити правила переносу і коли пишеться апостроф, а коли м'який знак.

— Не забудеш? — запитав.

— Не забуду! — пообіцяв.

Вивченого зі мною він таки справді не забув, але наступний диктант написав на трійку. У реченні «Дзижчали комарі» перше слово написав без літери «д», а слово «мабуть» так, як у нас у селі говорять, через «й» — «майбуть».

— І що мені з тобою, Гармаш, робити? — бідкалась Марія Іванівна. — Ось, щоб ти надалі був уважніший, залишишся після уроків, і ми з тобою повчимося правильно писати «дзижчали» й «мабуть».

Кася винувато стенив плечима:

— Та я ж хіба кажу, що не хочу? Залишуся.

Одразу ж після уроків, як тільки учні пішли з класу, Марія Іванівна з Касею взялися до діла. Та не минуло й п'яти хвилин, як Марію Іванівну покликали в учительську.

— Я зараз, Гармаш, — сказала вона до Касі. — А ти тим часом напишеш акуратненько в зошити двадцять разів слово «дзижчали» і двадцять разів «мабуть». Я повернусь, перевірю, і як не буде помилок — відпущу додому. Гаразд?

— А чого ж, напишу, — погодивсь Кася.

І написав. Без жодної помилки. Написав і сидить. А Марії Іванівни немає. Касі стало нудно чекати її, і він ще написав одне й друге слово по двадцять разів. У стовпчик. Марії Іванівни немає. Кася встав з-за парти, пройшовся по класу, виглянув у вікно. За вікном повесняному сяяло сонце, пищали на деревах синиці й цвірінькали горобці, танув останній сніг. Посеред вулиці, виблискуючи проти сонця, біг веселий струмок, по якому двоє хлопчиків і дівчинка пускали паперові корабли-

ки. І Касі теж раптом захотілося на вулицю пускати кораблики. Але Марії Іванівни не було.

Вирішивши, що їй не буде, Васько сів за парту і в зошиті під словами вивів великими літерами: «Маріє Іванівно. Я написав сорок разів «зижчали» і «майбуть», а вас немає. То я собі пішов додому, бо дуже хочу їсти».

Полюбувавшись написаним, він зробив з чистого листа паперу кораблик, вкинув книжки в портфель і гайнув з класу. Отакий нетерплячий!

На другий день про це Касине «майбуть» знали всі його однокласники. То як ви, скажіть, не будете на нього сердитись! От я й виповів своєму другові все: сказав, що більше не хочу з ним дружити. Може, це вплине на нього і він стане уважнішим на уроках. Хоч, по секрету скажу, що довго сердитись я не зможу, не витримаю. А про Касю й говорити нічого! Він на другий же день до мене прибіжить!

Але побачимо! Поки що я на нього сердитий.

О П О В І Д А Н Н Я Д Е В ' Я Т Е,

*в якому Касина вчителька Марія Іванівна сказала йому:
«Горе ти моє, Гармаш!»*

Ні, з цим Касею не засумуєш.

Невдовзі після того, як ми з ним писали диктанти, знайшов він мене перед початком уроків на спортивному майданчику за школою (ми саме із стрибків у довжину з хлопцями тренувалися), вхопив за руку й тягне від гурту:

— Я щось таке знаю... Таке...— Очі горять, обличчя зосереджене, на веснянкуватому носі росинки поту виступили.

— Гарзд, кажи,— кваплю його.

Кася тасмиче зашепотів мені на вухо, що він випадково підслухав, як семикласник Грицько Вовчик (живе на сусідній із нашою вулиці) вихвалявся перед хлопцями своїм відкриттям: немовби того дня, коли він чергує в класі, його жоден учитель не питає ні домашніх завдань, ні уроків усно. Бо, мовляв, у той день черговий по класу — перший помічник учителя і тому його жаліють.

Касі це Грицькове відкриття, звичайно, сподобалось, і він вирішив у день свого чергування ним скористатися.

— Та вигадує він усе, твій Грицько! — відказав я.— Його ж у класі всі брехуном звать!

— А може, й не вигадує,— насупився Васько.— Хіба важко спробувати?

— Ти ж он за диктант ледве двійку виправив! — накинувся я на нього.— А тепер нову хочеш заробити?

Кася хотів було щось сказати на це, але мене гукнули хлопці, підійшла моя черга стрибати, і я побіг.

До кінця уроків Кася більше не підходив до мене.

І додому зі мною не пішов.

«Мабуть, розсердився»,— подумав я.

Але Кася не розсердився на мене. Проте й свого наміру випробувати Грицькове відкриття не змінив. Дочекавшись у бібліотеці, поки закінчиться шостий урок (у нас було п'ять, а в сьомому — шість), він пішов разом із Грицьком додому й по дорозі ще раз перепитав, чи правда те, що його не питають уроків у день чергування.

— А ти що, не віриш? — обурився Грицько.— Так знай, Вовчик ще ніколи й нікому в житті не брехав! — А потім оглянувся навколо і над саме вухо Касі порадив: — Тільки ти про це нікому ні слова. Чуєш? Сам знай — і все. Тобі коли чергувати?

— Післязавтра,— відказав Кася.

— Тоді слухай,— загадково зашепотів Грицько.— Завтра, повернувшись зі школи додому, закинь книжки на горище і йди гуляй. Гарантую сто процентів, що післязавтра вчителька навіть не подумає тебе спитати.

Після таких запевнень Кася повірив Грицькові остаточно.

Другого дня, прийшовши із школи, він, правда, не став закидати портфеля з книжками на горище, а сунув його за диван, швиденько пообідав і одразу ж прибіг до мене.

— Ти що, вже повчив уроки? — здивувався я.

— А я ввечері повчу,— відказав Васько.— Ходімо погуляємо!

Я відмовився, бо, крім завдання з математики, мав ще виконати вправи з української та російської мов, вивчити уривок з оповідання.

— Ну і вчи,— буркнув Кася й пішов із хати.

Якби я тоді знав, що він таки не послухався моєї поради, а клюнув на Грицьків гачок, може б, відговорив, а так... Вскочив у халепу мій друг: пішов, як і порадив йому Грицько, на своє чергування в класі не те що книжок не розгортаючи, а навіть не відкриваючи портфеля.

Спочатку Кася провітрив клас. Порозчиняв усі вікна й звелів усім вийти в коридор. Потім старанно витер мокрою ганчіркою дошку і поклав біля неї аж два грифелі крейди, щоб було чим писати. А коли після дзвінка в клас зайшла вчителька Марія Іванівна, не чекаючи, поки вона спитає, чи всі учні в класі, сам доповів, що відсутніх у класі немає, всі на місці.

— Дякую, Гармаш. Молодець,— похвалила Касю Марія Іванівна.— Сідай.

Кася сів і, як потім признався мені, з тієї хвилини почав переживати: спитає чи не спитає в нього Марія Іванівна завдання з математики, викличе чи не викличе до дошки?

Обійшлося. Не спитала.

Пронесло й на другому уроці — з української мови.

Касю це підбадьорило, і на черговій перерві він знайшов мене в коридорі, загадково підморгнув.

— Не йди без мене із школи,— прошепотів.— Я тобі щось таке розповім... Таке...

— Знову від Грицька почув? — запитав я.

— Тоді дізнаєшся,— пообіцяв Васько і побіг у свій клас.

Мене зацікавило, що ж це там у Касі за таємниця, і я вирішив випитати в нього на великій перерві.

Але не встиг після дзвінка вийти з класу, як Васько біля дверей сіпнув мене за рукав. Вигляд у нього був сумний, голова опущена, він уникав мого погляду.

— Що трапилось? — поцікавився я.— Хтось образив?

— Та,— махнув Кася рукою.— Ніхто. А Вовчик справді брехун.— І признався, як таки послухався Грицька і вирішив перевірити сьогодні, під час чергування, його відкриття.

Але на третьому ж уроці у Касі все полетіло шкереберть.

Третій урок у них був українське читання, на який усі в класі мали вивчити напам'ять і розповісти вірш «Давня весна».

— Ну, хто хоче першим прочитати вірш? — звернулася до класу Марія Іванівна.

Сподіваючись, що вчителька не спитає його, Кася сидів за партою, підперши голову обома руками, й довірливо дивився на неї, немов підкреслюючи тим: це мене не стосується.

Але Марія Іванівна, мабуть, зрозуміла це по-своєму. Йй, мабуть, здалося, що Кася аж горить бажанням

продекламувати вірша першим, та, як завжди, не насмілюється підняти руку.

Вона так і сказала:

— Вачу, Гармаш хоче. Читай, Васю, слухаємо тебе.

Кася як почув — мало не впав з переляку під парту. Адже він не те що не знав вірша напам'ять, він навіть не знав, на якій сторінці той вірш у читанці. Його спершу кинуло в жар, потім обдало холодом, а затим відібрало руки й ноги, і він ніяк не міг звестися за партою. А коли, нарешті, встав, то весь клас закрутився в нього перед очима, мов у калейдоскопі.

— Ну, Гармаш, читай, — підбадьорила його Марія Іванівна. І підказала перший рядок: — «Була весна, весела, щедра, мила...»

Кася мовчав, немов йому відібрало мову.

Хтось із задніх парт підказав другий рядок вірша: «Промінням грала, сипала квітки...»

Кася ж — ні пари з уст, тільки очима кліпає. Немов у нього язика немає, ще й рот зашитий.

Тоді Марія Іванівна підійшла до нього:

— Ти що, Гармаш, не вивчив?

— Ні, — буркнув нарешті Кася, похнюпивши голову.

— Чому? — поцікавилась Марія Іванівна.

— Бо я сьогодні черговий, — знову буркнув Васько.

— То й що? — здивувалася вчителька. — Хіба як чергувати по класу, то не треба уроків учити?

— Авжеж, — підтвердив Кася.

— Хто ж це тобі таке сказав? — зацікавилась Марія Іванівна.

Кася помовчав хвилику, роздумуючи, казати чи ні, і вирішив признатися:

— Грицько Вовчик із сьомого «Б».

Клас вибухнув реготом. Розсміялася й вчителька. А коли Васько розповів, як усе було, Марія Іванівна, стримуючи посмішку, сказала:

— Горе ти моє, Гармаш! Ото більше нікого не слухай і старанно готуй домашні завдання. На цей раз я не ставлю тобі двійки, але вірша вивчи й розкажеш наступного разу. Гарзд?

Кася на знак згоди мовчки кивнув головою.

Того дня ввечері він не прибігав до мене, щоб іти погуляти. Вчив вірша.

у якому Кася знаходить гроші, а їх хоче присвоїти церковний староста

Є в кінці нашої вулиці невеличкий вигінець. Ну, майданчик такий. З весни й аж до осені там пасуться кози й гуси, а ми граємо в футбол. Там наш стадіон.

На той вигінець виходить подвір'я вредної і сварливої тітки Мисанки.

Коли вона дома — ми граємо обережно, щоб м'яч навіть до воріт її не докочувався, бо лиха тоді не обберешся. Сховає м'яча і по три дні не віддає. Вікна, мовляв, поб'єте. Попопросимо.

А одного разу порізала нашого м'яча ножом. Порізала так, що жодного живого місця не зосталося, а нам пригрозила:

— Коли будете ще грати в свого клятого футболу, знову поріжу. Всі м'ячі буду різати, гицелі ви окаянні!

А за віщо, спитати б її? Що ми такого їй зробили?

Правда, тоді був винен Кася, але ми б і самі з ним розправились. Із поля вивели б — і каюк.

Він тоді так сильно пробив по воротах, що м'яч пролетів тітчин тин і влучив якраз у неї. Вона саме з хати виходила. То хіба, скажіть, за це м'яча різати? Ну, коли б там уже вікно розбив — інша справа! А то подумаєш... Нам он скільки м'ячем дістається — і по голові, і по плечах. Іноді так у живіт ударить, аж дихати нічим, — і нічого. Полежиш хвилини з п'ять і далі граєш. А по голові, та ще й на далекій відстані... То не удар! Я б п'ять таких витримав.

Та хіба тітка Мисанка це зрозуміє?

Всю злість на тітку за порізаний м'яч ми, звичайно, зігнали на Касі. Коли б не він, м'яч, напевне, був би цілий, а то, подумаєш, бомбардир знайшовся!

Ми так допекли його, що він, бідолаха, аж заплакав. Але м'яч від його сліз не зцілювався, і ми, втихомирившись, стали думати, як нам бути.

Довго радились. Для того, щоб купити м'яча, потрібні гроші. А звідки вони в нас? Вихід один — треба зібрати.

Кася, щоб не бив більше по тітці Мисанці, повинен був внести грошей найбільше — аж цілих п'ятдесят копійок.

Ми підраховали, що за тиждень уся наша команда може зібрати грошей не на один, а на два м'ячі (один вирішили купити запасний), і домовились на зло тітці

Мисанці в наступну ж неділю провести на вигоні футбольне змагання з хлопцями сусідньої вулиці. Ми з ними часто граємо.

Розходились по домівках пізно ввечері, сміючись з того, як у неділю буде злитись тітка Мисанка. Один Кася був невеселий. Біля нашого двору він сумно сказав мені:

— І де я стільки грошей візьму, коли мені їх дома не дають? У кіно вже цілий тиждень не пускають.

— А ти в баби попроси! — порадив я.

— Баба теж не дасть,— безнадійно махнув рукою.— Вона ще й досі за груші на мене сердиться.

— А ти їй щось дома зроби, вона й роздобриться,— кажу.

— Добре, спробую,— буркнув він.

На другий день після уроків Кася пішов до баби просити грошей, а за годину чи півтори прямо від неї прибіг до мене й розповів, яка з ним пригода трапилась.

Бабу Кася застав дома: саме прибирала в сінях. Щоб довго не тягнути, він одразу ж почав з нею ділову розмову.

— Ви давно годували кроликів? — запитав.— Я піду нарву їм травички.

Баба здивовано глянула на Касю, усміхнулася:

— Що ж, коли хочеш, піди нарви.

Кинувши портфель під хатою, Кася майнув на бабин город. Кролям нарвав швидко, розіклав у клітки. Ще й на другий раз лишилося.

— А ще що вам зробити, бабо? — став на порозі сіней.

— Води немає в хаті ні цятинки, але ж хіба ти здужаєш відро принести? Хай уже я сама,— відказала баба.

— Здужаю,— упевнено заявив Кася.

Але баба не дозволила.

— Біжи краще перепни козу, а потім віднесеш пляшки, там уже десятків зо два зібралось. І мені якийсь карбованець буде, і тобі на морозиво.

Касина баба дуже полюбляла ситро, часто купувала його собі, а Касю посилала здавати порожні пляшки, даючи йому за це на морозиво.

Касі бабина пропозиція з пляшками прийшлася якрав до речі. Він швиденько перепнув козу, зібрав пляшки в дві авоськи й городами, щоб ближче, подався до магазину.

Пляшки приймають у нас в прибудові за продоволь-

чим магазином, яка іменується «Склад для склотарів». На Касині щастя, він якраз був відкритий і в ньому було зовсім мало людей.

При вході в склад Кася розминувся з якоюсь жінкою — та вже здала пляшки.

— Хто крайній? — запитав Кася, увійшовши.

— Я,— обернувшись, відповів йому кремезний рудобородий дідок у довгополому піджаку і чорних штанах, заправлених у блискучі чоботи. На голові в нього височів такий же чорний капелюх. Кася одразу впізнав його — це був церковний староста, що колись у церкві збирав гроші і не дав Касі здачі. З несподіванки Васька аж у жар кинуло: а що, коли цей староста та запитає його: то це ти у церкві святу книгу вкрав? Як бути? Що відповісти?

Він уже хотів було тихенько шмигнути назад, сказати бабі, що сьогодні пляшок не приймають, але раптом у себе під ногами побачив згорнутий учетверо червоний папірець, схожий на десятку.

Кася наступив на нього і вирішив перевірити. Коли гроші — значить, нам повезло. Нікому не треба буде збирати копійки на м'яч, а він, Кася, купить його сам, принесе і скаже хлопцям: «Нате!»

Влучивши момент, коли зі складу хтось виходив і черга посунулася уперед, Кася нагнувся, і за одну мить червоний папірець опинився у нього в руці.

Це справді була новенька десятка, акуратно згорнута учетверо: хтось загубив.

Кася ще ніколи не мав таких грошей, а тут раптом — на тобі. Його знову кинуло в жар, на лобі виступив піт. Спітніла й долоня, в якій він міцно затиснув знахідку.

Що ж робити? Чи повернутись і бігти по м'яч у магазин культтоварів зараз, чи здати пляшки — і потім?

Кася шкодував, чому не пішов здавати пляшки вдвох зі мною, щоб було з ким порадитись.

Та потім... Потім він завагався. Як йому не хотілося здивувати всіх нас — принести самому нового футбольного м'яча, але ж це було б нечесно. Адже гроші-то не його, не ним зароблені. Гроші хтось загубив, і їх треба повернути власникові.

Тільки хто ж власник? Може, цей староста? Він стоїть крайній, може, він і впустив?

Що ж, як він, то й він, все одно треба віддати.

Кася обережно торкнув його за рукав.

— Це не ви загубили гроші? — і простягнув у руці свою знахідку.

Староста напівобернувся до Касі, розгублено закліпав вузькими очима:

— Гроші? Гм... гм... Які гроші?

— Ось тут лежали, під ногами. Десять карбованців, — несміливо пояснював Васько, переступаючи з ноги на ногу.

Дідок знову зам'явся.

— Десять карбованців? Гм... гм... Можливо, можливо. — Він узяв з Касиної руки гроші, швидко сунув їх у кишеню штанів, оглянувши його ще раз з ніг до голови пильним поглядом.

У Касі полегшало на душі. От і добре, що так сталося, що хазяїн грошей знайшовся. Навіщо вони Касі? На м'яч він і в баби попросить.

На їхню розмову з дідком у складі, мабуть, ніхто не звернув уваги, бо спереду говорили голосно дві жінки, брязкав пляшками, рахуючи їх, завскладом.

Черга посувалася швидко. Ось уже став виставляти на прилавок свої пляшки дідок, а за ним мав здавати Кася, як раптом до складу швидко зайшла жінка і ще з порога звернулася до присутніх:

— Чи ніхто з вас, люди, не знаходив тут грошей? Десять карбованців десь посіяла, гава.

Усі в складі оглянулися. Кася теж. Глянув і впізнав жінку, з якою хвилини десять тому розминувся при вході.

Але як же так? Гроші, виходить, загубила вона, а забрав їх староста. Кася нічого не розумів і мовчки переводив здивований погляд то на жінку, то на старосту, який чомусь мовчав.

Люди збуджено загомоніли. Відступали зі своїх місць, дивилися під ноги, навколо себе. Хтось розпитував жінку, чи давно це було і які гроші — одна десятка чи вроздріб.

— Та недавно оце, — пояснювала жінка. — І додому не дійшла, як огляділася. А десятка ціла — вчетверо згорнута.

І тут Кася не витримав.

— Я знайшов ваші гроші, тьотю, — сказав. — Тільки ось їм віддав, — і показав на старосту.

Зачувши це, той почервонів, закліпав рудими віями.

— Ви про гроші? — перепитав жінку. — Недочуваю я. Цілі вони, ось у мене, візьміть. Забрав від хлопчика,

щоб не розтратив, бо діти тепер пішли... Думав, як не знайдеться скоро хазяїн — у церкві в неділю оголошу.

Це страшенно обурило Касю.

— Неправда ваша! Неправда! — закричав він. — Ви нічого не сказали, мовчки забрали і навіть не подякували!

— Оце так святий та божий! Мало в церкві гребе, то ще й на знайдені посягнув! — підтримали Касю кілька жіночих голосів.

Староста намагався ще щось сказати у своє виправдання, але його вже ніхто не слухав, і він хутко вийшов зі складу.

Тоді до Касі підійшла та жінка, що загубила гроші, спитала, чий він, сказала спасибі, ще й по голові погладдила.

— Ніби я маленький, — поскаржився він мені.

О П О В І Д А Н Н Я О Д И Н А Д Ц Я Т Е,

якого тим, хто боїться, не можна читати проти ночі

Чи доводилось вам коли бути вночі на кладовищі? Як темно-темно, хоч в око стрель, а навкруги хрести та могили, і вітер у кущах шелестить, ніби ходить хтось невидимий поруч, сопе і раз по раз важко зітхає?

Ні? Я теж не був. І не пішов би. Не тому, що боюсь. Пхе-е! Просто нецікаво! Що там робити? А от Кася одного разу всеньку ніч на кладовищі провів, дивак.

І думаєте, об заклад з хлопцями побився? Чи заблуdivся, може? Зовсім ні! Ви ж знаєте, який у нього характер! Як надумас що, поки сам не переконається, не повірить.

Так і того разу було.

Несподівано захворіла і невдовзі померла Касина баба. Він теж ходив на похорон і плакав — жаль баби. А потім увечері старі баби поминали її, вечеряли. Мама й Касю забрала на ту вечерю. Разом з бабами він їв коливо¹ і коржі з маком, які дуже любила покійна.

Коли ж добре стемніло, Кася став проситися в мамі іти додому, бо йому захотілося спати.

Це почула баба Федоська, погладдила Касю по голові й ангельським голосом сказала:

— Не можна спати, дітко. Баба твоя не спить, треба й нам побути з нею останню ніч.

¹ К о л и в о — поминальна кутя.

— Як-то не спить? — здивувався Кася.— Таж вона вмерла.

— Е, дітко,— знову прошамкотіла баба Федоська,— вмерло тіло, а душа її ще жива. Зараз ходить вона білим привидом по кладовищу, прощається з грішним світом, а як проспівують треті півні, вознесеться на небеса.

Кася аж рота відкрив од здивування. То це ж можна й побачити її? І тут же вирішив негайно піти на кладовище, бо скучив уже за бабою, любив її.

Посидівши ще з півгодини між бабами, Кася знову шепнув матері, що хоче спати.

— Іди на кухню, залазь на піч і спи,— дозволила мати.

Але на кухні Кася не поліз спати на піч, а вискочив через вікно в сад, вийшов на вулицю і попід дворами, через усе село, подався на кладовище.

Спершу йшов сміливо, не боявся, бо світилося по хатах, а коли став підходити до кладовища — зробилося страшно. Як не кажіть — кладовище, хрести. І назад вертатися теж було боязно. І він вирішив не відступати від свого задуму.

Ніч тоді, казав Кася, стояла чорна-чорнюща, весняна. На небі ні зірочки, ні півзірочки. Захмарило. Він раз по раз спотикався через могили, натикався на куці бузку і шипшини. Ішов від хреста до хреста, шукав, де ж та бабина могила. Хотів знайти по пам'яті, вдень же був, але збився. І душі бабиної не видно було. Хіба ж побачиш що в такій темряві!

Кася присів біля якоїсь залізної огорожі на могилі і вирішив далі не йти, тут ждати. Будь що буде. А серце... Тільки він знає, що робилося з його серцем. Воно тіпалося, калатало, бухало в грудях нестримно, мов хотіло вискочити. У п'ятах шпигали, сіпали, кололи кольки. А чуб на голові ворушився, наче голки на їжаку. Що ж до душі, то Кася і зараз не знає, чи була вона тоді при ньому, чи теж вилетіла і витала десь над кладовищем.

Від страху Кася заплакав. Плакав довго, аж стомився. Схлипувати боявся. А що, як часом тут не тільки бабина душа привидом блукає, а й ще якогось мертвого? Баба все-таки своя, а коли чужий хто присікається: чого сюди прийшов?

Зрештою Кася оговтався, звик до темряви і вже міг розрізнити хрести, огорожі, куці. Ген ліворуч від кладовища побачив кілька електричних вогнів. Придивився і зрозумів, що то світилося на колгоспній свинофермі.

Стало трохи веселіше. Коли що, можна крик підняти, — адже там сторож є. І собаки, звісно.

З-під огорожі Кася порачкував до високого куща і причаївся під ним. Сидів довго, аж коліна затерпли і в ноги холодно стало. Вдивлявся з усієї сили то в один бік, то в другий. Прислухався: де ж та бабина душа? Де вона ходить? Ніде нікого.

Вже, мабуть, за північ минуло, бо й собаки на селі перестали гавкати, і радіо на базарній площі замовкло.

Кася дрижав від холоду і страху, але терпляче ждав бабиної душі. Коли це раптом як зашелестить щось за кущем, і — ш-ш-ш-ш — зашипіло. А потім — зітхнуло. Кася припав до землі і завмер. Ось вона, нарешті, бабина душа йде. Йому нараз здалося, що вона ось-ось спитає його:

— А чого це ти тут, внучку?

Але минула хвилина, друга. Ніде нікого.

Тільки заспокоївся, як уже ближче, над самою головою, знову — ш-ш-ш-ш — зашелестіло і війнуло холодом у лице.

Так тривало довгенько, аж поки Васько не здогадався, що то шумів вітер.

Проте найстрашніше було попереду.

Тільки він звук до шумів і охів вітру, що розгулявся опівночі, як раптом праворуч, за кущем, почулося глухе гупання: гуп-гуп. Потім знову — гуп. Ніби десь під землею. А тоді хтось зовсім близько запирхав, — ну зовсім так, наче плавець виринув із води, — і став рвати траву.

Касі здалося, що то покійник відгепав свою труну і виліз із могили.

А коли те, що гупало й пирхало, вийшло із-за куща, біле і здоровенне, як слон (так Касі здалося), він дико, не своїм голосом закричав:

— Ой бабо, бабонько, це я, не чіпайте мене! — І, закривши лице руками, посунувся далі в кущ, не відчуваючи того, що він колючий.

Біле чудовисько перестало пирхати і рвати траву, завмерло. Воно, мабуть, теж злякалося несподіваного несамовитого крику. Але не кинулося пріч, а мовчки стояло.

Кася чув, що воно стоїть і дихає, але боявся відкрити обличчя.

Минали секунди, хвилини. Шелестів у кущах вітер. Мовчав Кася. Мовчало й те, що Кася вважав за бабину душу.

— Бабусю, це я, ваш Василько,— знову обізвався Кася, але вже тихим тремтливим голосом.

Бабина душа — ні звуку. Тоді в Касі раптом майнула думка: та вона ж, душа, не чує і не бачить. Вона ж мертва.

От дурень!

Він прийняв руки з очей і побачив, що навпроти нього стоїть... коняка. Звичайнісінька коняка на чотирьох ногах, з великою головою і хвостом. І хоч було темно, Кася добре побачив, що вона біла, мов загорнута в біле простираadlo. На доказ того, що це справді не бабина душа, а таки коняка, вона махала хвостом.

На душі в Касі відлягло, стало легше.

— Коська! Кось, кось, кось! — тихо покликав Кася.

Коняка повернула до нього свою велику голову і обізвався тихим іржанням.

Так і є. Це стара кобила з ферми, якою свинарки підвозять до кормокухні картоплю й інші корми. Кася бачив її не раз, коли бував у мами на фермі. Її звали Дуся. Він навіть катався на ній. Це, напевне, сторож випустив її попастись, а вона й забрела на кладовище.

— Дуся, Дуся! — покликав Васько.

Кобила знову тихо заіржала.

Коли б тільки хто знав, як зрадив кобилі Кася! Адже тепер вони на кладовищі були вдвох, і йому стало зовсім не страшно.

Він виліз з-під куща, торкнувся рукою теплої кобилячої морди. Кобила стояла смирно, певно, вважаючи, що прийшли її запрягати.

— Пасись, пасись, Дуся,— підбадьорив її Васько.— А я буду біля тебе.

Дуся постояла трохи, а потім, бачачи, що Кася зовсім не збирається її запрягати, стала спокійно пастися поміж старих могил, задоволено махаючи в темряві хвостом.

Кася сів тут же біля неї на старій, порослій травою могилі без хреста. Тепер йому хотілося лише одного — швидше б настав світанок.

Далі було так. Кася невідступно ходив за кобилою. Куди Дуся, туди й він. До третіх півнів, крім кобили, на кладовищі не зустрів нікого,— ні бабиної, ні чиєїсь

іншої душі, хоч і перейшов його з кінця в кінець разів зо три. А коли на сході ледь-ледь почало сіріти небо, Дуся нарешті напаслася і лягла відпочити. Біля неї, промерзлий до кісток, притулився і Кася. Зігрітий теплом кобили, він швидко і міцно заснув.

Прокинувся від настирливого шарпання за плече. Продерши заспані очі, він перш за все побачив, що надворі був день. Кобила Дуська кудись зникла, а навколо нього з вузликами і тарілками в руках стояли баби, які сиділи вчора при свічках у бабиній хаті. Кася догадався — це вони принесли покійній бабі снідати. У нас на другий день після похорону старі баби носять покійникові снідати: кажуть, ніби з ними у вигляді духа востаннє незримо снідає і померлий.

Навпочіпки перед Касею сиділа мама і з сльозами на очах питала:

— Як ти тут опинився, горенько моє? Я ж думала, що ти рано в школу пішов! А тебе скуди занесло!

— Я? — перепитав Кася. — За бабою скучив. Баба Федоська казали, що душа її витатиме вночі над кладовищем, то я й прийшов. Але, крім кобили Дуськи, нікого не бачив.

— Хай бог милує, — перехрестилася баба Федоська, зачувши це. — Піти вночі самому на кладовище. Та я б умерла від страху. Отаке отчаяне росте! Не інакше космонавтом буде!

О П О В І Д А Н Н Я Д В А Н А Д Ц Я Т Е,

в якому Кася вирушає в Київ на кобилі, а повертається додому на могоциклі

А це було незабаром після того, як померла Касина баба.

Повертаючись із школи, Кася побачив біля свого подвір'я машину швидкої допомоги.

Касю зацікавило: чого це вона раптом до них, і прожогом кинувся до хати.

В хаті він застав лікарку, яка робила мамі укол. Мама лежала на ліжку бліда-бліда і, здавалось, зовсім не дихала.

— Мамочко, що з тобою? — кинувся до неї Кася, але його перепинила сусідка тьотя Настя.

— Зачекай. Не треба тривожити. З серцем у неї погано,— пояснила вона.— Перенервувала, наплакалась за бабою, от і відчувається тепер.

Зробивши мамі укол, до Васька підійшла й лікарка:

— Не хвилюйся, все буде гаразд. Ось я зараз випишу мамі ліків, вона поп'є їх і видужає. Тільки сердити її ніколи не треба, завжди слухайся.

Васько нахнюпив голову:

— Я слухаюсь.

— От і гаразд.

За хвилину лікарка подала мамі вузький білий папірець, густо списаний авторучкою.

— Візьмете в аптеці і прийматимете три рази на день. Це добре вам допоможе. А зараз лежіть спокійно.— І, прощавшись, пішла.

— Мамо, давайте я збігаю по ліки,— підійшов до ліжка Кася.— Я вмить.

Мама кивнула головою, промовила тихо:

— Збігаєш, тільки пообідай спершу.

Швидко справившись з обідом, Касько побіг у нашу селищну аптеку.

Але в аптеці йому сказали, що зараз у них таких капель немає, днями повинні привезти, вони замовили.

У Касі на очах виступили сльози. А як же мама? Їй же так вони потрібні, лікарка говорила — добре поможуть.

Він сказав про це аптекарці, став просити.

— Милий хлопчику,— відповіла аптекарка,— ми не маємо права відмовляти хворому в ліках, коли вони є. Але ж немає...

Касю це приголомшило зовсім. Він не знав, що робити, стояв посеред аптеки похнюпившись.

Потім... Потім у нього назріла одна думка.

Кася прожогом вибіг з аптеки. Він вирішив їхати в Київ. Їхати негайно. Рецепт у кишені, гроші теж. Мамі потрібні ліки, і він мусить їх обов'язково привезти. Адже Київ від нашого села не так уже й далеко, якихось п'ятдесят чи шістдесят кілометрів.

Проте тут же перед Касею постало інше питання: а чим їхати? Автобусом? Так він ходить з нашого села двічі на день — вранці і в обід, а зараз уже далеко за обід звернуло. Бігти на станцію, щоб електричкою — займе багато часу.

Що ж робити? Від дорослих Васько чув, що важливо дістатися до траси, яка проходить від нас за п'ять кіло-

метрів. А там по ній і автобуси, і автомашини ходять. Підніми руку, і хтось візьме.

Так знову ж питання: чим же до тієї траси дістатися? Пішки?

І тут Кася пригадав білу кобилу із свиноферми, з якою нещодавно подружив на кладовищі.

Не гаючи жодної хвилини, Васько підбігцем кинувся на кладовище. Кобилою він вирішив доїхати до траси, а там буде проситися на попутну машину. Коли ж ніхто не візьме, поїде нею аж у Київ.

Всю дорогу до кладовища він біг і хвилювався. А що, як кобили немає? Як нею возять щось на фермі?

На Касине щастя, кобила мирно паслася біля канави кладовища, не підозрюючи, що чекає її попереду. Побачивши Касю, вона підвела голову і привітно, як давньому знайомому, помахала хвостом.

На дорогу, яка вела до траси, Кася виїхав поза селом, щоб нікого не зустріти.

До траси їхав довго, здалося йому, цілу вічність.

Аж ось і вона. Рівна, блискуча. Куди ж, у який бік тепер їхати? Вправо чи вліво? Машини бігли по ній і сюди, й туди.

Хтозна, доки мій Васько міркував би, куди йому їхати, якби не зупинився поглядом на жовтій табличці, прибитій на стовпі при виїзді. Загострена на кінці, вона показувала вліво, і на ній Кася прочитав: «Київ — 55 кілометрів». Значить, йому треба було брати ліворуч.

Переждавши, поки на трасі не стало машин, Кася торкнув кобилу п'ятами в боки і виїхав на середину широкої лискучої дороги. Кобила дзвінко зацокала по ній копитами, пішла розміреним кроком.

У Касі повеселіло на душі. Він уже уявляв собі, як приїде в Київ, зайде в першу ж аптеку і скаже:

«Тьотю, дайте, будь ласка, ліки для моєї мами, бо в нашій аптеці їх немає, а лікарка сказала, що вони їй дуже допоможуть».

«А звідки ж ти, хлопчику, і хто твоя мама?» — запитає аптекарка.

«З Веселинівки, — відповідь Василько, — а мама моя свинаркою в колгоспі працює».

Аптекарка обов'язково похвалить його і подасть ліки для мами.

Як і коли він буде їхати додому, Кася не встиг подумати, бо, немов з-під землі, прямо на нього вискочила автомашина, а ззаду засигналила друга. Кобила схара-

пудилась, шарахнулась убік, і за секунду Кася лежав на дорозі перед самісінькими колесами «Волги», яка, скрипнувши з усієї сили гальмами, зупинила свій біг.

— Я не так забився, як злякався,— згадував потім Кася.— Думав, переїде машина.

З «Волги» вискочив шофер, дві жінки, підвели Касю, засипали запитаннями: чи все в нього ціле? Чи не дуже забився? Звідки він?

Позаду і спереду зупинилися інші машини, зібрався гурт людей. Одні співчували Касі, інші ж казали, що надавати б йому добре паском або лозиною, щоб знав, як кататися по трасі верхи. Їздив би своєю кобилою десь у полі, а то, бач, мало під машину не потрапив, а тоді відповідай за нього. Хіба ж так можна?

Кася, почувши це, розсердився і відповів, що він не кататися виїхав на трасу, а їде в Київ по ліки для хворої мами.

— Кобилою в Київ? Дивак якийсь цей хлопець,— кинув хтось із гурту.— Завжди вони вигадують, ці хлопчачки.

Під час розмови до гурту підїхав мотоциклом міліціонер — автоінспектор.

— Що трапилось, товариші? Аварія?

Шофер «Волги» розповів йому про випадок з Васьком, показав на нього рукою.

— Ану йди сюди, герой,— покликав Касю міліціонер.

Васько — ні з місця. Він злякався ще дужче, ніж тоді, як упав з кобили. Йому здалося, що міліціонер зараз же забере його і відвезе в міліцію. А там, може, ще й судитимуть за те, що кобилу вкрав.

— Та ти не бійся, йди,— підбадьорив міліціонер.

Дізнавшись, хто він, звідки, куди і чого їхав, побачивши рецепт, міліціонер наказав Касі швидко сідати в коляску.

Васько завагався:

— А куди ми поїдемо?

— Сідай, сідай, не в міліцію. У Київ поїдемо, бо хто ж тебе туди на кобилі пустить. Іч, придумав. Та чи й знайдеш ти там аптеку, хоч би й доїхав. Сідай, бо вже, бачиш, вечоріє.

Кася завагався:

— А кобила ж як?

— Не турбуйся, вернеться додому сама,— заспокоїв міліціонер.— Коні — тварини розумні.

Повірівши міліціонеру, Кася сів у коляску, і вони поїхали.

Проте до Києва не доїхали, купили ліки в Борисполі.

Ще по дорозі туди Кася дізнався від доброго міліціонера про те, що, коли б і на чому він не їхав дорогою, треба завжди триматись правої сторони, а не їхати по середині, бо це може погано закінчитись.

В село вони повернулися вже смерком.

Коли Кася зайшов у хату в супроводі міліціонера, то і батько, який повернувся з роботи, і мама одразу подумали, що він десь щось натворив. Але міліціонер заспокоїв їх, розповів, як усе було, і навіть похвалив Васька за те, що заради мами не побоявся вирушити в таку далеку дорогу.

— Любить він вас дуже,— сказав на закінчення Васьковій мамі.

Кася винувато подав мамі пляшечку з ліками. Вона взяла її однією рукою, а другою спершу посварилась на нього пальцем, а потім міцно пригорнула до себе і поцілувала.

Кобила ж справді придибала на ферму сама ще завидна.

О П О В І Д А Н Н Я Т Р И Н А Д Ц Я Т Е,

місце дії в якому — піонерський табір, а головна дійова особа — коза

По закінченні школи (я перейшов у четвертий, а Кася — в третій) наші з Касею батьки придбали нам путівки, і ми поїхали з ним у піонерський табір. У нас тут, у районі. Вірніше — в райцентрі. За десять кілометрів від нашого села.

Не табір, а казка. У лісі, над річкою. На трьох — скремий будиночок. Зелено навколо, свіжо, тихо. Лише пташки з ранку до вечора на різні голоси виспівують. Та сурма піонерська кілька разів на день грає. Спати — скільки влізе. Їсти — теж. Екскурсії, походи, ігри. Спортивні змагання. Телевізор, кіно. В такому таборі можна цілісіньке літо жити.

Але ми з Касею на десятий день з нього втекли.

Чому? Ех, краще б не казати! Сміх, та й годі! Сором! Ганьба!

Через козу (де вона взялася на нашу голову?). Там і кози тієї! Не коза, а козеня! Кізочка. Безроге, худе, маленьке. Однак все трапилось саме через неї. Хоч, коли чесно сказати, то коза тут і ні при чому. Винен у всьому Кася. Він проявив ініціативу. Ну, а я (треба бути самокритичним) його підтримав.

Але тут мені треба спинитись, бо я завжди забігаю наперед, починаю з кінця, замість того щоб розповідати все послідовно, по порядку.

Отож у таборі нам дуже подобалось. Ще б пак! У ньому ми спекалися всіх домашніх клопотів. Не треба було рвати ненаситним кролям трави і на ніч корові. Годувати курей і кабана. Ніхто не посилав у магазин по хліб, не давав інших доручень, яких у батьків завжди знаходилося для нас безліч.

Були ми в таборі незалежними, самостійними людьми.

Правда, не можна сказати, щоб зовсім байдики били. Доводилось нам і прибирати у своєму будиночку, і замітати територію, і мити посуду на кухні. Але це було ніщо в порівнянні з домашніми обов'язками. Кася якось навіть висловив своє невдоволення з цього приводу.

— Так тут можна й розледачити, — сказав.

Та, як я вже проговорився, на десятий день ми з ним утекли з табору. І таки ж через козу.

Того дня зранку пішов дощ. Дрібний такий, холодний. Сіявся до вечора, зірвав нам екскурсію до лісу, футбольне змагання між двома нашими командами, в одній з яких повинні були грати і ми з Касею, й збирався, мабуть, іти цілу ніч.

Повечерявши, ми з Касею до відбою посиділи біля телевізора, хоч передача була нецікава, й одразу ж, як тільки пролунав по табору відбій, пішли спати.

Жили ми з Касею в невеличкому затишному будиночку, яких у таборі стояло понад тридцять, удвох, хоч кожний будиночок розрахований на трьох жильців. Нас теж спершу було троє. Третім був хлопець із сусіднього з нашим села, Ігор, але через три дні він раптом захворів і його забрали додому батьки. Більше до нас не поселили нікого, бо всім вистачало місця.

Тільки роздягнулися ми і шмигнули під ковдри (бо надворі таки було холодно), як почули за глухою стіною мекання кози. Мекала вона протяжно, жалібним голосом: ме-е-е-е-е, ме-е-е-е-е, ме-е-е-е-е!

— Де вона тут узялася? — здивовано глянув на мене Кася.

— А звідки мені знати, — стелюв я плечима. — Давай спати.

Поки ми говорили, коза мовчала, а як тільки затихли — вона знову: ме-е-е-е, ме-е-е-е-е, ме-е-е-е-е.

— А щоб ти здохла, — побажав я їй і натягнув ковдру на голову.

Але й під ковдру доносилося її тягуче, однотонне мекання.

— І чого б то їй кричати? — чи то мене, чи сам себе запитав Кася.

Я промовчав, бо твердо вирішив заснути, незважаючи ні на що.

Проте сон чомусь до мене не йшов, а коза мекала, і, чув я, не спалося й Касі. Він раз по раз зітхав і крутився з боку на бік.

Раптом мені спало на думку: а може, це хтось із хлопців, що живуть у сусідніх з нашим будиночках, вирішив пожартувати, прикидається козою й мекає?

Сказав про це Касі.

— Ніби не схоже, — заперечив він. — А втім... Давай вийдемо подивимось.

Мені не хотілося вставати з теплої постелі, — тільки вгрівся, — і я відмовився.

— Сходи сам, — сказав Касі.

Кася мовчки встав, одягнувся, пішов.

Не було його довгенько. Не кричала й коза.

Нарешті вернувся. І тільки зачинив за собою двері, як знадвору знову долинуло протяжне козяче — ме-е.

— Таки коза, — обтрушуючись від дощу, повідомив Кася. — З довгою вірвовкою. Мабуть, була припнута десь у лісі, одірвалася й гайда. А в нас під огорожею зачепилася вірвовкою за кущ, закрутилася навколо нього й кричить. Мокра вся, тремтить.

— То ти б відв'язав її та прогнав, — сказав я.

— Спасибі за пораду, — буркнув Кася. — Я так і зробив. А вона, бач, вернулася. Воїться, мабуть. Адже ніч уже, темно, як у погребі.

— Дідько її не візьме, — скрутився я калачиком на ліжку. — Вимикай світло та лягай. Покричить та й перестане.

Кася світло вимкнув, але лягати, чув я, не лягав. Сидів на стільці біля свого ліжка й зітхав.

А надворі шуміли вітер з дощем, і жалібно, з перервами, мекала коза.

— Льончик, ти спиш? — поворухнувся на стільці Кася.

— Сплю,— удаючи сердитого, відповів я.— Не заважай.

— Ну спи,— шумно зітхнув Кася, скрипнув стільцем і хутко вийшов надвір.

«Далася йому та коза,— відзначив я в думці.— Чого він знову до неї пішов?»

Вдруге його не було довше, ніж перший раз. І коза теж не кричала.

Коли він зайшов у будиночок, я вже по-справжньому дрімав.

— Льончик,— обізвався до мене.— Ти знаєш, чого вона кричить? Змерзла, тремтить уся, мов холодець.

Я вирішив промовчати, удаючи, що сплю. Але Кася стояв біля мого ліжка, від нього віяло вітром і дощем, і він знову звернувся до мене:

— Льончик, ти чуєш?

Більше я не міг витримати. Мене розібрала злість, я рвучко сів на ліжку й крикнув на нього:

— Ну чую, чую! Так що мені робити? Може, забрати твою козу до себе в ліжку, під ковдру!

Кася переступив з ноги на ногу, зітхнув.

— Не кричи,— сказав до мене спокійно.— У ліжку не треба, а в будиночок давай заберемо. Побуде до ранку, а тоді випустимо. Може, дощ за ніч перестане.

— Та ти що, здурів? — накинувся я на нього.— Ще чого не вистачало — щоб я з козою спав! Нічого з нею не станеться! Вони звиклі до холоду!

— Ех ти,— шморгнув носом Кася.— Звиклі. Побув би ти на її місці, не бійсь, не так би замаєкав.

— Прирівняв — мене й козу! — обурився я.— На те вона й тварина, щоб надворі ночувати.

Але Кася не хотів здаватися.

— Тваринам теж, як і людям, холодно. І страшно, мабуть, так само. Ти б зміг отак уночі в лісі один ночувати?

— І чого ти до мене причепився? — знову спалахнув я.— Зміг би! Зміг би! Іди, веди свою козу, а мені дай спокій!

Кася голосно шморгнув носом, потупцювався біля мого ліжка, мов гусак.

— Я б уже завів,— сказав тихо.— Але ж вона по той

бік загорожі, і я один не пересаджу. От і прийшов до тебе.

Я вагався, не знав, що робити. Кася говорив так тихо, лагідно, з таким жалем до кози, що відмовити йому було неможливо. Але, чесно кажучи, й не хотілося мені возитися з козою в темряві, під дощем.

— То як, ходімо? — вивів мене із задуми Кася.

— А нам не перепаде за це? — раптом народилась у мене думка.— Ще скажуть, що ми з тобою вкрали цю козу!

— Хто скаже? — здивувався Васько.

— Усі в таборі! — випалив я.— Злодіями прозвуть!

— Дурниця,— спокійно відказав Кася.— Я її вранці випущу, ніхто й не бачитиме.

Як завжди, я нарешті здався, вкотре вже послухався Касю і, буркнувши: «Гаразд, ходімо», став натягати на себе штани.

В жодному з будиночків табору не світилося, вже всі спали, тільки ми, мов злодії, кралися попід стіною свого будиночка до огорожі, за якою протяжно й сумно мекала коза. Шумів у мокрому гіллі вітер, хлюпотів дощ, і від цього шуму, від мекання кози й непроглядної темряви мені раптом зробилося моторошно, і я зупинився.

— Давай вернемось,— шепнув Касі. Чи то від холоду, чи від страху я весь тремтів, мало не клацаючи зубами.

— Бач, змерз,— ніби не чув моїх слів Кася.— Отож і козі холодно. Ходімо,— і потягнув мене за руку.

Біля огорожі ми зупинилися, і коза, почувши, мабуть, що підійшли люди, замовкла. Чи, може, впізнала Касю?

— І криклива ж ти,— обізвався він до неї.— Я ж казав тобі, що прийду, могла б і потерпіти трохи.

— Виходить, ти вже з нею домовився? — дорікнув я Касі.— А якби я не схотів іти?

Та Кася і цього разу не звернув уваги на моє бурчання.

— Давай перелазь,— підштовхнув мене в спину.— А я сяду на огорожі. Ти подаси козу мені, я потримаю, поки перелізеш назад, і подам її тобі. Щоб усе було потихеньку.

— А чого мені подавати? — обурився я.— Ти все придумав, ти й перелазь, подаси мені, а я посиджу на загорожі.

Кася обняв мене за плечі, прошепотів над самісіньким вухом:

— Ти ж сильніший від мене, Льончику.

Ох і хитрий же Касько! Знає, чим мене спокусити!

Перелізти через невисоку загорожу було неважко, ми не раз перелазили вдень, коли треба було кудись відлучитись із табору, і я вмить опинився по той бік, мало не сівши на козу, яка, відчуваючи нашу присутність, мовчала, а я в темряві не побачив її.

Я взяв козу на руки. Вона була маленька, легка, геть мокра й справді, як сказав Кася, тремтіла, мов холодець.

— Тримай,— подав її Касі вперед головою.

Кася, сидючи на огорожі, немов верхи на коні, перехилився, вхопив козу за голову і, втративши рівновагу, упав з нею прямо на мене.

Коза мекнула (чи то з ляку, чи ми її придавили) й сахнулася від нас у куці, тільки зашелестіло.

Я обізвав Касю гавою, тухтієм, заявив, що більше не хочу морочитись з його козою й зараз піду спати.

Але Кася не розсердився на мене.

— І чого ти кричиш? — сказав, як завжди, спокійно.— Ну впав. То й що? Подумаєш — подія. І з тобою могло б таке бути. А козу я зараз знайду,— і тієї ж миті розтанув у темряві, мов привид.

Знайшов він козу на диво швидко,— мабуть, недалеко відбігла,— і за другим разом ми пересадили її без пригод, якщо не враховувати того, що я зачепився за дрів і розірвав холошу штанів. Але й тут Кася не дав мені розсердитись, сказав, що поміняється зі мною, віддасть свої, нові штани.

Промоклі до тіла, цокочучи зубами від холоду, вбігли ми з козою в свій будиночок.

— Де ж її прилаштувати? — звернувся до мене Кася.

— Де хочеш, хоч на ліжко до себе забирай, але якщо вона хоч раз мекне, то вижену і тебе, й її,— відказав я йому, а сам роздягнувся і шмигнув під ковдру, вкрившись з головою, щоб надихати і швидше зігрітись.

Пропустивши мимо вух моє суворе попередження, Кася вибачився перед козою за те, що у нас немає чим її пригостити, і порадив, що найкраще їй лягти спати під сусіднім із його ліжком, на якому у нас нікого немає. Там, мовляв, і їй ніхто не заважатиме, й вона нікому. І головне — буде тепло, він підстелить килимок. (Килимки у нас лежали перед кожним ліжком.)

Коза, мабуть, не зрозуміла порад мого друга й не схотіла лізти під ліжко. Тоді Кася став запихати її туди, припрошуючи: «Лізь, дурна, лізь, дурна».

Та до кози, певне, не дійшло й це його припрошуван-

ня. Вона впиралася ногами, цокотіла ратицями по підлозі, а потім не витримала й голосно, з усієї сили, мекнула.

Мене спершу розібрав сміх, але я стримався, щоб не розреготатись. Висунувши голову з-під ковдри та вдаючи сердитого, я сказав:

— Касю, я ж тебе попереджав!

— А ти краще встав би та допоміг, ніж сердитись,— одказав мені Кася, ніби не я йому щойно погрожував.

Що ти з ним зробиш, з цим Касею! Довелося встати.

Я увімкнув світло, і давай ми запихати козу під ліжко вдвох. Пхаємо, а вона впирається з усієї сили і не лізе. Ми її вперед головою — не запхнемо. Ми її задніми ногами — упирається й кричить. Тоді я нарешті придумав: скомандував Касі взяти її за задні ноги, а сам за передні, повалили на підлогу й засунули боком.

— Хух, нарешті,— полегшено зітхнув я і тільки хотів лягати, як козу немов вітром видуло з-під ліжка, і вона з переляку опинилася на моєму.

— Ах ти ж клята! — накинувся я на неї.

Вона тоді на Касине. А з Касиноного на те, порожнє, під яке ми її запихали. І давай стрибати з ліжка на ліжко. Ми за нею. Впіймали. Держимо. Коза тремтить, дивиться на нас переляканими очима і вже не кричить, а тільки язиком меле.

— Що ж робити? — забідкавсь Кася.— Вона ж не дасть нам спати.

— Думай,— кажу,— ти, бо я її зараз вижену надвір!

І Кася знайшов вихід. Простий і певний: прив'язати козу під ліжком.

Так і зробили. Я підняв ліжко за ніжки, Кася затяг козу під нього, прив'язав її прямо за матрацну сітку, і я поставив ліжко назад. Козі діватись було нікуди. Сітка притиснула її до підлоги, а вірвочка не дозволяла вилізти.

Нарешті ми вляглися. Мовчала під ліжком і коза, мабуть, зрозуміла, чого ми від неї хочемо.

Та спати нам тієї ночі не довелося. Тільки я поринув у солодку дрімоту, як скрипнули двері і від них напівшепотом донеслося:

— Хлопчики, хлопчики! Ви не спите? Не бійтесь, це я, піонервожатий Валерій Павлович. Чуєте, Льоню, Васю?

Я одразу впізнав по голосу нашого піонервожатого, але не знав, що робити: обзиватись чи ні. Чого це він

раптом прийшов до нас? Невже бачив, як ми возилися з козою?

Вирішив мовчати. Аби тільки коза не видала себе, подумав, може, він не побачить її під ліжком.

Так Кася не витримав, обіззався:

— Чуємо, Валерію Павловичу, не спимо.

Піонервожатий ту ж мить зачинив за собою двері й заговорив голосніше:

— Я ж бо побачив від їдальні, як ставив мотоцикла, немов у вас світилося. Був у райцентрі, затримався трохи. Прийшов у свою кімнату, а там батьки до когось приїхали, ночують. Я й згадав, що у вас вільне ліжко є. Приймете?

Як почув я це, у мене всередині все похололо. Пропали ж ми!

А Кася спокійненько так, немов ніякої кози у нас під ліжком не було й немає, припрошує піонервожатого:

— Будь ласка, Валерію Павловичу. Роздягайтесь і лягайте. Може, вам світло ввімкнути?

— Ні, не треба, — відказав піонервожатий. — Я потемки, бо напарник твій (це про мене) таки, мабуть, спить. Спиш, Льоню?

Довелося обіззатись.

— Тільки почав дрімати, — кажу, а подумки звернувся до Касі: «Припрошуї, припрошуї лягати, а що на те коза скаже?»

Нам би признатись Валерію Павловичу, все пояснити, та ні в мене, ні в Касі не повернувся язик, не вистачило сміливості.

Нічого не підозріваючи, Валерій Павлович хутенько роздягнувся і гуп на ліжко. І, мабуть, прямісінько на козу. Бо вона як закричить з ляку, як замаєкає, немов її штрикнули ножом. Валерія Павловича з постелі ніби пружиною викинуло, і він і собі з переляку як закричить:

— Що? Хто? Хто там під ліжком?

Кася став заспокоювати піонервожатого:

— Валерію Павловичу, не бійтесь. То коза.

— Коза? — здивувався піонервожатий. — Яка коза? Що за дурниці?

— Звичайна коза, — відповідає спокійно Кася. — Без рога, куцохвоста.

Валерій Павлович, мабуть, не повірив йому, увімкнув світло:

— Ану покажіть!

Ми з Касею підняли з одного боку ліжко, і з-під нього на нас німо глянула зляканими очима коза, немов питаючи: «Ну, що вам ще від мене треба?»

— Звідки вона у вас? Чому під ліжком? — запитав Валерій Павлович. І, не чекаючи відповіді, наказав: — Зараз же виженіть!

Кася подивився на козу, потім перевів погляд на мене, з мене на піонервожатого і став пояснювати йому що й до чого. Але Валерій Павлович стояв на своєму: виженіть і все.

— Так дощ же, холодно надворі,— не зводив з нього очей Кася.

Я теж підтримав Васька:

— Куди ж її серед ночі!

Піонервожатий подивився пильно на нас обох, потім на козу і сказав:

— Гаразд! Лягайте спати, а вранці з вами поговорить Геннадій Васильович! (Так звали нашого начальника табору.)

Хутко одягнувся — і з будиночка.

— Що ж нам буде? — подивився йому вслід Кася.

Мені взяла злість.

— А нічого,— відказав йому сердито.— Прийде вранці Геннадій Васильович, погладить тебе по голівці й скаже: «Правильно, Вася. На другий раз приведеш під ліжко корову».

— Ти не жартуй,— огризнувся Васько.

Справді, було не до жартів.

Довго ми думали, чим може скінчитися ця історія з козою, і прийшли до висновку: виженуть нас із табору. А раз так, то ми не будемо чекати цієї «урочистої церемонії», а підемо вранці з табору самі.

Так і зробили. Дочекались світанку (ледь-ледь почало сіріти за вікнами), зібрали свої речі, за козу, перелізли через огорожу і лісом-лісом — на шлях. Козу пустили, звелівши самій шукати домівку, а самі теж рушили додому.

Йшли не поспішаючи, бо чого спішити, коли знаєш, що чекає тебе від батьків за втечу з табору. Заявилися в село десь у добре снідання, а вдома...

Вдома нас чекав машиною... піонервожатий Валерій Павлович. Як тільки начальник табору Геннадій Васильович довідався, що ми втекли, він наказав йому негайно їхати на розшуки і без нас не повертатися.

— Отож поїхали, козячі благодійники,— весело по-

сміхнувся нам піонервожатий. Він уже не сердився на нас за нічну пригоду з козою.

Геннадій Васильович теж не кричав на нас. Навпаки, похвалив за те, що ми жаліємо тварин, але брати до себе в будиночок козу, сказав, було не варто, як і втікати з табору теж.

Більше з нами в таборі ніяких пригод не траплялося. Повернулися ми з нього додому зміцнілі, бадьорі, зазмагли.

Наступного року теж охоче поїдемо.

О П О В І Д А Н Н Я Ч О Т И Р Н А Д Ц Я Т Е,

*про наш славний рятувальний човен «Три-Ра-ря»
і про те, як він безславно загинув*

Стояв жаркий літній день. Такий жаркий, що, здавалось, жаркішого не може бути.

Сонце пекло з самого ранку. Пекло гаряче, немилосердно. Повітря — нічим дихнути. Про бодай найменший вітерець — нічого й говорити. Його не було. Йому, мабуть, сонце обпало крила, і він лежав десь у припущених садах, сам знемагаючи від жароти, немов наш кудлатий Тузик.

В таку пору тільки б сидіти по шию у ставку, але... зась. Я мав стерегти квочку з курчатами, щоб не пішла в сусідній город кублитись та щоб шуліка не вхопив якогось. Розмордувало її висидіти курчат серед літа!

Ще я повинен був наносити води в діжку з-під огірків, що стояла у нас за хатою. Вона, власне, вже була налита раз, але вода в ній позеленіла, й мати, ідучи на роботу в поле, перекинула її: нехай, мовляв, трохи провітриться, а ти потім (до мене) наллеш свіжою. І все це після майже місячного райського життя в піонерському таборі!

Ну як я, скажіть, міг водночас стерегти квочку, котра так і поривалася в сусідній город, і носити воду в діжку, якщо колодязь аж на вулиці, через дві хати від нас?

Довго думав я над цим і нарешті придумав. Насипав ненаситній квочці удосталь пшона на стежці, поставив води в черепку, — їж і пий, тільки не йди нікуди, — і вже потім заходився наповнювати діжку водою. Хоч і був у самих трусах, піт градом котився з мене, заливав очі. Адже діжка чималенька, треба немало води.

Ношу, аж згинаюсь, бо, по секрету вам кажучи, хотів швидше наносити та в діжці посидіти. Воно, правда, в діжці не те, що в ставку, але все ж у воді, хоч трохи освіжитися можна. Бо про ставок нічого було й думати,— квочка ж, аби вона сказала!

Ходив сердитий — страх який. І ще й на Касю зло брало. Хоч би прийшов на поміч. Все ж удвох легше. Он як тоді йому тхора виливали — швидко діло йшло. І що він там дома робить? Як не треба, то сім разів на день прибіжить, а це мов прив'язав його там хто.

Проте сердився я на нього даремно, бо не встиг і п'яти відер принести, як і він появився на вулиці. Біжить, в самих трусах, як і я, ще здалеку щось до мене кричить і рукою махає!

«Уже щось вигадав»,— догадався я і поставив відро на стежку.

— Чого кричиш? — питаю.

Захеканий Кася зупинився біля мене:

— Вгадай, що я придумав? Зроду не вгадаєш!

Я знав, що відгадати важко, і тому не став ламати собі голову.

— Кажі, — кивнув йому головою.

Кася оглянувся навколо, хоч на вулиці, крім нас та горобців, що купалися в гарячому піску, не було ні душі, приклав палець до вуст і прошепотів мені таємниче:

— Давай човна зробимо.

Я подивився на нього здивовано:

— Вигадав. З чого ж ти його зробиш? Та й навіщо він нам? Де ти ним плавати будеш?

— Чудило ти, — засміявся Кася. — Я все продумав. Все дуже легко й просто.

Кася за звичкою шморгнув носом, підтягнув труси, немов вони з нього ось-ось мали сповзти, й виклав мені свій план.

Човна ми мали зробити з великих дерев'яних ночов, які Касина мати привезла від покійної бабусі. Їх вдовбав теж уже покійний Касин дід з якогось дерева, й скидалися вони справді на човен: були такі великі, що ми з Касею могли вільно вмотитися в них. Мабуть, ще як не було в нашому селі лазні, то в них купалася дідова сім'я.

З обох боків ночов Кася пропонував прив'язати невеличкі кулі з житньої соломи, — вони не дозволять їм перекидатись, — а на носовій частині прибити високий качиний ніс, якого ми мали випилати з дошки. Такі

емблеми, мовляв, були колись на морських суднах запорізьких козаків.

— Чом не човен? — в захопленні запитав мене Кася. — І назвемо його знаєш як? «Три-Ра-ря!» — випалив він.

Я не зрозумів, чому така дивна назва.

— Ех, ти, — похитав головою Кася. — Бо «Ра-2» був у Тура Хейрдала, на ньому він перепливав океан, а наш буде особливого призначення. Рятувальний. Тому на кінці «ря». Бачив, скільки у нас на ставку щодня дітлахів купається? А плавати ж не всі вміють! От ми й будемо на своєму човні стерегти, щоб на глибину не лізли, а коли що — допомогу подавати. Як на пляжі в Києві, — пояснив він. — Плавати будемо по черзі. Спершу я, потім ти. Ще когось із хлопців до себе візьмемо. Команду таку створимо!

Проти цього я, звичайно, не став заперечувати. Здорово Кася придумав! От тільки була в мене одна заковка: що робити з квочкою? Та й води в діжку треба носити.

— Пхі, тільки й турботи! — сказав на це Кася. — Води зараз наносимо вдвох, а квочку припнемо до кілочка, і нікуди вона не дінеться!

Ой цей Кася! Скільки вже разів він мене підводив! Як розкаже, розхвалить що, сам не знаю, як із ним погоджуюсь.

Води в діжку ми наносили швидко. Так швидко, що й самі собі здивувалися. Аби не «Три-Ра-ря», мабуть, на цілий день би вистачило, а тут і півгодини не минуло, як вона була повна.

Квочку Кася теж спіймав хутко і, щоб вона не кричала на всю вулицю, запхав їй голову під крило.

— Давай мерщій якогось шнура, чи що! — гукнув до мене.

Я знайшов у хаті тоненьку вірвовочку, забив посеред двору кілочок, і ми припнули до нього квочку за ногу. Кася при цьому трохи перестарався й так придушив її, що довелося відливати водою. Оклигавши, квочка тут же завоктала голосно, й курчата зразу ж позбігалися до неї.

— От і порядок, — сказав задоволено Кася. — Істи є, вода є, що їм більше треба?

Вже як опинились ми за ворітьми, я запитав Касю:

— А як же ми свій човен на ставок дотягнемо? На собі нестимем, чи що?

— Не хвилюйся,— заспокоїв мене Кася.— Я все продумав. Ми повеземо його на візку.

На підготовку човна до спуску на воду в нас пішло немало часу. Поморочились, поки качиний ніс з дошки випиляли й прибили гвіздками, а з кулями зовсім не ладилось. Вони були великі, і їх, хоч кричи, не було до чого прив'язати. Адже на боках ночов ні тобі гачків, ні сучка.

Мудрували ми, мудрували, а потім таки придумали. Зробили з одного куля два, туго скрутили солому шпагатом і ним же поприв'язували кінці кулів до виступів, за які ночви піднімають.

Трималися кулі міцно й виглядали, як справжні поплавки, так що перекинутись у ночвах чи то пак, на човні, на нашу думку, було неможливо.

Замість весла Кася знайшов у повітці стару дерев'яну лопату, що колись хліб нею у піч садовили. Держак її був довгий, як для весла, й Кася хутко відчикрижив його ножівкою.

— Не весло, а мотор,— засміявся він.— Раз гребнеш — півставка переплив. Однак мати хліба в печі не пече, в магазині купуємо.

Поклали ми обережно ночви на візок, і я вже взявся було за дишло, щоб виїжджати з двору, як Кася зупинив мене:

— Чекай, ще не все.

— А що ж іще? — питаю.

Кася мовчки пішов у повітку й за хвилину вернувся звідти з банкою фарби й пензлем в руках.

— Назву треба написати, бо що ж то за човен без назви.

Але писати не було де, адже обидва боки ночов закривали солوم'яні кулі.

Тому написали червоною фарбою «Три-Ра-ря» на широкому шматку фанери й прибили його спереду під качиним носом.

Вийшло зовсім непогано. Навіть добре. І головне — далеко видно.

До ставка від нашої вулиці близенько, й за кілька хвилин ми вже були на березі.

Закотили візок у кущі верболозу, знесли свій човен і обережно пустили на воду.

Тієї ж миті нас обліпили хлопчакі. Серед них були й наші однокласники Коля Бабань і Толя Довгаль. Вони бовтались тут неподалік, загорілі, аж чорні.

— Льоню, Касю, а що це таке? — питають навперербій.

Кася поважно пояснив їм, що відсьогодні на нашому ставку буде плавати рятувальне судно «Три-Ра-ря», нашої з ним конструкції. Його завдання — охороняти на воді всіх купальників і особливо тих, хто ще не вміє плавати. Капітаном судна буде він, Кася, а помічником його — я. Ще ми набиратимемо команду матросів з п'яти чоловік.

В гурті хлопчаків знявся галас:

— Я! Я! Мене візьми, Касю!

Але Кася тут же наголосив, що зараз ми (тобто я й він) випробуємо човен на швидкість, а потім влаштуємо змагання плавців. Хто краще плаває та пірнає, того й візьмемо в свою команду.

— Ур-ра! Ур-ра! — закричали дружно хлопчаки й стрімголов кинулись у воду, здіймаючи буруни й бризкаючись. Вони вирішили позмагатися між собою самі.

Я відіпхнув Касю в човні від берега й теж поплив услід за хлопцями, бо аж знемагав від жароти.

Мені було видно з води, як Кася з усієї сили орудував веслом-лопатою, намагаючись не відставати від нас, але «Три-Ра-ря» все ж рухався повільно.

— Доганяй! — гукнув я Касі й помахав йому рукою.

Ех, яка красаота купатися в спеку! У прохолодній воді забуваєш про все на світі. І про квочку з курчатами, й про те, що ввечері перепаде тобі від матері. Ніщо тобі не в голові.

Я на мить забув навіть про Касю і про наш «Три-Ра-ря». Я занурювався у воду з головою, плив наввимашки, перевертався на спину й здіймав ногами навколо себе фонтани бризок. Мені було так приємно, що я не одразу почув крик посеред ставу. Хтось немов гукав чи мене, чи хлопців, просив допомогти.

«Що за okazія? Невже котрийсь із хлопчаків тоне?» — подумав.

Як же я здивувався, коли, обернувшись, не побачив у нашому човні Касі. Проте виразно почув його голос:

— Льо-о-ню-у! Хло-о-опці! Допо-о-мо-жі-іть!

Крик доносився немов з-під води.

Чудасія! Куди ж подівся Васько! Де він кричить? Чи, може, ліг у човен і вирішив пожартувати?

Але Касі було, мабуть, не до жартів, бо він знову заволав ще дужче:

— Льо-о-ню-у-у, хло-о-пці-і! Чортяки-и! Та-а до-о-помо-ж-і-іть же-е шви-ид-ше-е!

Голос доносився ніби з човна.

Я хутко поплив до нього. За мною — хлопці.

Підпливаю й бачу предивну картину. «Три-Ра-ря» затоплений водою, і з нього по плечі стримить Кася. Ніби його хтось перепиляв попід руки й поставив у ночви наче бюст. Тільки бюст цей клінав до мене переляканими очима й просив швидше пхати до берега.

— Що сталося? — запитав я Касю. — Де твої ноги?

— Пхай, кажу тобі, швидше! — крикнув до мене Кася. — Провалився крізь дно і застряв, не можу сам рухатись!

Підпливли хлопці:

— Що з тобою, Касю?

— Ура! Капітан гоне!

— Рятуй «Три-Ра-ря»!

З сміхом і галасом доправили ми Касю до берега.

Діставши ногами дна, Кася хотів було звільнитись від важких намоклих ночов з кулями по боках, але де там. Він так міцно застряв у трухлявому дні, що довелося втручатись нам.

Ми обережно взялися за ночви з обох боків і стали стягати їх з нього, натискуючи вниз.

— Ой помалу, — сичав від болю й присідав у воду Кася.

Тоді хтось із хлопчаків подав думку спробувати обламати пробію навколо Касі і він вилізе сам, без мо-роки.

Але тільки спробували, як Кася замахав руками, за-танцював на місці, регочучи.

Він боявся лоскоту.

Нарешті з горем пополам нам пощастило звільнити Касю від ночов. Вони плюхнулись у воду, зсунувши при цьому з Касі й труси. Він довго шукав їх у воді, натягнув на себе й буркнув:

— Чого зуби скалите, дурні!

Затим витяг «Три-Ра-ря» на берег, перевернув ночви догори дном і став обдивлятися.

— Як це сталося? — спитав я.

— Як? — Кася шморгнув носом і підтягнув на собі мокрі труси.

Виявилось, допливши до середини, він відчув, що під ним мокро: в ночви звідкись прибувала вода. Це його здивувало. Вирішив стати на ноги, щоб побачити, і тільки звівся, як раптом провалився, загруз попід руки, вдарившись лобом об весло, яке тут же випустив. Спер-

шу, звичайно, злякався, але коли побачив, що ніякої небезпеки немає, спробував пливти до берега сам. Та з цього нічого не вийшло. Не діставав руками до води і до того ж ніяк не міг поворухнутися, давило під груди.

Тоді він вирішив гукати на допомогу.

— І як ми з тобою недодивились, що дно в ночвах геть протрухло? Довго, мабуть, лежали,— закінчив він.

Аж тепер і я обдивився ночви уважно. Дно їх справді протрухло, але, коли було сухе, трималося, а у воді розмокло й провалилось, завдавши стільки клопотів Касі й зіпсувавши наш із ним задум.

Однак Касю це не засмутило. Почухавши скрушно потилицю, він сказав:

— Нічого, ми дно залатаємо, й буде добрячий човен. «Три-Ра-ря» ще покаже себе. Так що набір у рятувальну команду не відмінюється.

Ввечері Кася прийшов до мене сумний, з похнюпленою головою:

— Перепало мені від матері за ночви й лопату. А ще ж батька з роботи немає...

Мої справи теж були не кращими. Поки ми возилися на ставку з «Три-Ра-ря», у черепку з водою втопилося двоє курчат, а одне ненормальна квочка затоптала сама, і мене мати теж почакувала лозиною.

Ні, таки гірка наша хлоп'яча доля!

О П О В І Д А Н Н Я П' Я Т Н А Д Ц Я Т Е —

про цінну ініціативу Касі та про те, як ми заблудилися в полі

Не знаю, як воно завжди так виходить, що цікаві думки народжуються не в моїй голові, а в Касиній. Я лише підтримую його в усьому.

Якось Кася загулявся в мене до самісінького вечора, аж поки не повернувся з роботи мій тато. Він бригадиром у колгоспі працює. Вмившись, тато сів під грушею вечеряти та й бідкається моїй мамі, що на зернову кукурудзу в одному полі напала сажка, треба негайно посилати жінок, щоб пообривали.

Ми з Касею почули цю розмову, але я якось пропустив її мимо вух, а Кася, бач, одразу придумав:

— Давай і ми підемо сажку збирати. Тільки щоб ніхто про це не знав. Займемо ділянку й очистимо від сажки.

Прийдуть жінки її обривати, а сажки там уже немає. Хто обірвав? Коли? От здорово буде! Правда?

Я подумав і... згодився:

— Чого ж, можна!

Якщо ти, читачу, нічого не знаєш про сажку, уперше чуєш про неї, то я розповім. Сажка — це захворювання кукурудзи. Вона з'являється на стеблі в тому місці, де має рости качан, виростає разом з ним і заражає зерно. На зараженій сажкою кукурудзі вже не буде повноцінних качанів. Виростає ця сажка у вигляді пухирця з чорною масою, від чого й має назву — пухирчата сажка. Щоб врятувати кукурудзу від сажки, її треба своєчасно зі стебел зірвати.

От Кася й ухопився за це: адже зривати сажку не важко і навіть цікаво.

— Тоді гайда до хлопців! — скомандував Кася, коли я згодився.

Хлопцям наша пропозиція сподобалась, і вони одразу ж пристали на неї.

Другого дня вранці, взявши з собою чималий запас їжі, ми вирушили в поле.

Та за селом раптом зупинилися: куди ж іти? Де та кукурудза? Ніхто з нас не знав.

— Ось тобі й на, — сказав Коля Бабань. — Йдемо туди, не знаєм куди.

— Ви б же були у батька спитали, — з докором глянув на нас із Касею Толик Довгаль.

— Спитали, спитали! — розсердився Васько. — Адже це наша таємниця! Ходімо, самі знайдемо! — І бадьоро закрокував шляхом.

Ми рушили за ним. Гаряче припікало сонце. Високо в небі дзвеніли жайворонки. Обіруч шляху хвилювалась пшениця.

Поле пахло вранішньою росою і ще чимось приємно солодким.

Йшли ми довго, а кукурудзи ніде не було видно. Вже давно закінчилась пшениця і почався горох. Потім дорогу перетнула густа лісосмуга, за якою одразу ж почалися соняшники.

— Стій, Касю! — знову не витримав Коля Бабань (він у нас взагалі нетерплячий). — Де ж та твоя кукурудза із сажкою?

Я бачив, що Васько вже також трохи розгубився, але виду не подавав.

— Чого кричиш? — обернувся до Колі. — Сказав зна-

йдемо, значить, знайдемо. Ось давай тільки добре розглянемо навколо.

І ми стали розглядатись. Ген-ген праворуч, під лісо-смугою, виднівся тракторний стан, а вліво зеленів степ і степ аж до сусіднього села Богданівки. Кася запропонував піти вліво похід лісо-смугою. Туди якраз тягнулась вузька доріжка.

Не пройшли ми тією доріжкою й п'яти хвилин, як справді почалася кукурудза.

— Ось бачите,— зрадів Кася.— Я ж казав — знайдемо!

Кукурудза була висока, стебла темно-зелені, аж сизі, рядки стояли рівні, на однаковій відстані один від одного, як уздовж, так і впоперек. Чітко виділялися квадрати!

— Посаджена квадратно-гніздовим способом,— тоном знавця зауважив Коля Бабань. Його батько тракторист, і Коля знає від нього, як що сіяти в полі, яка норма висіву на гектар. Справжній тобі агроном!

Щоб не гаяти часу, вирішили одразу ж і починати. Зайняли по два рядки і... тут же спохватилися: куди ж збирати сажку? У що? Треба ж було щось узяти з дому. Торбинки чи кошики. От гави! Їсти, бач, не забули взяти, а про це не подумали. Нікому дома і на думку не спало, що сажки не можна кидати на землю, як бур'ян, бо вона має властивість знову заражати рослину. Її треба виносити далеко від ділянки й закопувати в землю.

Тепер Толя Довгаль напався на Колю:

— Ех ти, агроном! Все знаєш, а про це забув!

— А при чому тут я? — огризнувся Коля.— Це ось вони все із сажкою придумали,— кивнув на мене з Каєю.

Василько нічого не сказав йому на це, щось обмірковуючи, а потім став швидко стягувати із себе сорочку. Знявши її, він хутко зав'язав рукавами комір, і вийшла непогана торбина.

— Ну, Кася! — мов по команді вигукнули ми і заходилися й собі стягувати сорочки.

Тепер, коли в усіх нас були торбинки із сорочок, рушили в кукурудзу шукати сажку.

Перший пухирець знайшов Толя Довгаль.

— Хлопці, є! — голосно гукнув.

Ми вмить опинилися біля нього. Хоч кожний із нас бачив сажку не один раз на своєму городі, але

подивитись, яку знайшов Толя, було цікаво. Адже це на колгоспному полі.

Пухирець сажки був невеличкий, покритий синюватою плівкою. Толик роздавив його пальцями, із пухирця потекла чорна маса.

— Смерть сажці! — вигукнув Кася. — Закопати її!

— Смерть! Закопати! — дружно підтримали ми його. У канавці під лісосмугою ми викопали глибоку ямку, закопали пухирець, ще й притоптали ногами.

Отже, почин було зроблено, і ми знову повернулися на свої рядки.

Минула, може, година, може, дві. Все дужче й дужче припікало сонце. В кукурудзі було жарко, задушливо. Ми обливалися потом, але не зважали на це, уважно вишукували сажку на стеблах. Вже по разі винесли повні торбини з сорочок і зсипали у канавці під лісосмугою, щоб потім засипати землею.

Збираємо сажку, перемовляємось між собою, аж раптом чуємо, хтось гукає нас від лісосмуги:

— Ге-ей, хлопчики! Що ви там робите? А йдіть-но сюди!

Голос чоловічий, лагідний.

Ми розгубились, примовкли.

А голос той знову:

— Ну ж бо, йдіть сюди! — гукає. — Не бійтесь, я не кусаюсь!

— Що робити? — прошепотів злякано Коля Бабань.

— Втікаймо! — кажу я. — Чимдалі в кукурудзу!

Толя з Касею заперечили. Чого, мовляв, утікати. Адже ми ніякої шкоди не робимо. Навпаки.

Вирішили йти.

Під лісосмугою, в тіні від дерев, стояв мотоцикл, а біля нього з картузом у руці молодий дядько. Він, мабуть, щойно витер спітніле чоло, бо в другій його руці біліла хустинка.

— Здрастуйте, хлопці! — першим привітався він до нас. — То що це ви там робите, в кукурудзі?

— Сажку збираємо, — за всіх відповів Кася.

Дядько здивувався:

— Сажку? Хто ж це вам доручив?

— Ніхто, самі вирішили, — втрутився в розмову я.

— Ай, молодці! — похвалив нас дядько. — Справжні молодці! А чий ж ви будете, що я вас жодного не знаю?

Ми по черзі назвали свої прізвища, і раптом дядько голосно розсміявся:

— Ха-ха-ха-ха! Так ви, друзі мої, з «Червоної зірки»? Як же ви потрапили в нашу кукурудзу? Заблудились?

Нас ніби хто водою холодною облив. Ми аж роти порозкривали від подиву.

— Як у вашу? — нарешті отямився Кася, здивовано дивлячись на незнайомця широко відкритими очима.

Ми ж у свою чергу не менш здивовано дивились на Касю. Адже це він привів нас сюди.

Дядько знову весело розсміявся і пояснив:

— А так, що це кукурудза нашого, богданівського, колгоспу імені Леніна. Бачите оцей рів за лісосмугою? Ото межа. Від неї вже починаються наші поля.

Мабуть, усі ми мали такий жалюгідний вигляд, що дядько одразу ж став заспокоювати нас:

— Та ви не переживайте, що заблудилися. Це з кожним буває. Але ж праця ваша не загинула марно. Нашому колгоспові допомогли. І я, його агроном, виношу вам за це подяку. Хочете, можете позбирати сажку ще, а ні, то й на цьому спасибі.

Він потиснув кожному з нас руку, «осідлав» свого двоколісного «коня» й помчав вузенькою польовою дорогою.

Ми довго дивилися йому вслід, аж поки мотоцикл не розтанув у зеленій гущавині лісосмуги й кукурудзи, а потім утрюх накинупсь на Касю, що завів нас на чуже поле.

Кася слухав нас мовчки, не виправдовувався, колупаючи великим пальцем ноги землю. А потім, як ми вигорились, обвів нас спокійним поглядом і промовив:

— Ви собі як хочете, а я ще піду збирати сажку.

Сказав і пішов назад у кукурудзу.

Коля, Толик і я мовчки переглянулися і теж рушили слідом за ним.

Бо хіба ж це погано — допомогти сусідньому колгоспові?

О П О В І Д А Н Н Я Ш І С Т Н А Д Ц Я Т Е,

*з котрого читач довідається, як нам з Касєю
не пощастило побувати в Африці*

І знов через Касю так вийшло. У всьому він винен...

Та після бійки, кажуть, руками не махають, хоч і сердито мені на нього й зараз. Отака подорож зірвалася!

Стільки надій було. Одесу, Чорне море побачити, на пароплаві океанському поплавати...

Ех, Кася, Кася! Сам же надумав, сам і зіпсував усе.

Після катастрофи нашого «Три Ра-ря» на ставку запропонував він махнути до його дядька в Одесу. Він там капітаном на великому судні плаває.

— Поприсомо, нехай і нас у якийсь рейс візьме,— сказав Кася.— За місяць, що залишився до школи, знаєш, де можна побувати? Ого! В Африці чи на Кубі! Це тобі не на «Ря» наш ставок перепливти! Океан!

Я спершу повагався трохи, а потім згодився. Африка, Куба — це вам не наш райцентр. Не гаючись, ми стали збиратись у дорогу. Власне, збиратись нам було недовго. З харчів вирішили взяти хліба й сала. Щоб і зручніше, й легше. З одежі — майки й труси. Все склали в невеличку торбинку — теж для зручності.

Трудніше було з грошима: їх ми не мали, але їх необхідно було дістати, бо задарма хто ж квитка на поїзд дасть?

Проте дістали й грошей. Продали хлопцям дещо з своїх речей, повиносили з дому й поздавали всі порожні пляшки і скляні банки, трохи виканючили в батьків.

І ось, нарешті, настав день нашого від'їзду. З метою конспірації вирішили їхати не автобусом, а зі станції — електричкою.

На станцію пішли поза селом, городами, а потім полем навпростець, щоб нікого не зустріти з односельчан.

Приміська електричка на Київ стояла вже біля перону, і тільки ми встигли купити квитки й сісти в вагон, як вона рушила.

Радості нашої не було меж: ми вперше самостійно їхали далеко від дому, аж у саму Одесу, а там... А там морем, океаном в Африку, на Кубу чи, може, й на Канарські острови!

У Київ приїхали об одинадцятій годині дня. Вийшли на перон і розгубились. Що ж робити далі? Куди йти? Адже і Кася, і я були самі в Києві вперше.

Довго ходили по привокзальній площі, роздивляючись навколо. Звідси було добре видно місто. Воно вабило високими будинками, зеленню вулиць, нескінченним рухом машин.

Нарешті вирішили зайти в вокзал, розпитатися, як і де взяти квитки на Одесу. Тільки поткнулися в двері, а там аж два міліціонери стоять. Кася сіп мене за руку й потягнув назад.

— Може, вони квитки перевіряють, а в нас же нема. І документів ніяких. Пристануть — куди, чого і, як пиль дати, назад додому відправлять.

— Що ж нам робити? — затурбувався я, коли ми знову вернулися на перон.

— Знаєш що? — сказав Васько. — Давай візьмемо по порції морозива й покатаємось по місту. Спершу на трамваї, потім на тролейбусі й у метро, а ввечері, коли тут буде менше людей, розпитаємось, візьмемо квитки й поїдемо.

Як так, то й так. Я погодився. Взяли по порції морозива й рушили до трамвая, що підходив.

— Стій! — зупинив мене Кася. — А де б нам нашу торбу подіти, щоб не возитись? Бо й заважає вона, й дивляться на нас усі з подивом, ніби зроду торби не бачили.

Колись я чув від свого тата, що на кожному вокзалі є камера схову. Сказав про це Касі.

— Чудово! — вигукнув він. — Ходімо!

Незабаром за п'ятнадцять копійок ми здали свій клунок з харчами в камеру схову у підвалі вокзалу, Кася вкинув у кишеню невеличкий бляшаний номерок на нього, й, заклавши руки в кишені, ми пішли до трамвая.

Проїхали, побачили пам'ятник Слави, Палац піонерів, а звідти сіли на тролейбус, побули на площах Ленінського комсомолу, Жовтневої революції, походили підземними переходами. Дивина! Ходиш собі, а в тебе над головою автомашини, тролейбуси їздять. І коли дощ — тут не страшно, не намокнеш.

А який гарний Хрещатик! Будинки нові, високі. «Щоб у наше село хоч один такий», — думав я. А каштани які! Розлогі, кучеряві! А квітів скільки! І ніхто не рве. Скільки людей іде мимо, й ніхто навіть не дивиться на них. Всі кудись поспішають.

Полюбувались і назад на вокзал.

— От би ще побачити Дніпро зблизька та покупатися в ньому, — розохотився я.

— То давай поїдемо, — запропонував Кася.

Розпитавшись у якогось дідуся, як нам добратися до Дніпра, ми незабаром знову від'їхали від вокзалу. Але на цей раз уже в метро. Е, в метро куди швидше й краще їхати, ніж на трамваї чи тролейбусі! Тільки ж-жик — і вже на Хрещатику. От голова чиясь придувала. Йй-богу, розумний той чоловік!

Від зупинки «Хрещатик» пройшли трохи пішки, далі через Піонерський парк (який він тільки красивий) пішохідним мостом і опинилися на пляжі. Мамо моя! Скільки там людей! Куди тому Хрещатику! Весь берег захряс, ступити ніде. Шум, галас, грають транзистори.

Вибравши вільне місце на піску, ми вмиць роздягнулися, ступили до води.

— Е-е-ех, давай! — гукнув до мене Кася і, викинувши руки вперед човником, пірнув.

Я за ним.

Але що це? Замість глибини під собою я відчув, що зарився обличчям у пісок. Він набився мені в носа, в рот. І ще я зрозумів, що ноги мої метляються в повітрі, бо було їм легко.

Хутко схопився й побачив перед собою Васька. Він теж відпльовувався від піску. Виявилось, що скраю зовсім мілко, й ми не розраховали.

З берега до нас долинув сміх: з нас сміялися якісь хлопці. Ми не образились, теж засміялись їм у відповідь і побрели далі в воду.

Та ось нарешті й глибина. Ми попливли.

Ох і вода ж у Дніпрі! Не те що в нашому ставку! Куди там! Прозора, чиста! Холоднувата трохи, аж дух забиває, але приємно.

— Давай хто далі запливе! — кажу я Касі.

— Давай! — погодився він.

Плисти було легко, нам допомагала течія, й незабаром ми опинилися далеченько від берега.

Я випередив Касю.

— А тепер давай пірнати, — запропонував він. — Тільки чесно.

— Давай, — погодився я, хоч знав, що пірнає він краще від мене.

Ми порівнялися у воді, Кася махнув рукою й гукнув: — То-о-ну-у!

— І я то-о-ну-у! — відповів я йому, й ми разом зникли під водою.

«Тону» — то був наш клич для пірнання: так гукали всі хлопці у нас у селі.

Через хвилину, чи мо' трохи більше, я винирнув.

Касі не було видно. Хапнувши повітря, я знову «потонув».

Проте на цей раз я, мабуть, не проплив під водою й десяти метрів, як об мене торкнулося щось слизьке й холодне, а потім міцно захопило за чуба й потягнуло ку-

дись. У мене від болю аж в очах потемніло, страх скував усього від голови до ніг. Я хотів крикнути й ковтнув на повен рот води, захлинувшись. «Ну все, смерть,— мелькнуло в голові.— Прощайте, тату, мамо, хлопці, Кася, прощай, білий світе! Не бачити мені ні Одеси, ні Африки. Все, кінець».

Я подумав, що мене вхопила величезна риба і зараз проковтне.

Коли ні. За якусь долю секунди я опинився на поверхні води й побачив біля себе засмаглого чубатого хлопця. Пирхаючи, мов засапаний кінь, він тягнув мене до човна, що хитався неподалік, з якого нам назустріч простягав руки другий, такий же засмаглий і чубатий юнак.

Тьху ти, чортяка б вас забрав! Вони подумали, що я справді тону, й кинулись рятувати.

— Пусти! — крикнув я чубатому, що тяг мене.— Я зовсім не топлюсь! Ми пірнали!

— Давай, давай! — цупив мене той.— Всі ви герої, як витягнеш! Пірнали! А чого кричав: «Тону!»?

— То ми жартома! — поясню йому.

— Жартома, жартома! — бурчав чубатий.— Добрі мені жарти!

Як я не пручався, не доказував, що допливу до берега сам, але хлопці втягнули мене в човен.

— А другий же де? — запитав мого чубатого напарник.

— Треба шукати! Давай удвох,— відказав той, і, наказавши мені сидіти в човні, вони зібралися було стрибати у воду.

Але тут я раптом побачив на березі Касю й гукнув хлопцям:

— Не пірнайте, он він уже на березі!

Хлопці відвезли й мене до нього й обом нам наказали більше далеко не запливати і ніколи так не жартувати.

— Утопленик! Ха-ха-ха-ха! — розреготався Васько, коли хлопці-рятувальники відпливли.

Випірнувши й побачивши, як мене чубатий «рятує», він швидко подався до берега, щоб і його не кинулись «рятувати».

— Тобі смішно, а в мене, мабуть, шкіра на голові відстала! — розсердився я.

— Ну гаразд, не буду більш,— заспокоївся Кася.— Давай ще купатися!

Та нам перешкодив дощ. Де не візьмись на сонце на-
сунула чорна хмара, grimнув грім і ні з того ні з сього
линув густий краплистий дощ.

На пляжі знявся галас, крик.

— Побігли до одежі! — вискочив з води Кася.— Оде-
жа наша намокне!

Нас знесло далеченько від неї, та потім ще ті хлопці
з човном одвезли.

Бігли під дощем, штовхаючись поміж людей, які кри-
чали, сміялися, розбігаючись на всі боки під навіси-гри-
би, в кущі.

Свою одержу ми залишили на піску поруч з одержу
таких же, як і ми, хлопців, що грали в м'яча. Та поки
ми добігли, ні хлопців, ні їхньої одержу вже не було.
Лежали розкидані тільки наші черевики, штани й со-
рочки.

Вхопивши їх в оберемок, ми подались до найближчого
грибка, хоч під ним уже не було де й ногою ступити!

Дощ так же швидко перестав, як і почався. Хмара по-
пливла собі далі, знову засяяло сонце.

Люди розбрелися по пляжу, з галасом поплигали у
воду.

Проте нам купатися більше не довелось.

Одійшовши кілька кроків від грибка, Кася раптом ви-
гукнув:

— Ти диви! Штани не мої!

— Що? — не зрозумів я.

— Штани не мої! — розгублено повторив Кася.

Я зупинився. Справді, штани, які він тримав у руках,
були не його. У нього були чорні, а ці темно-сині, техаси,
з широким пояском і заклепками на задніх кишенях.

— Що ж робити? Це з тих чотирьох хлопців хтось
ухопив мої, а я його.

Ми побігли туди, де купалися, але хлопців там і
близько не було. От тобі й на! Довго ходили по пляжу,
шукали, розпитували, але марно.

— Ну й дарма, — став я заспокоювати Касю.— Ми ж
не вкрали. І ці штани не гірші від твоїх, модні, і жал-
кувати немає за чим.

— Та воно-то так, але ж гроші у моїх штанях, — зітх-
нув Кася.— За що ж ми поїдемо?

Я став, приголомшений. Справді, як же їхати, коли
в кишені немає ні карбованця?

— А ти потруси в кишенях, може, хлопці теж не без
грошей були, — спало мені на думку.— Як-не-як — міські.

Кася поліз рукою в одну кишеню, у другу. Витяг кілька дрібних монет.

— Сімнадцять копійок, — буркнув сердито. — На воду тільки й вистачить.

Посумували ми, почухали потилиці, а коли Кася одягнув техаси, я мало не вмер з сміху.

Виглядав він у них аж надто кумедно, мов клоун. Холоші штанів тяглися по піску, а в поясі вони були такі широкі, що крім Касі, міг улітти ще й я з ним. Щоб техаси не спали з нього, Кася мусив весь час тримати їх рукою.

— Побачили б тебе наші хлопці! — сміявся я.

— Я що! — усміхнувся й собі Кася. — Нехай він, дилда, спробує мої надії!

Васько швидко підкачав холоші, підсмикнув техаси аж до грудей, і ми пішли з пляжу.

А на вокзалі нас чекало нове горе. Кинулись забирати в камері схову торбу з салом, а номерка немає. Він залишивсь у Касиних штанях. Що ж робити? Просили, просили в дядька, щоб віддав, — ні в яку.

— Ідіть, — каже, — хлопці, й не заважайте. Без номерка ніяких речей не віддам. Може, ви чужі хочете одержати?

Як ми не доказували, що торба — наша, не допомогло: дядько ще дужче розсердився й пообіцяв покликати міліцію.

Довелося йти ні з чим.

Голодні, без грошей і без харчів, ми все ж вирішили ждати до вечора, щоб таки поїхати в Одесу.

— Нічого, яюсь перебудемо, а там у дядька наїмося, — заспокоїв і себе й мене Кася.

Увечері ми пробралися на перон і стали там розпитувати в кондукторів, який із поїздів ітине на Одесу.

— На Одесу? — перепитав нас один молодий залізничник. — Скоро підійде, на четверту колію.

І справді, незабаром підійшов состав, ми вскочили у середній вагон і вмостилися на сидінні біля вікна.

— Щось цей поїзд схожий на електричку, — сказав я Касі. — В дальніх поїздах купе з полицями, а тут...

— Є й такі вагони, — заспокоїв мене Кася. — Сам же чув, казав залізничник: на Одесу на четверту колію.

Я не став сперечатися, бо в вагон почали заходити пасажери. Щоб до нас ніхто не заговорив, ми вирішили вдати, що спимо. А там, як поїзд рушить і будуть перевіряти квитки, скажемо, що нас обікрадено.

За день ми добре стомилися і справді швидко заснули. Розбудив нас літній залізничник.

— Ану, зайці, годі спати, вже приїхали.

— Як? — здивувалися ми.

— А так, що приїхали. Виходьте! Придурюєтесь, ніби перший раз ідете, — вже сердито гукнув він.

Я встав, протираючи очі, за мною Кася, тримаючи однією рукою тегаси. Спросоння ми дійсно нічого не зрозуміли. Невже приїхали? Невже Одеса? Глянули у вікно і... разом скрикнули від здивування: ми приїхали на свою станцію, яку тільки вранці покинули.

Мабуть, сіли в ту електричку, якою їхали в Київ.

— Дядю, — звернувся до залізничника Кася. — Нам не сюди треба. Нам на Одесу.

— Ідть, ідть, а то я вам ось цим віником дам Одесу! — пригрозив дядько.

Робити було нічого, ми вийшли з вагона й мовчки почували до вокзалу.

Додому вночі йти побоялися й до ранку спали на твердих лавках в залі чекання. А вранці, мов злодії, прокралися в село і з'явилися перед очі батьків.

Від батьків нам, звичайно, добре перепало, а однокласники й тепер часто кепкують, просять розповісти, як ми їздили в Африку. Розумники!

О П О В І Д А Н Н Я С І М Н А Д Ц Я Т Е,

в якому ми з Касею приходимо до висновку, що кролі — тварини не свійські

Досі ми з Касею вважали, що кролі — свійські тварини. А тепер — ні! І ви не вірте! Ото поки сидить у клітці і їжу з твоїх рук бере, й погладити його можна. А випустить! Не кріль — сатана з зеленими очима! Не те що торкнутися — підійти до нього не можна! Задере свого куцого хвоста, і тільки його й бачили. Конем не доженеш!

Ні, хай нам хто що не говорить, а свійські кролі — твар дика!

Чому ми так вирішили? На власному досвіді переконалися.

У школі в нас ферма є. Кротяча. Самі збудували весною. Вичитали в піонерській газеті, що учні однієї школи кролів вирощують. То й ми за їхнім почином.

І хлівець змайстрували (не хлівець — лялечка!), й клітки в майстерні виготовили, й кролів з дому по одному принесли.

І пораяємось на фермі за всіма правилами, по графіку.

На літні канікули теж графік чергування склали. Бо кролів же на канікули не розпустиш!

Якось нашої ланці випало чергувати в неділю. Не хотілося мені, але графік є графік, від нього ніде не дінешся.

Пішов зі мною й Кася, щоб допомогти. Прийшли до школи, а там з нашої ланки лише Андрійко Ковальчук та Улянка Пафик. Навіть сам ланковий Олег Чиж не з'явився. Обурився я страх як, та Кася заспокоїв мене:

— Не прийшли, то й не треба. Справимось і самі.

Огляділись сюди-туди, аж нова рахуба: трави немає, кролям їсти нічого давати. Дядько Панас, наш шкільний завгосп, що постачав ферму травою, поїхав кудись, а ніхто замість нього не накосив.

Це вже було гірше. Ми стали радитись: що робити? Радились, радились і нічого кращого не придумали, як брати мішки та самим іти за село ту траву врати.

Сходили вранці, принесли і в обід. А ввечері, немов змовились, усі запізнилися. Поприбігали, язики висолопивши, захекані — і винуватити нікого.

— Ой, давайте швидше по траву, бо футбол у дев'ятнадцять годин по телевізору! — заквапився Кася. — Ви що, забули?

І справді, я забув. Звичайно, пропустити таку гру було б злочином.

— А котра зараз година? — питаю хлопців.

— Не встигнемо, — відказав Андрійко. — Скоро шість.

Справді, встигнути було важко. Просто неможливо! Футбол явно зривався.

І тут нас виручив Касько.

— Хлопці! — вигукнув він. — Кричіть ура, я придумав!

— Що? — в один голос запитали ми його.

— Бачите он спориш і калачики? Кращої їжі кролям і не треба!

— Аби ж накосити, — повів очима по подвір'ю Андрійко. — Бо рвати довго.

— Навіщо ж косити? — здивовано подивився на нас Кася. — Випустимо кролів — і хай пасуться. За півгодини, знаєте, як понабехуються!

— А як розбіжаться? — вихопилось у мене.

— Що вони, дурні? — обурився Кася.— Ви б голодні побігли куди, аби перед вами хліб з маслом лежав?

Ми з Андрійком промовчали, а Улянка, мабуть, зваживши вагомий доказ Касі, погодилась:

— А чого! Давайте спробуємо. Кролики — вони смирні, пастимуться.

Вирішили спершу випустити з однієї клітки: п'ятеро білих, молоденьких. Для проби.

Випустили. Кролики трохи посиділи злякано, а потім нюх-нюх спориш і ну пастися.

— А що! — зрадів Кася.— Бачите!

Справді, ми бачили. Кролики мирно паслися, не звертаючи ні на що і ні на кого уваги.

За білими випустили всіх. Старих і молодих. З усіх кліток. Хай пасуться та знають нашу добрість. Хто б їх і попас, як не ми.

Вся кроляча ватага теж вела себе спершу смирно: зарилась головами в спориш і паслась, радуючи нас.

А потім... Потім, мабуть, відчувши волю, кролі стали показувати свою дикість. Або, я б сказав,— некультурність.

Дорослі кролі почали гризти одне одного, немов їм мало було калачиків і споришу, а молодняк — лізти в город до тітки Гальки, не знаючи про те, що вона нам за це голови поскручує.

Тітка Галька, висока, худа, довгорука, більше схожа на дядька, була чи не сварливішою від нашої тітки Мисанки жінкою. Вона ще й нікого не боялася — ні голови сільради, ні голови колгоспу. Навіть нашого директора. На всіх кричала, всім погрожувала, а нас, школярів, не раз частувала віником, коли ми бігали до неї за м'ячем, що залітав туди ненароком, або й так чого.

І надало ж комусь побудувати школу біля неї!

Побачивши таку напасть, ми одразу кинулись ловити кролів, щоб садовити їх назад у клітки. Не хочете пастись — сидіть голодні.

Але куди там! Кролі стрибали від нас, мов скажені, не підпускали до себе й близько.

Ми ганяли за ними по подвір'ю, падали на них, накривали мішками, а вони пищали й дряпались, як ненормальні. Один кроляка гризнув Улянку за палець, вона випустила його й заревіла на все подвір'я.

— За вуха, за вуха треба, а не за хвоста! — командував Андрійко.

Наполохані кролі вмить розбіглися, мов їх корова язиком злизала. Одні сховались під хлівець, другі під гіллям кущів, що не дістати, а більшість шугонули до тітки Гальки в город.

З зеленими плямами на ліктях і колінах, подряпані, захекані, ми стояли посеред подвір'я й не знали, що далі робити, як зібрати тих проклятущих кролів. І про футбол забули.

— Так ми їх не переловимо,— зітхнув Андрійко.— Треба підсакою накривати.

— Де ж її взяти, ту підсаку? — хукаючи на покусаний палець, схлипувала Улянка.

Андрійко відказав, що в них є дома аж дві, він зараз побіжить і принесе. Жив він неподалік, через дві хати від школи.

Кася схвалив його ініціативу, сказав, щоб він не гаявся, а сам зголосився йти в тітчин город вигонити звідти кролів. Це був великий ризик, адже тітка Галька, бачив я, була дома. Але Кася, мабуть, вирішив ризикнути, бо це була його затія — пасти кролів. То щоб якось виправдатися перед нами.

Звелівши мені й Улянці, коли побачимо тітку, подати сигнал тривоги, він підсмикнув штани, обдивився навколо й поліз через тин у тітчин город.

Аби вона його не помітила, ліг на живіт і поповз попластунськи, роззираючись на обидва боки. Воно, може, й смішно, але нам тоді було не до сміху, бо ми розуміли, що краще Касі проповзти на животі, аніж щоб його тітка почакувала дубцем по плечах.

За рядочком соняшників від тину на тітчиному городі зеленіла латочка буряків, а за нею, у видолинку, виднілася сива капуста в огірковій огудині. Ми з Улянкою добре бачили, як гемонські кролі, мов у себе в клітках, вільно господарювали на обох грядках. Білими й сірими стовпчиками вони стояли на задніх лапках і ласували капустяним та буряковим листям, немов тітка Галька спеціально для них його вирощувала.

Деякі, правда, дурніші, задовольнялися соняшниковим листям.

— Тпрусь, тпрусь! — обрачкував Кася кролів збоку і кинув у них грудкою. Біжіть, мовляв, додому.

Але, думаєте, послухали? Дзуськи! Перебігли з одного місця на друге й продовжують своє діло.

— І розпрокляті ж,— буркнув я.— Немає на вас тітки Гальки.

Тільки це сказав, як від її хати, немов загримів грім, пролунало на всю вулицю:

— Ах ти ж гемонська твоя душа, халамиднику нещасний! Ти чого це в чужий город забрався, щоб тебе нечисті до себе забрали! Огірочків тітчиних захотілося?

Звідки тітка Галька з'явилася, ми з Улянкою не зогляділись. Ніби з неба впала й одразу ж кинулась на город до Касі. Ми не встигли подати йому жодного сигналу небезпеки.

Почувши грізний тітчин Гальчин голос, Кася одразу ж підхопився й з усіх ніг кинувся тікати. Через буряки, через капусту з огірками. До нас.

Тітка за ним саженими кроками.

Втекти від неї Касі було раз плюнути, і він би, звичайно, втік, якби не заплутався в огірковому огудинні та не перечепився через капусту. Він так гепнувся в огірки з усього розмаху, аж носом зарився. Тієї ж миті через нього перечепилася тітка Галька й теж гепнулась поруч.

Впала й зразу ж ухопила Касю за штани.

— Ага, впіймався, голубчику! — зраділа. — Зараз я тобі покажу, як по чужих городах лазити! У школі навчили? Вуха пообриваю ще й у сільраду одведу!

Мені й смішно було трохи, і страшно за товариша. А що, коли й справді вуха пообриває? Хіба їй довго? Який буде Кася без вух? Мов качан капустяний...

Треба було його рятувати.

— Тіточко! — гукнув я. — Що вам Васькові вуха, коли вашу капусту, буряки й морковочку кролі дотла з'їдять? Його вух у борщ не скришите.

Тітка Галька витріщила на мене очі:

— Де кролі? Які кролі? Що ти верзеш?

Тут уже й Кася опам'ятався, став пояснювати:

— Погляньте он. Наша ферма розбіглася й до вас у город. От я й вигоню. А ви — огірки! Чхав я на ваші огірки! Поможіть краще...

— Правда, тітонько, допоможіть! — обізвалась з-за тину й Улянка.

— Ой леле! — схопилася тітка Галька за голову, побачивши в буряках та на капусті кролів. — Та я ж вашу ферму спалю! Та я ж на вас у суд подам!

— За те, що спалите, вас самих судитимуть, — настрахав Кася тітку. — Бо ми кролів для колгоспу вирощуємо.

Це подіяло.

— То ловіть же мерщій, ловіть цих гицелів! — завола-

ла тітка.— Бо вже скоро вечір, а як стемніє, то жодного не знайдете в гущині.

Ми з тіткою почали ганятися за кролями по буряках, по огудинні, по картоплі. Виявилось, що тітка Галька справжній спортсмен. Вона так спритно ловила вухатих, що нас аж завидки брали. Впіймає у фартух четверо чи п'ятеро й передає через тин Улянці.

— Приймай, дочко, та не випусти!

Незабаром прибіг Андрійко з підсаками, й діло у нас пішло швидше.

Вилловивши кролів на тітчиному городі, ми перейшли на подвір'я. Тут теж тітка Галька взяла ініціативу в свої руки. Вона командувала, як і звідки нам заходити, щоб не злякати кроля, як його накривати.

— Ззаду, ззаду заходь! — гукала Касі.— А ти навстріч! — на Андрійка.— Та швидше, бо втече!

Кричали й ми:

— Держи його!

— Переймай!

— Від городу дивись, від городу!

Зняли такий рейвах, що, казали потім нам, чути було на все село.

Найдовше ганялись за одним сірим, вухатим кролем. Він не підпускав до себе нікого, навіть на відстань підсаки, спритно ухилився від неї і, як навіжений, біг у другий кінець подвір'я. А коли ми брали його в кільце й по команді тітки Гльки падали, щоб упіймати руками, він, проклятущий, перестрибував через нас і тікав. Через тітку Гальку аж тричі перестрибував, і вона лаялась на чім світ стоїть.

Допоміг його упіймати дядько Панас, що нагодився з травою. Накосив-таки на ніч.

Відтоді ми з Касею нікому не віримо, що свійські кролі не дикі. Дикі вони, анахтемські душі! Через них ми тоді такий футбол пропустили! Грали київські динамівці з тбіліськими. І виграли, хоч ми й не вболівали за них.

О П О В І Д А Н Н Я В І С І М Н А Д Ц Я Т Е,

останне, в якому ми з Касею даруємо дівчатам волошки

Ми з Касею сиділи у нас за хатою в холодку й журилися — де взяти грошей. На цей раз вони нам були потрібні не для поїздки в Одесу, а на ремонт Касиноного

«Орленка», якого покалічив Коля Бабань. Він так ударився ним об дерево, що переднє колесо зігнулось цифрою вісім, з нього вилетіла добра половина спиць і лопнула камера з покришкою. Отож нам і треба було купити десятків зо два нових спиць та покришку з камерою.

Коштували вони недорого, якихось три з половиною карбованці, та де ти їх візьмеш.

Кася пробував випросити в батька, але батько сказав — не дасть і копійки. До матері ж він і не підступав.

Боявся просити в своїх батьків і я. Знав — не дадуть.

Задача з грішми була нелегкою, і ми не знали, як її розв'язати. Хоч нарисуй ті гроші.

І саме тоді, коли ми сиділи з похнюпленими головами, думаючи гірку думу, рипнула хвіртка й на подвір'я до нас хтось зайшов.

Я виглянув із-за хати. То був листоноша, дідусь Тиміш. Він завжди приносив пошту опівдні.

— О, Льончик дома! — кивнув він мені привітно. — Одержуй свіжі газети. Листів нема.

Відверто кажучи, газети я читав рідко. Але того разу взяв їх і, вмостившись біля Касі, знічев'я розгорнув, немов там мала бути відповідь — де нам узяти грошей. І, уявіть собі (хочете — вірте, хочете — ні!), на останній сторінці нашої районної газети якраз і знайшов її.

— Ура-а-а! — підскочив я на radoщах. — Є гроші, Касю! Ура-а!

Кася аж відсахнувся від мене злякано:

— Тю, дурний! Чого кричиш?

— Гроші, гроші, — кажу. — Знайшов, де їх узяти. — І тичу йому газету. — На, прочитай!

Кася неохоче, з недовірою взяв її.

— Ще що вигідавав, — буркнув.

— Ні, ні, ти прочитай, — стояв я на своєму. — Ось тут. — І показав рукою, де саме треба читати.

— «Здавайте лікарські рослини, — прочитав Кася. — Всі аптеки району приймають від населення лікарські рослини...»

Очі його вмить проясніли, на обличчі розцвіла посмішка.

— Так це ж здорово! — вигукнув він і шморгнув носом, зрозумівши нарешті мій задум.

В газеті вказувалось, які саме рослини приймають аптеки й за яку плату. Сухими, звичайно. Безсмертник коштував один карбованець двадцять копійок кілограм, череда — карбованець, деревій — дев'яносто копійок.

Найдорожче платили за кілограм цвіту польових синіх волошок — десять карбованців.

— Зараз же йдемо по волошки! — скочив на ноги Кася. — Це ж дурняк який! У полі їх знаєш скільки. Раз, два — і по мішку волошок. За день висохнуть — і гони аптека по десятці. Уявляєш?

Я уявив собі новеньку червону десятку у своїй кишені й одразу ж кинувся шукати мішок.

По обіді, тримаючи під пахвою мішки, ми з Касею вийшли у поле. Йшли, весело ляпаючи босими ногами по гарячому піску й ще веселіше розмовляючи.

Кася вголос планував, що він купить собі на решту грошей, які залишаться в нього після ремонту велосипеда. Виклав йому свій план і я. Мені кров з носа треба було купити нові ковзани, ну й ще дещо: ніжик, ліхтарик, кулькову ручку. Бо все це я розпродав хлопцям, коли ми з Касею їздили до Одеси.

Плани наші були чудесні, і це підбадьорило нас. Нам легко йшлося, легко дихалось.

Широкий лан жита, де найбільше водяться волошки, був по другий бік лискучої стрічки асфальтової дороги, до якої нас вивела стежка.

Переждавши, поки трасою пройшла колона автомашин, ми перебігли через неї й опинилися в колосистому житі, яке пахло сонцем і ще чимось терпкуватого-солодким, від чого аж паморочилось в голові, забивало дух.

Знаючи, що волошки ростуть здебільшого по краях житнього чи пшеничного поля, понад дорогою, ми й пішли краєм жита, вздовж траси, визираючи синіх квіточок. «У нього очі, наче волошки в житі...» — пригадав я оповідання про Пилипка. Справді, які гарні ці волошки! Сині, мов небо. Ось я побачив одну, другу, третю. Далі їх був цілий куц. Ми накинулись на нього, й маленьке синє озерце швидко зникло в нашому мішку.

— Я ж казав, що їх тут до біса, — радів Кася. — До вечора по мішку натопчемо, факт.

Але в цю мить хтось із дороги гукнув до нас:

— Хлопці, гей! А йдіть-но сюди!

Ми оглянулись. На обочині стояв мотоцикл з коляскою, а біля нього високий чоловік у голубій тенісці, з піднятими на лоб вітровими окулярами.

— Агроном Віктор Іванович, — першим упізнав його Кася. Треба було йти.

— Що це ви тут робите? Навіщо жито толочите? — зустрів він нас.

— Волошки збираємо, на ліки,— пояснив агроному Кася.

— Он воно що! — протягнув Віктор Іванович.— Що ж, це добре діло. Збирайте. То подвійна користь буде. І жито від бур'яну прополете, й медицині допоможе.

— Як? Хіба волошки бур'ян? — здивувався я.

— А що ж по-твоєму?

— Квіти... польові...

— То ж то і є, що бур'ян, і поганючий. А в народній медицині від нього користь. До речі, ви знаєте, які ліки виготовляють з цвіту волошки?

Ні я, ні Кася цього не знали й почували себе перед агрономом ніяково.

— В основному від лихоманки,— пояснив нам Віктор Іванович і порадив надалі виривати стебла волошок з корінням і виносити їх із жита до дороги, а там уже обривати квіточки.— Це щоб стебла не дали більше плодів і волошки не зійшли на те літо. Зрозуміли?

— Зрозуміли! — дружно відказали ми з Касею.

Агроном поїхав, а ми ще з більшою охотою стали вишукувати волошки, бо знали тепер: робимо добре діло і для свого колгоспу.

Коли під молоденькими тополями над трасою зібралась чимала купа волошок, ми вирішили перепочити й обривати квіточки в мішок.

— Мабуть, уже з півмішка буде,— визначив на око Кася.— Ще до вечора півмішка нарвемо — й порядок.

Нам хотілося пити, ми знемагали від спеки, але терпіли. Терпіли, бо було за що.

Кому ж не цікаво заробити по десять карбованців?

По трасі мчали одна за одною автомашини, вантажні й легкові, автобуси й мотоцикли, та ми не звертали на них уваги. Нам було не до них. Ми були зайняті волошками.

Ми так захопилися ними, що незчулися, звідки до нас загукали:

— Гей, хлопці, продайте волошок!

Я аж здригнувся від несподіванки.

Навпроти нас на зеленій обочині траси стояв пасажирський «ЛАЗ» з написом на борту «Турист», і з вікон його нам весело гукали дівчата.

Кася здивовано поглянув на мене, я на Касю.

— Ну, чого ви соромитесь? Продайте! Скільки вам дати? — просили дівчата.

Затим двері автобуса з шипінням розчинилися, й дівчата галасливою юрбою обступили нас.

— Ой, які гарні квіточки! — Вони тулили волошки собі до кофтин, стромляли в коси.

Розгублені, ми з Касею звелися на ноги, не знаючи, що робити, як учинити.

Потім Кася взяв з купи жмут волошок, одірвав корінці й простягнув білокосій дівчині.

— Натє. І ніскільки нам за них не треба. Ми не продаємо. Ми просто так... Даруємо...

Ой, який же він молодець, Кася!

За хвилину ми роздали геть усі волошки. Дівчата аж пританцьовували від радості та дякували. А одна навіть поцілувала мене у щоку.

— Чудні. І чого б ото так радіти, — дивувався я, коли автобус поїхав. — Мабуть, не знають, що волошки — звичайнісінький собі бур'ян.

— Бо для них вони квіти, — сказав Кася. — Ходімо знову рвати. До вечора ще далеко, а там їх до біса.

Але яким було наше здивування, коли ми вибродили весь лан жита і більше не знайшли жодної волошки.

— Комедія. Де ж вони поділись? — розвів руками Кася.

Мене теж узяла досада:

— Було б хоч тих не віддавати дівчатам.

— Нічого, — заспокоїв мене Кася. — Давай підемо в пшеницю, на дальній клин. Там неодмінно знайдемо.

Шукали ми волошок до заходу сонця.

Проте і в пшениці, і в ячмені їх також не було.

Розчаровані такою невдачею, стомлені, голодні, почували ми додому.

Йшли — ледве ноги переставляли. Не хотілося ні про що говорити.

Вже аж біля самого села я спитав Касю:

— А як же велосипед?

— Щось треба придумати, — зітхнув Кася. — Може, підемо безсмертники збирати? А з волошок, що дівчатам віддали, все одно кілограма б не було. Правда?

З М І С Т

Маценко І. В. СЛОВО ПРО АВТОРА

5

ХАЙ НЕ ПАДАЮТЬ ЗОРІ

Повість

7

БАЛАДА ОСІНЬОГО ЛІСУ

Оповідання

124

МИКОЛКА-АРТИСТ

Оповідання

138

СПАСИБІ ВАМ, ЛЮДИ

Повість

145

П'ЯТА ОСІНЬ

Повість

289

ПРИГОДИ КАСІ-ВАСІ ГАРМАША

Повість в оповіданнях

383

К43 Кирій І. І. Ровесники: Повісті та оповідання. Для мол. та серед. шкiл. в./ Мал. В. А. Євдокименка.— К. : Веселка, 1983.— 470 с., іл.

Повісті та оповідання українського радянського письменника про юних героїв Великої Вітчизняної війни, про долю дівчини, що потрапила в тенета сектантів, а також про життя сучасних сільських школярів.

К $\frac{4803010200-235}{M206(04)-83}$ 123.84

У2

Иван Иванович Кирий

СВЕРСТНИКИ

Повести и рассказы
(На украинском языке)

Для младшего и среднего
школьного возраста

Рисунки

Василия Андреевича Евдокименко

Киев «Веселка»

Редактор **І. В. Маценко**
Художній редактор **І. І. Литвин**
Технічні редактори **Т. В. Осталецька,**
Л. В. Маслова

Коректори **Т. А. Прокогіна, В. В. Богавський**

Інформ. бланк № 2622

Здано на виробництво 09.06.83. Підписано до друку 14.10.83. ЕФ 49185. Формат 84 × 108^{1/2}. Папір друкарський № 2. Гарнітура шкільна. Друк високій. Умовн. друк. арк. 24,78. Умовн. фарб.-відб. 25,20. Обл.-вид. арк. 26,54. Тираж 50 000 пр. Зам. № 3—1682. Ціна 1 крб. 10 к.

Видавництво «Веселка», 252050, Київ-50,
Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057,
Київ-57, вул. Довженка, 3.

1 крб. 10 к

ІВАН КУРПІЇ

РОБЕЦХІМ